

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

ПОПОВ ВЯЧЕСЛАВ ЖАНОВИЧ

УДК 93: 324 (477)

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ
ПРОМИСЛОВО РОЗВИНУТИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ У ПЕРІОД
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.**

Спеціальність 07.00.01 — історія України
Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Добров Петро Васильович,
доктор історичних наук, професор

Донецьк — 2014

ЗМІСТ

<u>ЗМІСТ</u>	2
<u>ВСТУП</u>	4
<u>РОЗДІЛ 1</u>	
<u>ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ</u>	
<u>ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ</u>	11
<u>1.1. Історіографія дослідження</u>	11
<u>1.2. Джерельна база дослідження</u>	34
<u>1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження</u>	48
<u>РОЗДІЛ 2</u>	
<u>ПОВСЯКДЕННА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ ПРОМИСЛОВО РОЗВИНУТИХ</u>	
<u>РЕГІОНІВ УКРАЇНИ</u>	64
<u>2.1. Трансформації суспільної психології</u>	66
<u>2.2. Поведінка пересічних громадян</u>	86
<u>2.3. Вплив інформації на настрої та поведінку</u>	109
<u>РОЗДІЛ 3</u>	
<u>ОСОБЛИВОСТІ ЗАДОВОЛЕННЯ ОСНОВНИХ ПОТРЕБ НАСЕЛЕННЯ</u>	136
<u>3.1. Харчування та споживчі товари</u>	136
<u>3.2. Побутові умови у 1917–1920 рр.</u>	170
<u>3.3. Забезпечення безпеки</u>	191
<u>РОЗДІЛ 4</u>	
<u>САМООРГАНІЗАЦІЯ У НАДАННІ ОСНОВНИХ ПОСЛУГ</u>	213
<u>4.1. Побутові послуги</u>	213
<u>4.2. Послуги в охороні здоров'я</u>	230
<u>4.3. Освітні послуги</u>	249
<u>4.4. Послуги у дозвіллі</u>	269
<u>РОЗДІЛ 5</u>	
<u>ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ</u>	
<u>ОКРЕМИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП</u>	296
<u>5.1. Промислові робітники</u>	296
<u>5.2. Селяни</u>	310
<u>5.3. Службовці</u>	319
<u>5.4. Приватні торговці</u>	335
<u>5.5. Інтелігенція</u>	345
<u>5.6. Непрацевдатні групи населення</u>	357
<u>ВИСНОВКИ</u>	378
<u>БІБЛІОГРАФІЯ</u>	388

ВСТУП

Актуальність проблеми. Сучасний період української історії почався з моменту проголошення державної незалежності. В умовах структурної перебудови всіх сфер суспільного життя пересічний громадянин був вимушений для реалізації звичайних потреб докладати деколи не менше зусиль, ніж його співвітчизник періоду революції та громадянської війни. У зв'язку з цим, досвід колишніх поколінь дозволив по-новому поглянути на проблеми, які поставив перед людьми нинішній етап історичного розвитку. Наслідки системної кризи 1917–1920 рр. і характер змін, що відбулися у ці роки, стали частиною нашого культурного коду, і досі позначаються на сучасному українському суспільстві.

Системна суспільна трансформація особливого значення надавала повсякденному життю пересічної людини. Йому був у всі часи притаманний певний ступінь автономності, яскраво виражений інерційний характер. Воно намагалося захиститися від тиску соціальних процесів. Наростання кризових явищ звужувало світосприймання громадян. Але політичні події відбувалися саме на фоні повсякденності, у її межах реалізовувалися людські долі. Вона стала ланкою, що зв'язувала приватні та суспільні інтереси, побут і виробництво, індивідуальну поведінку та події загальнонаціонального значення.

Повсякденне життя в умовах соціальної катастрофи позбувалося своїх основоположних ознак. Стійка та нормативна повсякденність набувала риси екстраординарності й екстремальності. Закріплені у свідомості людей схеми поведінки, що ґрунтувалися на здоровому глузді та життєвому досвіді, у реаліях громадянського протистояння переставали працювати. Звичні алгоритми вирішення проблем давали збої. Житейська одноманітність і монотонність, притаманні буденному існуванню людей, ставали недосяжною фантазією. Кожний новий день ставив людину перед необхідністю пошуку нестандартних шляхів вирішення тривіальних завдань. Реалізація потреб та інтересів завжди передбачала здійснення особистого вибору. У кризову епоху вибір ставав доленосним, від його правильності в буквальному розумінні залежало життя.

Характер повсякденності залежав від рівня потреб і можливостей людини, він визначався культурними обмеженнями певного соціального прошарку, культурними практиками тієї чи іншої епохи. У 1917–1920 рр. нівелювався рівень культури різних соціальних прошарків. Умови протікання щоденного існування людини змінювалися стрімко, і ця стрімкість посилювалася емоційною реакцією людей на зміни, що відбувалися.

Особливий характер у кризових умовах мало повсякденне життя міського населення. Йому доводилося докладати масу зусиль для пошуку способів забезпечення повсякденних потреб. Городянам складно було знайти нове смислове наповнення свого життя, розробити систему життєвих орієнтирів. У минуле відійшли колишні звички, пріоритети, смаки. На селянах соціальні потрясіння позначилися меншою мірою. Традиціоналізм сільської праці та побуту, відносна віддаленість від влади, близькість до землі як джерела порятунку зробили село острівцем відносної економічної стабільності та політичної інертності. Всі ці чинники зробили досвід повсякденності часів революції та

громадянської війни актуальним для сучасного суспільства, яке переживає подібні за сутністю соціальні зміни, хоча й у іншому контексті та за інших умов.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в рамках держбюджетних тем історичного факультету Донецького національного університету «Актуальні проблеми історії України: регіональні аспекти» (номер державної реєстрації № 0105U004466), «Історія Донбасу в контексті загальноукраїнської історії: нові підходи та оцінки» (номер державної реєстрації № 0108U006412).

Мета дисертації полягає у комплексному та всебічному висвітленні основних аспектів здійснення суспільством своїх функцій в умовах соціально-політичної та економічної кризи часів національно-демократичної революції шляхом вивчення особливостей реалізації повсякденних потреб мешканцями промислово розвинутих регіонів України.

Для реалізації поставленої мети послідовно вирішуються такі наукові завдання:

- з'ясувати ступінь наукової розробленості означеної теми та глибину її наукового осмислення, оцінити джерельну базу;
- охарактеризувати основний зміст суспільних настроїв у міському середовищі, причини їх трансформації;
- проаналізувати варіанти повсякденної поведінки сучасників громадських потрясінь, визначити залежність вибору моделі поведінки від соціального статусу громадян;
- розглянути специфіку впливу влади на суспільство з метою досягнення управлінських завдань;
- визначити проблеми, з якими зіткнулося суспільство у процесі соціальної регуляції;
- охарактеризувати значення інформації для виживання населення в період соціально-політичної кризи;
- розглянути особливості організації індивідуального та громадського харчування і забезпечення товарами широкого вжитку;
- визначити динаміку погіршення побутових умов, основні форми та методи реалізації побутових потреб;
- з'ясувати характер загроз громадському порядку та відповіді на ці загрози з боку громадських об'єднань та окремих громадян;
- проаналізувати здатність міських мешканців до самостійної організації власної зайнятості у різні періоди революції;
- з'ясувати характер і форми надання населенню медичних, освітніх та соціальних послуг;
- оцінити здатність соціальних груп і їхніх окремих представників до пристосування до умов життя, що стрімко змінювалися;
- визначити основні види громадських формувань, що виникли та діяли в Україні у 1917–1920 рр.;
- охарактеризувати рівень самоорганізації суспільства та його окремих інституцій на різних етапах національно-демократичної революції.

Об'єктом дослідження є населення промислово розвинутих регіонів України, якому були притаманні специфічні життєві практики, пов'язані з міським способом життя.

Предметом дослідження є повсякденне життя мешканців промислово розвинутих регіонів України у роки національно-демократичної революції 1917–1920 рр., під яким розуміється здатність суспільства, соціальних груп та окремих індивідів до самоорганізації у процесі реалізації потреб в умовах політичних невизначеностей. Головними елементами предмета є особливості громадських настроїв і поведінки, взаємостосунки влади та суспільства, форми та засоби задоволення біологічних, економічних і соціальних потреб населення, діяльність життєво важливих соціальних інституцій.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від Лютневої революції 1917 р. до закінчення активних бойових дій на території України наприкінці 1920 р. Вказаний час залишився в історії як період надзвичайно швидких і незапланованих змін у політичній, економічній, соціальній сфері, коли пересічні громадяни зіткнулися з необхідністю вести звичайне життя у незвичайних обставинах. Саме у цей період загальної кризи, яка охопила суспільство та державу, спостерігалися кардинальні зміни в повсякденному житті та побуті, системі цінностей і світогляді населення України.

Територіальні рамки дослідження обмежуються територією промислово розвинутих регіонів Центру, Сходу та Півдня України, де відносно високою була частка людей, чия праця мала індустріальний характер. Для населення цих регіонів реалізація щоденних потреб мала специфічні риси, пов'язані з особливостями міського способу життя.

Методи дослідження обумовлені характером теми, поставленою метою та особливостями джерельної бази. Головним принципом дослідження є принцип історизму. Його реалізація знайшла продовження в обраних методах — загальнонаукових і спеціально-історичних. Серед спеціально-історичних методів головний наголос було зроблено на конкретно-історичному, порівняльно-історичному, історичного опису, системно-структурному.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що вперше у вітчизняній історіографії на підставі конкретно-історичного аналізу комплексно досліджено проблему повсякденного життя населення промислово розвинутих регіонів України (міських робітників, дрібних підприємців, інтелігенції тощо) в роки національно-демократичної революції та громадянської війни 1917–1920 рр. До наукового обігу вперше залучається широке коло нових джерел. Багато архівних та оприлюднених матеріалів отримали нове бачення, їхні дані розглядаються під новим кутом зору. Основними елементами наукової новизни цього дослідження є такі:

Вперше:

- здійснено комплексне дослідження структур повсякденності та їх функціонування у період революції та громадянської війни;

- надано детальну характеристику різних верств населення України та результатів впливу на них процесів системної трансформації з їхніми основними складовими — структурною, культурною та поведінковою кризами;

- виявлено труднощі, з якими зіштовхнулися пересічні мешканці промислово розвинутих регіонів на шляху реалізації своїх повсякденних потреб;

- продемонстровано трансформацію піраміди потреб в умовах катастрофічного падіння рівня життя;

- показано, як упродовж 1917–1920 рр. змінювалася повсякденна поведінка основних категорій населення залежно від конкретних політично-економічних обставин;

- розглянуто види та засоби практичного освоєння мешканцями українських міст і сіл життєвого простору із застосуванням різних технологій виживання;

- розглянуто особливості дії в умовах багаторічної суспільної кризи соціальної інерції, яка сприяла збереженню звичних форм громадських взаємостосунків;

- проаналізовано здатність суспільства до самостійної організації інституцій, необхідних для забезпечення його функціонування за відсутності політичної влади;

- звернуто увагу на явище соціальної автономії, яка забезпечила дистанціювання деяких структур повсякденності від державних органів управління та їх консервацію в періоди безвладдя;

- проаналізовано форми та методи заміщення громадською самодіяльністю державного впливу при здійсненні важливих організаційних функцій.

Подальшого вивчення набули:

- комплексне бачення державотворчої діяльності за часів революції та громадянської війни;

- концепція формування громадянського суспільства з урахуванням ролі та місця у цьому процесі міських мешканців України;

Доповнені:

- статистичні дані щодо динаміки демографічних процесів в Україні за часів громадянської війни.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що зібрані матеріали, отримані результати та наукові висновки можуть бути використані для аналізу кризових ситуацій на сучасному етапі історичного розвитку України, досліджень поведінки та світогляду людини в екстремальних умовах її існування та діяльності. Матеріали дисертації можуть становити інтерес для авторів, які вивчають новітній період в історії України, та використовуватися для підготовки наукових і навчально-методичних робіт. Вони можуть залучатися у процесі викладання у навчальних закладах.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення та висновки належать особисто здобувачеві, та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, у якій проаналізовано історичний аспект повсякденного життя мешканців окремих українських регіонів часів революції та громадянської війни.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Донецького національного університету та кафедри соціології управління Донецького державного університету управління. Окремі фрагменти дисертації оприлюднювалися на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях:

Міжнародна наукова конференція «Красзнавство і учитель — 2011» (Харків, 25 лютого 2011 р., Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди); Друга Міжнародна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле, сучасність і майбутнє» (Глухів, 1 березня 2013 р., Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка); I конгрес Соціологічної асоціації України (Харків, жовтень 2009 р., Харківський національний університет імені В. Каразіна); Міжнародна наукова конференція «Зинов'євські студії» (Донецьк, 13 травня 2009 р., Донецький державний університет управління); Міжнародна наукова конференція «Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління» (Донецьк, 2009–2011 рр., Донецький державний університет управління); Міжнародна наукова конференція «Украинцы юга России: проблемы истории, культуры, социально-экономического развития» (Ростов-на-Дону, 3–4 жовтня 2013 р., Південний науковий центр РАН, Інститут соціально-економічних та гуманітарних досліджень).

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано монографію «Між владою та безвладдям: населення українських міст у 1917–1920 рр.» і 35 інших наукових праць (із них 26 наукових статей у фахових виданнях, із яких 4 закордонні). Загальний обсяг публікацій складає 47,8 умовних друкованих аркушів.

Структура та зміст дисертації обумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на підрозділи, списку використаних джерел і літератури (712 назв). Загальний обсяг дисертації — 442 сторінки, із них основного тексту — 387 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія дослідження

Вивчення проблем, пов'язаних із повсякденним життям громадян у період національно-демократичної революції 1917-1920 рр., проходило в українській історіографії декілька етапів. Початок цього процесу припадає вже на сам період подій 1917-1920 рр. Перші спостереження та висновки щодо морально-психологічного стану українського населення часів революції, становища окремих соціальних прошарків зробили сучасники та активні учасники подій, зокрема М. С. Грушевський [535], В. К. Винниченко [515], П. П. Скоропадський [658], М. Шаповал [700], П. Христюк [693]. Їхні твори, являючи собою цінне джерело вивчення повсякденного життя 1917-1920 рр., є одночасно значним досягненням у історіографії цієї проблеми.

20-і роки ХХ століття можна окреслити як другий етап вивчення повсякденності окремих етнічних та соціальних груп населення України у період революції. Багатий матеріал для роздумів із цього приводу дає нам праця Б. М. Дашкевича, у якій ідеться про становище залізничників 1918 р. Весною того року, як зазначає автор, закрилася величезна кількість підприємств, щодня зростало безробіття, швидко знижувалася заробітна платня [544].

Становище жінок-робітниць у 1917-1920 рр. розглянула М. Левкович, особливо зупинившись на важкому матеріальному стані «солдаток». Багато уваги приділила вона і численним феміністським рухам, які виникали як реакція працюючих жінок на закінчення світової війни: зважаючи на повернення з фронту демобілізованих солдатів [593, с. 45, 46], почалося масове звільнення жінок-працівниць. Авторкою відзначена неодноразова активна участь жінок у встановленні радянської влади, у тижнях допомоги фронту, у тижнях дитини та інших більшовицьких акціях. Вони шили, ремонтували, пакували одяг та білизну для червоноармійців та дітей, хоча самі «обірвалися та потребували всього» [593, с. 79].

Єврейським погромам в Україні в період білогвардійщини присвятив свою книгу М. І. Штіф. Описане повсякденне життя єврейського міського населення нічим не відрізнялося від умов існування інших городян. Наприклад, автор указував на ситуацію крайньої скупченості, голоду та холоду, у якій жили євреї 1919 р. Так само, як й інші містяни, вони ставали легкою здобиччю епідемій, у першу чергу тифу, і вмирили масами. «Смертність була такою, що не встигали ховати; для небіжчиків була встановлена черга, щоб бути похованими» [704, с. 33]. Окрім того, за твердженням М. І. Штіфа, будь-який режим в Україні був абсолютно безсилий перед озброєним селом, «звідки зброї не можна було викачати ані дубцем, ані карбованцем». При цьому влада посилено займалася роззброєнням міста [704, с. 43].

Далі можна виокремити тривалий період розвитку радянської історіографії 1930-1980 рр. (третій етап). Великим досягненням цього періоду, на нашу думку, стала підготовка та видання багатотомних історичних досліджень, у яких порушувалися питання загального характеру, що стосувалися положення різних категорій населення України. Ситуація у містах України в умовах громадянської війни та частоті зміни влади розглядалася у відповідних розділах «Історії міст і сіл УРСР» [564], й у фундаментальній десяти томній праці «Історія Української РСР». Так, у шостому томі багато сторінок відведено для характеристики повсякденного життя рядового населення країни у 1917-1920 рр. Згадується зокрема про постійне зростання цін, недостатність продовольчого забезпечення, дається стисла характеристика діяльності профспілок, фабзавкомів та інших громадських організацій, оцінюється їх роль у задоволенні потреб трудящих. В цілому аналіз радянської історіографії показує, що у всіх суспільних перетвореннях, зокрема, у культурній сфері, головною та обов'язковою умовою була демонстрація «провідної ролі партії». Всі культурні досягнення вважалися виключно результатом мудрої політики радянської влади [570].

У межах теми, що вивчається, інтерес становлять збірка нарисів розвитку соціально-класової структури України у 1917-1937 рр. за редакцією С. В. Кульчицького [622] та монографія П. П. Гудзенка, присвячена націоналізації промисловості в Україні у 1917-1920 рр. Частина сторінок останньої з указаних праць відведена характеристиці повсякденного життя городян, впливу на нього бойових дій громадянської війни. Зокрема, поглиблення кризи вугільної промисловості автор пояснював тим, що з грудня 1918 р. до березня 1919 р. Центральний вугільний район шість разів переходив з рук у руки протиборчих політичних та військових сил [537, с. 167]. Про становище робітничого класу у роки громадянської війни 1918-1920 рр. розповідає на сторінках своєї книги Є. М. Складенко. Він також згадує про припинення роботи багатьох заводів, зменшення кількості працівників, затримання виплати заробітної платні. «Навіть там, – вказує автор, – де гроші виплачувалися своєчасно, вони мало сприяли добробуту працівників, оскільки карбованець практично втратив своє матеріальне значення [657, с. 25].

Окремі питання, пов'язані з організацією робітничого постачання, з матеріальним становищем міського та сільського населення розглянуто в монографії Ю. Ю. Кондуфора [581]. Боротьба робітничого класу за контроль над виробництвом у перший період революції викликана, у тому числі, зростанням безробіття та погіршенням матеріального становища пролетаріату, стала предметом дослідження І. Ш. Черномаза [695]. Побутових проблем, із якими зіткнулися трудящі жінки у період боротьби за владу Рад в Україні у 1917-1920 рр., частково торкається Ж. П. Тимченко [670].

У цілому ж у радянській історіографії долею «звичайної» людини, її соціального оточення, її думками, діяльністю, проблемами її повсякденного життя, а краще сказати, виживання в епоху всеосяжної кризи та краху «традиційного» суспільства і держави, практично ніхто не цікавився. Навіть повсякденне життя окремих соціальних спільнот, таких, наприклад, як робочий клас або інтелігенція, не викликало у них особливого інтересу, оскільки воно знаходилося поза межами

знайомої та звичної історії, у їх уявленні, тієї історії, яку тільки й необхідно вивчати, проблемами якої необхідно цікавитися. Цілком оформився список традиційних, канонічних тем та проблем періоду Громадянської війни, які повинен був розглядати радянський історик. Причому, аналізуючи внесок істориків того часу у вивчення даного періоду, імовірно, не варто перебільшувати роль партійного ідеологічного замовлення, тиску політичного режиму у процесі вивчення історичного минулого. На нашу думку, радянські історики на той момент ще не відчували внутрішньої потреби у ретроспективному дослідженні повсякденного життя власних співвітчизників.

Причина цього була у стійкому переконанні, що повсякденне людське життя, і навіть життя цілих суспільних верств та класів не може змінюватися, у ній геть відсутня історична динаміка. Саме це життя не придатне для дослідницького дискурсу, оскільки, як таке, воно не має історичної цінності, це життя, що знаходиться за межею історії. У повсякденності, вважали вони, немає, і не може бути, історичних проблем. Роль суспільних груп та соціальних прошарків, відповідно до незмінного формаційного підходу, вбачалося як локомотив розвитку світового соціального та революційного процесу. Інтереси, уявлення колективної свідомості та соціальні устремління селянства, міських робітників та інтелігенції розглядалися стосовно тільки до політичного процесу, процесу виникнення, становлення та розвитку радянського соціалістичного суспільства. Усе те, що відбувалося у середовищі цих суспільних груп, сприймалося з погляду визначення віх на шляху до соціалізму. Всі негативні пережитки у їх середовищі, з погляду існуючої тоді політичної влади, сприймалися нею як небажані наслідки епохи традиційного суспільства та держави.

Здобуття Україною незалежності зробило надзвичайно актуальним вивчення політичної історії держави, насамперед, періоду національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Величезна кількість історичних публікацій щодо цього періоду присвячена державному будівництву, політичній боротьбі, питанням військового протистояння з численними суперниками. Проте, роботи загального характеру містять характеристику становища різних соціальних груп у 1917-1920 рр., і неодноразово торкаються різних сторін їхнього повсякденного життя та діяльності. Серед найзначніших досліджень цього плану можна назвати книги С. В. Кульчицького [589], О. С. Рубльова та О. П. Реєнта [652], В. Ф. Солдатенка [663], І. О. Белебехи [492], В. М. Литвина [597], А. М. Михненка [605], Д. Яневського [712].

Значної уваги заслуговують фундаментальні роботи В. Ф. Солдатенка з історії української революції. У дослідженні, присвяченому актуальним аспектам вивчення періоду 1917-1920 рр. в Україні, вчений, зокрема, охарактеризував загони «Вільного козацтва» як добровільні озброєні формування для самозахисту, які почали стихійно створюватися у селах, а до зими його загони все активніше формувалися й у містах. У Києві ними займався інженер М. Ковенко, залучаючи до загонів робітничу молодь. 17 грудня 1917 р. у Києві на Софійській площі відбувся парад «Вільного козацтва», у якому брали участь 16 куренів [662, с. 224]. Автор визначив специфічну рису цих формувань як «пульсуюче» функціонування, яке полягало або у швидкому збільшенні чисельності, або у тимчасовому

«завмиранні». На думку В. Ф. Солдатенка, зважаючи на конкретно-історичні обставини, у межах яких розвивалися події української революції 1917-1920 рр., будь-які широкі узагальнення щодо більш-менш тривалого періоду є просто неможливими [662, с. 224].

В іншій своїй монографії про революційну епоху в Україні В. Ф. Солдатенко робить важливу заяву, яка дає один із ключів для розкриття проблеми повсякденного життя пересічних громадян в умовах кризи 1917-1920 рр. Це вказівка на гуманістичну спрямованість революцій, прагнення задовольнити першочергові потреби для існування людини, наприклад, у їжі. Ця проблема не може бути вирішена сама собою у збалансованому соціально неоднорідному суспільстві [661, с. 375].

У колективному двотомнику «Нариси історії Української революції 1917-1921 рр.» окремі розділи містять численні факти щодо повсякденного життя пересічних обивателів, а також оцінки заходів, що вживалися владою для поліпшення становища громадян країни. Третій розділ першого тому присвячений гетьманській державі. Його автори, Р. Я. Пиріг та Т. С. Осташко, відзначають зусилля гетьманського уряду з надання допомоги соціально вразливим верствам населення, у першу чергу жертвам Першої світової війни. Були ухвалені важливі рішення по стабілізації української грошової одиниці, по забезпеченню охорони здоров'я населення [609, с. 298, 299]. У культурному будівництві на першому місці стояло питання розвитку національної освіти. Історики особливо відзначили принципову позицію міністра освіти Василенка про поступове введення у школах української мови. Без уваги уряду не залишилися театральні та музичні установи. Гетьманська влада могла пишатися нечуваним зростанням видання української друкованої продукції [609, с. 317, 319].

У шостому розділі другого тому, що розповідає про більшовицьку експансію до України, його автори Г. Г. Єфименко, С. В. Кульчицький, В. Ф. Верстюк звернули увагу на докорінну зміну статусу робітників на виробництві при радах. Вони залучалися до активної громадської діяльності, вшановувалися за трудові успіхи, щодо них застосовувалися також інші стимули. Газети присвячували багато публікацій героям суботників та недільників, відзначаючи їх ентузіазм та трудовий порив та формуючи тим самим уявлення про радянську людину – свідомого будівника комуністичного майбутнього [610, с. 361].

Сьомий розділ вказаної праці (Р. Я. Пиріг, О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк) присвячений історії білого руху в Україні. Зокрема автори вказують на помилку Денікіна, який прийняв доброзичливість українців до Добровольчої армії як підтримку відновлення єдиної та неподільної Росії. Повсякденне життя українців показано через масові робітничі страйки, викликані дорожнечою та спекуляцією [610, с. 437], а також через наслідки розпорядження військового губернатора Києва М. Бредова про повернення дореволюційного календаря та переведення годинників на петроградський час. Насамкінець автори сформулювали причину, через яку населення масово підтримало червоних, а не білих: «Червоні проповідували рух, хоча й по невідомій дорозі, але уперед, білі шукали шлях назад. Рух уперед мав хоча б ілюзорну перспективу, шляху назад історія не передбачила» [610, с. 458].

Предметом вивчення українського історика В. С. Лозового стала політика Директорії УНР у період її знаходження у Кам'янці-Подільському. Оскільки в Україні процвітали анархія та бандитизм, Рада народних міністрів у червні 1919 р. наказала комісарам на місцях сформувати загони самооборони. Але в багатьох селах її організувати не вдалося. Селяни дивилися на це, як на «неприємну повинність» [598, с. 111]. Фінансова політика Директорії ґрунтувалася на вилученні з обігу царських, Тимчасового уряду, радянських і будь-яких іноземних грошей, але всі вони продовжували ходити на ринку. Накази та ухвали із загрозами не мали впливу на селян, які часто відмовлялися приймати українські гроші. Знецінення української валюти вело до того, що гроші УНР приймали як засіб платежу за заниженим курсом. Наприклад, якщо за фунт сала «керенками» платили 40 карбованців, то українськими грошима – 130 карбованців; пуд борошна на «миколаївські» гроші коштував 250, а на українські – 450 карбованців [598, с. 125].

Окремі питання, пов'язані з повсякденним життям городян України, вивчалися у останні десятиріччя різними авторами. Предметом уваги багатьох дослідників став міський побут в Україні та Росії у 20-30-х рр. ХХ ст. Класичним твором на цю тему є робота американської дослідниці Ш. Фіцпатрік «Повсякденний сталінізм». Хоча її книга й присвячена іншій історичній епосі, у ній багато паралелей із періодом громадянської війни. Співпадає характеристика радянського бюрократичного апарату, який вже в 1917-1920 рр. був сильно перебільшений, часто за рахунок недосвідчених та некомпетентних працівників, які набиралися під конкретні чергові постанови та розпорядження центральної влади і, як указує сама дослідниця, цей апарат «був неповоротким, громіздким, неефективним, нерідко – продажним». Чиновники часто були відсутні на робочому місці, били байдики, і навіть у часи прийому не звертали уваги на громадян, які відчайдушно благали їх видати дорогоцінні «папірці» [689, с. 40].

Революція зруйнувала структуру суспільства. Привілейовані верстви населення піддалися експропріації майна, мільйони громадян втратили своє коріння та соціальні ніші. Пролетаріат під час громадянської війни розпався, «деякі робітники повернулися до рідних сіл, або пішли служити до Червоної армії» [689, с. 19].

Відверту соціальну дискримінацію дослідниця вбачає і у введенні карткової системи, яка була запроваджена у Росії ще під час Першої світової війни та проіснувала до 1921 року (скасована у зв'язку з переходом до політики непу). Уведення карток, на думку Ш. Фіцпатрік, не виключало, а швидше, стимулювало спекуляцію. Хоча формально більшовики постійно з нею боролися, насправді ж ставилися до продажу городянами поношеного одягу або особистих речей досить терпимо. Авторка зауважує, що торговці, які переслідувалися радянською владою, не просили про справедливість, а скаржилися, що їх «віднесли не до тієї категорії», а також запевняли, ніби вони зайнялися торгівлею «випадково або внаслідок відчайдушної потреби» [689, с. 157]. Базуючись на цих та подібних свідченнях і фактах, Фіцпатрік робить висновок, що поведінка радянських громадян характеризується звичкою до утриманства, постійною боротьбою за виживання, а повсякденне життя людей вона визначила як «тяжкі, одноманітні

будні з нескінченними труднощами та дефіцитом» [689, с. 272].

Житло та побут городян України у 20-30-х рр. ХХ ст. вивчаються у книзі М. В. Борисенка. Але під час аналізу теми дослідник часто звертається до подій більш раннього періоду, тобто до 1917-1920 рр. Він висуває припущення, що у великих містах України пролетаріат складав незначну частину мешканців. Найчисленнішою групою міського населення залишалися дрібні виробники – кустарі, прикажчики, візники, торговці, рознощики. Ця маса часто змінювала свій соціальний статус, але більшовики вважали їх представниками дрібнобуржуазної верстви населення [498, с. 12].

Цікавим є спостереження, що в роки української революції у міському побуті з'являється все більше речей, які свідчили про кочовий спосіб життя. Це були розбірні металеві печі та складні ліжка, ширми та інше [498, с. 75]. В окремих випадках міське середовище ставало практично непридатним для проживання людей. Цей висновок дослідник підтверджує наступними даними: узимку 1919-1920 рр. у Полтаві середня кімнатна температура складала 9 градусів тепла, при цьому в 1919 р. Комунальний відділ при НКВС заборонив несанкціоновані вирубки зелених насаджень у містах, розбирання на паливо огорож та частин будинків. У 1920 р. він змушений був дозволити лікарням, госпіталям та дитячим яслам самостійно розбирати на дрова старі будинки, аби хоч якось стабілізувати ситуацію. У липні 1919 р. всі підприємства, які надавали громадянам комунальні послуги, були націоналізовані декретом ВУЦВК. У попередні роки приватна ініціатива грала важливу роль у фінансуванні комунальної інфраструктури. Платня за комунальні послуги була чисто символічною, а потім і зовсім була скасована [498, с. 91-94].

М. В. Борисенко відзначає, що у результаті подій 1917-1920 рр. різко скоротилася частка вищих прошарків у населенні міст – державних чиновників, фінансових та промислових магнатів, офіцерів, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Значно зменшилася кількість промислових робітників. Наприклад, робоче населення Кривого Рогу скоротилося вдсятеро, у місті залишилося тільки 1200 колишніх робітників. Тепер вони працювали сторожами, конюхами, службовцями, які декласувалися та обзавелися господарством [498, с. 184].

Значну увагу автор приділяє роботі органів будинкового самоврядування, які виникли в українських містах відразу після Лютневої революції. Будинкові комітети швидко проявили себе, як чинник громадської самодіяльності та ініціативи. Вони захищали людей від кримінальних елементів, заготовляли паливо, підтримували задовільний санітарний стан приміщень. М.В. Борисенко робить висновок, що будинкові комітети виникли не за підтримки держави, а внаслідок послаблення державних інститутів.

У травні 1919 р. НКВС прийняв офіційну ухвалу про створення будинкових комітетів, фактично давно існуючих. Будкоми та їх голови перетворилися на повноправних та неконтрольованих господарів будинків, яких боялися всі мешканці, незалежно від їх соціального походження. На думку М. В. Борисенка, рівень життя населення окремих міст, особливо невеликих, де не було індустрії, перетнув нижню межу відновлення та збереження населення: «Ні часу, ні

фізичних можливостей, ні бажання розвивати свою індивідуальність у працівників та дрібних радянських службовців вже не було» [498, с. 211, 212].

Таким чином, дослідник стисло окреслив деякі аспекти повсякденності за часів революції 1917-1920 рр. До них належать складні побутові умови городян, зміни у соціальній структурі міського населення, спроби самостійної організації комунального господарства.

У 2009-2010 рр. вийшла друком колективна двотомна монографія під редакцією С.В. Кульчицького, у якій подано картину повсякденності радянської України у роки непу [611, 612]. Її автори постійно звертаються до наслідків громадянської війни та її впливу на життя громадян у наступному історичному періоді.

Значних успіхів досягли науковці, які займалися проблемами історичного краєзнавства. Головні події періоду національно-демократичної революції у більшості міст України проаналізовані у багатотомному дослідженні «Історія міст і сіл Української РСР» [564]. Окремі сюжети, пов'язані з життям міських мешканців Чернігівщини у 1917 році, розкриті в дослідженні В. М. Бойка [497]. Той самий період, але в Маріуполі, вивчає П. І. Мазур [602]. Ситуація, з якою зіткнулися мешканці Харкова у 1917-1920 рр., охарактеризована на відповідних сторінках монографії «Історія міста Харкова у ХХ столітті» і в низці інших досліджень [563, 576, 595].

Ситуацію в українському провінційному місті у березні 1917 – квітні 1918 р. вивчала Г. Б. Басара. Вона наводить дані, згідно з якими більшість українських міст (82 з 114) на початку ХХ в. належали до категорії малих міст з населенням від 5 до 20 тисяч [491, с. 9]. Принагідно згадаємо висновок В. Семенова-Тян-Шанського, що тільки у містах, населення яких перевищує 20-25 тисяч, створюються можливості для радикальної зміни способу життя порівняно з селом [655, с. 73].

Г. Б. Басара встановила, що українці були найменш урбанізованою національною групою. І цей чинник уможливив потрапляння до рук національних меншин основних інституційних ресурсів міст. Буквально за декілька років українці значно поступалися росіянам у збалансованості соціальної структури, та зайнятості в управлінському апараті і інтелектуальних сферах [491, с. 9].

Дослідниця з жалем констатує, що переважна частина української інтелігенції провінційних міст сприймала місце свого проживання як ретранслятор чужої українському селянству культури, що значно ускладнювало освоєння нею міського культурного простору і стверджує, що після революції вся повнота легітимної влади у провінційних містах зосередилася у руках місцевої влади. Але створення численних урядових структур, дублюючих функції місцевого самоврядування, невизначеність правового поля та сфер діяльності місцевої влади й адміністративних органів посилювали позиції центральної влади у містах й ускладнювали реальну роботу. Ради депутатів встановлювали контроль за діяльністю самоврядних та місцевих урядових установ шляхом призначення туди своїх комісарів. З метою ліквідації можливих вогнищ антибільшовицької боротьби, розпускалися міські думи [491, с. 14].

Повсякденне життя Бердянська цього періоду досліджували В. М. Чоп і І. І. Лиман. Вони зазначили, що воно не завмирало за жодної влади і було досить активним за будь-яких умов – при махновцях, більшовиках, білих, при бомбардуваннях кораблів Антанти. Працювала художня студія, організація бойскаутів, чоловіча гімназія [697, с. 162, 163]. Автори звернули увагу на те, що самоохорона у Бердянську, що прожив восени 1919 р. вісімдесят днів без будь-якої влади, з'явилася тільки тоді, коли надзвичайно активізувалися кримінальні елементи, почастишали пограбування та вбивства. Тільки страх примусив організувати дружини у кожному кварталі [697, с. 214].

Мешканці Бердянська уникали надмірної громадської активності, проявляти яку – означало «світитися» перед можливою новою владою і отже наражатися на неминучі репресії. Коли в грудні 1920 р. махновці вчинили останній рейд на місто, цивільне населення – хто з цікавості, а хто у справах – висипало на вулицю, адже «нескінченна війна привчила їх не звертати уваги на постріли» [697, с. 300].

Становище Одеси у період громадянської війни та повсякденне життя міста охарактеризовано в монографії І. М. Шкляєва. На думку автора, у 1917-1920 рр. місто «завжди переходило з рук у руки без бою, з якимись оперетковими пострілами, безладною втечею старої влади та урочистим ходом нової». При цьому мешканці Одеси були «абсолютно індіферентні до політичних амбіцій будь-якого забарвлення», і зустрічали всі революції не політичними дискусіями, а ставками на крупні суми про можливу тривалість перебування в місті чергових правителів. Як анекдотичну оцінює історик відому ситуацію в Одесі під час інтервенції військ Антанти, коли міські вулиці були перегороджені мотузьяним кордоном, уздовж якого з обох боків поважно крокували вартові [701, с. 40]. У книзі наведені факти активної протидії міських робітників більшовицьким обшукам у 1919 р. під час вилучення майна у городян, що перетворилося на елементарне пограбування [701, с. 48].

Події революції у Кременчуку вивчав Д. Вірський, який високо оцінив дії місцевої ради під час повені у березні 1917 р. Дослідник показує, базуючись на вагомому джерельному матеріалі, що Рада безпосередньо керувала рятувальними роботами, організацією постачання та тимчасового розміщення потерпілих. Восени 1917 р. місцева влада, як і в інших українських містах, заборонила вивезення за межі міста дефіцитних товарів, перш за все мануфактури, галантереї та взуття [518, с. 21, 24]. Після того, як місто залишила німецька армія, доводилося вирішувати проблему охорони міста. Для цього під проводом місцевої влади був сформований караульний батальйон, який врешті-решт, 11 травня 1919 р. у повному складі на бік отамана Григор'єва, вчинив єврейський погром у місті [518, с. 73]. «Агонією старого Кременчука» автор назвав відхід з білогвардійцями заможних городян, у тому числі майже всіх підприємців. Втім, – робить висновок дослідник, – таким чином було розчищено шлях до майбутньої націоналізації міської промисловості [518, с. 81].

О. М. Завальнюк та О. Б. Комарніцький досліджували перебіг революційних подій 1917-1920 рр. у містечках Поділля. Історія повсякденності цих містечок представлена ними через дію осередків культурно-освітньої громадської організації «Просвіта» та роботу органів охорони громадського порядку у містах.

Високо оцінюючи роль «Просвіт» у розвитку української національної самосвідомості у 1917 р., автори, проте, знайшли випадки слабого впливу цих організацій на повсякденне життя подільських містечок. Історики оцінили активність місцевих мешканців і у проведенні загальних зборів, які відкладалися по кілька разів через нез'явлення громадян, і на виборах до земств, як надзвичайно низьку [556, с. 64, 67].

Як указують автори монографії, повітові та губернські комісари постійно доповідали про слабкість, некомпетентність, а іноді й недисциплінованість місцевої міліції. Восени 1918 р. селяни узяли на себе ініціативу з наведення ладу й виселяли з містечок односельців, що стали, на їх думку, «небезпечними для громадського порядку у волості» [556, с. 81].

1919 та 1920 роки також розглянуті авторами на тлі діяльності вказаних вище інституцій: «Просвіти» продовжили роботу з організації театральних гуртків, улаштування концертів та літературно-музичних ранків, бесід, читання рефератів про «історичні народні події», місцева влада, в основному, не діяла. Наведено приклад, що у травні 1920 року у містечку Томашпіль не було ані комісара, ані міліції, а «сидів один писар» [556, с. 105]. Селяни між тим говорили, що їм всі революційні колотнечі набридли, і вони «хотіли б такого порядку, який був при царі» [556, с. 106].

О. Б. Комарніцький продовжив роботу у цьому напрямку, розглядаючи у своїй новій монографії повсякденне життя у 1917-1920 рр. в містечках Волині та Київщини [580, с. 62]. Він також приділив значну увагу ролі «Просвіт» в організації освіти і культурного дозвілля населення. Ним детально описано, що у 1917 р. «Просвіти» влаштовували лекції, літературні вечори, виставки та добродійні концерти, відкривали бібліотеки та читальні, засновували наукові товариства, видавали книги українських авторів, організовували курси позашкільної освіти та школи для дітей і дорослих. Як свідчення швидкої самоорганізації населення містечок автор називає появу загонів місцевої самооборони – Вільного козацтва. Щодо рівня місцевого самоуправління, то автор указує, що протягом всього періоду революції мали місце численні зловживання місцевих управлінців своїм службовим становищем. Після остаточного затвердження влади більшовиків партійні організації, які створювалися у містечках, залишалися малоавторитетними та малодіяльними [580, с. 96].

Певні аспекти проблеми, що нас цікавить, зустрічаються у літературі, присвяченій історії інших українських міст цього періоду [709, 668, 519].

Важливою історичною працею, у якій простежено настрої й прагнення української інтелігенції впродовж значного часового періоду є робота «Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр.» [562]. Тут також розкривається громадська діяльність української інтелігенції.

Соціально-економічне становище робітників, зокрема, процеси у робітничому середовищі, аналізує О. П. Реєнт. У його роботі досліджується широкий діапазон питань робітничої політики. Наголошується політична пасивність робочого класу, стурбованого власним виживанням, і не сприймаючого прагнення національних урядів до незалежності [647].

Спроби української влади сприяти встановленню гармонійних відносин між працедавцями і найманими робітниками характеризуються у дослідженні Б. І. Андрусишина [488]. На його думку, профспілковий рух став одним із визначальних чинників регулювання соціальних конфліктів у період будівництва української державності. Історик розглядає робочу політику як частину соціальної політики, і звертає особливу увагу на організацію праці, забезпечення заробітної платні, соціального страхування та охорони здоров'я, поліпшення житлових умов й боротьбу з безробіттям. У статтях Б. Андрусишина і П. Гай-Нижника [487, 524] на основі введення до наукового обігу нових архівних матеріалів досліджуються проблеми охорони праці, соціального забезпечення, боротьби з безробіттям у період гетьманату та Директорії УНР. Як ми вже вказували на початку підрозділу, навіть у роботах, які висвітлюють перебіг соціально-політичного та економічного життя країни, можна знайти цікаві висновки та свідчення щодо повсякденної її історії.

Діяльність жіночих рад Донбасу, які, безперечно, опікувалися проблемами повсякденного життя городян, розглядає Л. В. Кушнір [590], комітети незаможних селян – тема дослідження В. О. Волощенко [521], діяльність місцевих органів влади Донецької губернії аналізується О. В. Гребенніковою [534]. Питання місцевого самоврядування вивчаються у монографії М. О. Фролова [690].

Важливим елементом повсякденності у складний та суперечливий період війни та революції було постійне прагнення громадян отримати достовірну інформацію про ситуацію в країні. Вітчизняними істориками розглядалися лише окремі аспекти теми. Так, видавничу діяльність українських більшовиків за часів революції вивчав С. С. Радченко [640]. Інформаційні заходи Української Держави на міжнародному рівні стали предметом уваги Д. В. Будкова [500]. Участь деяких діячів культури у формуванні інформаційного простору у ці роки розкривається на сторінках «Нарисів історії української інтелігенції» [608]. Тут також йдеться про складне матеріальне становище цієї соціальної групи, яка в умовах кризи була однією з найуразливіших верств міського населення.

У науковій літературі висвітлюються деякі аспекти організації навчання та дозвілля городян у 1917-1920 рр. за допомогою установ освіти та культури. Проблеми, пов'язані зі створенням та функціонуванням культурних осередків у період, що вивчається, розкриваються у вже згадуваних «Нарисах» та у збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР» [587]. Культурно-просвітницька діяльність рад в Україні у 1917-1921 рр. вивчалася Т. С. Осташко [620]. Підготовку кваліфікованих робітничих кадрів у цей період проаналізував О. П. Реєнт [646], формування вчительського корпусу в умовах радянської влади стало предметом дослідження І. О. Кліцакова [577].

Протягом усього періоду революції та громадянської війни представники різних соціальних груп міського та сільського населення намагалися захистити себе та своє майно від протиправних посягань за допомогою організації будинкової, вуличної, квартальної охорони. Вивчення цього соціального феномену до тепер здійснювалося вітчизняними вченими або у межах досліджень про громадянську війну в цілому, або у руслі аналізу селянського повстанського

руху в Україні. До кола робіт першої групи можна віднести вже згадувані монографії В. М. Литвина [597], А. М. Михненка [605] та інші, з другої – дослідження В. Ф. Верстюка [512], В. П. Горака [528], М. І. Карасьова [574], В. С. Ткаченка [671].

Вагомий внесок зробили українські вчені у вивчення стрімкого піднесення національної культури у роки національно-демократичної революції. Їхні роботи доповнюють картину повсякденного життя українських городян, оскільки відвідини осередків культури та користування культурними досягненнями складало важливу частину їх дозвілля. Чималий інтерес становить узагальнююче дослідження Д. Ф. Розовика, присвячене національному культурному будівництву в Україні у 1917-1920 рр. Аналізується діяльність урядів України, культурних та громадських організацій, політичних партій та рухів, участь населення у національно-культурному будівництві. Автор доходить висновку, що у роки існування національної державності відбувся підйом художньо-естетичного та професійного рівня української культури. Найвагоміші результати культурного будівництва були досягнуті у освіті. В школі реалізовувалося безкоштовне навчання, почалася її українізація, готувалися національні педагогічні кадри [649, с. 300].

Значну роль у розвитку культури відігравали бібліотеки, мережа яких у 1917-1920 рр. виросла в десятки разів порівняно з дореволюційним часом. Якщо навесні 1917 р. у кожній губернії діяло по 150-180 різних бібліотек, то у 1920 р., залежно від регіону, ця кількість зросла у 8, 10 і більше разів. Бібліотеки поділялися на стаціонарні, сільські, пересувні. Було багато читалень, читальних залів тощо [649, с. 129]. Активно відкривалися музеї, виставки, галереї, формувався Національний музей. За період революції у республіці відкрилося 6 центральних, 37 губернських та по декілька десятків повітових та волосних музеїв у кожній губернії України [649, с. 202].

За відомостями І. І. Романько, робота якої присвячена театральній справі у роки революції в Україні, художнє життя у провінції зосередилося навколо «Просвіт» – масових громадських установ клубного типу. Виникнувши у 1868 році в Галичині на противагу антиукраїнським течіям у культурному житті, вони до 1917 року поширилися на схід аж до Слобожанщини і стали дієвими центрами українського руху на місцях. При них функціонували театральні трупи, хорові колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки [650, с. 5, 6].

У своїй роботі І. І. Романько указує на проблеми із забезпеченням житлом артистів, що поверталися до України з Петрограда, Москви, та провінційних театрів. Новоприбулі артисти, як указує авторка, внесли помітне пожвавлення у театральне життя Києва. Це були відомі співробітники журналу «Сатирикон» А. Аверченко і Теффі, естрадні куплетисти С. Сокольський та П. Троїцький, акторка В. Холодна, співаки Варя Паніна та Леонід Утьосов, і багато інших [650, с. 19, 20].

На провідну роль «Просвіт» у залученні населення до участі у національно-культурному відродженні вказують А. Б. Пономаренко та І. Г. Передерій. Окрім того, в роботі Пономаренка важливе місце відводиться вивченню діяльності художньої інтелігенції з організації національної школи та видання українських

книг [627, с. 19]. І. Г. Передерій розповідає про заснування у Катеринославі у березні 1917 р. Українського вчительського товариства, статутом якого передбачалося відкриття українських шкіл, дитячих садків, народних будинків, курсів, бібліотек, читалень, музеїв, виставок. Планувалася організація лекцій, колективних читань, розважальних заходів, поїздок та екскурсій. Активну участь у просвітницькому русі брали споживчі та кредитні кооперативні товариства. Вони ж прийшли на допомогу в організації видавничої справи [623, с. 29, 75]. Українські гімназії у Києві засновувалися винятково на приватні та громадські кошти. Коли у грудні 1917 р. був відкритий український дитячий притулок на 35 дітей, фінансова допомога була надана місцевою владою [623, с. 117].

Питання розвитку науки та культури у Криму в 1917-1920 рр. розкриваються в монографії С. Б. Філімонова. Автор, ґрунтуючись на публікаціях місцевих газет цього періоду, аналізує становище науковців та літераторів, яке восени 1920 р. наблизилося до катастрофічного. Якщо у 1919 р. заняття у Таврійському університеті проходили без яких-небудь перешкод, більш того, викладацький склад поповнився за рахунок вчених, що емігрували з Центральної Росії, то у 1920 р. викладачі були поставлені перед необхідністю пошуку додаткового заробітку. Попри це, вони продовжували академічні дослідження. Зокрема у серпні 1920 р. в університеті розпочалася робота з підготовки енциклопедії, присвяченої опису всіх природних багатств Криму. У якості головного редактора виступав академік В. І. Вернадський [688, с. 10]. Ще декілька цікавих фактів, що висвітлює повсякденність наукової спільноти Таврійського університету, наведено в цьому дослідженні.

Напередодні вступу до Сімферополя червоних військ відбулося засідання Таврійської вченої архівної комісії на відзначення 100-річчя перебування Пушкіна в Криму. У Бахчисараї продовжувалося відновлення в саду ханського палацу монумента в пам'ять 300-річчя дому Романових, зруйнованого севастопольськими матросами у березні 1917 р. Губернська земська управа запропонувала у початкових школах відзначити 10-річчя від дня смерті Л.

Толстого та ознайомити школярів з життям та творчістю письменника [688, с. 13, 14]. Таким чином, С. Б. Філімонов наводить додаткові докази певної автономності освітньої та культурної галузей суспільного життя в умовах політичних потрясінь.

У роботі Д. А. Буравченка стверджується, що українське культурне відродження почалося з театру, котрий як галузь мистецтва в атмосфері революції користувався надзвичайним попитом [503, с. 10], що викликало ланцюгову реакцію щодо інших напрямів розвитку культури, зокрема автор наводить дані про розвиток видавничої справи: якщо у 1917 р. працювало 78 видавництв, що випустили 747 назв українських книг, то у 1918 р. їх кількість виросла до 104 і 1084 відповідно. Кількість українських періодичних видань також виросла зі 106 до 212 назв [503, с. 12].

Питання, пов'язані зі створенням та початком діяльності різних художніх товариств та об'єднань за часів Центральної Ради, розглядаються у статті Т. С. Осташко [619]. Дослідниця затверджує, що формування широкої мережі громадських культурно-просвітницьких установ і творчих організацій у цей період дало поштовх на десятиліття для розвитку українського літературно-

художнього життя.

Про культурне життя Одеси можна дізнатися з колективної монографії «Чорноморська хвиля Української революції» [698]. У ній висвітлено важливі епізоди діяльності національної інтелігенції Півдня.

Багато історичних праць останніх років присвячено аналізу соціального забезпечення громадян у період національно-демократичної революції в Україні.

Наприклад, у дослідженні Т. М. Байлеми наводяться факти надання при гетьмані грошової компенсації службовцям унаслідок дорожнечі, організації масових громадських робіт з наведення ладу у містах та селах. Вона також пише про формування мережі медичних установ та санаторіїв на Поділлі, розвиток національної школи, розширення системи професійної освіти та соціальну підтримку вчителів [490, с. 11, 12].

Глибоке, серйозне дослідження соціальної політики Української Держави гетьмана Скоропадського здійснила харківська дослідниця Л. М. Жванко [554]. Грунтуючись на аналізі численних архівних документів, вона дійшла висновку, що головним джерелом фінансування установ опіки та піклування стали приватні добродійні пожертви, кошти від яких через місцеві представництва добродійних комітетів забезпечували функціонування притулків. Частину притулків узяли під опіку громадські організації. Вже тоді, як указує дослідниця, почала поширюватися така форма опіки як патронаж [554, с. 117].

Багато місця в роботі приділено аналізу діяльності місцевих органів влади — губернських, повітових, волосних, земських та міських управ з питань організації охорони здоров'я. Авторка зауважує, що у великих містах України спостерігалось значне скупчення медичного персоналу, що пояснювалося можливістю одержувати більш високі гонорари від приватної практики, у порівнянні із заробітною платнею у земських установах. На підтвердження цієї думки вона наводить такі цифри: на початку літа у Харкові практикувало 518 медиків, тоді як у повітах губернії їх було 280 [554, с. 59]. При гетьмані — вказує дослідниця — відкривалися приватні медичні установи, поступово розширювалася аптечна мережа. Місцева влада для забезпечення населення ліками активно шукала внутрішні резерви, використовуючи наявні запаси зі складів Українського товариства Червоного Хреста та земських складів окремих губерній. Постійний дефіцит койко-місць у лікарнях, який загострювався в умовах розповсюдження епідемій, змушував використовувати під епідемічні бараки різні господарські споруди, а іноді навіть приміщення земських шкіл [554, с. 93].

Аналізуючи питання освіти та навчання, Л. М. Жванко відзначає, що в умовах наростаючого безробіття особливо складно було влаштуватися за довоєнним фахом інвалідам. Тому самоврядування заснувало велику кількість курсів, де бажаючі могли отримати нову професію [554, с. 157].

У Росії також сформувалося декілька регіональних шкіл, які займаються аналізом повсякденності у 1917-1920 рр. на різних територіях країни. Петербурзькі дослідники Н. Б. Лебіна і О. М. Чистиков присвятили свою монографію «Обиватель і реформи» вивченню повсякденного життя лєнінградців у 20-і та 50-і рр. ХХ в. Висвітлюючи період непу, вони вдалися до методу ретроспективного висвітлення подій громадянської війни, знаходячи в них

пояснення багатьох явищ 20-х рр. Зокрема, автори звернули увагу на збереження, в умовах ринкових відносин, такої «прикраси» міських вулиць, як черги: «Слово «хвості» дивним чином поєднало три епохи: останні роки імперії, «військовий комунізм» та неп» [591, с. 14]. Період громадянської війни залишив у спадок місту «численні звалища сміття та нечистот». Сади, парки та сквери лише частково вціліли у холодні роки війни. Дослідники пригадали політику ущільнення, що проводилася більшовиками у 1917-1920 рр. Спочатку робітникам давали житло у спорожнілих після втечі господарів квартирах. Будинкові комітети розподіляли залишені попередніми господарями квадратні метри, та описували майно, що знаходилося у квартирі. У 1919 р. Наркомздор розробив санітарні норми житла, які на той час складали 10 кв. м на одну дорослу людину, і 5 – на одну дитину. По цих нормах з'являлася можливість підселення у квартири додаткових мешканців [591, с. 20, 24].

Не залишилася без уваги авторів також зміна зовнішнього вигляду мешканців колишньої столиці Російської імперії, яка відбулася практично негайно після приходу до влади більшовиків. Восени 1917 р., зауважують вони, на вулицях Петрограда неможливо було зустріти ані чоловіків, одягнених у блискучі офіцерські мундири, ані дам у капелюшках та мереживах [591, с. 46]. До цього ж періоду дослідники відносять відродження професії лахмітників.

Знищення ринків не означало зникнення стихійних «товкучок», одного з символів «військового комунізму» у Петрограді. Іншим його символом стали їдальні. Міська влада з літа 1919 р. перевела все населення на громадське харчування [591, с. 70].

Оцінюючи настрої міських обивателів після революції у Росії, Лебіна та Чистиков говорять про своєрідний масовий психологічний зсув, викликаний виниклою плутаниною «дозволеного та недозволеного» [591, с. 101].

Будні населення Уралу в 1917-1922 рр. висвітлив І. В. Нарський. Перебіг політичних, господарських та соціальних процесів в одному із найбільших регіонів Росії він оцінює як катастрофу, вказуючи: «Розгляд «дрібниць» повсякденного існування людей у ті роки ще більше посилює враження трагедії та викликає у сучасної людини і співчуття, і відчуження» [613, с. 386]. Автор зауважує, що в ході руйнування суспільного укладу й самого суспільства руйнувалися й традиційні інститути соціалізації, унаслідок чого механізми передавання досвіду від одних груп до інших стали давати збої. На доказ цієї думки він наводить ситуації та епізоди з життя школи, дошкільних закладів, церковних установ. Навчальний процес, як указує він, лихоманило не тільки від матеріальних труднощів, але й від «безглузвих заходів» влади, що сприяли руйнуванню освітньої системи. Системи освіти у цей час просто не існувало. Між школами не було спадкоємності, шкільна дисципліна була відсутня, вчителі звільнялися зі шкіл.

За висновками І. В. Нарського, у результаті революції відбулася глибока архаїзація умов життя, яке надалі організовувалося «малими автономними світами». Знов з'явилися кримінальні групи самопомоги, до яких відносилися озброєні загони селянських повстанців, дезертирів, карних злочинців. Функцію захисту від ворожого оточення стали виконувати численні об'єднання типу рад,

партійних осередків, робітничих комітетів, профспілок. Постійне знаходження у екстремальній ситуації знизило чутливість, сформувало звичку до емоційної черствості. Проводячи паралель з 1990-ми роками, Нарський заявляє, що архаїчні техніки пристосування виявилися запитаними в умовах розпаду СРСР.

В. В. Каніщев [666] дослідив технології виживання пересічних громадян у період громадянської війни і класифікував їх за критерієм законності добування коштів. Таким чином він виділив легальні, напівлегальні та нелегальні способи пристосування. До перших відносилися такі види діяльності, як радянська служба, переселення до хлібних країв, придбання посвідчення, яке звільняло від реквізицій, приробіток у сільському господарстві та городництво. До напівлегальних способів пристосування вчений відніс спекуляцію, до нелегальних – розкрадання, крадіжки, зловживання службовим становищем, підробка карток, ухилення від повинностей.

На матеріалах Центральної Росії базується книга О. А. Ільюхова, у якій головну увагу зосереджено на аналізі матеріального становища міського населення у 1917-1921 рр. На думку історика, у вказаний період проявилася тенденція у зрівнюванні харчування робітників та службовців конкретного міста, відбулася уніфікація споживання, були стерті соціальні відмінності не тільки у харчуванні, але й у рівні життя взагалі. Швидко зменшилася роль заробітної плати як засобу забезпечення життя, зникли доходи від власності, а також фінансові накопичення.

Гострий брак продуктів вплинув на систему харчування. Городяни вважали за краще харчуватися вдома, що було значно дешевше. За межами оселі харчувалися в основному одинаки, ресторанів та кафе не було [561, с. 51]. Люди тієї пори часто вдавалися до жебрацтва. Серед продавців на товкучці більшість складала не пролетарі (їм особливо нічого було продавати), а в основному інтелігенція та колишні «господарі життя». Ільюхов звертає увагу, що значно зменшилося споживання спиртних напоїв, в умовах постійного недоїдання люди вважали за краще купувати продукти харчування, а не алкоголь [561, с. 165].

Психологічний стан обивателів на різних етапах революції та громадянської війни проаналізував В. П. Булдаков, приділивши велику увагу виокремленню соціальних чинників, що спричинили масову ситуацію соціального та психологічного стресу. Головним таким чинником він вважає світову війну, яка без перерви перейшла у революцію, а потім у громадянську війну.

Особливу увагу історик приділяє аналізу поведінки та діяльності селянства, як найбільшого соціального прошарку в країні. Ставлення до влади селян він визначив так: там, де влада «заважала», селяни вважали за краще її не помічати, там, де вона могла допомогти, нею користувалися [501, с. 205, 206]. Робітники ж, зауважує він, психологічно не могли обходитися без влади. Їм здавалося, що тільки вона здатна дати вагому гарантію відновлення та підтримки виробництва. На відміну від селян, саме робітники, усвідомлюючи свою непомірну залежність від влади, найменше протистояли їй. Для них державність стала стійкою, «вічною» даністю. Вже навесні 1919 р. вичерпався бунтарський потенціал пролетаріату, «настав час покірливих очікувань та прохань» [501, с. 175].

В. П. Булдаковим також розглядається та аналізується поведінка інших категорій міського населення, особливості сприйняття ними історичних змін, що відбувалися у цей період. Городяни використовували поведінковий та соціальний досвід, набутий ними в ході комунікації з державною владою. Специфічною групою були солдати, і могли поводитися або як професіонали, або як соціальні ізгої. При оцінці їхніх дій у 1917-1918 рр. Булдаков виходить з визнання того, що «у переломні моменти історії все визначає агресивне начало, малопривабливі носії якого виступають історичним втіленням тієї відплати, яку заслужила стара система» [501, с. 220]. Дослідник указує, що без розгляду психологічних особливостей сприйняття звичайною людиною суспільно-політичних змін, що відбувалися навколо неї, безпосередньо впливали на її повсякденне життя та діяльність у кризовій реальності, неможливо зрозуміти їх сутність та значення у контексті подальшого історичного розвитку країни.

Вивченням повсякденного життя на Північному Кавказі багато років займався О. А. Семенов, який у своїй докторській дисертації спробував узагальнити основні аспекти теми для всієї Росії. Він відзначив, що в умовах громадського протистояння у першу чергу «архаїчні пласти свідомості» визначали поведінку людини у реальній дійсності. Реанімувалися найдавніші соціальні установки, зникло уявлення про «межу допустимості соціальних діянь». Були поставлені під сумнів основні принципи існування людини, сформовані нові ціннісні установки. Люди шукали захисту, опори, ілюзорної стабільності в колективі, у масі, в оточенні собі подібних. Дослідник охарактеризував це явище як «масовізацію» свідомості [654].

Д. С. Рязанов вивчив повсякденні настрої мешканців міст Центральної Росії у 1917-1920 рр. Він широко використовує термін «обиватель», під яким розуміє усіх пересічних городян. Тож у це поняття ним включаються не тільки «міщани» (представники малого та середнього бізнесу), але й «нові» середні верстви (службовці та інтелігенти), працівники найманої праці, що не політизувалися, і навіть проживаючі у містах представники дворянства, духівництва, купецтва, що втратили свій колишній статус. Значне місце у дослідженні Рязанова займає вивчення психологічних мотивів дій і доль окремих обивателів [653].

Таким чином, розглянувши найбільш значні вітчизняні праці, які передують нашому історичному дослідженню, необхідно зазначити, що історія повсякденності у вказаний період в них вивчається досить побіжно та фрагментарно. Широко вивчалися українськими дослідниками лише окремі аспекти теми, перш за все розвиток культури, освіти, соціальної політики. У російській історичній науці сформувалося декілька регіональних шкіл, які вивчають повсякденне життя конкретних територій у 1917-1920 рр.

1.2. Джерельна база дослідження

Повноцінна репрезентативна джерельна база є обов'язковою умовою написання комплексної історичної роботи.

Специфічною стороною вивчення повсякденного життя в умовах революції та багаторічної громадянської війни є відсутність офіційних документів,

присвячених винятково буденним справам і турботам населення. В офіційних документах містяться факти, що стосуються загальної ситуації у міській та сільській місцевості, організації політичних акцій, перебігу бойових дій. Щодо способу життя, поведінки, настроїв пересічних мешканців країни, то відомості про них фрагментарні, розсіпані у безлічі довідок, доповідних записок, доповідей тощо і вимагають уважної та ретельної діяльності збирача. Для уважного ставлення до подібних документів є ще одна причина. Річ у тому, що представники багатьох соціальних груп містян не залишили жодних письмових свідчень про своє життя. Робітники, дрібні підприємці, ремісники не вели щоденників й не писали мемуарів. Так само не залишили масових письмових свідчень про своє життя й селяни. Усі ці люди в історії революції та громадянської війни складають величезну мовчазну масу. Практично єдиним зафіксованим видом документів, авторство яких належить цій категорії, є скарги трудящих до органів управління, про які мова йтиме далі. У всій решті випадків повсякденність нижчих прошарків міста постає перед нами у віддзеркаленому вигляді, вона пропускається через сприйняття сторонніх спостерігачів, що ставить перед дослідником задачу додаткової перевірки достовірності інформації, яка міститься у кожному джерелі. Але ті ж самі скарги, звернення, клопотання пересічних громадян інформують дослідника про повсякденне життя їх авторів опосередковано, оскільки торкаються не звичайного ходу речей, а його порушень.

Серед документів, що залучалися автором у процесі дослідження теми – спогади та свідчення очевидців, мемуари, щоденникові записи, листи, партійні документи, документи органів управління тощо. Ще за радянських часів було опубліковано декілька тематичних збірників документів, присвячених цій епосі. Зібрані у них матеріали, поза сумнівом, були прискіпливо відібрані, а відібрані – ще й ретельно відфільтровані. Проте, всі деталі, що стосуються повсякденного життя людей, у цих збірниках заслуговують на увагу, оскільки ця сторона реальності погано піддається політизації. Можлива тенденційність, що спостерігається в пропущенні яких-небудь фактів, може бути знівельована за рахунок залучення інших джерел.

До одного з найбільш ранніх збірників документів належить книга «Німецько-австрійська інтервенція на Україні», видана у Харкові у 1933 р. [615]. Матеріали збірника розкривають, у першу чергу, терор інтервентів щодо мирного населення та боротьбу трудящих проти окупації. Але у той же час тут можна знайти уривчасті дані про умови повсякденного життя міського та сільського населення.

У тритомниках «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» та «Громадянська війна на Україні 1918 - 1920» переважають офіційні документи - доповідні записки, накази, повідомлення посадовців, фрагменти ухвал та звернень. Автори майже всіх представлених у тритомниках матеріалів не звертаються до опису подій повсякденного життя [505 – 507, 530 - 533]. Втім у цих виданнях міститься чимало цікавих подробиць. Це факти про становище у містах під час робочих страйків, про роботу комунальних служб, про спекуляцію предметами першої необхідності, про діяльність осередків культури, про створення правоохоронних загонів, про ціни на продукти, про продовольче забезпечення. Документи висвітлюють таке явище як мішечництво, розповідають про

відсутність влади на місцях та політичну пасивність громадян, про користування обивателями громадським та приватним транспортом, про продовольчу кризу, про ринкові ціни. У доповідях більшовицьких підпільників є відомості про повсякденне життя Харкова та Одеси.

Певну інформацію з теми, що вивчається, надає збірник документів та матеріалів з історії Всеукраїнської Надзвичайної комісії «На захисті революції» [607]. До ворогів радянської влади чекісти зараховували й приватних підприємців, тому повсякденне життя цієї категорії міського населення відображено у збірнику

Двотомний збірник документів «Українська Центральна Рада» знайомить читачів із протоколами засідань Центральної Ради та Генерального Секретаріату, з розпорядженнями та зверненнями окремих секретарств [683, 684]. У серпні 1917 р. у Раді відбулися дебати з продовольчого питання, де наголошувалося про розповсюдження мішечництва, яке спричинило зростання цін на хліб. Порушувалися питання випуску щоденних газет. Вже восени 1917 р. лунали заклики до збереження кинутого власниками майна та передачі цінних та старовинних речей до музеїв. У грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат розпорядився реалізовувати за допомогою земств запаси військової форми для забезпечення населення. Обговорювалася перспектива організації громадських робіт для безробітних.

Ще один збірник – «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки», також у двох томах, представляє документи відповідного періоду української історії [547, 548]. У наведеному в збірнику журналі засідань Директорії у грудні 1918 р. зустрічаються записи, присвячені кредитуванню кооперативів для заготівлі продуктів та забороні спекуляції військовим майном. У січні-лютому 1919 р. були затверджені закони про широке інформування населення, про введення українських титрів у художніх фільмах тощо.

Деякі факти, що нас цікавлять, містяться у довідковому виданні «Україна: хроніка XX століття». Для прикладу можна привести інформацію з довідника за 1918 рік [679]. Тут йдеться про добродійну демонстрацію у Києві у червні цього року творів українського кінематографа, причому вперше українською мовою, з передаванням отриманого прибутку до фонду спорудження пам'ятника героям Крут. У довіднику міститься інформація і про добродійний концерт відомої естрадної співачки Марії Ленської на допомогу військовополоненим. За 1919 рік серед інших фактів з повсякденного життя киян в умовах громадянської війни, міститься інформація про «День червоного командира» 29 червня, на честь якого відбувся парад на Софійській площі, а потім концерти та вистави [680]. Інформація за 1920 рік містить у тому числі й відомості про ухвалення 5 червня декрету РНК УРСР про заборону мішечництва та перехід виключно до державних заготівель продовольства [681]. Зауважимо, що цей декрет мав серйозні наслідки для організації харчування городян, про що мова піде у відповідних розділах дослідження.

У останні десятиріччя в Росії вийшли друком збірники документів, що висвітлюють окремі факти та епізоди повсякденного життя «звичайної» людини, представника того чи іншого соціального прошарку, що відображає колективну

психологію селянства, міських робітників, інтелігенції. Так, до досліджуваного періоду належить збірка листів та відгуків пересічних радянських громадян на події 1918-1932 рр. «Голос народу» [526].

Важливим інформаційним джерелом для нашої роботи стали матеріали статистичних видань. Зокрема це: «Статистичний щорічник Росії» за 1916 рік (виданий у Москві у 1918 р.), що містить відомості про населення, у тому числі, українських губерній [211]; «Статистичний щорічник 1918-1920 рр.» (виданий у Москві у 1921 р.) [212]. У останньому вміщені дані про населення Радянської України за статистичними даними на серпень 1920 р., відомості про «харчовий кошик» мешканців деяких українських міст восени 1920 р. тощо.

Переважна частина використаних у роботі архівних матеріалів належить до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Для роботи залучалися документи фонду Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету [1-6]. Це декрети та ухвали уряду з питань організації роботи органів соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти. У межах теми, що вивчається, інтерес представляє декрет 1919 р. про відповідальність осіб, винних у перевезенні приватними особами листів, грошових переказів та посилок. Велика частина опрацьованих архівних матеріалів – це заяви та скарги трудящих на побутові умови життя. Багато архівних документів інформують про становище робітників, у тому числі в Донецькому басейні. Фонд Ради народних комісарів УРСР [7-14] містить матеріали про діяльність Народного комісаріату продовольства – протоколи, доповіді та доповідні записки, листування. Важливою для розкриття нашої теми є доповідь інженера Тохтамишева про стан підприємств Донбасу у червні 1919 р. Корисні відомості про організацію дозвілля містить листування культурно-освітнього відділу уряду про проведення культурних заходів, про реквізицію кінематографічного обладнання та фільмів. З документів тих років та особистого листування можна почерпнути інформацію про кооперацію, націоналізацію швидкої допомоги, організацію спеціального будинку для жебраків.

Важлива інформація міститься у фондах «Міністерство внутрішніх справ Української Держави» [25-28], «Міністерство торгівлі та промисловості Української Держави» [21-24], «Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР» [15], «Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР» [18-20], «Всеукраїнська республіканська Рада професійних спілок» [30-31], «Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР» [17]. Матеріали, що стосуються проблем повсякденного життя окремих регіонів, зосереджені в фондах «Рада народних комісарів м. Одеси та Одеської області та її народні комісаріати (Об'єднаний фонд)» [32-36], «Рада народних комісарів Донецько-Криворізької Республіки, м. Харків» [29], «Вища рада народного господарства УРСР» [16] тощо.

Цінні відомості про повсякденне життя у 1917-1920 рр. отримані нами в результаті опрацювання матеріалів у Центральному державному архіві громадських організацій України. У фонді «Центральний комітет Комуністичної партії України» [37-41] зберігаються заяви, листи партійних працівників, окремих комуністів, громадян про надання роботи, і з інших питань особистого характеру. Тематами інших документів є класовий пайок, конфіскація одягу, взуття, білизни,

меблів. Ухвали, циркуляри, тези, інструкції вищих органів влади Радянської України інформують про створення Ради захисту дітей, організації «Тижня захисту дітей», «Тижня сім'ї червоноармійця» тощо.

У фонді «Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У» [42-51] ми дізналися про ціни на київських ринках, про співвідношення цін та заробітної плати робітників, про проблеми квартирного забезпечення, про діяльність профспілок та організацію самоохорони.

Надзвичайною інформаційною насиченістю характеризується «Щоденник інспектора чернігівських в'язниць» за 1917-1918 рр. В даному архівному фонді зберігаються вирізки та передрук з різних білогвардійських газет часів перебування Врангеля у Криму, де розповідається про становище на півострові, зокрема, про ціни на кримських ринках.

Фонд «Комісія з історії Комуністичної партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У» [52] серед інших матеріалів містить інформацію про організацію швидкої медичної допомоги на громадських засадах. Велике значення у межах теми, що вивчається, має фонд «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» [53-55]. Тут нас цікавлять витяги з книги Г.

Типтура «Війна на Україні. Записки німецького офіцера», де повсякденна поведінка і настрої українців оцінюються очима іноземця. В інших документах характеризується життя робітників, що працювали в умовах постійної недостатності хліба, палива, житла.

У ході роботи над темою вивчено матеріали декількох регіональних архівів. У Державному архіві Харківської області використані документи фонду «Харківська губерньська земська управа» [192-200], де містяться відомості про розвиток земської медицини, освіти, соціального забезпечення у період революції та війни. Матеріали фонду «Харківський губерньський ревком» [180-191] інформують про функціонування громадських організацій, розвиток приватного підприємництва, роботу комунальних служб, соціальний захист населення. У фонді «Харківський повітовий військово-революційний комітет» [209-210] вивчено документи про становище богаділень під час зміни влади, про організацію громадських їдалень, про проведення масових свят. Питання забезпечення хлібом та ринкові ціни на цей продукт узагальнені в матеріалах фонду «Харківська Рада робочих депутатів» [205], побутові проблеми навчальних закладів – у фонді «Богодухівський волосний ревком та виконавчий комітет» [206]. Розвиток бібліотечної мережі висвітлюється у документах фонду «Богодухівська повітова земська управа» [201-203], створення самоохорони – у фонді «Куп'янський повітовий військово-революційний комітет» [208]. Фонд «Ізюмська повітова земська управа» [179] містить відомості про організацію громадянами самостійного ремонту шкіл, лікарень, госпіталів, фонд «Змієвська повітова земська управа» [204] – про організацію самостійної зайнятості.

У Державному архіві Луганської області у фонді «Старобільський повітовий військово-революційний комітет» [175-177] акти, накази, ухвали ВРК та його голови розкривають питання, пов'язані з видачею хліба, організацією шкіл та приватної торгівлі, конфіскацією майна у покинутих будинках, інформують про роботу радянських установ. Велику роль у веденні здатності суспільства до

самоорганізації відіграв фонд «Луганська приватна жіноча гімназія Локтюшової» [164-168], найбільший інтерес серед документів якого викликають книги протоколів Педагогічної наради, з переліком питань, що обговорювалися протягом 1918-1919 рр. Фонд «Катеринославський окружний суд м. Луганська» [169] містить матеріали з організації охорони громадського порядку, «Луганський повітовий військово-революційний комітет» [170-173] акумулював документи з розвитку приватного підприємництва, городництва у містах, а також протоколи огляду дитячих притулків. Фонд «Революційний комітет Павлівського рудника» [178] дозволяє отримати відомості про робітничий клуб, городи, відкриття школи на руднику; «Вергунський волосний ревком» [174] – про самостійне наведення порядку місцевими мешканцями.

Найбільш насиченим корисними у межах досліджуваної теми матеріалами у Державному архіві Дніпропетровської області виявився фонд «Нікопольський військово-революційний комітет» [119-130]. Тут зберігаються документи весни-літа 1919 р. про функціонування театрів та кінотеатрів, про бенефіси акторів та їх матеріальне становище, про роботу приватних лікарів, майстерень, пекарень, їдалень, молочних ферм, про діяльність інших підприємців. З матеріалів фонду дізнаємося, що ревком як міг підтримував міське комунальне господарство, боровся з незаконною заготівлею дров та торгівлею самогоном, допомагав біженцям, безробітним і мандрівним акторам, намагався створити шкільну раду. Фонд «Виконавчий комітет Катеринославської губернської ради» [117-118] містить відомості про роботу наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. радянських установ, про організацію самоохорони, про роботу їдалень та чайних.

У Донецькому обласному державному архіві інтерес для дослідника повсякденності 1917-1920 рр. становлять декілька фондів. Фонд «Управління начальника Маріупольського повіту» [152-157] містить документи про події 1919 р. Характеризується приватне підприємництво у Маріуполі, організація самоохорони, квартирне питання. У фонді «Управління начальника Бахмутського повіту» [150-151] зберігаються матеріали про земські школи, діяльність «Просвіт» та інших громадських організацій, страйки робітників. У фонді «Красногорівський сільський старостат» [163] є відомості про самостійне забезпечення городян продуктами. У фонді «Зачатіївське сільське правління» [149] міститься інформація про обмін городянами товарів на зерно. Документи фонду «Рада народного господарства Горлівсько-Щербинівського району» [162] розповідають про зростання цін на продукти у 1918 р. та спроби організації продовольчого постачання. Фонд «Артемівська комісія у справах колишніх червоноармійців та червоних партизан» [136-142] дозволяє визначити соціальний склад загонів самоохорони у Донбасі у 1918 р. У фонді «Виконавчий комітет Слов'янської повітової ради» [143] є цікаві дані про організацію радянських свят. Фонд «Бахмутський повітовий виконавчий комітет Ради депутатів» [144-148] багатий на матеріали про вилучення у громадян продуктів, конфіскацію одягу та домашнього начиння, про боротьбу з бюрократизмом радянських службовців. Фонд «Виконавчий комітет Костянтинівської підрайонної ради» [158-160] дозволяє вивчити дані про створення громадських організацій, загони самоохорони, допомогу громадянам, конфіскації на ринках. Документи фонду

«Виконавчий комітет Горлівсько-Щербинівської підрайонної ради» [161] характеризують управлінську самодіяльність міського населення. У фонді «Бахмутський повітовий військово-революційний комітет» [132-135] є матеріали про комунальні служби та підприємства, про самостійне вирішення громадянами житлових проблем, про різноманітні товари на бахмутському ринку.

Цінні відомості були отримані автором у фондах російських центральних архівів. У фонді Російського державного військового архіву «Особливе відділення відділу Генерального штабу Військового управління при головнокомандувачі Збройними силами Півдня Росії» [109-116] досліджено матеріали про становище населення України весною 1918 р., про життя обивателів Маріуполя восени 1918 р., Одеси – взимку 1919 р., Харкова – навесні 1919 р.

Фонд «Штаб головнокомандувача Російської армії» [103-105] серед інших тем дозволяє вивчити ситуацію з приватною освітою у 1919 р. та втручанням політики у навчальну сферу. У фонді «Управління начальника постачання штабу військ Київської області» [106] є документи про діяльність профспілок та стан залізничного пасажирського транспорту; у фонді «Особиста канцелярія військового губернатора м. Одеси» [107-108] знаходяться довідки про побутові проблеми Одеси у 1918-1919 рр. Щоденник ад'ютанта генерала Грішина-Алмазова розкриває деякі подробиці міського життя на півдні України восени 1918 – навесні 1919 рр.

Основним фондом Російського державного архіву соціально-політичної історії, у якому містяться матеріали з теми, що вивчається, є фонд «Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС» [90-102]. Його документи характеризують становище робітників, вчителів, інших соціально-професійних груп при німцях та гетьмані, ситуацію у робітничих селищах Донбасу у 1919 р., настрої одеситів у січні-березні 1918 р., діяльність профспілок.

У Державному архіві Російської Федерації також є декілька фондів, що містять матеріали, які нас цікавлять. Матеріали фонду «Відділ пропаганди Особливої наради при головнокомандувачі Збройних сил Півдня Росії» [69-73] розповідають про становище населення Харкова, Маріуполя, Бахмута, про міщечництво та пов'язане з ним зростання цін.

У документах фонду «Особлива нарада при головнокомандувачі Збройних сил Півдня Росії» [56-67] йдеться про місцеве та міське самоврядування, робітничі організації, про продовольче постачання та соціальне страхування, а фонду «Політична канцелярія Особливої наради при головнокомандувачі Збройних сил Півдня Росії» [74-76] – про становище у Одесі та Києві, зростання цін.

Фонд «Колекція окремих документів та матеріалів емігрантів» [77-89] містить велику кількість мемуарів білоемігрантів, насичених найрізноманітнішими фактами, що стосуються різних сторін повсякденного життя населення українських міст.

Загалом, у процесі дослідження було використано більше п'ятдесяти фондів дев'яти державних архівів.

Наступною важливою групою джерел є щоденники та мемуари – як ті, що зберігаються у архівах, так і видані друкованим способом. Частиною щоденників

та мемуарів дозволяє скористатися електронний ресурс. У нашому випадку ці джерела становлять одну з найцінніших і найбільш насичених інформацією категорій. У щоденниках безпосередньо, а в мемуарах через деякий час, представлено не тільки історичні події, свідками яких були автори вказаних документів, але й подано розповіді про епізоди, великі труднощі та маленькі радощі приватного життя. Безумовний елемент суб'єктивізму нейтралізується використанням максимальної кількості джерел подібного роду.

Орієнтуватися у частині мемуарів допомагає книга В. С. Горака [529], у якій приведений аналіз мемуарної літератури періоду Гетьманату 1918 р., та оцінюється її об'єктивність. Автор подає спогади самого П. П. Скоропадського, В. К. Винниченка, київського адвоката О. О. Гольденвейзера, викладача вищого навчального закладу Г. Ігреньова.

Мемуари загалом умовно можна розділити на чотири групи.

До числа творів радянських авторів, що вийшли у різних видавництвах ще у 1920-і роки, належать записки Д. Й. Заславського про польську окупацію Києва у 1920 р. [557], спогади О. С. Мартинова [603], О. Слобідського [659], О.О. Сухова [669] та Є. Якушкіна [711]. Окрім київських реалій часів громадянської війни, у цих творах ми знаходимо подробиці побуту населення південних міст під час інтервенції Антанти, Харкова при Денікіні та Сімферополя при Врангелі.

Книга В. Кравченка «Я вибрав волю» [585] цінна тим, що її автор починав трудову біографію радянським чиновником, а згодом емігрував на захід. Цей факт додає додаткової достовірності його юнацьким спогадам про період 1917-1920 рр.

Із більш пізніх за часом виходу друком мемуарів заслуговують на увагу записки про громадянську війну популярного радянського письменника В.П. Катаєва [575] та книга спогадів червоного командира М. І. Демченка [545]. Корисні для розкриття теми факти зустрічаються у спогадах Н. І. Махна [604].

Із загальнодемократичних позицій оцінювали те, що відбувається, письменник В.Г. Короленко [583], що у своїх спогадах з глибоким співчуттям озивався про катастрофічне становище простого народу, та академік В. І. Вернадський [510], чії записи у щоденнику характерні спостережливістю великого вченого та філософською глибиною. Київського адвоката О. О. Гольденвейзера [527], катеринославського викладача Г. Ігреньова [560] та музейного працівника М. Могілянського [606] важко віднести до прихильників якоїсь певної політичної сили. Але їх антирадянська позиція не підлягає сумніву. Ємні записки названих вище сучасників епохи створюють найдокладнішу панораму щоденних турбот та потреб їх самих, та їх земляків практично за весь період революції і громадянської війни. Багато цікавих, красномовних деталей реальності 1919-1920 рр. зафіксували у своїх щоденниках київська студентка, що залишилася безіменною [549], та киянка з псевдонімом «Л. Л-а» [621]. Українська повсякденність з погляду російської біженки представлена у записках журналістки Н. О. Лохвицької (Тэффі) [675].

До третьої групи джерел належать твори політичних, військових, громадських діячів національно-демократичної революції. Лідери нації у повсякденному житті стикалися з тими ж самими проблемами, що й пересічні громадяни. Із високою художньою майстерністю фіксували навколишню

повсякденність глава першого українського уряду В. К. Винниченко [517] та командувач армії УНР М. В. Омелянович-Павленко [618].

Цікаві спогади залишив гетьман України П. П. Скоропадський [658]. Додатковий матеріал з теми дослідження міститься у листуванні В. К.

Винниченка з Розалією Ліфшиц [520]. Окремі епізоди, що стосуються повсякденності в екстремальних умовах, зустрічаються у щоденниках та спогадах О. Станіміра [667], М. Капустянського [573], Є. Х. Чикаленка [696], І. Мазепи [601], Ю. Тютюнника [676].

Погляд європейця на устрій життя у гетьманському Києві зафіксовано в мемуарах фінського посла при Скоропадському Г. Гуммеруса [538].

Дуже великий перелік щоденників та мемуарів активних учасників або прихильників Білого руху додає у дослідження багато важливих подробиць. Білогвардійські військові та громадські діячі спостерігали повсякденність українців у різний час. Вони могли пробиратися територією України на Дон, або очікувати на прихід добровольців в одному з міст. Деякі з них прийшли в Україну разом з Добровольчою армією. Спогади, пов'язані з життям України, займають помітне місце у багатотомному виданні «Архів російської революції». Їхні автори – колишні офіцери-добровольці Ф. Штейнман [703], М. Плешко [626], Р. Гуль [539], Ю. К. Раппопорт [641] та інші. Цивільні особи, що співпрацювали з добровольцями – князь Є. М. Трубецької [672], камергер В. І. Гурко [541], чиновник М. Кришевський [586], журналіст О. Дроздов [552].

Повсякденності киян та мешканців інших українських міст за червоної та білої влади присвячено багато сторінок мемуарів В. В. Корсака [584]. Важливі подробиці записав у своїх спогадах герцог Г. М. Лейхтенберзький [596]. У збірнику «1918 рік на Україні» вміщено спогади полковника В. С. Хітрово [691], сестри милосердя М. Нестерович-Берг [614]. Мемуари залишили голова губерньської земської управи у Криму В. Оболенський [617], церковний діяч В. Зеньковський [558], політичний діяч монархічного штибу В. В. Шульгін [705]. Декілька змістовних творів цього жанру представлено на інтернет-ресурсах. Це твори білогвардійців М. Г. Дроздовського [553], Г. Д. Венуса [509], О. В. Туркула [673], С. Г. Пушкарьова [638], Б. О. Штейфона [702], Є. Яконовського [710] та інших.

Велика група мемуарів емігрантів зберігається у Державному архіві Російської Федерації. Генерал С. Я. Гребенчиков служив старостою Сумського повіту у 1918 році, при гетьмані, з яким був знайомий особисто. У своєму великому рукописі він поділився багатьма подробицями з життя української провінції та столиці [84]. В. О. Ауербах, що також служив якийсь час у адміністрації гетьмана, у спогадах про становище України наводить цікаві деталі епохи [82]. В. Г. Іванов, який працював у санітарному потязі, що перевозив хворих та поранених німецьких солдатів, залишив спогади в книзі «Рейс по революційній Україні» у листопаді-грудні 1918 р. [86]. Штабс-капітан П. П.

Куксін розповів про вступ до Одеси у квітні 1919 р. військ отамана Григор'єва, та пов'язані з цими подіями наслідки для обивателів [87]. М. М. Єлізаров описав своє перебування у тилу Добровольчої армії, на українській території, у 1919-1920 рр. [85]. Є. Воронцова-Вельямінова поділилася враженнями про евакуацію з

Одеси у 1920 р. [79]. Білоемігрант Г. Білий розказав про становище населення Одеси при більшовиках у 1920 р. [81].

Спогади невідомого полковника Російської армії, що залишився в Криму та вижив при червоному терорі, характеризують періодичну ситуацію безвладдя в Україні. При цьому автор постійно порівнює повсякденні умови життя при білих та червоних [77]. Корисними для вивчення повсякденного життя у 1917-1920 рр. стали мемуари Д. В. Ненюкова [89], В. Д. Набокова [88], О. В. Владимірова [83].

Важливим джерелом для дослідження є періодична преса, що виходила друком у різних частинах країни, контрольованих як національними урядами, так і радянською владою і «білим» режимом. Газети аналізували тривалі та значущі процеси й події, а також фіксували миттєві та дрібні факти міської дійсності свого часу. І, незалежно від очікуваного та реального значення кожної публікації, вони ставали буквально моментальними фотографіями конкретного дня.

Автором використані матеріали періодичних видань у 1917-1920 рр., зокрема 1917 р.: «Київська думка», «Одеська пошта», «Вечірня газета» (Київ); «Народне життя», «Катеринославські губернські відомості» (Катеринослав), «Одеські новини» та «Одеський листок». Харківські українські організації випускали газети «Рідне слово» та «Нова громада». У роботі використана інформація з «Трудового Союзу», який щодня видавався у Бахмуті, та бердянського «Приазовського краю». Багато корисних відомостей містить севастопольська газета «Вільний Південь», що виходила у 1917 - 1918 рр.

У 1918 р., при більшовиках, у Микитівці (Донбас) друкувалися «Вісті революційних військ», у Нікополі – «Голос праці». До числа офіційних радянських газет входили «Вісті Катеринославської Ради робочих та солдатських депутатів» та «Вісник Єнакієвого». До лівих небільшовицьких газет відносилися харківські «Південне слово» та «Відродження», а також катеринославська «Південна зоря». У період Центральної Ради, гетьмана та Директорії у Києві виходили друком «Останні новини», у Юзівці – «Нова Донецька думка», у Харкові – «Південний край», «Земське діло», «Рух». Насичені інформацією про повсякденність були «Полтавські новини».

Більшовицький період 1919 р. представлений у дослідженні аналізом публікацій з «Донецької комуни», бахмутської газети «Червоний вал», павлоградського «Комуніста». Під час знаходження на території України Добровольчої армії городяни знайомилися з публікаціями «Луганських вістей», харківської «Батьківщини», щоденних київських газет «Південна копійка», «Театрал», та щотижневого «Голосу сім'ї».

1920 р. (при владі знову більшовики) відобразився у таких газетах, як юзівська «Диктатура праці», енакіївський «Шлях рад», бердянські «Вісті», «Всеросійська кочегарка», що виходила спочатку у Бахмуті, потім у Луганську. Автором використані також матеріали офіційних газет «Вісті» та «Вісті Донецького губернського виконкому».

Таким чином, використання вказаного комплексу джерел, або різних за ідейною спрямованістю, або практично нейтральних, дозволяє уникнути політичної ангажованості, та досягти достовірності в історичній реконструкції минулого. Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною для

досягнення поставлених завдань. Крім документів, які вперше залучаються до наукового обігу, використані відомі раніше матеріали, у тому числі опубліковані, які розглядаються під новим кутом зору.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Історія повсякденності – один з сучасних напрямків історичної науки. Предметом її вивчення є сфера людської повсякденності в історичному, культурному, політичному, етнічному та конфесійному контексті. У центрі уваги історії повсякденності знаходиться комплексне дослідження звичного, того, що повторюється, створює стиль та спосіб життя представників різних соціальних верств. Дослідження включає також вивчення емоційних реакцій на життєві події та мотиви поведінки. Ключовим поняттям у визначенні «повсякденного» є події, що регулярно повторюються.

Вивчення повсякденності конкретної епохи допомагає глибше зрозуміти сутність суспільних відносин, які існують у певний час у певному місці та відображаються у буденній поведінці сучасників. На тлі повсякденності відбуваються політичні події, розв'язуються долі держав, здійснюються соціальні перетворення. У рамках повсякденності відбувається соціалізація людини, яка стає учасником історичних процесів.

У межах цього напрямку ведуться дослідження умов праці, відпочинку, побуту, раціону харчування, способів лікування, соціального пристосовування. Дослідники також звертають увагу на чинники, які впливають на формування свідомості, норм поведінки, на соціально-політичні переваги більшості населення, звичайних людей конкретної країни у певний історичний період. Історія повсякденності є історією тих, без кого її самої не могло б бути, але хто для істориків залишився переважно «безіменною» та «мовчазною» масою.

Складність реконструкції повсякденності полягає у її широті, а також, для більш ранніх періодів, у недостатності джерел, що відносяться саме до неї. Повсякденність первинна для всіх людей, скрізь і завжди, але неоднорідна, неоднакова за змістом і значенням. Це необхідна передумова та загальний компонент всієї решти форм людської життєдіяльності. Під історією повсякденності розуміється розвиток соціальної історії. Така позиція обґрунтовує необхідність вивчення соціальних структур, їх сприйняття сучасниками у взаємодії та взаємовпливі, вона передбачає складне історичне аргументування, сумісність опису з високим рівнем теоретичності. Сама повсякденність розглядається як місце перетину об'єктивного та суб'єктивного і визначається як культурно оформлена взаємодія дій та інтерпретацій «дійсності», специфічна для різних прошарків, на яку вирішальний вплив все ж таки справляли та продовжують справляти матеріальні умови життя та їх зміни.

Першими задачу відновлення історії у її всеосяжності та цілісності поставили французькі дослідники школи «Анналів» – М. Блок [495], Л. Февр [686], Ф.

Бродель [499]. Ф. Бродель відзначав: «Матеріальне життя – це люди та речі, речі та люди» [499]. Вивчення наочної сторони існування людей, яка включає харчування, житло, прикраси, знаряддя праці, гроші, є єдиним способом «відчути

їх повсякденне існування» [499]. Дослідник вважав, що повсякденність – це дії, які виконуються автоматично, за звичкою. Їх здійснення відбувається саме по собі й не вимагає прийняття свідомих рішень. Ці незліченні дії передаються у спадок у процесі соціалізації та безладно накопичуються. Вони повторюються до безкінечності, допомагають людям жити і одночасно підпорядковують їх.

На основі вивчення повсякденності, на думку Ф. Броделя, стане можливою більш повна реконструкція історичного минулого й буде створена об'єктивна картина повсякденного життя людини у цьому минулому. Історія повсякденності у такому контексті розумілася ним як спостереження за різними сторонами повсякденного людського життя, за сприйняттям людиною оточуючої реальності, її побутом, враженнями, емоційними станами, проведенням часу [499].

Визначаючи економіку як дворівневу структуру, яка поєднує матеріальну та нематеріальну сферу, Бродель включив у другий рівень повсякденні людські практики, і назвав їх «структурами повсякденності». До них відносилися умови життя людини, її трудова діяльність, потреби у житлі, у харчуванні, одязі, лікуванні та наявність можливостей для їх задоволення [499]. Для всебічного вивчення повсякденності, за Броделем, потрібен аналіз взаємодій між людьми, їх вчинків, цінностей та правил, форм та інститутів шлюбу та сім'ї, аналіз політичної організації соціуму. У цілому, історія повсякденності мала б характеризуватися як наперед задана, «нерухома історія», у якій і розгортається повсякденне життя як цілих соціальних прошарків, так і «найменшої» людини. Характерною рисою реконструкції повсякденної історії була перевага, що віддавалася вивченню масових сукупностей явищ, вибір великих часових періодів для виявлення глобальних соціальних трансформацій.

У Німеччині «історія повсякденності» має назву «історії знизу». Тут міцно затвердилося протиставлення категорії повсякденності як усього буденного, повторюваного, тому, що виходить за ці рамки як яскраве, незвичайне, або унікальне. Такий підхід уможливив протиставлення повсякденності як «життя мас» «життю окремих, унікальних та незвичайних осіб». У результаті з'явився німецький варіант «історії повсякденності», який можна охарактеризувати як мікроісторію звичайних, непомітних, типових для свого часу та соціальної верстви індивідів. Історики переймалися використанням історичного досвіду тих людей, чиє існування взагалі ігнорувалося, вважалося samozрозумілим або побіжно згадувалося в контексті головних історичних подій. До опозиції повсякденному німецькі науковці зазвичай відносять «свята» як прояв чогось особливого, небуденного, а також «екстремальні ситуації», які за певного збігу обставин можуть перейти у розряд буденних та скласти повсякденність. Робота, праця, гра, навчання у подібних класифікаціях включаються до поняття «повсякденного», а не протиставляються йому. Їх вивчення складає задачу історії повсякденності, на думку одного з її головних сучасних ідеологів А. Людтке [600, с. 88]. У вивченні історії повсякденності, зазначав він, на першому місці має бути «детальний історичний опис влаштованих та знедолених, одягнених та голих, ситих та голодних, розбрату та співпраці між людьми, а також їх душевних переживань, спогадів, любові та ненависті, і надій на майбутнє» [600, с. 56, 57]. Центральними у аналізі повсякденності є життєві проблеми тих, що залишилися

безіменними в історії. Індивіди у таких дослідженнях стають і дійовими особами, і творцями історії, що активно відтворюють та змінюють соціально-політичні реалії минулого і теперішнього часу.

За оцінкою російської дослідниці Н. Пушкарьової [651], значущість мікроісторичного підходу визначалася, по-перше, тим, що він дозволив взяти до уваги безліч людських доль. У цьому значенні історія повсякденності є своєрідною реконструкцією «життя невидатних людей», яка не менш важлива для дослідника минулого, аніж життя людей «видатних». По-друге, значущість мікроісторії як методу реконструкції повсякденності полягає в апробації методик вивчення нереалізованих можливостей, причин, що не відбулися, а також випадкових обставин здійсненого історичного вибору. По-третє, описаний підхід визначив нове місце джерел особистого походження, за якими визнається більш суттєва роль у формуванні картини історичного процесу. По-четверте, саме мікроісторики поставили задачу досліджувати не тільки звичайний досвід, але й досвід екстремального виживання в умовах воєн, революцій, терору або голоду. Вони поставили аналіз перехідних та переломних епох у центр історії повсякденності.

Таким чином, загальним для двох підходів, намічених Ф. Броделем та мікроісториками, було нове розуміння минулого як «історії знизу». Такий підхід зробив предметом історичного дослідження життя «маленької людини». Історики повсякденності трактують предмет свого дослідження з двох точок зору. Прихильники першої точки зору, досліджуючи «повсякденність», акцентують увагу на елементах повторюваності у ній. Вони вважають, що саме через повторюваність та рутину відбувається підкорення людей авторитету, і, відповідно, стабілізація соціальних структур. Захисники другої точки зору у своїх дослідженнях «повсякденності» орієнтуються, навпаки, на виявлення у ній змінного та внутрішньо суперечливого, щоб через реконструкцію трансформацій «повсякденності» виявити, яким чином учасники історичного процесу ставали або могли стати об'єктами історії, а яким – її суб'єктами.

Серед піонерів цього напрямку в Радянському Союзі був історик та культуролог Ю. М. Лотман [599]. Деталі одягу, особливості поведінки служили для Ю. М. Лотмана особливим «шифром» до прихованого за ними культурного коду, ключем до розуміння та оцінки суспільної позиції індивіда. Погляд Ю. М. Лотмана був аналітичним поглядом на тлумачення побутової поведінки, норм та цінностей культури, що вивчається. Говорячи про побутову поведінку, Лотман вбачав її як єдність звичайної та незвичайної, «обрядової» поведінки.

Широке трактування повсякденності вплинуло на перші спроби її опису російськими істориками, що вивчали недавнє минуле. Н. Б. Лебіна розуміла під повсякденним весь комплекс «нормативного та ненормативного у радянській побутовій культурі» [592]. У своїй роботі вона описала процес «нормалізації» незвичайного, тобто заміщення нормальних повсякденних практик аномальними практиками. Н. Н. Козлова висловила протипредставлення радянських людей пасивними об'єктами дії ідеології. Вона відзначила, що люди теж могли «бажати перетворитися, знайти новий вигляд», тобто були активними творцями своєї повсякденності, а не її жертвами [579, с. 61]. Для С. В. Журавльова головним

предметом вивчення є співвідношення соціальної історії, історії повсякденності та історії побуту. Як «задачу номер один» він позначив «вивчення взаємодії суспільства та влади як єдиної системи», тобто співвідношення волі державних властей та вчинків «маленької людини» [555, с. 21].

В українській історіографії провідний український фахівець з методології історії повсякденності О. Удод, аналізуючи саму її природу, особливу увагу акцентує на тому, що ця ділянка історичного знання концентрується на суб'єктивній стороні історії. При цьому він уводить суб'єктивність і в дослідницький процес: об'єкт дослідження виступає співавтором – має місце «діалог дослідника та досліджуваного не тільки у сенсі прямого діалогу з людиною, яка дає інтерв'ю, але й діалогу з документами» [677, с. 292].

Водночас О. Удод відмовився сформулювати чітке визначення предмету історії повсякденності, пояснивши це таким чином: оскільки історик не може охопити у своєму дослідженні всю цілісність соціального буття, тому, відповідно, він сам конструює об'єкт дослідження. Потім дослідник несподівано дає наступне формулювання: «позаекономічну та позаполітичну історію можна вважати історією повсякденності». Проте наступне твердження вносить ще більший дисонанс: «Але постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами роблять неможливим окреслювання чітких меж предмету дослідження. Очевидно, що, зважаючи на суб'єктивізм творчості історика, мабуть, і не варто прагнути певних рамок у галузі дослідження повсякденності» [677, с. 294]. Отже, читач разом з дослідником опиняється у достатньо невизначеному просторі.

О. Удод підсумовує свої теоретичні викладки таким чином: «Використовування у сучасній методології історії України такого актуального підходу, як історія повсякденності, допоможе швидше вивести науку зі стану методологічної кризи, перетворити історію на цікаву, дійсно людинознавчу дисципліну» [677, с. 290].

Питання, чи можливо втілити цей ідеал у історичні дослідження, залишається відкритим. У той же час, періоди радикальних соціальних трансформацій, на які багата історія України, наприклад, ХХ століття, саме перехідні стани, дають можливість одночасно поєднати і події, і статичні аспекти минулого, точніше, подіями тут стають часткові зсуви у постійних, буденних соціальних структурах під тиском революційних процесів.

В умовах соціально-економічної кризи повсякденність виходить на перший план, тому що порушується її звичайна течія, змінюються реально-практичні форми, трансформується щоденна поведінка людей.

Прерогативою історії повсякденності є гранична конкретика. Таким чином, вона цілком належить «мікроісторії», користується не узагальненнями та аналітичністю, а перш за все наративом. Проте, це тільки один з ракурсів аналізу минулого. Хід макроісторичних подій дозволяє створити для повсякденності відповідне тло, на якому вона розгорталася, і відтворити різні сторони життєдіяльності в одному предметі дослідження. При вивченні повсякденності необхідне обов'язкове об'єднання методів макро- і мікрорівнів історичного дослідження. Суспільне життя і буденна повсякденність – дві нероздільні сторони єдиного цілого. Конкретика при цьому виступає не метою, а засобом пізнання [

611, с. 16].

Історія повсякденності виступає як природний результат розвитку історіографії у її сучасній гуманістичній парадигмі. Ідеалом для цієї парадигми є вивчення минулого кожної людини, яка жила на Землі. Оскільки це неможливо, то виникає необхідність упровадження узагальнюючих категорій, починаючи від соціальних груп, структур або, принаймні, типових осіб. Певними кроками до ідеалу є мікроісторичні дослідження минулого окремих людей або сімей, які є досить цікавими, проте мало що дають для розуміння цілісної картини історії. Історія повсякденності є спробою максимально наблизитися до вказаного ідеалу.

Таким чином, попри активні дискусії про повсякденну історію, дослідники не прийшли до загальної думки, що розуміти під цим терміном. Тим часом, конкретно-історичним дослідженням, які зробили величезний внесок у аналіз теми, часто не вистачає широти погляду, розуміння, для чого потрібне вивчення «великого у малому», у деталях. Ми вважаємо, що вивчення повсякденного життя є спробою проникнути в людський досвід, тому питання про зміст поняття «повсякденність» передбачає питання про те, який людський досвід слід розглядати при цьому, а який ні. Фахівці з історії соціальних конфліктів та рухів вважають, що спротив насильству, якщо він щоденний, або хоча б систематичний, теж є частиною повсякденної історії. З цієї точки зору повсякденність повинна включати форми поведінки та стратегії виживання людей, якими вони користуються у специфічних соціально-політичних умовах, у тому числі й екстремальних. Тож вивчення таких тем, як повсякденність військової пори або епохи революцій, є цілком виправданим.

Природа повсякденності подвійна. З одного боку, її реальність організована навколо конкретної людини, представляє приватне «тут» і «зараз», і тому їй притаманна суб'єктивність. Водночас у межах свого повсякденного світу людина живе та взаємодіє з іншими оточуючими її людьми. У ході історичного дослідження аналізується не тільки індивідуальний контекст, але й контекст соціальний, політичний, культурний. Історик вивчає руйнування одного устрою життя та виникнення іншого устрою, іншої повсякденності, яка, у порівнянні з попередньою, може видатися незвичною, алогічною, і не зовсім повсякденною. Подібний аналіз дозволяє простежити трансформацію ціннісно-нормативної системи, роль у цьому процесі окремих осіб, що намагаються змінити стиль життя як у масштабі суспільства в цілому, так і на індивідуальному рівні.

Історію повсякденності не можна зводити до відтворення побутових ситуацій з минулого. Навіть найбільш ретельний опис побуту не здатний представити людей, що колись жили, були наділені задумами, які здійснилися, або мріями, які не вдалося реалізувати. Побут виглядає таким, що повільно та мало змінюється, опирається змінам. Подробиці побуту уможлилювали розуміння навіть історичних ситуацій і до певного моменту ця зрозумілість цілком влаштувала дослідників. Історики повсякденності багато що запозичили у етнографів, наприклад, інтерес до дослідження житла, системи харчування, стилю одягу. Принципова відмінність вивчення історії повсякденності від етнографічних досліджень побуту полягає у розумінні значущості історії подій, у прагненні показати різноманіття індивідуальних реакцій на послідовність політичних подій.

Погляд через призму повсякденності дозволяє побачити історію у іншій перспективі.

Історія повсякденності ставить задачу не розглядати дрібниці, а розгледіти подробиці, оскільки перше місце посідає не сам опис матеріального предмету, а ставлення до нього людей. Побутові деталі допомагають досліднику відшукати в історії те, що висловлювало на той момент «дух часу», співвіднести приватне існування людини з ходом історії. Одна побутова деталь може дозволити історику повсякденності типізувати біографічне. Історик виходить з розуміння того, що для самих мешканців побут є звичайним та природним. Він є тлом, на якому реалізуються життєві плани, складаються відносини між людьми. І тому головним для дослідника має бути наступний крок – усвідомлення повсякденних турбот, тривоги, надій людей досліджуваної епохи. Необхідно побачити їх світ «зсередини», зрозуміти значення, що його наповнювали.

Участь людини у житті суспільства забезпечується не біологічним інстинктом, а повсякденними людськими потребами – зокрема й необхідністю полегшити життєдіяльність свою і своїх близьких, прихильністю до свого способу життя, до речей, що його утворюють, цінностей, прагнень захистити та поліпшити свій світ, ненависті до його ворогів.

Феномен повсякденності являє собою й пастку для дослідника. Її загальне розуміння оманливе, її повна зрозумілість примарна, доступність для спостереження не є доступністю для наукового аналізу. Реконструкція повсякденного життя пов'язана зі складністю узагальнення та оцінювання різноманітних фактів, які розкривають його внутрішню неоднорідність та мінливу динамічність. Дослідницький процес повинен обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язку.

І традиційний історик, й історик повсякденності мають об'єктом свого наукового дослідження людську історію. Але для першого ключем прочитання є велика історія подій – військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова. Поза його увагою залишаються буденні, побутові деталі, суб'єктивні особисті характеристики. Історика повсякденності цікавить усе: історія побуту, історія подій, точніше, вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей, історія казусів, історія ментальностей та ментальних стереотипів, тобто історична психологія, а разом з нею історія особистих переживань людини. Іншими словами, підходи історика повсякденності інтеграційні.

Для цього напрямку властиве особливе ставлення до джерела. Традиційний історик, відтворюючи минуле, спирається на історичні джерела, перш за все, письмові документи. Історик повсякденності слідує тим самим шляхом. Тільки перелік джерел, що знаходяться у його розпорядженні, значно ширший та різноманітніший. Обов'язковим для історика повсякденності є аналіз текстології. Історику належить вчитуватися у тексти, використовувати нові засоби, щоб розкрити те, що приховується за прямими висловами, і розшифрувати приховане значення, аналізувати правила та способи прочитання історичного тексту тією аудиторією, якій він призначався, і багато що інше.

Історики повсякденності відходять від установки, згідно з якою історичні джерела говорять самі за себе. Такий підхід перетворював історичне дослідження

на докладний опис джерела. Для аналізу повсякденності характерне уважне прочитання тексту джерела, спроби проникнути у його внутрішнє значення, урахування недомовленого і того, що випадково проривається. Історик, який ставить завдання реконструювати за допомогою джерел, що збереглися, «типове» для певного часу та певної соціальної групи, прагне з'ясувати мотивацію дій всіх учасників історичного процесу, і через це наблизитися до розуміння цих дій. При цьому фахівці з історії повсякденності відмовляються виступати у ролі об'єктивного судді минулого, відмовляються від бажання встати «над» джерелом і над його автором. Натомість вони ведуть «діалог» з джерелом, користуючись тими прийомами, які в змозі забезпечити цей діалог, ставлять перед текстом питання, які його укладач або автор самі б ніколи не поставили, оскільки питання ці зумовлені сучасним станом наукових знань.

Користуючись психологічним прийомом вживання у сокровенне та водночас банальне, дослідник повсякденності неминуче створює більш суб'єктивне знання, аніж те, яке отримано за допомогою традиційного етнографічного або історичного опису. Праця дослідника повсякденності - інтерпретація чужих думок та слів – завжди є «перекладом» з чужої емоційної мови. У цьому випадку він зближується з дослідниками історії психології та фахівцями з історії приватного життя.

Радощі та страждання, мрії та надії людей попередніх поколінь часто залишають лише випадкові сліди у історичних джерелах, до того ж певним чином «зашифровані». Тому іноді єдиним способом вийти з тупика стає переоцінка тих свідоцтв, які вже використовувалися раніше у іншому ракурсі. Це можуть бути газетні статті та фотографії, за допомогою яких відбувається витягання деталей та прикмет буденного побуту. Корисним може бути залучення свідоцтв іноземців, яким більше впадають на очі культурні розбіжності у повсякденному побуті.

Історик, у результаті, повинен привести свої мікроісторичні дослідження до єдиної системи взаємозв'язків, тільки у такому вигляді маленькі елементи допоможуть відповісти на великі питання. Не випадково критики історії повсякденності як «зворушливих розповідей з життя людей з маси» стверджують, що авторам робіт з історії повсякденності є чому повчитися у фахівців з соціальної історії – вони мають на увазі складність перетворення безлічі «історій» на цільну картину. В ідеалі дослідження з історії повсякденності повинні писатися іншою мовою, у яку дослідник може вкласти й своє власне емоційне сприйняття наочного світу, оточуючого людину минулого.

Вивчаючи структури повсякденності, які існували у минулому, люди здатні по-іншому оцінити кожен свій сьогоднішній день, його скороминущість, стрімкість, і у той же час пов'язаність з іншими такими ж днями, своїми та чужими. Кожен з таких днів постає не випадковістю, але невід'ємною частинкою внутрішнього змісту, наповненням усієї культурної традиції. З іншого боку, вивчення історії повсякденності примушує розглянути типологію там, де вона найменше помітна, тобто в індивідуальних рішеннях, що приймаються у різних ситуаціях. І тоді з'ясовується, що історія повторюється тому, що поволі змінюємося ми самі – не відвернуті, віртуальні соціальні структури, а саме ми, живі люди. «Історія повсякденності» доводить: люди не однаково рухаються

однією й тією ж колією, а тому індуктивний шлях - шлях до пізнання загального (уявлень про світ певної групи людей або всього суспільства) через окреме (життя, «повсякденність» окремих людей) – дуже продуктивний шлях відтворення життя минулих століть.

Отже, на наш погляд, категорія повсякденного включає сферу подій публічного повсякденного життя, перш за все, дрібні приватні події, у межах яких люди шукають шляхи пристосування до подій зовнішнього світу. У повсякденність входять всілякі обставини приватного домашнього життя, побут у найширшому значенні, а також емоційна сторона подій та явищ, переживання буденних фактів та побутових обставин окремими людьми та групами. У широкому сенсі наше повсякденне життя – це діяльність із задоволення наших потреб, характер яких і можливість реалізації залежить не тільки і не стільки від нас самих, скільки від характеру епохи та рівня соціально-економічного розвитку суспільства. Повсякденності прийнято протиставляти свята. Але у випадку, коли свята розігруються за одним і тим же сценарієм, що повторюється, тоді вони, хай незвичайні, яскраві, неповторні, теж перетворюються на частину повсякденної рутини. Надзвичайні події порушують сумовитий перебіг буденного життя, хоча переживання цієї події відноситься до повсякденного існування. Втім, повторюваність надзвичайних подій вводить їх до кола звичних явищ. Незвичайні форми відпочинку, незвичайний спосіб життя, який ніким не повторюється, можуть вважатися повсякденними практиками для окремих категорій громадян, але тут неможливі будь які узагальнення. Тут дослідник вступає у сферу історії казусу.

Як уже наголошувалося, у парадигмі історії повсякденності існує широкий спектр можливостей щодо вивчення особливостей реалізації буденних потреб сучасниками глибоких соціальних потрясінь. Наприклад, глибокий вплив на повсякденне життя звичайної людини справила системна криза, у якій знаходилося українське суспільство у 1917-1920 рр. В умовах кризи громадяни намагалися вести звичайне життя у незвичайних умовах, обираючи для цього іноді найнесподіваніші шляхи та засоби. Історія повсякденності у цьому випадку включає форми поведінки людей у специфічних умовах, та стратегії виживання, які вони обрали. Настання надзвичайного часу зробило рідкісним привілеєм нормальне існування. Саме виживання поступово ставало головним мотивом людської поведінки. Змістовною стороною виживання було прагнення зберегти звичний спосіб життя. Ф. Бродель відзначав, що структуроване суспільство виробляє примітивні відповіді на свої потреби, і проявляє «сумну тенденцію триматися за ці відповіді через інерцію, одну з великих робітниць історії» [499]. Проте в екстремальних умовах відбуваються певні зміни у поведінці людей: люди стають ляльками, яких смикають за ниточки справжні гравці, як-от біологічні інстинкти, економічні процеси, зовнішні накази, результати соціалізації.

Т. Шанін стверджував, що у вирішальні моменти людської історії у суспільстві відбувається вибух патології, поки все не заспокоїться знову до того стану, який є підвладним «науці», тобто поведінка мас є не більше, ніж вектором «об'єктивних сил», що механічно повторюються, повністю передбачаються, та навіюють нудьгу. Абсолютна причинність «об'єктивного» замінюється

іраціональністю, відмовляючи в існуванні та впливі людському вибору. Людські дії є комбінацією необхідного, нав'язаного та раніше засвоєного з «неортодоксальними» та творчими рішеннями проблем людського існування [699, с. 473, 474].

За П. Сорокіним, «репресований тваринний інстинкт чинить тиск на ті гальма, які утримують людину від крадіжки, брехні, поїдання забороненої їжі тощо. І той, хто ніколи не крав, стає злодієм та бандитом; той, хто соромився простягнути руку, стає жебраком; віруючий припиняє поститися; той, хто завжди дотримувався закону, пориває з ним; аристократ, подолавши у собі відчуття ганьби, йде на ринок, щоб продати пару штанів; той, хто соромився їсти на вулиці, тепер робить це за просто; той, хто раніше зневажав людей, тепер просто лестить їм, аби отримати скибку хліба тощо» [665, с. 274].

Цікаві висновки про поведінку людей в умовах катастрофи зробив Е. Канетті. Для прикладу він описав ситуацію пожежі у театральній залі. По суті, це образ обмеженого простору з мінімальними умовами для порятунку, що нагадує життя людей у містах. Однакова й очевидна для всіх небезпека породжує однаковий для всіх страх. Якщо біда відбувається у театрі, то маса людей приречена на загибель. Двері можуть одночасно пропустити тільки одного або декількох осіб. Тож енергія втечі сама по собі перетворюється на енергію відштовхування. Руйнування маси найяскравіше проявляється у буйстві індивідуумів, коли кожний б'ється сам за себе [571, с. 31, 32]. Здатність маси людей до самоорганізації скептично оцінював Р. Арон: «Народ, узятий у цілому, як сукупність людей, які складають дане співтовариство, не здатний здійснювати функції управління» [489, с. 47].

В умовах життя у періоди криз шляхом трансформації власних потреб формується так звана «культура бідності». Вона включає формування самообмеження потреб, вироблення звички за принципом «хочу тільки те, що можу», що допомагає зняти стрес незадоволених бажань. Блокується таке негативне відчуття як заздрість. Потреби переорієнтуються на духовну сферу – поглиблення та розширення духовних запитів збагачує життя, компенсує відчуття її неповноти через матеріальні обмеження [642, с. 122].

Причинами соціальної напруженості стають такі чинники, як фізіологічна дезадаптація певних верств населення до труднощів та соціальних змін, що приводить до погіршення соціально-демографічної ситуації та здоров'я населення, рецидивів епідемій; психофізіологічна дезадаптація населення, яка набуває вигляду неусвідомлених масових психічних станів у разі спроби пристосуватися до негараздів та соціальних змін (тривожність, компенсаторні реакції, агресія, апатія); соціально-психологічна дезадаптація, що відображає усвідомлену конфліктність деяких верств населення і виявляється у підвищеній політизації, страйках, масовій незадоволеності і песимізмі, міграції, еміграції, зростанні злочинності.

Таким чином, теоретична основа дослідження базується на критичному осмисленні та синтезі ідей представників вітчизняної та зарубіжної історичної думки щодо проблем повсякденного життя як окремої «середньої» людини, так і цілих соціальних спільнот і прошарків. Його методологічна основа передбачає

поєднання принципів історизму, достовірності та об'єктивності. Автором використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи дослідження: конкретно-історичний, порівняльно-історичний, історичного опису, системно-структурний. Їх застосування дозволило виявити та проаналізувати основні проблеми повсякденного існування представників населення українських міст і сіл – міських робітників, ремісників, службовців, інтелігенції, селян, показати об'єктивну обумовленість їх моделей поведінки системною кризою 1917-1920 рр., характером соціально-політичних процесів, що відбувалися у країні в цей період.

* * *

Історія повсякденності як один з напрямків розвитку загальноісторичних досліджень посіла чільне місце у науковому середовищі. Вона передбачає як вивчення конкретних форм та засобів праці, відпочинку, побуту, харчування та лікування, так і аналіз суспільної свідомості та загальних норм поведінки пересічних громадян. Це історія великої маси людей, які склали відповідне суспільство, творили «велику» історію, але у більшості своїй не залишили власних письмових свідоцтв, які б розповіли про їх існування на землі. Розробка тематики, яка пов'язана з історією повсякденності, з точки зору різних дослідницьких шкіл передбачає вивчення умов життя людини, її соціальної поведінки, історичного досвіду, окремої людської долі в перехідну епоху тощо.

Предмет історії повсякденності у сучасній українській історіографії, на думку провідних фахівців з її методології, досі є дискусійним, тому що не має загально визнаних та чітко визначених меж. Науковці виділяють ті питання, які повинні розглядатися як складові багатомірного явища людського буття відповідного історичного періоду, практично, на власний розсуд. На наш погляд, доцільним виглядає ставлення до історії повсякденності як до безперервного процесу задоволення людьми власних потреб на тлі глобальних політичних та економічних подій часу, у який вони жили та діяли. Такий підхід дозволить органічно поєднати статичний характер повсякденності з динамічним характером суспільних трансформацій. Ситуація, що склалася в Україні у період національно-демократичної революції та громадянської війни 1917-1920 рр., суттєво вплинула як на можливості та шляхи задоволення різнорівневих потреб окремих городян та відповідних груп міського населення, так і на характер самих потреб та їх пріоритетність. Не можна також залишити поза увагою взаємовідносини суспільства і влади, здатність суспільства та його окремих інститутів до автономного функціонування.

РОЗДІЛ 2

ПОВСЯКДЕННА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ ПРОМИСЛОВО РОЗВИНУТИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У часи революції і громадянської війни 1917–1920 рр. в Україні перетнулися інтереси безлічі політичних сил, представлених під час бойових дій різними військовими з'єднаннями. Стрімке переміщення величезних мас озброєних людей, постійні зміни ліній фронтів, відсутність тривалої позиційної боротьби створили ситуацію багатократною і часом абсолютно несподіваною зміни влади в більшості українських міст і сіл. Населення постало перед необхідністю бути готовим до будь-яких несподіванок. Несподіванка стала повсякденністю. Вміння звичайних обивателів пристосуватися до здатних швидко змінюватися обставин, виробити спосіб існування в період чергового загострення ситуації, збереження волі до життя в найнестерпніших умовах були в той період, як ніколи, актуальними. Важливу частину технологій виживання становила адекватна реакція на появу в конкретному населеному пункті чергової військової групи. Особливість громадянської війни полягала в тому, що для певної частини населення будь-яка армія була «своєю», й у будь-якому випадку і «завойовники», і «завойовані» говорили однією мовою. Винятком є якраз українська історія, оскільки перебіг подій на території країни неодноразово ускладнювався присутністю інтервентів. Політичне протистояння громадянської війни давно втратило гостроту, і питання, з нею пов'язані, поступово набувають академічного інтересу, в тому числі під час вивчення здатності окремих громадян, соціальних груп і суспільства загалом до самостійної організації життєдіяльності в умовах воєнного стану, а деколи і бандитської всездозволеності, анархії та свавілля.

Для розкриття поставленої проблеми необхідно стисло охарактеризувати основні історичні події цього періоду в Україні. Після Лютневої революції 1917 р. у Києві, паралельно з адміністрацією Тимчасового уряду, утворилася Центральна Рада, котра восени того ж року проголосила створення Української Народної Республіки, лідерами якої були М.С. Грушевський і В.К. Винниченко. Місцева влада в різних містах була представлена земськими управами, міськими думами, радами та комісарами Тимчасового уряду. У січні 1918 р., внаслідок вторгнення більшовиків, у більшості місцевостей України було встановлено радянську владу. Прихід навесні того ж року австро-німецьких військ сприяв відродженню УНР, яку змінив режим гетьмана П.П. Скоропадського. Наприкінці 1918 р., після відходу німців і втечі гетьмана, встановилася влада Директорії на чолі з С.В. Петлюрою. Під час нового наступу більшовиків у січні–лютому 1919 рр. в Україні знову затвердилася радянська влада. Навесні 1919 р. почалося просування до України білогвардійської Добровольчої армії, внаслідок чого до початку 1920 р. на більшій частині України встановився режим Денікіна. Наприкінці 1919–на початку 1920 р. до країни знову повернулися більшовики. У квітні–червні 1920 р. частина України, у тому числі Київ, пережила недовгу польську окупацію. Білогвардійська влада до листопада 1920 р. протрималася у Криму. Особливого колориту громадянській війні додавала участь у ній збройних загонів багатьох

отаманів, насамперед М.О. Григор'єва та Н.І. Махна, які періодично займали деякі південні міста.

Таким чином, в українських землях неодноразово змінювалася влада. Якщо в Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях це відбулося впродовж 1917–1920 рр. вісім разів, то в Катеринославській губернії влада змінювалася одинадцять, а в Київській — чотирнадцять разів. Подібна чехарда влади та періодичне настання перехідних періодів загального безвладдя були екстремальним випробуванням для суспільства загалом, його окремих елементів і пересічних громадян. Тим більше, що кожна нова влада в початковий період свого затвердження стикалася з багатьма невизначеностями і практично кидала цивільне населення напризволяще.

2.1. Трансформації суспільної психології

Суспільні настрої в 1917–1920 рр. були важливим елементом повсякденної реальності, який у своїй діяльності намагалися використовувати державні управлінці, політики, підприємці, військові. Формування та зміна суспільних настроїв відбувалися під впливом змін у економічному та політичному становищі. Велику роль у цьому процесі відігравали засоби масової інформації та канали неформальної комунікації. Трансформація суспільних настроїв у кризових умовах і духовний стан суспільства, що склався під її дією, безпосередньо впливали на темпи та способи подолання кризи. Глибокі соціальні зміни в цей період призвели до серйозних наслідків для суспільної свідомості. У ній відбувалося зростання, з одного боку, апатії та байдужості, з іншого — нетерпимості й агресивності. Порушувалася синхронність соціальних процесів, змінювалися цінності певного соціуму — деякі втрачали своє колишнє значення, інші набували нового змісту або замінювалися новими цінностями.

Цей процес відбувався внаслідок того, що люди втратили багаторічний порядок життя, не змогли швидко зорієнтуватися в новій реальності й відчули розгубленість та хвилювання. Переважна маса населення далеко не завжди розуміла, що відбувається. Найяскравішими особливостями суспільної психології були зміни в ідейно-політичних поглядах населення, у тому числі в середовищі керівників нижчої ланки, руйнування соціально-класових ознак, бажань та очікувань певних соціальних груп, втрата легітимних важелів регулювання суспільних процесів. Для соціуму, що знаходився в стані перманентної трансформації, були характерними не просто зсуви в суспільній свідомості, а поступове наростання її хаотичності та еkleктичності [636, с. 106].

Упродовж усіх років революції в різних прошарках українського суспільства спостерігалася така властивість суспільних настроїв, як інерційність. Зміни політичної структури не супроводжувалися спочатку відчутним впливом на глибинні соціальні процеси, і в повсякденному житті зберігалися певні традиційні форми взаємодії. «Життя ще йшло за інерцією, заведеним ладом, ще не було цілковито зруйновано поняття про законність», люди ще поважали чужу власність [643, с. 73]. Сучасник подій, київський адвокат О.О. Гольденвейзер згадував, що життя у 1917 р. «йшло своїм звичаєм» [643, с. 1]. Обивательська маса в невеликих містечках і робітничих селищах насилу звикала до нових демократичних інституцій і зі стійким неприйняттям ставилася до спроб формування місцевого самоврядування. Восени 1917 р. у Донбасі активісти намагалися пропагувати переваги вільного самоврядування і зустрічали недовіру до земських організацій [432]. Спроби модернізації суспільного устрою і відкидалися, і приймалися з позицій релігійного віровчення. Під час складання списків для виборів до Установчих зборів робітники і селяни говорили, що це «антихристи переписують, а потім накладатимуть печатку на руки». «Чорносотенців» обвинувачували в тому, що йдуть «проти Христа та його вчення» [160, арк. 163в.]. Коли в донбаському містечку Костянтинівка було створено «Товариство людинолюбства», його організатори запитували, звертаючись до громадян: «Де ж наша мета заповітна і слова великого нашого вчителя Ісуса, який заповідав нам любити один одного?

Кожен вільний запитає себе — де ми і куди йдемо?» [160, арк. 10]. На початку революції релігія була найавторитетнішим і практично єдиним орієнтиром для міських низів у бурхливому світі, тому за її допомогою вони намагалися оцінювати нові реалії.

Руйнування старої влади і неефективність нової спричинили поступове накопичення в суспільстві соціальної напруги, прояви екстремістських настроїв. Відсутність реальних перетворень викликала розчарування в системі управління, що діяла на той момент. Загострення ситуації супроводжувалося вуличними заворушеннями й закликами до насильницького вирішення проблем. Велику частину натовпу мітингарів у всіх містах України склали демобілізовані солдати. Поодинокі напади на офіцерів, які ще завершувалися порівняно щасливо, відбувалися впродовж всього 1917 р. [387]. Солдатські вимоги були каталізатором загального обурення [384]. Відчуття страху і тривоги наростало з кожним днем. На похоронах загиблих у боротьбі проти Каледіна немолода жінка, плачучи, говорила: «Ох, щось буде, кажуть, приїхали їхні товариші, буржуїв різати». Солдати заспокоювали її: «Не хвилюйся, тітко! Все це бабські вигадки. Не різати приїхали, а порядок встановлювати» [391].

Городяни шукали свої способи встановлення порядку: «Доведеться запровадити анархію — взяти ломаку й озброїтися проти того ж мужика, у якого, можливо, навіть сини в окопах» [240]. Змінився настрій молоді, заняття в школах її вже не цікавили. Вчителі боялися ставити учням двійки. Молодь не вчилася, не працювала і навіть нічого не читала, а була «занурена в політику». На думку сучасників, у її політичних переконаннях переважав більшовизм, що виявлявся у «неохайності та розгнузданості» [42, арк. 43].

Вже наприкінці зими 1917–1918 рр. серед міського населення почали переважати настрої політичного індивідуалізму. Культурно-освітня комісія міської Думи Нікополя спробувала шляхом анкетування серед робітників і службовців з'ясувати, які теми, проблеми, питання цікавили їх найбільше. Було передбачено відкриття курсів із тих або інших дисциплін. Результат виявився жалюгідним, лекції та газети обивателям не були потрібні [272].

Особливістю людської психології впродовж усього періоду революції та громадянської війни було прагнення переконати себе та інших у швидкому настанні світлого майбутнього. Люди завжди розраховували, що найстрашніше в їхньому житті позаду, й періодично всіляко повторювали цю думку, як заклинання. Оптимізм у настроях практично ніколи не виправдовувався перебігом реальних подій, але повністю не зникав ніколи. У серпні 1917 р., напередодні виборів в Одесі, місцева преса закликала городян виконати свій громадянський обов'язок і переконувала, що голосування забезпечить майбутній добробут: «У цю хвилину обличчя Одеси виражає надію та очікування. Багато горя і мороку залишилося в минулому Одесі. То нехай буде попереду свобода та розквіт!» [315]. «Забудьте про всі свої справи і турботи. Найважливіше відкладіть. Відмовтеся від заробітку, їжі, задоволення і слухайтеся одного голосу: «Громадяни, до урн!» [278].

Із традиційним душевним піднесенням і надією сприймалося настання кожного нового року. Обивателі чекали, що прийдешній рік буде кращим за той,

що минає. У перші дні нового, 1918 року журналіст О. Зоров писав: «Новий рік — завжди загадка. Жоден із років не таїв у собі такої безлічі невизначених і невідомих таємниць, як новий, тисяча дев'ятсот вісімнадцятий рік, що наступив сьогодні». Після роздумів про невловимість майбутнього, про його нечіткі контури, автор назвав 1918 рік «замаскованим», а його маску «чорно-яскраво-червоною», під колір крові та ночі. «Що він принесе? Хто буде нашим рятівником? Люди роблять оптимістичні висновки. Дев'ятсот сімнадцятий був роком крові та смерті, а дев'ятсот вісімнадцятий стане роком відродження живого життя для людства». Люди «пильно вдивляються в темну завісу майбутнього й чекають відродження для свого втомленого серця вказівок». Автор, як і його читачі, не розраховував на «визволення» в результаті власних зусиль, і припускав, що його принесе хтось інший [294]. Напередодні нового 1919 року харківський професор Ф.І. Шміт закликав збирати по хатах старі теплі речі й роздавати їх нужденним співвітчизникам. Він припускав, що настала «остання тяжка зима». До майбутньої зими, «якщо ми самі не отримаємо виробництво, нам пришлють із-за кордону все, що потрібно». Але поки всі громадяни повинні були об'єднатися, щоб спільно впоратися з бідною [455]. Напередодні нового 1920 року журналіст О. Дроздов, який знаходився при Добровольчій армії, передвіщав: «Лише небагато хто почув, що серед крові, у скреготі братських схрещених клинків мають народитися нові месії, і з сімені, кинутого рукою революції, має вирости ніжне й чисте стебло нового життя» [552, с. 62]. Мабуть, слід вважати, що себе Дроздов відносив якраз до тих «небагатьох». Цікаво, що в 1918 р. йшлося про «всіх нас», котрі чекають невідомо від кого порятунку, в 1919 р. розрахунок робився на те, що «Захід нам допоможе», а у 1920 р. «нове життя» передбачалося вже не для всіх, а для небагатьох, і принести його повинні були якісь «нові месії».

Ще однією особливістю суспільних настроїв упродовж усієї громадянської війни була здатність багатьох городян жити, мов нічого не сталося. В. Кравченко дивувався, як серед знегод, безладу та небезпек люди «трудилися, вчилися, їли і спали, читали і сміялися, знаходили нових приятелів і навіть будували плани на майбутнє». Війна стала звичайним явищем, практично способом життя. Життя виявилось сильнішим за будь-яке насильство [585, с. 11]. Городяни, як і раніше, пили каву, читали газети, ходили в кіно і танцювали, шумно і весело святкували дні народження.

Депресивні настрої, що періодично виявлялися в міському середовищі, вперше набули масового характеру в січні 1918 р. Київські обивателі зіткнулися з активними бойовими діями між армією УНР і більшовиками, у дні наступу останніх на Київ. Але тоді міські мешканці ще не пристосувалися до громадянської війни, не навчилися ховатися від небезпеки, не уявляли собі її розмірів [643, с. 24]. Після перших десяти днів облоги міста нерви обивателів були «виснажені до краю, всім набридла ця постійна загроза безглуздої смерті, всі гаряче бажали того або іншого кінця» [596, с. 18]. Під час облоги психіку людей рятувала здатність іронізувати, сміятися над самими собою, котра, як не дивно, ще збереглася в тих умовах. «Це якимось скрашувало хвилини нервової напруги». Люди «плакали і сміялися, сміялися і плакали по черзі» [606, с. 37].

Герцог Лейхтенберзький, що належав до вищої еліти імперії, вважав обидві сторони протистояння чужими для киян. На його думку, міські обивателі залишалися в цій боротьбі нейтральними, «оскільки вони не могли симпатизувати ні тій, ні іншій стороні». Захоплені подіями зненацька, вони, втім, «досить скоро освоїлися зі своїм новим положенням» [596, с. 17]. Коли до міста увійшли більшовицькі війська, які тоді були більше схожі на банди, обличчя обивателів — «зелені, виснажені голодуванням, безсонням і пережитими хвилюваннями», спотворилися «жахом безумства і тупої, втомленої безнадійності» [606, с. 32].

О.О. Гольденвейзер зробив тоді дуже влучне спостереження: «У громадянській війні, на момент переходу влади, обидві протиборчі сторони є однаково ворожими й однаково небезпечними для населення. Завтрашня влада ототожнює його з ворожою їй партією, вчорашня втрачає будь-який інтерес до його безпеки, до його прожитку, до його політичних симпатій. У нас часто траплялося, що війська, відступаючи, коїли більше біди, ніж завойовники, що змінювали їх. Згодом ми неодноразово мали нагоду переконатися в непохитності цього своєрідного соціологічного закону» [643, с. 24, 25].

Психологічні наслідки більшовицької агресії для світосприймання українців охарактеризував М.С. Грушевський: «Коли доводиться тепер відступати від критеріїв і принципів, яких ми дотримувалися так нещодавно, я відповідаю, що вони згоріли в моєму кабінеті разом із моїми рукописами і матеріалами» [535, с. 7]

Під час першого правління більшовиків у середовищі дрібної міської буржуазії зберігалися настрої соціально-політичної інертності з накопиченням водночас ненависті до нових правителів. В.К. Винниченко в березні 1918 р. жив у господарів, які «без грубої лайки і зневаги» не могли говорити про нову владу, але при цьому залишалися «безпорадними і безініціативними» [517, с. 281]. Цілими днями вони хвилювалися, лаялися, тряслися, здригалися від дзвінків і всіма силами відстоювали свої права «на вісім кімнат, на завод, на право нічого не робити, їздити за кордон, носити білизну з голландського полотна» [517, с. 281].

В.І. Вернадський багато сторінок свого щоденника присвятив характеристиці настроїв своїх сучасників. На початку березня 1918 р. у Полтаві було весь час тривожно. Населення чекало всього, чого завгодно, і нічому б не здивувалося. Воно було нервовим, приховано озлобленим, змученим. Ходили чутки, що скоро «різатимуть буржуїв», при цьому заріжуть також і прислугу, оскільки вона за «буржуїв». Люди говорили про обшуки, що почалися в домішках, під час яких, нібито, забирають білизну та їжу. Робітник-залізничник розказував, як невідомі люди, що зустрілися йому, попереджали про плановане биття буржуазії і пропонували брати в ньому участь, кажучи, що за це добре заплатять. «І так щодня. Зрозуміло, обиватель абсолютно перенервував. Більшість чекає німців, як рятівників» [510, с. 54].

Через декілька днів, прогулюючись вулицями Полтави, академік відчув глухе сум'яття в населенні, в уривках його розмов, у повсякденній турботі про прожиток [510, с. 55]. Нетерпляче очікування «рятівників» завершилося на той момент щасливо, люди, йдучи з базару, з радістю повідомляли, що німці й гайдамаки вже в Полтаві. Вернадський із дочкою повернулися додому під час обстрілу, проте

всюди панувало пожвавлення і спокій, навкруги була маса зацікавлених і тих, хто гуляв [510, с. 64].

Влітку Володимир Іванович подорожував до Києва з «масою мішечників». Головними темами дорожніх розмов були дорожнеча, спекуляція, німці [510, с. 88]. Один із київських знайомих, за спостереженням Вернадського, був занурений виключно в подробиці сімейного життя. Головну його мету можна було визначити, як «доживання». Вернадський назвав його «розумним обивателем» [510, с. 98]. Ще однією особливістю суспільних настроїв того часу Вернадський вважав ставлення до передчасної смерті, як до «буденного явища». До такого стану суспільство привели «усобиці та суспільна анархія, царство насильства і панування» [510, с. 78].

Наслідки приходу до України німців для суспільної психології автори мемуарів також оцінювали приблизно однаково. С. Сумський зазначав: «Віра в силу німців була величезною», обивательська маса раділа настанню порядку і відновленню «колишніх відносин», до яких всі споконвіку звикли [643, с. 106]. Як підкреслював М.М. Могилянський, «із появою німців, як за помахом чарівного жезла, без жодних погроз або загрозливих оголошень, зникли всякі пограбування та насильства. Обиватель зітхнув вільно» [643, с. 116]. Німці прийшли до України «друзями, а не ворогами», тому що тут можна було «і відпочити, і підгодуватися». Сучасникам запам'яталися їхні зосереджені обличчя, зразкова дисципліна, «спокійна привітність та усвідомлення власної гідності». Заможні обивателі зустрічали німців «хоча і радісно, але без жодної експансивності, радість визволення була щирою, але без ентузіазму». Не помічалось ані душевного піднесення, ані відвертого захоплення, «дуже всі втомилися, та й майбутнє таїло в собі дуже багато невідомого» [606, с. 38].

О.О. Гольденвейзер зазначав, що влітку та восени 1918 року життя в Києві «вирувало», і на вулицях панувало «незвичайне пожвавлення» [643, с. 43]. Р.Б. Гуль звернув увагу на те, що Україна стала місцем порятунку для привілейованих верств населення всієї колишньої імперії: «Київ переповнений. Особливо багато біженців із Совдепії. Шумні вулиці пістрявіють шикарними туалетами пані... Забиті кафе... переповнені театри. Музика, гул, шум...» [539, с. 76]. Російська журналістка Н.О. Теффі, опинившись в Україні, залишила таке спостереження: «Чим ближче до Києва, тим жвавіші станції. Платформою ходять люди, які щось жують, із масними губами і лиснючими щоками. Вираз облич здивовано-задоволений» [675, с. 305].

Теффі також залишила оцінку настроїв біженців із Радянської Росії, які їли борщ на київському вокзалі, начебто побоюючись зовнішньої загрози: «Що поробиш! Розум говорить, що ти тут у цілковитій безпеці, що борщ твій — невід'ємна твоя власність, і права твої на нього охороняються залізною німецькою силою. Знаєш ти все це твердо й ясно, а ось підсвідоме твоє нічого цього не знає і розставляє твої лікті й витріщає очі страхом: «А якщо раптом через плече протягнеться невідома мерзотна ложка й зачерпне для потреб пролетаріату» [675, с. 308].

Оптимізму були сповнені одесити. Вони щиро вірили, що «більшовицькі жахи» стали надбанням минулого. Мешканцям міста «надокучили вечори

болісних очікувань і тривоги». Всі політичні події оцінювалися тільки з погляду «обивательського спокою». Одеса мляво реагувала і на події в Україні, і на все те, що траплялося у величезному світі. «Нам не страшно, — самовпевнено заявляв місцевий журналіст. — Російський обиватель тепер — старий, битий вовк, і здивувати його важко» [377].

Одночасно свідки подій ділилися враженнями про зростання тривожності, про якийсь психологічний дискомфорт. В.І. Гурко охарактеризував типові риси психології біженців. Це, на його думку, були дві крайнощі: або «хай лунає грім перемоги!», або «рятуйте!». Перехідних ступенів між цими полярними станами не існувало [674, с. 334]. Спостерігався також незмінний супутник усіх великих потрясінь — розпад моралі. Все те, що відбувалося, спонукало до широких витрат, «жіноча честь перетворювалася на забобон». Більшовицький дух «захоплював також вищі прошарки російського народу» [643, с. 219]. Р.Б. Гуль звернув увагу на відчуття якоїсь квапливості, передчуття неминучого кінця. Люди, коли веселилися, неначе відчували за собою гонитву і поспішали провести таким чином «хоч годину». Упевненість у близькій небезпеці поділяли всі [539, с. 76]. Образно сформулювала свою думку Н.О. Теффі: «Перше враження — свято. Друге — станція, вокзал перед третім дзвінком. Дуже неспокійна, дуже жадібна метушня для радісного свята. У метушні цій тривога і страх. Ніхто не замислюється над своїм положенням, не бачить подальших кроків. Спішно хапає і відчуває, що доведеться кинути» [675, с. 310].

Перебуваючи в Одесі, Н.О. Теффі спостерігала наростання конфліктного потенціалу в суспільстві: «Вранці, очманілі від вина, азарту і сигарного диму, виходили з клубів банкіри і цукрозаводчики, кліпали на сонці запаленими повіками. І довго дивилися їм услід важкими голодними очима темні типи з Молдаванки, що підбирали біля під'їздів огризки, недоїдки, рилися в горіховій шкаралупі й ковбасних шкурках» [675, с. 331]. Головною міркою майбутніх перспектив для обивателя була дорожнеча життя, і цей показник передбачав катастрофу [539, с. 77].

Настрої деяких груп міського населення, насамперед заможних прошарків, включали негативне ставлення до панування більшовиків у Росії, що продовжувалося, до їхньої репресивної політики. Певний психологічний дискомфорт створювала також німецька присутність, незважаючи на загальне усвідомлення її корисності та необхідності. Під час панахиди за жертвами першого року громадянської війни у Миколаївській церкві Харкова в натовпі схилених у молитві прихожан, здавалося, лунало німе запитання: «Невже ці нечувані жертви нічого не спокутували, нічого не виправдали, нічого не дали і не дадуть, окрім сліз, горя, жаху, ганьби та нового озлоблення?» Присутні на панахиді громадяни півголосом розмовляли, ділячись новинами. Одна зі співбесідниць прошепотіла на адресу більшовиків: «Уразь, Господи, всіх «їх», уразь!» І пояснила сусідам, що її чоловік убитий на війні. «Старший син, лейтенант, потоплений у Севастополі «ними». Молодший розстріляний у Ростові. Про середнього нічого не знаю, він зараз має бути у Петрограді. За що ж, за що?» Завершувалася розповідь очевидця порівнянням серпня 1918 р. із серпнем 1914 р. «Так само на вулицях маса людей гуляє, так само бадьоро лунають дзвінки труби

військового оркестру. Але це в Миколаївському сквері розважає публіку німецький оркестр» [214].

Німецький офіцер Г. Тіптур спробував пояснити причину негативного ставлення до його армії з боку деяких соціальних верств: «Наш прихід поклав край пануванню черні. Вже не можна було більше безкарно грабувати і красти в маєтках, на фабриках, у крамницях і квартирах, а потрібно було примусити себе підкорятися законному порядку, що після райської неприборканості було досить неприємною справою. Тому в пролетарських глибинних прошарках знайшло вельми поживний ґрунт розпочате проти нас газетне цькування» [53, арк. 3]. Мічман Вавилов із Катеринославського бюро Добровольчої армії у жовтні 1918 р. інформував, що «у міських масах абсолютно відсутній патріотичний настрій, а низи безумовно співчують більшовизму» [113, арк. 20]. Одночасно більшість заможних міських мешканців була упевнена, що якщо німці підуть хоч на один день, всіх буржуїв переріжуть [42, арк. 82].

Пізня осінь принесла нові потрясіння, і настрої деяких городян еволюціонував від байдужості в бік смутку та безвихідності. У жовтні 1918 р. у кур'єрському потязі, що виходив із Харкова на південь, о другій годині ночі спалахнув один із вагонів. Його довелося відчепити, а пасажирів, що їхали в ньому, з речами та дітьми перейшли до наступного вагону, «з криками та прокляттями», зажадавши «хоча б речі розмістити». Ніхто із людей, що спали, не зрушився з місця. «Чийсь сонно-байдужий голос зауважив: «Закрийте двері — холод, і не кричіть, будь ласка». Хтось із погорільців крикнув: «Це свинство! Жодного співчуття! Їм, бачите, спати завадили». Той самий байдужий голос відповів: «Чого я вас жалітиму, коли мені самого себе не жаль» [421].

«Тільки сутінки закрадуться до кімнати — на душі туга, — ділився переживаннями якийсь харків'янин. — Бродиш із кутка в куток, як тінь» [459]. З особливими проблемами зіткнулося керівництво промислових підприємств. «Службовці, замість того, щоб працювати, думають тільки про те, як би захистити членів сімейства і свої будинки від розбою і грабежу», — повідомляв іноземному власнику головний інженер одного з рудників Донбасу [531, с. 45, 46]. Мешканці Одеси, за спостереженнями ад'ютанта генерала О.М. Грішина-Алмазова, поводитися, як і завжди. На початку грудня 1918 р. у місті було жваво і шумно, «як завжди в святковий день». Тротуарами тинялися натовпи одеситів, «безтурботних, гулящих і байдужих до політики» [108, арк. 13].

У грудні 1918 р. киянам довелося побачити вже війська Директорії. Причому напередодні ввечері цій події передувала поява на Сінному базарі, на Бессарабці, в інших частинах міста «молодих людей у сірих шинелях, з національними українськими петличками», які зупиняли публіку, що проїжджала та проходила повз, і вимагали пред'явлення документів. Недалеко від Сінного базару майоріли українські національні прапори [101, арк. 99]. Із ранку на вулицях з'явилася маса святкової публіки, котра з цікавістю спостерігала, як проходять війська і мчать автомобілі. Настрій киян був піднесеним. Обивателі, що змучилися за останній час від безупинної канонади, яка лунала в місті, почали опам'ятовуватися [389]. Наступна ніч минула спокійно. «Жодних великих виступів грабіжників, що останнім часом так часто турбували киян, не спостерігалось». Місто патрулювали

війська Директорії, які проводили ретельний огляд документів у пізніх перехожих [389].

Зима 1918–1919 рр. стала часом подальшого загострення суперечностей між різними соціальними групами. «Одеські новини» сповіщали про тривання загострення безмірної злиденності трудящих мас, а з іншого боку, спостерігалось таке ж безмірне марнотратство окремих осіб, які нажилися на цій злиденності [115, арк. 3зв.].

Для міської буржуазії й інтелігенції глибоким потрясінням стала звістка в квітні 1919 р. про заняття Одеси Григор'євим, про його перемогу над «союзниками» і добровольцями. Відхід кораблів Антанти став справжнім крахом віри, після якого залишилися лише надія та любов до безнадійної «білої справи». На Одесі вже лежала «тінь більшовизму, як печатка смерті на обличчі вмираючого» [641, с. 264]. В.К. Винниченко в цей самий час дав вичерпну характеристику учасникам громадянської війни та їхній психології: «Невеличкі купки людей, самі точно не знаючи, чого вони хочуть, блукають степами, дорогами, кудись насуваються, від чогось тікають, стріляють, помирають» [517, с. 317].

У період отаманщини, у 1919 р., змінився навіть настрій погромників. Вони стали набагато діловитішими і практичними, оскільки розуміли, що за наявного дефіциту всього і цін на це все не можна ламати навіть будь-які дрібниці. Вони розкрадали все майно, залишали тільки меблі, але при цьому не били вікон і не ламали стільців [643, с. 55, 56]. Подібна практика вирізняла поведінку махновців. Знищуючи тюремні будівлі, вони «підривали в'язниці особливим способом, не ушкоджуючи дуже багато цегли, щоб потім їх можна було застосувати в господарстві. Тюремна цегла надавалася безкоштовно всім охочим» [697, с. 197].

Після другого приходу більшовиків панівним настроєм населення стало прагнення не виділятися з натовпу, злитися з масою «соціально близьких». Втім, натовп змінив не тільки одяг, іншою стала і його поведінка. Хо́да перехожих стала більш швидкою та рішучою. Мабуть, люди добре знали, куди поспішають і навіщо поспішають. У більшості перехожих вгадувалися радянські службовці, «стурбовані, покірливі, голодні» [584, с. 145].

Прагнення вижити за будь-яку ціну змінювало характер не тільки дорослих, але й дітей. Жінка розказувала про свою дев'ятирічну дочку: «Якою вона стала розсудливою, скупюю, недовірливою. Зі свого городу вона нікому лозиною не поступиться» [584, с. 148, 151]. Полковник Добровольчої армії Тарасевич панівними настроями мешканців більшовицького Харкова вважав смуток і розлюченість [112, арк. 32]. Нестійкість психологічного стану одеситів за більшовиків оцінило місцеве відділення білогвардійської «Азбуки»: «Не дивлячись на зовнішній спокій, на вулицях іноді підіймається тривога. Причиною таких тривог є часом найнікчемніші явища» [73, арк. 6].

У щоденнику Вернадського 1 березня 1919 р. з'явилася красномовна фраза про його власний настрій і настрої його друзів після приходу більшовиків. Вони були «вибиті з колії». У гості до нього зашли С.М. Майборода, який шукав роботу, потім Гудим-Львович, який пропонував зняти три кімнати в його квартирі, зі страху перед новою реквізицією. «У них покірна розгубленість, але глибоко

проникло відчуття ненависті та презирства» [510, с. 133]. У квітні Вернадський записав декілька слів про дочку, яка «настільки цінує «дрібниці життя», як ми не цінували, старий звичай їй дорогий, нам був байдужий». У суспільстві дедалі більше нагромаджувалося ненависті, байдужості до життя, тупого відчаю. Підіймалися «дикі інстинкти самозбереження» [510, с. 136].

У приватному листі квітня 1919 р. дружини до чоловіка, що опинився за кордоном, у кожному рядку простежувався глухий відчай: «Я з дітьми багато пережила» [10, арк. 15]. «Життя важке, холодне, голодне» [10, арк. 16зв.]. Додатково одна з родичок із сім'єю лишилася без житла після пожежі й поселилася в неї [10, арк. 16].

Київська студентка ділилася потаємними думками не в листах, а виключно зі своїм щоденником: «Скрізь комісари, які все псують і в усе втручаються. У нас дедалі сумніше й сумніше, життя дорожчає, утиски збільшуються, всі ходять якісь налякані» [549, с. 211]. Втім, студентці ще вистачало здорового глузду, щоб поглянути на себе і свої емоції з боку: «Я зрозуміла, що справа зовсім не в речах, а в тому, що хтось сміє забирати моє, мою власність, те, що належить мені. Яке це приниження! Звичайно, смішно скаржитися на таку дрібницю, коли гине ціла країна. Що людина за тварина, коли вона про все судить тільки щодо самої себе!» [549, с. 212]. Спостерігаючи більшовицькі свята, спілкуючись із перехожими, студентка зробила приголомшливий для себе висновок. Вона звернула увагу, що частина її друзів, які належали до інтелігенції, не знаходила в діях більшовиків ніякого безумства і злочинності. «Чи не носили росіяни завжди в собі зародків більшовизму?» [549, с. 214].

Поступово в суспільній психології дедалі яскравіше, чимраз вагоміше проступає справжня соціальна ненависть, навіть соціальний расизм. Наприклад, у записах студентки з'явилися такі рядки: «Сьогодні знову солдати рилися в ліжках. Ох! Ці морди, ці «комуністичні» пасма з жирного волосся, що вилазить з-під засалених, зсунутих на потилицю кашкетів; цей стукіт гвинтівок об підлогу, різкі дзвінки, лайка й перелякані, змучені обличчя буржуїв» [549, с. 226].

На таке ставлення цілком природною була реакція у відповідь. І.О. Бунін звернув увагу на поведінку одеських куховарок під час конфіскації матраців у заможних мешканців. Вони кричали вслід сусідам: «Нічого, нічого, добре, нехай посплять на дранках, на дошках!» [502, с. 121]. Більшовицький посланник М. Андрущенко, який приїхав на початку жовтня 1919 р. до Харкова, звернув увагу на повернення до старих порядків. Буржуї та інтелігенція були «чистенько вдягнені, забувши, мабуть, що не так давно з мітлою або лопатою ходили і чистили вулиці, напевно, і не думають, що скоро знову доведеться взятися до цієї роботи» [532, с. 503].

Розгубленість, ниці інстинкти, негативні емоції опанували не тільки дрібнобуржуазним розумом. Спостерігався ідеологічний вакуум навіть у штатних радянських пропагандистів. На одному з мітингів весни 1919 р. у Донбасі пролунав заклик до об'єднання «довкола багряних прапорів інтернаціоналу» і до боротьби «за ті ідеї, які на них написані» [311]. Сумнівно, що сам агітатор зміг би чітко сформулювати, що саме за «ідеї» є написаними на «багряних прапорах». Спостерігачі зазначали, що теми щовечірніх бесід між сусідами «на кожному

маленькому крилечку» стосуються не стільки політики, скільки вирішення нагальних побутових питань. Для громадян, особливо старшого віку, значення свободи визначалося матеріальним складником. «Немає ані хліба, ані мануфактури, немає і життя» [311]. «Життя» як таке асоціювалося з хлібом та мануфактурою, і більше ні з чим. Тобто питання стояло про забезпечення фізичного існування. Масове уявлення про свободу виглядало украй примітивним і передбачало лише економічний добробут [628, с. 26].

Комуністичні функціонери причину суспільної апатії бачили в цілком конкретній причині: «Відсутність агітаторів шкідливо діє: населення починає втрачати віру в справжній світлий лад» [283]. І знову ж таки звернемо увагу на абсолютно абстрактне поняття «світлого ладу». Навіть ритуали нового режиму несли на собі відбиток «проклятого минулого». На святкуванні 1 травня 1919 р. спів «Інтернаціоналу», на думку репортера, відгонив «церковщиною» [283]. Мабуть, комуністичний гімн виконував який-небудь церковний хор. Зберігалася традиція нової влади списувати сьгоднішні проблеми на владу попередню. Більшовицька влада не була винятком. Звинувачення на адресу більшовиків у продовольчій розрусі зустрічали з їхнього боку рішучу відповідь: «Шліть звинувачення гетьману! Жоден уряд не може створити хліба з нічого. Терпіть!» [284]. Самозвана правляча еліта посидала на адресу робітників демонстративні компліменти, які абсолютно не відповідали реальному стану справ: «Робітники скинули ярмо утисків і самі уклали мир. Щоправда, мир Брестський, але вони знали, що цей мир недовгий» [311]. Чому мир уклали робітники, а не комуністична партійна верхівка, і чому саме робітники повинні були мати уявлення про нетривалість Брестського миру, хай залишиться на совісті авторів процитованого тексту.

У боротьбі за виживання індустріальний пролетаріат перестав цікавитися навіть розвагами. Коли на честь 1 травня 1919 р. у Луганську, в клубі «Комуна» відбувся музично-вокальний літературний вечір, на якому виступали «найкращі сили міста», то робітників на цьому заході було обмаль. Вони «втомилися від святкування» [283]. Громадянська війна принесла в суспільство ворожнечу, недовіру навіть у однорідному соціальному середовищі. У березні 1919 р. провінційна газета «Червоний вал» зазначала: «Деякі групи трудящих піднімають меч проти своїх же братів» [311]. Для масових скупчень людей були властивими істерія, схильність до психозів, напади безпричинної паніки. Під час похоронів загиблих червоноармійців у Бахмуті в небі з'явився шуліка, якого всі сприйняли за «ворожий аероплан». У натовпі виникло сум'яття, «багато хто почав бігти, не знаючи куди» [311].

Прихід до України білогвардійців ще раз вніс корективи до обивательської психології. Спостерігався чергове, але, як і минулого року, нетривале, емоційне піднесення в настроях буржуазних та інтелігентських кіл. Підпільник-більшовик Г. Шовкун зазначив, що буржуазія урочисто святкувала перемогу білогвардійців [532, с. 230]. Далеко не завжди захват мешканців великих і малих міст України, які чекали на біле воїнство, виправдовувався. У Ніжині добровольці почали грабувати місто, і життя в ньому на декілька днів абсолютно завмерло [532, с. 399–400].

Київська студентка 1 вересня 1919 р., на другий день перебування добровольців у Києві, коли виникла загроза єврейських погромів, звернула увагу, що майже всі місцеві брюнетки наділи нашийні хрестики поверх одягу. Отже, «християни знали про те, що робитиметься на вулицях. Після такого кожний єврей скаже: якщо росіянин може бути погромником, то я можу бути більшовиком» [549, с. 229]. До осені серед пролетарських верств українських міст дедалі більше наростало відчуття озлоблення щодо «золотопогонників» і людського співчуття до рядових білогвардійців. Харківський робітник, стоячи в натовпі, який проводжав обоз у декілька десятків саней, навантажених убитими солдатами Добровольчої армії, «похмуро і зі злістю, ні на кого не дивлячись», сказав: «В останній бій! На Кирило-Мефодіївське везуть. Шкода тільки, що без генералів!» [659, с. 33].

Відчуття неминучого і швидкого кінця білої влади не полишало сучасників упродовж усього її панування. У Києві, незважаючи на брак продовольства, відкрилися кав'ярні, ресторани, кондитерські, де представники привілейованих верств поспішали витратити гроші, гуляли дні і ночі безперервно [532, с. 354, 355]. Через лічені дні після заняття білогвардійцями Києва «буржуазні елементи» почали гарячково розпродавати своє майно. «Білі газети» заповнили оголошення про продаж будинків, домашнього умеблювання та іншого [532, с. 366]. Негативні емоції, що охопили городян, втрата упевненості в майбутньому, повторюваність радикальних змін сформували в людей певний психічний стан. Кияни стали агресивними, нетерпимими, безкомпромісними. Вони, на думку студентки, стали «абсолютно байдужими до чужого життя». Кожен хотів всього лише «врятувати себе, за будь-яку ціну». Правих і винуватих більше не було. Тобто, йшлося про те, що винуваті всі, окрім себе самого. «Не можна увійти до крамниці, сісти у вагон трамвая, щоб не нарватися на грубощі, настільки всі здичавіли. Всякий бачить у іншому ворога» [549, с. 231]. В одному з будинків Києва проживали в цей час російська та єврейська сім'ї. У російській сім'ї чекісти убили батька. У єврейській сім'ї бандити убили сина в потязі. Але взаємна ненависть була вже настільки великою, що люди, які перенесли одне й те ж горе, одне одному не співчували, а зловтішалися [549, с. 237]. Одночасно серед киян були такі любителі наживи та гострих відчуттів, «які побували в усіх арміях, і в усіх бандах» [549, с. 236].

У щоденнику Вернадського записана розповідь про поїздку з Києва до Полтави. Розмова у вагоні точилася про панічний страх киян перед можливим приходом більшовиків. Вернадському такий варіант подій видавався неможливим, «окрім випадку якого-небудь катастрофічного» [510, с. 137]. Іншою темою для розмови було обговорення необхідності «вести спогади про минуле, як про побут, що зникає». Розмови точилися також «про їжу, про минулу їжу, і, у зв'язку з цим, про майбутнє» [510, с. 137]. На початку листопада серед киян знову запанували апатія та розчарування. «Добровольча армія втратила всяку довіру. Серед деяких верств починається поворот до більшовизму!» — обурювався Вернадський [510, с. 178]. Із погіршенням становища на фронті, навіть ще за білогвардійців, надмірно елегантний зовнішній вигляд знову став джерелом потенційної загрози. Коли В.В. Корсак, відступаючи з добровольцями, опинився в Одесі, то скористався послугами трамваю. Незважаючи на пізню годину, вагон був переповнений

пасажирами. Побачивши білогвардійців, у формі та зі зброєю, пан, що сидів навпроти, поспішно підібрав свої ноги в начищених штиблетах [584, с. 414–415].

Не дивлячись на нескінченні небезпеки, брак найнеобхіднішого, туманне майбутнє, а можливо, саме тому, самотні люди мріяли про кохання і продовжували шукати супутника життя. Тим більше, самотність була прикметою часу, сім'ї розпадалися, жінки ставали вдовами в результаті бойових дій. Одним зі способів улаштування особистого життя залишалися, як і раніше, шлюбні оголошення. Ось декілька приватних оголошень із газети «Голос сім'ї», так би мовити, пряма мова з листопада 1919 року. Вони мало чим відрізняються від сьогоднішніх закликів такого роду. Їхній текст занурював читачів у спогади про колишнє життя, можливо, відігравав роль психологічного наркотику. «Самотній художник» сумував без «ласкавої, милої, чарівної» дівчини. Він просив відгукнутися «красунь» і «чарівниць» та самовпевнено гарантував «прекрасні дні». Самотня пані середніх років кликала пана, якому не менше 35 років, за його бажанням, боротися разом із нею «з кошмарним життям». Кокетлива панночка не приховувала, що вона «примхлива» і «норовиста». Вона хотіла «затишку, тепла і любові», але любові, обов'язково освяченої шлюбом. Їй був потрібен інтелігент, який би не злякався «розпещеної панночки». Молода вдова 36 років втомилася наодинці «боротися з життєвими знегодами». Молодик шукав симпатичну, добру дівчину-друга й виправдовувався тим, що життя без близької, люблячої істоти, без жіночої ласки і теплового слова так само «сумне, холодне і непроглядне», як темна зимова ніч. Дівчині на ім'я Єва голос життя владно говорив про молодість, про щастя, але оточували її лише «пуста, нудьга та холод». Дівчина на ім'я Тата вірила, не дивлячись ні на що, у можливість «нового, радісного життя», і прагнула забути «морок і жах пережитих днів» [353].

Через декілька днів після повернення більшовиків до Києва, студентка ділилася новими враженнями: «Перші роки революції Росія здавалася мені величезним тілом, яке струшують судоми, тепер мені здається, що це темна, страшно-спокійна могила». Виїхали майже всі її знайомі, залишилися або ті, хто мав маленьких дітей і старих батьків, або ті, хто примирився з більшовизмом, як примиряються зі смертю, «від неї ж не втечеш» [549, с. 237]. Примиряться з більшовизмом дівчина не хотіла. Вже в березні 1920 р., після спілкування з комісаром, який поселився в її квартирі, вона писала: «Невже не вдасться покинути цю прокляту богом країну? Я її ненавиджу. Я не можу навіть читати російські книги. Скрізь, у найбездарніших оповіданнях, видно цю надмірну розумність, незадоволеність, порожнє базікання, що так нагадує нашого комісара. А поряд чарівні перекладні повісті, сповнені життя, енергії» [549, с. 242].

Часта зміна влади примушувала городян проявляти максимальну лояльність до чергових непрошених гостей. Характерною була поведінка мешканців Бердянська під час наближення махновців. Коли стало зрозуміло, що «біляки» покидають місто, городяни вирішили йти на вокзал, зустрічати махновців: а ну, як ті будуть зворушені несподівано теплою зустріччю? [697, с. 31]. Багаторічне громадянське протистояння зробило для обивателів настільки звичними бойові дії, що проблема безпеки відійшла на задній план. На початку жовтня 1919 р. у Києві артилерійською стріляниною, що доносилася з околиці, ніхто не цікавився.

На вулицях не було помітно жодної тривоги. Перехожі поспішали у своїх справах [584, с. 230]. Подібна картина спостерігалася у Бердянську, у грудні 1920 р. Коли махновці зробили свій останній рейд на місто, цивільне населення, не звертаючи уваги на бій, із цікавості, або в справах, висипало на вулиці. «Нескінченна війна привчила не звертати уваги на постріли» [697, с. 300].

1920 рік додав до щоденника Вернадського, який мешкав на той час у Криму, нові враження про настрої самого Володимира Івановича та його сучасників. У січні за втечу з місцевої тюрми було розстріляно дванадцять осіб. Обивателі поставилися до цього факту спокійно, як до неминучого і морально виправданого [510, с. 29]. Життя, на думку Володимира Івановича, не коштувало навіть копійки, тому будь-яке злочинство залишалося безкарним [510, с. 52]. Революція загалом, і більшовизм зокрема, особливо жахливі були «влізанням у душу, в найінтимніше» [510, с. 74]. Наприкінці літа Вернадський подумав про майбутнє: «Доведеться пережити важкий рік». Він припускав, що влада білих у Криму утримається на невизначений термін [510, с. 97].

Під час польської окупації Києва нових людей, які приїжджали до міста, вражала «боязкість, затурканість, нерішучість» киян. В атмосфері невпевненості в завтрашньому дні було, звичайно ж, абсолютно неможливим нормальне економічне життя [557, с. 39]. Черговими трансформаціями в суспільних настроях супроводжувалася остаточна евакуація білих із Криму. Учасник подій П.С.

Бобровський у ешелоні здивувався повному спокою супутників. Страшна катастрофа, що відбулася, неначе нікого не хвилювала. Головне, що безпосередньо цікавило біженців, це наявність мінімальних життєвих зручностей: «Поїсти та чаю попийти, та ось, щоб не дуже тісно було сидіти». Людям, які вже втратили буквально все, лишалася тільки дбайливість про дрібні життєві блага [496]. Місцеві жителі, у передчутті чергової, очевидно, останньої зміни влади, були «люб'язними, акуратно виконували прохання і вимоги, з хвилюванням прислухалися до всіх чуток про положення фронту» [77, арк. 1, 2]. Доля армії Врангеля була вже вирішена, тому що в громадянській війні «все наперед відомо — невловима хвиля проходить всіма душами й вирішує долю боїв, перш ніж вони відбудуться» [641, с. 209].

Індивідуалізм, байдужість, апатія панували в суспільстві і після остаточного закріплення в Україні радянської влади. У лютому 1920 р. у Харкові надзвичайна комісія звернулася до губернського ревкому у зв'язку з частковим введенням у дію водогону. Господарі дворів, куди вже надходила вода, категорично відмовлялися пускати до джерела сусідів, які приходили по неї. Для вирішення проблеми знадобилося втручання НК, яка попросила ревком підтвердити наказ «про право користування водою для всіх, хто її потребує у цей епідемічний час» [189, арк. 33]. У листопаді 1920 р. політичне управління Реввоенради республіки доповідало про масову незадоволеність селян «на ґрунті неотримання солі та мануфактури» [532, с. 710]. Ревкомами Маріуполя, Мелітополя, Бердянська, Александровська настрій мешканців українських міст характеризувався як «абсолютно пасивний» [532, с. 711].

Оцінюючи наслідки тривалої усобиці для суспільної свідомості, В.К. Винниченко в серпні 1920 р. писав: «Зруйновані жорстокою, неблаганною

рукою революції старі громадські відносини породжують у непристосованих до цих відносин душах хаос, плутанину й страшну порожнечу. Перевернуто догори ногами все, що здавалося непохитним, вічним, абсолютним і святим. Замість того проголошено нове, але незвичне, неймовірне, не перевірене на власному досвіді, не вкорінене в буденну практику, і через це все — чуже, неприйнятне, вороже. А приймати треба, хоч для можливості фізичного існування» [517, с. 465].

До початку 1921 р. встигли змінитися перші настрої після перемоги більшовиків. Оскільки «неможливо жити без віри», вчорашні супротивники розраховували якийсь час на «внутрішню еволюцію» більшовиків [527, с. 301]. Спочатку в суспільстві було стихійне відчуття, що «все-таки це російська влада», й ось тепер, після припинення братської війни, почнеться об'єднання Росії. «Це все зникло досить швидко. Терор, вбивства, пограбування швидко змінили настрої. З'явилася ненависть, нерідко тваринний страх» [510, с. 120].

Таким чином, для окремих етапів національно-демократичної революції в Україні була характерним переважання різних типів суспільних настроїв. Масова свідомість відображала суперечливу і багатошарову соціальну практику. Небажання жити по-старому поєднувалося з дедалі більшим розчаруванням у самих змінах. Проголошені на початковому етапі трансформації ідеали оцінювалися або як недосяжні для більшості суспільства, або як помилкові. Сплески громадської активності й інтересу до політики змінювалися апатією, і навпаки. Складним і нестійким було співвідношення раціональних та ірраціональних елементів у масовій свідомості. Суспільні настрої були однією з найзначніших сил, що спонукали людей до діяльності або бездіяльності, накладали відбиток на поведінку груп і верств суспільства.

2.2. Поведінка пересічних громадян

Перші місяці революції ознаменувалися зростанням політичної активності найрізноманітніших верств міського населення. Відкриті простори українських міст заповнилися натовпами мітингарів. На вулицях і площах збиралися люди, які відчули інтерес до політики. Великі кафе були переповнені вже з ранку. Зміст телеграфних повідомлень передавався з вуст у уста [382]. Біля книгарень, на вікнах яких було вивішено телеграми, збиралися юрби [383]. Відбувалися масові маніфестації, на кшталт «Свята Свободи» 17 березня 1917 р. у Києві. Процесія, у якій взяли участь десятки тисяч людей, із розгорненими прапорами рухалася до міської думи. Свято тривало з десятої ранку до шостої вечора. «Проїшли представники всіх верств, класів, національностей Києва. І ніхто з тих, що бачили цю єдину радість звільненого народу, довіку цих годин не забуде» [395].

Люди, які ніколи до того моменту не виступали публічно, хіба що боязко пошепки на кухнях, «відчували потребу кричати, проповідувати, викривати, засуджувати. Вчені мужі з доглянутими борідками поступилися місцем солдатам і робітникам» [585, с. 8]. У Чернігові збори відбувалися замалим не на всіх багатолюдних вулицях, у тому числі недалеко від в'язниці. Навіть тюремні наглядачі не витримали й відлучилися зі служби, щоб подивитися маніфестацію [42, арк. Ззв., 7]. Втім, вже перші тижні продемонстрували зворотний бік свободи

— анархію. Солдати з лазаретів і госпіталів «поколом лежали на бульварах, і разом із жіночою прислугою доходили до того у своїй безсоромності, що перехожим доводилося відвертатися». Вночі ці люди залишалися ночувати в скверах, не повертаючись до лазаретів [42, арк. 21].

Окремі епізоди за участю людей у військовій формі, пов'язані з насильством, відбувалися вже в цей час. Безладдя, що супроводжувалося солдатськими мітингами, побиттям офіцерів, зіткненнями військових частин мали місце в багатьох містах України. Але в перші місяці революції і громадянської війни вони зачіпали незначне число громадян. Вже в березні 1917 р., на зборах офіцерів київського гарнізону, всі виступальники щиро бажали служити новому ладу, але були «нажахані дезорганізацією, що починалася серед солдатів, нажахані своїм трагічним безсиллям» [643, с. 5].

Діяльність Центральної Ради влітку–восени 1917 р. із формування української державності, яка включала і створення національних збройних сил, сприяла єднанню армії та народу. За спогадами М.В. Омеляновича-Павленка, урочистості у Катеринославі в листопаді 1917 р., присвячені ухваленню Центральною Радою третього Універсала — закону, що проголосив утворення Української Народної Республіки, відбулися за скупчення величезної маси городян. «Соборна площа була заповнена військами, громадськими й урядовими організаціями. Особливо масово були представлені залізничники, поштовики і підрозділи Вільного Козацтва» [618, с. 65]. У параді, який автор назвав «імпозантним», узяли участь не тільки військовослужбовці, але й велика маса цивільного населення. «У момент вшанування пам'яті Шевченка військо і натовп опустилися на коліна. Мало хто міг утриматися від сліз» [618, с. 65].

Роблячись дедалі більш екстремістськими, різні вуличні акції створювали загрозу безпеці громадян [586, с. 86]. У багатьох містах відбувалися мітинги протесту проти походу Корнілова [586, с. 98]. На рубежі 1917–1918 рр. відбувалися розправи над офіцерами у Севастополі та інших містах [586, с. 107, 108]. Чернігівські солдати разом із простолюдом громили цейхгаузи. «Вони не соромилися ані публіки, ані міліції, ані патрулів з офіцерської організації» [42, арк. 50].

У листопаді 1917 р. на мітингу анархістів натовп стягнув із трибуни артилерійського прапорщика й узявся бити. Дехто намагався захистити офіцера, але й їх теж побили [387]. У грудні 1917 р. біля міської управи Сімферополя зібрався великий натовп евакуйованих солдатів. Один зі солдатів кричав: «Я краще буду більшовиком або чесним анархістом, і піду прямо брати!» [384].

Під час демобілізації армії вулиці міст заповнили юрби людей у сірих шинелях. Мало не в кожного солдата були в кишенях золоті та срібні портсигари, годинники і ланцюжки. В ювелірних крамницях солдати купували золоті речі, «зовсім не перебираючи цін». Візники невпинно їздили назад і вперед головними вулицями, «виключно зі солдатами», серед яких особливо виділялися моряки [42, арк. 49].

Безконтрольне розповсюдження зброї зробило стрілянину, поки тільки в повітря, способом розваги. Займалися безцільною стрільбою не тільки солдати, але і хлопчачки, і навіть гімназисти. «Гімназист, який їхав із панночкою на візнику,

зробив шість пострілів угору, правою рукою тримаючи револьвер, а лівою обіймаючи панночку за талію». Стріляли для розваги, стріляли знічев'я. «Тріскотня лунала по всьому місту, і до цього звикли» [42, арк. 42зв.]. «У місті стріляли, як на позиціях» [42, арк. 49].

Природно, що люди за таких обставин боялися виходити з дому. Дивною суперечністю було інше явище. Публіка поринула в нескінченні веселощі. Щодня афіші повідомляли про майбутні танцювальні вечори [42, арк. 43]. Під час танців молодь палила цигарки й поводитися дуже розбещено зі своїми панянками. «Колишнє інтелігентне суспільство ставало невпізнаним» [42, арк. 43зв.].

Із кожним новим витком громадського протистояння міські обивателі відчували себе в дедалі меншій безпеці, в тому числі на власній території — в будинках і квартирах. Навесні та влітку 1917 р. містами України пройшла смуга продовольчих бунтів. У Києві натовпи збуджених жінок з'являлися усюди на вулицях і вимагали боротьби зі спекуляцією. Вони обшукали до ста квартир буржуазії і спекулянтів, реквізували підводи з продуктами [593, с. 49]. Коли в Чернігові почало не вистачати хліба, натовп кинувся по квартирах обшукувати інтелігенцію. «В обивателя відбирали цукор, борошно, крупу, а під шумок — гаманці, горілку і домашні речі» [42, арк. 28].

Прикметою часу стали численні погроми винних складів. Цілі села стікалися до місць погромів, селяни відвозили спирт бочками, відрами, ковшами, глеками. Коли у Ніжині горів винний склад, люди лізли в полум'я, зіштовхуючи одне одного в канави зі палаючим спиртом. У тих місцях, де спирт виливали в річку або просто на землю, «люди збирали спиртний бруд, лише б напиться і запастися цим дорогоцінним брудом» [42, арк. 52зв.].

У Бахмуті група солдатів зім'яла караул винного складу й викрала десятки тисяч відер спирту та горілки. Цілу ніч продовжувалося пияцтво декількох ешелонів кавалерії і піхоти. Із сіл на підводах почали прибувати селяни, які скуповували горілку і спирт. Оскільки солдати продавали здобич тільки солдатам, покупці брали напрокат або купували солдатську форму, щоб роздобути спирт. Спочатку спирт продавали по 25 карбованців за четвертину (1 четвертина = 3,08 літра), потім солдати міняли пляшку горілки на коробку цигарок. Домівки та крамниці весь вечір і ніч були замкнені [217].

У Бахмачі було розкрадено або загинуло у вогні 30 тис. відер спирту, горілки та коньяку. Спочатку солдати працювали на вивантаженні горілки, потім почався погром. Мешканці околиць склали довгу чергу. Вони підходили пішки, їхали верхи і на возах, із бутлями, з ящиками. Для знищення спирту склад підпалили. Люди потім несли додому жовту смердючу бурду із запахом перегорілого спирту і горілки. У Конотопі почався погром крамничок, люди боялися виходити з дому. Вулицями бродили п'яні юрби [406].

Міські обивателі були неабияк налякані розгулом революційної стихії. Триденні бої у Києві в листопаді 1917 р. вони сприйняли дуже болісно. Навіть коли збройна боротьба закінчилася, і життя почало налагоджуватися — знову виходили газети, дзвеніли на вулицях трамваї, відкрилися театри, навчальні заклади, ресторани і кафе — все одно кийівські громадяни не оговталися ще від нещодавнього переляку й розмовляли переважно «обережно пошепки, невиразно»

[390].

Звичні прогулянки міськими вулицями та парками вимушено переривалися внаслідок бойових дій, але з їх закінченням швидко поновлювалися. У грудні декілька неприємних днів пережили одесити. На вулицях почалася стрільба, «з гуркотом опустилися жалюзі магазинів», закрилися ворота, у кожному під'їзді з'юрмилися «купки людей» із блідими, переляканими обличчями. Натовпи зібралися також на всіх рогах, починаючи з Дерibasівської. Репортер «Одеської пошти» іронізував: «Одесит заради цікавості готовий пожертвувати навіть життям» [216].

Замість політичних акцій люди вважали за краще витратити час на пошук та добування продуктів. Постійною прикметою міського пейзажу стали черги за продовольством і дефіцитними промисловими товарами, так звані «хвости», у яких люди проводили декілька днів [526, с. 23]. Тюремний доглядач Країнський згадував, як о другій годині ночі він переступав «через ноги людей, які лежали на тротуарі, а взагалі стояли в черзі за хлібом» [42, арк. 44].

Брак продуктів змусив змінити звичний спосіб життя тисячі городян, що відправлялися за продовольством до інших районів. У травні 1918 р. гнітючим видовищем був харківський вокзал. Тут панували «тиснява та задушлива напівтемрява». Пересування «сірої людської маси» скидалося на «безупинний рух кишок у смердючому череві». Люди тягли вузли, корзини, брудні мішки на плечах і спинах. Обличчя – «тупо-покірні, без вогню і думки в очах». На заплъованій підлозі зали очікування пасажири лежали й сиділи протягом декількох діб. Обірвані діти тут же намагалися грати, приводячи у жах спостерігача «своїм виглядом та апатичними рухами». Люди «шептали лайки за звичкою, без пристрасті та пожвавлення» [396].

Мітинги у Слов'янську, викликані введенням хлібних карток і заборонаю вільного продажу муки та хліба, завершилися вуличними заворушеннями. Особливо хвилювалися жінки, які накинулися на міських керівників і обеззброїли їх. Червона гвардія з Краматорська прибула для наведення ладу й відкрила вогонь по натовпу. Трьох людей було поранено. Весь день у місті тривала безладна стрілянина. В результаті місто «немов вимерло», на вулицях насмілювалися з'являтися тільки рідкісні перехожі [401].

У січні 1918 р. кияни вперше пережили артилерійську стрільбу по місту й побачили розриви снарядів на вулицях. М.М. Могилянський спостерігав із друзями з четвертого поверху будинку № 22 на Володимирській, із квартири В.О. Жолткевича, «трагічно-ефектну картину обстрілу Печерська з розташованої за Дніпром Дарниці» [606, с. 28]. Обивателі продемонстрували дивовижну хоробрість, опинившись перед вибором — загинути від обстрілу або з голоду. У перший день бою біля булочної на Хрещатику стояла велика черга за хлібом, що заходила аж на Фундуклеївську. Поряд розірвався снаряд, і одну людину було вбито. Але решта не розбіглася. Натовп притиснувся до стін будинків, але через декілька хвилин знову вишикувався в чергу. Стояли в черзі переважно жінки та діти [643, с. 105]. Населення міста відчувало себе залишеним напризволяще, «жалюгідною іграшкою в руках безвідповідальних політичних експериментаторів» [643, с. 25]. Захоплені подіями зненацька, городяни досить

скоро освоїлися зі своїм новим положенням. Майже відразу вони відчували нестачу запасів їжі, відсутність світла, а незабаром і води. Відсутність води відчувалася впродовж декількох днів особливо сильно. «Але людина пристосовується до всього, і незабаром всі навчилися користуватися моментами затишшя, щоб закупити провізії у сусідній крамничці, зачерпнути відро води на монастирському дворі, як у середньовіччі, дістати на вагу золота декілька свічок і відвідати друзів у віддалених кварталах, що зазнавали меншого обстрілу, ніж центр міста». Проте, загинуло чимало людей, і в основному серед цивільного населення міста [596, с. 17].

За оцінкою М.В. Омеляновича-Павленка, взимку 1917–1918 рр. Київ ніколи не виглядав добре. В умовах революційної розрухи він занепав. Починаючи з найбільшого, але недоглянутого та брудного головного залізничного «палацу», далі великими магістральними вулицями, які вели приїжджого прямо до центру міста, на кожному кроці було видно сліди безладдя; видно, що «хам» використовував вигідну для нього ситуацію — боротьбу за владу». Відчувши волю, «хам» наклав на все столичне місто відбиток «бруду, плазування та безстыдства» [618, с. 73, 74].

Коли одеський військово-революційний комітет оголосив про перехід влади до рад, 15 січня 1918 р. у місті почалася перестрілка між більшовиками та гайдамаками. «Публіка в паніці почала розбігатися. Вулиці спорожніли, окремі перехожі тиснулися попід стінами, перебігали через бруківку і присідали при кожному близькому тріску пострілу» [90, арк. 40]. Наступного дня обстріл міста почали гармати кораблів Чорноморського флоту. Мешканці районів, що потрапили під обстріл, бігли під градом куль і осколків, вивозячи свої пожитки [90, арк. 44]. 17 січня стрільба припинилася, біля своїх воріт знову з'явилися люди. Вони спочатку тиснулися за звичкою до стін, потім осмілилися. Вулиці почали оживати, надаючи свою територію для повсякденних людських занять. До того ж помітно притупилася чутливість людей до того, що ще кілька місяців тому здавалося немислимим. Хоча на одному з перехресть ще залишилися калюжі крові, які ніхто не витирав, і перехожі залишали далі на тротуарі червоні відбитки підшав, між калюжами «розкинув свій похідний столик грек — торговець східними ласощами». Покупців не бракувало [90, арк. 48].

На жаль, наслідки революційних подій позбавили людей деяких колишніх можливостей для прогулянок. У квітні 1918 р. журналіст І. Виноградов із гіркою іронією відгукувався про один із харківських парків: «Прекрасний парк! Можна було б зробити з нього прекрасне місце для прогулянок. Чому його зробили місцем звалища для трупів — я не розумію» [234].

За більшовиків населення Нікополя проводило дозвілля на головній вулиці, так званому «проспекті». У лютому 1918 р. там було «чорно» від публіки, яка гуляла [363]. В Одесі одним з улюблених місць для прогулянок став привокзальний сквер. Тут гуляли «юрби червоноармійців і дівчат, що смітили соняшниковим насінням» [575, с. 85]. І.О. Бунін згадував про звичку простого народу до насіння з дещо більшою емоційністю: «Завойовник хитається, торгує з лотків, плює насінням» [502, с. 107]. В.І. Вернадський у щоденниковому запису від 15 (28) березня 1918 р. назвав зворотну сторону свободи, що настала,

«яскравим ідеалом ситих свиней», котрий включав обжерливість, пияцтво, видовища, веселощі. Це могло вважатися чисто буржуазним ідеалом, але без праці. У суспільстві панувало неробство та загальний і повсюдний грабіж. Прикметою часу стали «насіння, театри, кінематографи, хіроманти, зовнішній лиск» [510, с. 64].

Далеко не всі городяни в цей час ризикували прогулюватися. Для «інтелігентних людей» вважалося небезпечним ходити ввечері вулицями, і люди зачинялися в себе, боячись виходити з домівок [42, арк. 3]. Але для деяких людей, не дивлячись на їхню інтелігентність, звичка була сильнішою, і вони виходили, хоча атмосфера не сприяла моціону. Співробітник київського музею М.М.

Могилянський, вибираючись гуляти на Володимирську гірку, спостерігав зримі наслідки більшовицького терору — він кожного разу «натикався на нові трупи, на розкидані на доріжках гірки свіжі людські мізки, свіжі калюжі крові біля стін Михайлівського монастиря» [606, с. 39].

Коли прийшли німці, люди вже не лякалися ходити вулицями навіть вночі [42, арк. 81зв.]. Змінилися вулиці Одеси. «Не було більше товаришів та солдатів, які вешталися всюди, лузали насіння й наповнювали атмосферу добірною лайкою», вулиці були підметені та прибрані, і ними гуляли, «окрім звичайних обивателів, чисто вдягнені австрійські патрулі і німецькі та австрійські лейтенанти» [89, арк. 1]. Одеситам здавалося, що «більшовицькі жахіття» стали надбанням минулого. Ще нещодавно мертве місто тепер оживало, вулиці були переповнені натовпами народу [377]. Ними, як раніше, йшов «живий, південний, характерний одеський натовп, що створив Одесу та «одеситів» [586, с. 124]. За гетьмана київські вулиці теж постійно були переповнені городянами на прогулянці. «Вулиця вирує новоприїжджими, метушня на Хрещатику. І ділова, і весела» [675, с. 310]. У яскравий сонячний день Хрещатик був забитий людською лавиною, що «котиться в різних напрямках широкими тротуарами» [659, с. 1]. Київська студентка згадувала, що «київські вулиці завжди були дуже жваві, а за гетьмана на Хрещатику не можна було проштовхнутися. І публіка була набагато елегантніша, ніж раніше» [549, с. 211].

Скрізь у Києві працювали ресторани, кондитерські, кафе, театри, кіно, панували достаток та веселощі, і не вірилося, що тут зовсім нещодавно «лютували більшовики». Проте, серйозно постраждало облаштування вулиць і площ, будинків та квартир. Пробиті кулями вікна крамниць нагадували про нещодавнє важке минуле [586, с. 119]. Посол Фінляндії в Україні Г. Гуммерус зауважив: «Старовинне прекрасне місто помітно втратило свій багатий вигляд. Будівлі залишилися без нагляду. Бруківка в багатьох місцях була пошкоджена. Навіть у найкращих готелях панував неймовірний бруд» [538, с. 56]. Сам гетьман зіткнувся з наслідками більшовицького правління для міського простору. Побувавши у Києві в старій знайомій, Скоропадський був здивований «непривітним враженням», яке справив її будинок, такий затишний до революції. «Довкруги порожньо, вікна вибиті, сад розорений. Виявляється, більшовики провели в них обшук, і привели будинок до такого стану» [658, с. 119].

Враження від деяких своїх прогулянок зафіксував у щоденнику В.І. Вернадський. У квітні 1918 р. він із дочкою гуляв у «занедбаному міському саду»

Полтави, де, до речі, зустрів В.Г. Короленка [510, с. 72]. Через рік він прогулювався рано-вранці вже в міському саду Києва. «Хотілося, у таку дивну погоду, Дніпра, і, головним чином, далі. Місто тисне» [510, с. 136]. Нарешті, у червні 1920 р. у Криму він вранці сховався на луку і набрав квітів, «усі в повному цвіту». Сад був сповнений звуків садових і домашніх птахів. Академік жалкував, що мало знає їхні голоси [510, с. 89].

Звичним видовищем стала присутність в українських містах людей у чужій військовій формі і зі зброєю. За гетьмана це були вчорашні супротивники — німці. Р.Б. Гуль, спостерігаючи життя київських вулиць, помітив на фоні натовпу сірі мундири «манірних німецьких офіцерів і кам'яних солдатів» [539, с. 77]. У містах, особливо в Києві, все заповнилося німецькою культурою: «німецький театр, німецька книгарня, німецькі актори та музиканти-гастролери». На вулицях лунав німецький говір, «безліч німкенів, що приїхали з голодуючої батьківщини поїсти хліба та цукру в завойованих землях» [672, с. 143].

Всі кинулися купувати німецькі книги і вивчати німецьку мову. Німці були дуже люб'язні, і справляли чарівливе враження своєю культурністю та дисципліною [42, арк. 81зв.]. Австрійці були менш імпазантними. Одесою вони ходили поодиночки і групами, «потерті, неохайні, погано дисципліновані, і навіть у німецьких касках не схожі на німців» [586, с. 124]. Австрійці і німці ще більше обмежили функціональні можливості міського середовища. Вони займали для постою профспілкові приміщення, було зайнято також багато шкіл, лікарень, казенних і громадських установ [669, с. 48]. У приміщенні колишнього Північного театру жандарми влаштували в'язницю. У залі для глядачів була казарма, а гримерки артистів перетворилися на камери. «Гримерки тісні, без вікон, без нар, столів, стільців, але з клопами, стояли найчастіше з дверима, розчиненими до коридору» [669, с. 54]. У Херсоні, під час збройного виступу робітників проти німців, місто «п'ять днів відчувало всі жахи війни». Люди сиділи в темних льохах і підвалах [530, с. 87].

Але життя продовжувалося, люди потребували нових вражень, і для них становили інтерес будь-які публічні події. Коли звістка про похорон генерала Ейхгорна «зі швидкістю блискавки» облетіла весь Київ, обивателі заповнили тротуари Хрещатика і прилеглих вулиць. «На обличчях людей була написана зацікавленість до такого рідкісного і надзвичайного для киян видовища» [659, с. 13, 14].

Відчуваючи наближення ще серйозніших потрясінь, люди поспішали обміняти паперові гроші хоч на які-небудь речі. На цьому прагненні будували свою справу власники комісійних магазинів. Один із таких магазинів, невеликий, розрахований на 40–50 осіб, у середині листопада 1918 р. був переповнений. Тиснява була не тільки всередині, але і ззовні. Хазяїн благав публіку не вичавити вітрину: «За п'ять тисяч тепер не вставиш, найдорожче за всі речі аукціону!». І продовжував аукціонний торг: «Чудова морська раковина, 50 копійок, хто більше? Прекрасні дитячі черевички, трохи поношені, 50 копійок, хто більше?». Дівчинка нагадувала матері: «Скоро моя лялька продаватиметься!» Ковпаки для електричних ламп купила сільська баба в хустці. Хазяїн здивувався: «Навіщо, адже у вас немає електрики». Селянка гордо відповіла: «Хай буде, не все ж тільки

панам ковпаки мати!» [339].

Наближення до Києва петлюрівців мало вплинуло на повсякденне життя. За час облоги міста, яка тривала приблизно три тижні, населення так звикло до артилерійської стрільби, що, «не помічаючи гарматного гулу, публіка гуляла, сміялася, ходила в кінематографи» [82, арк. 89]. Зі вступом до Києва військ Директорії у різних частинах Києва з'явилися її охоронні частини [101, арк. 99]. Із раннього ранку на вулицях з'явилася «маса святкової публіки», яка з цікавістю спостерігала, як проходили війська і мчали автомобілі. Подекуди були помітні окремі купки людей, що жваво коментували поточні події. «Обиватель, який змучився за останній час від безупинної канонади, що лунала в місті, починає оговтуватися» [445]. Ще зберігався відносний комфорт приватного закритого простору. Коли офіцерів, що служили за гетьмана в охороні, петлюрівці вивозили на трамваях, а далі пересажували у залізничні вагони, один із них, дивлячись у вікно, штовхнув іншого: «Дивися, Колю, у нас у їдальні вогник... Бачиш?» Він ще довго дивився у вікно, «де пробігали стовпи, вікна, а поряд скакав кавалерист» [539, с. 78].

Взимку 1918–1919 рр. мало змінилися звички одеситів. У місті дзвеніли трамваї, проносилися автомобілі [586, с. 124]. Ад'ютант Грішина-Алмазова запам'ятав прогулянку головною вулицею Феодосії, де було темно та холодно, де не було освітлення, натомість в Одесі було «жваво та шумно», тротуарами тинялися натовпи одеситів, «безтурботних, гулящих і байдужих до політики» [108, арк. 13]. Після закінчення світової війни південні міста близько познайомилися зі вчорашніми союзниками — представниками армій країн Антанти. Іноземні війська в Одесі «вирізнялися грубістю, розгнузданістю і повним небажанням битися». «Чорношкірі пики» гуляли Приморським бульваром. «Ну і рятівники», — говорили одесити, шарахаючись під час зустрічі з ними убік [541, с. 76]. У день вступу петлюрівських військ Одеса зажила гарячковим життям. «Скрізь — на вулицях, на площах, у парках, у підворіттях — збиралися летючі мітинги» [669, с. 96]. Охоплений революційним збудженням натовп рушив до Бульварної дільниці, а потім до в'язниці. У дільниці все минуло щасливо. Варта, перейменована на «народну охорону», а разом із нею студентська дружина підкорилися вимогам робітників беззаперечно, і політичних в'язнів усіх відпустили на волю. До в'язниці ж раніше прибув загін одеських нальотчиків, чисельністю до 400 осіб, керований Мишком Япончиком. В'язницю вони розгромили, адміністрацію перебили. На волю вишли всі ув'язнені, і кримінальні, і політичні. Дізнавшись про звільнення декількох сотень бандитів, все місто запанікувало [669, с. 96, 97].

Між петлюрівцями та червоними у Києві встановилося безвладдя. Період цей тривав цілий тиждень. За цей час все населення переконалося в тому, що відсутність уряду є теж своєрідною формою державного ладу, «притому, мабуть, не найгіршою формою». У місті панував повний спокій, були відкриті магазини, йшла жвава торгівля на базарах, до послуг бажаючих були готові візники. «Було тільки якось хвилююче затишно» [643, с. 52]. Ігренєв вказав на подібне явище у Катеринославі: «Я спостерігав здалека за розривами снарядів, і гуляв спокійним містом, яке відпочивало без влади» [643, с. 195]. Вісімдесят днів без влади прожив Бердянськ. Махновці відступили, добровольці рушили за ними. Звичну владу

земської управи, що відновилася, ніхто не помічав. Місто було надано в розпорядження самому собі [697, с. 213]. У перший день зайняття Києва більшовиками, на початку лютого 1919 р., «на вулицях було пустинно і страшно» [621, с. 211].

Із лютого 1919 р., з другою появою більшовиків, київські обивателі дедалі більше втрачали замкнутість свого звичного маленького світу. Тепер повноцінний відпочинок став неможливий не тільки в громадських місцях, але й у власних будинках. Військові частини червоних, що увійшли до міста, селилися по квартирах. Сім'я київської студентки була вимушена потіснитися, і прийняти двох червоноармійців. Вони зажадали чаю. «Довелося встати і гріти їм воду, оскільки прислуга, яка явно стоїть на їхньому боці, все-таки відмовилася працювати в такий неурочний час». Зникало звичне умеблювання квартир, знищувалися приватні бібліотеки [549, с. 209, 210]. Київський натовп став «новим» і «незвиклим» [584, с. 145]. Перестали ходити трамваї, майже не видно було візників, одні крамниці закрилися, інші ще абияк існували, чекаючи неминучого кінця. Та все ж у Києві, за свідченням Ю. Раппопорта, ще відчувалося життя. Все так само кудись поспішав галасливий південний натовп. «Повнокровне, сангвінічне місто, що харчується соками чорноземних полів», не хотіло піддаватися «більшовицькій отруті». Автор бачив у цьому несхожість із Петербургом: «Суворя, похмура столиця спалахнула божевільним червоним полум'ям, і померла. Київ хоче жити, будь-що-будь, навіть за більшовиків» [641, с. 230].

Власна домівка втратила не тільки комфорт, але і безпеку. Кожний дзвінок у двері викликав відчуття жаху, люди почали боятися вийти навіть на годину з будинку, щоб під час відсутності не відбулося чого-небудь небажаного [549, с. 211]. Деякі люди місяцями не виходили з дому [549, с. 226]. Солдати, уриваючись у квартири, рилися скрізь, у тому числі і в ліжках. Відчуття від «справжнього, ретельного обшуку» було таким, «ніби роздягають публічно», особливо, коли проглядали листи і книги [549, с. 223]. Впродовж всього перебування більшовиків кияни ховали в знайомих своє майно, «як злодій — крадене» [549, с. 217].

У київської студентки арештували батька. Вона почала звертатися до друзів і «сильних світу цього». Загалом, всі ставилися до прохачів більш-менш доброзичливо, але ніхто не хотів «дуже старатися». Ніхто не хотів «компрометувати себе захистом арештованого буржуя», і всяк прагнув зберегти можливість майбутньої протекції для себе [549, с. 215]. Втім, цього разу більшість арештованих випустили через декілька днів.

Проблемою були звичайні покупки. Магазины або зовсім зникли, або змінили профіль. У чайному магазині відкрилася радянська квітова торгівля. У першій ювелірній артілі продавалися овочі [549, с. 221]. Вулиці, що змінили свої назви, ставали «дедалі сумнішими і спорожнілими». Площі та сквери були «спотворені бюстами радянських діячів» [549, с. 223]. Збільшилася кількість «потворних футуристичних плакатів». Майже зникли ослони в садах, у парках зрубали старі дерева. «Маріїнський сад перетворився на кладовище» [549, с. 224].

Наступ Добровольчої армії ненадовго позбавив буржуазні кола страху перед червоним терором. Найурочистіший і найвеличнійший молебень на честь вступу

Добровольчої армії до Харкова було проведено 30 червня 1919 р. «Вся чорна сотня підбадьорилася, і знову морочить і без того темну голову обивательського люду молебнями та святою вірою», — зазначив більшовик Г. Шовкун [532, с. 230]. Коли білогвардійці зносили братську могилу червоногвардійців на Соборній площі Харкова, то, як завжди і скрізь, біля робітників і на тротуарах товклися зацікавлені поодинокі та групи перехожих [659, с. 18]. Напередодні приходу добровольців «страшний вигляд» мав Київ. Все виглядало мертвим, забитим, тільки солдати бігали вулицями і стріляли в повітря [549, с. 227]. Місто спорожніло, «перехожих було дуже мало», проте, місцеві бандити почали грабувати, «звідусіль чулися крики і заклики по допомогу» [584, с. 188].

Коли до міста вступили частини армії УНР і перші роз'їзди добровольців, вони вітали один одного, «в усіх були веселі обличчя». Це «виглядало трохи так, як у перші дні «всміхненої» революції». Ближче до опівдня натовп почав «із якимсь звірячим завиванням та реготом» зривати більшовицькі плакати, розбивати бюсти, ламати дерев'яні споруди. Після другої години дня почали виникати маніфестації. Хрещатиком проходила українська маніфестація [549, с. 228].

У саду одного з будинків на Садовій вулиці перед відходом більшовики розстріляли й тут же закопали «останні жертви» їхнього режиму. До садиби попрямував церковний хід із корогами та іконами. «На лицях прочан було видно більше злості та ненависті, ніж радощів і вдячності» [549, с. 228]. Після остаточного заняття міста білими вулиці знову заповнилися натовпами народу [584, с. 191].

За добровольців кияни вийшли на вулиці, як у колишні часи. «Ще вчора можна було подумати, що Київ зовсім збезлюднів, а сьогодні — ошатні жінки, військовики у формах і з орденами, чиновники — з петлицями та значками» [584, с. 191]. Але у Харкові, через деякий час після приходу білих, на вулицях запанувало вимушене безлюддя, могла тільки зрідка з'явитися самотня фігура запізнілого обивателя, що квапливо пробирався до себе додому [659, с. 24]. За спогадами князя Трубецького, в Одесі взимку 1919–1920 рр. панував розгул злочинності [672, с. 164]. У Севастополі в порівняно ранню годину на вулицях майже нікого не було. «Обиватель сам на себе наклав військово-поліцейське положення» і не виходив після дев'ятої години вечора з дому, «боячись бути пограбованим або убитим» [659, с. 70]. Все ж таки в світлий час доби вулиці були повні народу, всюди були «оголошення концертів, лекцій, зборів» [705, с. 457].

Дуже скоро ентузіазм натовпу щодо добровольців вичерпався, городяни повернулися до звичайних повсякденних справ. Офіцер Г.Д. Венус із вагоном поранених приїхав на пасажирський вокзал Харкова. «Із сусідніх вагонів виходили пасажири». Зустрічальники цілувалися з тими, хто приїхав, пасажири кликали носильників. До теплушки з пораненими не підійшов ніхто. Врешті-решт, прибули санітари-студенти й почали вивантаження. «Місто жило своїм життям» [509].

За свідченням обивателів Чугуєва, життя в багатьох відношеннях «стало догори ногами». У колишні часи м'ясо їв «пан» — вчитель, доктор, агроном, тепер цим панам м'ясо стало не по кишені, «зате яка-небудь «Іванівна» в очіпку

заходить на кухню, де куховарить бариня, і вигукує: «Що ж це ви, барине, на пісному маслі печете? Я ось напекла на скоромному» [303].

На початку жовтня 1919 р. велика черга у Києві зібралася не біля газетного кіоску, а біля пекарні [584, с. 230]. Постійні постріли лунали ближче, на ринках було мало продуктів. Із ранку вулиці були загачені натовпами біженців [584, с. 231].

Городяни звикли до бойових дій. Не було жодного киянина, який не зумів би відрізнити постріл від розриву, і навіть «той сорт гармати, з якої стріляють» [621, с. 219]. Стріляли не тільки з міста, снаряди рвалися і на його вулицях. Не дивлячись на небезпеку, на вулицях було багато народу, стояли купкою вихованки Інституту шляхетних дівчат із вузликami в руках: «Нас розпустили по домівах. Здається, більшовики в місті, і ми не знаємо, куди нам йти» [621, с. 219].

Під час чергової зміни влади у Києві сім'я Л. Л-лої зібралася в квартирі у її брата. Почалися звичайні розмірковування, яка кімната найбезпечніша. «Роздумують над тим, із якої з чотирьох сторін світу йде наступ, потім мало не з компасом у руці ця сторона розшукується. Тепер ми вже знаємо, куди ядро влучити логічно не повинно, що в жодному разі не заважає йому іноді саме там і розірватися». Мешканці намагалися визначити, хто саме веде наступ, обчислювали кількість води, що була в наявності, і на скільки часу її може вистачити. Один із сусідів запропонував винайдений ним спосіб угамування спраги — «смоктати моркву». Господарі відмовилися, заявивши, що підуть за водою на Дніпро. «Нікуди ви не підете, а самі прийдете до мене за морквою», — філософськи відповів сусід [621, с. 219].

Пізно восени 1919 р. міські квартири остаточно втратили останні ознаки домашнього затишку. Люди продовжували опускатися і фізично, і морально. У деяких квартирах мешканці, повернувшись, приводили все до ладу, в більшості інших люди байдуже жили «серед чужих уламків» [549, с. 239].

Третя поява більшовиків змінила ситуацію кардинально. Багато мешканців Києва, побоюючись переслідувань, вимушено забули про прогулянки. Київська студентка згадувала: «Боїшся вийти на годину з будинку, щоб за час відсутності не відбулося чого-небудь» [549, с. 211]. Деякі її знайомі місяцями не виходили з оселі [549, с. 226], а якщо і виходили, то не для дозвільних прогулянок. Стара Т. «всю зиму збирала тріски на вулицях» [549, с. 227]. Перед Новим роком студентка зустріла свою знайому, у якої вже втекла вся сім'я. Причому батько і мати пішли з українською армією, чоловік і брат прилучилися до добровольців. Знайома залишилася сама з двомісячною дитиною. Окрім всіх інших негараздів, більшовики арештували її дядька, а в свекрухи реквізували муку [549, с. 238].

У лютому 1920 р. Київ здавався абсолютно вимерлим, трамваї не ходили вже давно, лише зрідка проїздили візники. На темному і порожньому вокзалі мелькало лише декілька людей із мішками на спині [549, с. 240]. Деякими вулицями було важко ходити, до такого жалюгідного стану прийшли тротуари [549, с. 236].

Г. Венус залишив сповнені драматизму спомини про відхід добровольців із Харкова: «Самотній ліхтар у кінці площі боровся з темнотою ночі». Людей на вулицях майже не було, небагато стрічних перехожих поспішали швидко

сховатися в найближчих провулках. Інші притискалися до стін будинків, спідлоба або здивовано поглядаючи на останніх добровольців. «Над містом висіла важка, мертва тиша» [509].

В Одесі, в останні дні перебування добровольців, хоча і бідно, але була освітлена навіть вулиця на околиці. У кіоску можна було купити лимонад, щоправда, не було ані хліба, ані пряників. Ходили трамваї, повні пасажирів. Коли Корсак із товаришами пішов пішки, шлях пролягав широкими красивими вулицями, де було багато світла [584, с. 414–415].

Не дивлячись на освітлення і повні пасажирів трамваї, одеситів грабували бандити, що ховалися в покинутих каменоломнях. Незважаючи на загрозу пограбування, жителі покидали вечорами свої нетоплені квартири, щоб провести час у клубах і театрах [675, с. 331]. Пограбування відбувалися не тільки на вулицях, але і в квартирах. У жодному місті Росії, стверджував князь Трубецької, не було такої кількості «нальотів», тобто розбійницьких нападів — «вдень і вночі, на вулицях і в будинках». Виходити ввечері було небезпечно. Князь не пам'ятав жодного вечора в Одесі «без багатьох і частих пострілів». Один із його знайомих, повертаючись пізно вночі додому після зустрічі Нового року, нарахував за час шляху більше ста сорока пострілів [672, с. 164]. Навіть якщо знайомий ішов додому цілу годину, і в цьому випадку стріляли два-три рази на хвилину.

У Харкові за білих у темний час доби звичною була постійна стрілянина. «Крізь рідкісні проміжки між поривами вітру хлопають то близькі, то далекі постріли з гвинтівок». Стріляли всі, у кого була зброя — постові охоронці, щоб підбадьорити себе, грабіжники — «за своїм чорним ремеслом» [659, с. 24].

Пограбування та вбивства перехожих відбувалися ночами навіть на центральних вулицях Одеси. Серед білого дня на жвавих вулицях проводилися так звані нальоти на банки та ювелірні магазини. Бандити групою в шість-вісім осіб під'їжджали на автомобілі до банку або магазину. Ввійшовши всередину, вони, погрожуючи зброєю і стріляючи в тих, хто чинив опір, швидко забирали наявні цінності і так само швидко тікали [87, арк. 8]. У місті в ніч перед приходом червоних відбувалася безладна стрілянина, і з настанням сутінків ніхто не наважувався вийти на вулицю, не бажаючи ризикувати своїм життям. Солдати грабували квартири, віднімаючи у обивателів одяг, шуби і дорогоцінні речі; особливо постраждали євреї. Пограбовані замерзали від холоду. Всі магазини також були пограбовані, а товари розкрадені [532, с. 757].

Ситуацію на міських вулицях за червоних і білих порівнював полковник армії Врангеля: «Згадую нашу білу армію. Заняття нового міста. Триумфування населення, рух і шум на вулицях. Ресторани і розважальні місця відкриті, скрізь народ, захоплення, вино, п'яні. Попадаються п'яні і на вулицях. У місті самовільні обшуки, арешти, розгул, ночами чути постріли». Після приходу червоних все тихо. «Жителі сидять у будинках і, зрозуміло, бояться. На вулиці народу мало, ресторани закриті, п'яних немає, безчинств і обшуків теж, стрільби поки не чути» [77, арк. 34].

Коли червоні знову зайняли Одесу, центром спілкування став привокзальний сквер [575, с. 85]. Замість закритих магазинів відкрилися продовольчі лавки і розподільники. Було запроваджено карткову систему, і з ранку обивателі стояли в

хвостах за продуктами [575, с. 80].

Взимку 1920 р. лютував тиф, ліків майже не було, насилу вдавалося дістати хоч що-небудь, типу аспірину. Через велику смертність не вистачало трун. В одного червоноармійця померли дружина та дитина. Через організацію похорону червоноармієць посварився з місцевим міліціонером і отримав під час сварки смертельне поранення. Так що ховати довелося трьох людей. Поховання пройшло урочисто, труни були оббиті червоною матерією. «Після похорону міліція розрила могилу і викинула небіжчиків із трун, які забрала» [549, с. 241]. Труни за міркою вибрати не було із чого. Залізничі возили тільки людей, підвезення лісового матеріалу не було. Через деякий час похоронні контори почали використовувати багаторазові труни з відкидним дном. Потім ховали у великих загальних трунах, врешті-решт почали загортати померлих в усе, що траплялося під руку, і відвозити на кладовище на санчатах [78, арк. 10].

На фоні такого життя якоюсь казкою виглядав білий Крим. За Врангеля на вулицях Севастополя було повно народу. «Візники, автомобілі, оголошення концертів, лекцій, зборів, міняльні крамниці на кожному кроці, магазини, розкіш вітрин, і все тут, що завгодно. Кафе, ресторани» [705, с. 457].

Земський діяч Оболенський, побувавши влітку 1920 р. у Бахчисараї, поділився «дивним, і якимось чарівним враженням», яке справило на нього тоді це дивне місто. Завдяки тому, що воно було розташоване не на самому шосе, а за півтори версти, в міжгір'ї скель, які абсолютно його закривали, воно жодного разу не зазнало розгрому та руйнування під час революції і громадянської війни. «Воно збереглося таким самим тихим і мирним, яким було до революції. І життя в ньому текло так само, як десять, п'ятнадцять і сто років тому» [617, с. 37].

Під час евакуації білих із Криму вечірній Сімферополь мав звичайний вигляд. Наближення більшовиків до міста змусило деяких городян замислитися про порятунк. Оболенський вирішив попередити декількох знайомих, одного з яких застав у ліжку, в лихоманці. Згодом друзі сховали хворого в місті [617, с. 75]. П.С. Бобровський під час евакуації спостерігав із пароплава ялтинську набережну. «В бінокль на набережній було видно велике пожвавлення. Ходили, стояли люди. Ззовні все спокійно» [496].

«Дивними днями» називали сучасники ситуацію у Києві між відходом червоних і приходом поляків. У місті панували тиша та спокій, на вулицях абсолютно порожньо, припинили роботу всі установи. Базари теж були порожні. «Іноді проїде підвода з горою вузлів і блідою жінкою з дитиною на них, і всі знають — сім'я «комісара» їде на пароплав. Пожвавлення тільки на Подолі біля пристаней» [557, с. 10]. Із зовнішнього боку місто переживало «ідилічний стан». Стояла прекрасна погода, розпускалася пишна зелень. Всі сиділи вдома. «Тільки сміливці наважувалися відлучитися далеко, до центру міста, на Хрещатик. Удень купки людей юрмилися біля дверей, біля під'їздів. Вночі наступала абсолютна тиша, місто здавалося вимерлим» [557, с. 11]. Вступ поляків супроводжувався артилерійською перестрілкою з червоними через Дніпро. «Коли з'ясувалося, що безпосередньої небезпеки немає, на Володимирській горці зібралося багато народу, дивилися на артилерійську дуель» [557, с. 15]. Коли поляки пішли, населення знову поховалося по домівках. Було тихо, спокійно, порожньо на

вулицях [557, с. 47].

У 1917–1920 рр. продовжувало залишатися популярним гостьове спілкування. У січні 1918 р., не дивлячись на обстріл Києва більшовиками, люди ризикували виходити на вулицю, тільки щоб «відвідати друзів у віддалених кварталах, як менше наражалися на обстріл, ніж у центрі міста» [596, с. 17]. Ходіння в гості було пов'язане з безліччю проблем. Мешканець Харкова ділився з читачами «Південного краю» у жовтні 1918 р.: «Хочеться бігти, абикуди до світла, до людей. Пригадаєш: днями сусідка запрошувала. Приходжу. Щоб розігнати тугу, заговорюю про театр, про кіностудію, про лекції, а вона мені: «Гас є, 18 карбованців золотник» [221]. В. Корсак навесні 1919 р. вислухав розповідь жінки-біженки про її дочку: «Як настане вечір, виходить на крилечко, до неї інші діти приходять, і, як дорослі, між собою розмовляють. У кого який сад, хто із сусідів краде» [584, с. 151].

У разі зростання загрози для безпеки — наближення чергової армії або вуличних боїв — люди ходили в гості по квартирах одного будинку. Наприклад, така практика існувала в січні 1918 р., коли городяни, сидячи один в одного, цілими днями грали в шахи, у карти [643, с. 104]. Часто, при світлі огарка, вони збиралися де-небудь у під'їзді або підвалі, пили чай і грали в «дурника» [606, с. 37]. У грудні 1919 р., із приходом більшовиків, кияни так само боялися виходити в темряві на вулицю, але, щоб не залишатися наодинці, знову ходили спілкуватися всередині одного будинку. Київська студентка порівнювала: «Так само ходили один до одного у 1918 р., коли Муравйов обстрілював і узяв Київ, але тоді не було ще цього відчуття приреченості та безсилої злості» [549, с. 238].

В.І. Вернадський заніс до щоденника декілька візитів червня 1918 р. До нього зайшов Г.Ю. Жуковський, власник керамічного заводу у Ізюмі, й розповів, як переховувався в лісах, щоб врятувати себе до приходу німців [510, с. 94]. Зустріч із М.С. Грушевським відбулася вже на території останнього, причому для бесіди вони розмістилися у флігелі, поряд зі спаленим та зруйнованим будинком [510, с. 95]. Іншим разом до Вернадського зайшов В.В. Кун, і «довго сидів». Володимир Іванович помітив, що його гість «весь у дрібницях сімейного життя, розумний обиватель» [510, с. 98]. І.О. Буніну запам'ятався візит до нього приятеля, який у травні 1919 р. служив в одеському кооперативі; вони пили «рідкий чай із дрібними смітними родзинками, при скупій лампі» [502, с. 130].

Особливими рисами вирізнялася поведінка людей під час подорожування залізницею. Проблеми з вагонами, паровозами, паливом, поїзними бригадами загострювалися з кожним роком і навіть місяцем тривалої війни. Кожного разу вони розв'язувалися громадянами по-різному, залежно від конкретної ситуації та реальних можливостей. Восени 1917 р. у потягах із солдатами, які їхали із фронту, не було вугілля, тому вони часто зупинялися. «На кожній станції солдати ламали огорожі, розбирали дерев'яні будівлі та залізничні щити. Величезні іскри вилітали з труби і часто пропалювали шинелі» [83, арк. 6]. Стекла в більшості вагонів були розбиті, солдати влізали та вилазили з вагону через вікна. «Потяги йшли наввипередки. Солдати вимагали відправлення поза чергою, і їм поступалися» [42, арк. 23].

Влітку 1918 р. автор щоденника під псевдонімом «А.В.» пробирався на південь до добровольців. Від Харкова до Олександрівська вдалося доїхати без пригод. В Олександрівську потяг зупинився, тому що втекла паровозна бригада. «Знайшли нового машиніста, і ми покотили далі». Наступного дня машиніст відмовлявся везти потяг, поки не отримав чайові. Ще через день А.В. та його попутники виявили, що машиніст зник разом із паровозом [550, с. 253].

У цей же час (наприкінці липня 1918 р.) у донесенні до штабу Добровольчої армії йшлося, що потяги з Катеринослава через Харцизьк часто спізнюються. «Рух потягів ускладнений тим, що доводиться розшукувати машиністів. Звідси маса непередбачених зупинок, дуже тривалих і нудних» [109, арк. 7]. Скорочення руху було пов'язане також із тим, що «паровози доводиться одержувати мало не зі зброєю в руках». Коли приходив черговий потяг, паровоз доводилося «вмити відчиплювати та охороняти до відходу наступного потяга» [98, арк. 261]. Військовий медик В.Г. Іванов розказував, що паровоз на станції Знам'янка їхній ешелон орендував «за 200 грамів спирту» [86, арк. 21].

Юнкер Є. Яконовський взимку 1918 р. пробирався на Дон із товаришами й насилу доїхав до Кременчука. Влада Петлюри за залізничний міст на Дніпрі не розповсюджувалася, тому залізничний рух був зупинений із обох боків. «На скільки днів, тижнів, можливо, місяців?» Виявилось, що в чайній, до якої юнкери випадково зайшли, зібралось декілька десятків людей, «яким ніяк не можна чекати червоноармійців Троцького на кременчуцькій платформі». Через власника чайної почалися переговори із залізничниками. Було отримано відповідь: «Потяг пустимо, тільки купіть самі дрова, де хочете, сплатіть бригаді та станційному начальству. Поїдемо на Миколаїв, а куди доїдемо, це вже нам ніяк не знати». Найнята бригада впускала тільки за квитками, виписаними одним з ініціаторів «приватного залізничного підприємства». Квитки вартістю сорок карбованців кожний, були пронумеровані та розписані за вагонами [710].

Машиніст počував себе господарем залізниці, не звертаючи уваги ані на розклад руху, який був практично відсутній, ані на будь-яке станційне начальство. Коли в Олександрівську махновці намагалися зняти юнкерів із потягу, він раптом рушив далі. «Дуже можливо, що машиніст — свідок сцени, що відбувалася, прискорив від'їзд» [710].

Безіменна київська студентка записала в щоденнику 20 грудня 1919 р., що біженці з торбинками та саквояжами сиділи у вагонах без локомотивів і без машиністів два дні. «Нарешті, якийсь машиніст зглянувся над останнім потягом і повіз його. Люди їхали на гальмах, на майданчиках» [549, с. 240].

Г. Венус у грудні 1919 р. у Харкові побачив, як на запасних рейках грабували якийсь покинутий ешелон. Загнані до тупика порожні теплушки стояли без паровозів. Все ж таки білогвардійцям вдалося відшукати в депо маневровий паровоз і спіймати машиніста, який намагався сховатися. «Паровоз шипів, заливаючи кип'ятком вуглинка, що падали на шпали. Хвилини через двадцять, причепивши до паровоза теплушку, ми завантажили кулемети і поволі рушили на південь. Повз пробігали низькі вокзальні будівлі» [509].

Полковник армії Врангеля звернув увагу на особливості поведінки жінок за більшовиків. Всі радянські установи були «набиті панянками та дівчатами двох

типів — або миловидними з буржуазного середовища, або непривабливими партійками» [77, арк. 72]. Панянки шляхетного походження пішли служити до НК, жили з червоними командирами, брали участь у гулянках. «Це явище мало більш близьке відношення до психіатрії, ніж до чесноти та жіночої честі». Реальна загроза життю, постійні розстріли, дефіцит коштів для існування склали для цих жінок особливий «любовний еліксир смерті». У ті часи любов та пристрась, сміх та усмішка, квіти та пісні перестали тимчасово існувати для багатьох [77, арк. 74].

Наприкінці війни О.О. Гольденвейзер малював своїх сучасників у вкрай похмурих барвах: «Ходили мертвими вулицями міста, дивилися на виснажені й тупі обличчя перехожих. Читали розклеєні на стінах газети, які повідомляли про революцію у Лісабоні і про перемогу на якому-небудь знову винайденому фронті» [527, с. 303]. Але українські губернії навіть після трьох років війни та революції здавалися мешканцям центральної частини Росії землею обітованою. В. Г. Короленко в серпні 1920 р. писав Луначарському, що з Росії «до нашої України сліпо біжать натовпи голодних людей, причому батьки сімей, за відсутністю худоби, самі впрягаються в голоблі і тягнуть вози з дітьми і добром» [583, с. 431].

Загальні підсумки громадянської війни підбив В.В. Шульгін: «Теорія, ніби революцію роблять голодні, є неправильною. Революцію роблять ситі, якщо їм два дні не дати їсти. Якщо не давати людям їсти два місяці, вони бунтувати не будуть. Вони лежатимуть при дорогах знесиленими скелетами і, протягуючи руки, благатимуть про хліб. Або ж їсти один одного будуть. Коли білі пішли й збройна боротьба закінчилася, то вся Росія становила величезне поле ось таких людей, що повзали й думали тільки про дві речі: як би їх не забрали до НК, і як би роздобути чого-небудь поїсти. Якщо хто-небудь взяв би за мету знову зробити щось із цієї маси, то насамперед треба було відновити життя. Треба було, щоб люди їли, щоб знову запрацювали фабрики, щоб знову відкрилися магазини. Всі, хто це зрозуміли — свідомо, а мільйони людей несвідомо кинулися вичавлювати з непу порятунок своєї країни» [706, с. 63].

Таким чином, у перший період революції та громадянської війни, тобто з осені 1917 до початку 1919 рр., серед більшості населення переважало бажання пристосуватися до будь-якої нової влади як одна з технологій виживання в екстремальних умовах. Звідси випливали або участь в урочистій зустрічі чергових визволителів, або напружене очікування перших розпоряджень із подальшим вибором стратегії поведінки. Серед мешканців міст, де затверджувалася радянська влада, виникло прагнення замаскуватися, загубитися в натовпі «соціально близьких». Але з весни-літа 1919 р. почалося зростання зовсім інших настроїв. Будь-яке збройне формування відчувало себе джерелом влади. Озлоблення через бойові дії позначалося на ставленні військових до мирних громадян, втомленість тих і інших від тривалої війни призводила іноді до невмотивованої агресії.

2.3. Вплив інформації на настрої та поведінку

Роль друкованих і усних засобів розповсюдження інформації у повсякденному житті населення промислово розвинутих регіонів України у

1917–1920 рр. була надзвичайно важливою. В умовах революції та викликаного нею громадянського протистояння влади, які приходили на зміну одна одній в Україні, й усі громадські організації були зацікавлені або в продовженні виходу наявних, або в появі нових газет. Пересічні громадяни також потребували інформації й отримували її або з доступних їм газет та інших друкованих джерел, або користувалися чутками і плітками.

Початок революційних подій у Росії викликав ажіотажний попит міського населення, що належало до різних соціальних прошарків, на щоденні газети. «Одеський листок» 2 березня 1917 р. розмістив характерне змалювання міського повсякдення: «Велике пожвавлення спостерігається з ранку на околицях міста. Маленькі газети забирають нарозхват». У трамвайному вагоні навкруги одного номера газети скупчилося декілька людей [382]. Через день та ж газета охарактеризувала стан міського населення таким чином: «На нього налетів шквал, який розбив всі традиції, все те, що століттями вкорінювалося в свідомість обивателя. Дихання історії чути в кожному аркушику телеграм, у кожній новій звістці. Багато хто ховав на згадку історичні відтепер номери вчорашніх газет» [320]. Київська «Вечірня газета» 4 березня 1917 р. зазначала: «Кожний, усвідомлюючи важливість моменту, котрий він переживає, інтенсивно працює, живо цікавлячись усім, що відбувається в Росії» [233]. 5 березня «Одеський листок» продовжив знайомити своїх читачів зі ставленням городян до друкованого слова: «Наелектризовані за останні дні жителі, проковтнувши ранкові газети, потроху висипали на вулицю». Ближче до обіднього часу кафе наповнилися публікою, яка жадала дедалі нових і нових звісток. Коли на вулиці з'являлися газетярі, їх «оточували і розривали на частини. Щойно який-небудь щасливець роздобував телеграму, як він робився центром загальної уваги. Його миттю оточував натовп, і він вголос читав» [383]. Редакції, оцінивши ситуацію, підняли ціни на свою продукцію. «В редакціях, де всі вибилися із сил, випускалися все нові та нові вісті, і верткі газетярі швидко розносили їх нетерплячому обивателю, який прагнув чимскоріш стати громадянином» [383].

У невеликих містах інтерес до політики був менш значним. Влітку 1917 р. М. Кришевський був співробітником єдиної керченської газети. «Місцева преса жалюгідна, мешканці більше цікавилися кримінальними новинами та скандалами, ніж революцією, війною і долею Росії, і газеті доводилося потурати смакам керченських купців, рибаків, дрогалів, греків, караїмів і вірмен» [586, с. 98].

У разі відсутності надійних джерел інформації, в умовах хаосу та плутанини, населення задовольнялося чутками. Чутки циркулювали в міському середовищі постійно, навіть у 1917 році, коли ще не було браку в газетах. Той самий березневий «Одеський листок» констатував: «Як і раніше, в публіці — царство чуток. Передають «достовірні» вісті зі столиці й під секретом на всю вулицю розказують останні новини місцевого життя. Чого тільки немає в цих чутках! І таємні збори групи чорносотенців, і арешт добре відомих ватажків цих зборів, і нові призначення в місті, і багато чого, багато чого іншого» [383].

Кореспондент «Одеської пошти» у грудні 1917 р., у дні збройного зіткнення з більшовиками аналізував характер чуток, що розповсюджувалися обивателями: «Цілий день я провів на вулиці, не побачив нічого страшного, зате чув: «На

вокзалі бій! — Стріляють із кулеметів уздовж Пушкінської! — Вбивають гімназистів! — «Синоп» оголосив, що о другій годині почне обстріл міста! — Між двома військовими судами в порту зараз почнеться бій!» Фантазія обивателів працювала щосили» [216].

Співробітники земських бібліотек у звітах за 1917 р. зазначали, що серед найрізноманітніших категорій читачів «у зв'язку з революційним часом зросла зацікавленість до газет та брошур» [201, арк. 56]. Потреба в регулярному ознайомленні зі змістом газет спостерігалася в рядових сучасників історичних подій і в подальші місяці та роки революції. У 1918 р. у народних бібліотеках, як і раніше, існував попит на газети та журнали [202, арк. 18зв.]. У відповідь на потреби населення, у 1917–1918 рр. місцеві земства продовжували поповнювати фонди народних бібліотек періодичними виданнями [201, арк. 111, 112]. У 1918 р. газети виписували приблизно 90% бібліотек Харківської губернії. Серед них були такі щоденні видання, як «Хлібороб», «Народна справа», «Земська справа», «Хуторянин», «Народне життя», «Південний край» та інші [202, арк. 217].

Українська Центральна Рада приділяла увагу проблемам періодичної преси, розуміючи її значення. 31 жовтня 1917 р. на засіданні Центральної Ради йшлося, що, не дивлячись на оголошений загальний страйк, цього дня вийшли все-таки три газети — «Киянин», «Народна воля» та «Робітничка газета». Депутати, які виступали на засіданні, не дивувалися з того, що «чорносотенний «Киянин» порушує страйк, оголошений пролетаріатом». Але факт виходу «Робітничої газети» оратори пояснювали тим, що «ця газета дотримується більшовицького напрямку, і тому більшовики дозволяють їй виходити» [683, с. 378].

Газети, хоча і нерегулярно, але продовжували доставлятися передплатникам у окремі міста, ще не відрізані громадянською війною. У січні 1918 р. один із кореспондентів севастопольської газети «Вольний Південь» ділився зі своїми читачами радістю: «Сьогодні прийшли столичні газети. За теперішніх часів — рідкісне задоволення» [418].

Для кожного часу були характерними свої чутки, їхня тематика змінювалася залежно від перебігу подій. Герцог Лейхтенберзький, що знаходився в січні 1918 р. у Києві, в дні наступу більшовиків на місто зазначав: «Газети, звичайно, не виходили, і всі вимушені були жити лише чутками. Говорили про якусь допомогу ззовні, але, звичайно, чекати цієї допомоги рішуче нізвідки» [596, с. 18].

Втім, газети часто теж користувалися тими ж джерелами, що і розповсюджені чутки, і тому слугували іноді не каналом передавання правдивої, об'єктивної інформації, а засобом нагнітання панічних настроїв. Севастопольська газета «Вольний Південь» розмістила в січні 1918 р. фейлетон, у якому літературними прийомами формувався страх перед татарською загрозою: «Холодна сира мла закрила обличчя будинків. В порту тривожно і настирливо реве гудок. Гуде наполегливо, настійливо. Зве!». Дія відбувається «у тумані», обличчя, що мелькають у натовпі, названі «похмурими», гвинтівки «судорожно» стиснуті в руках. Люди біжать до порту, до вокзалу, ховаються в імлі. В тумані чути шепіт: «Татари йдуть, татари йдуть». Татари йдуть, «немов шістсот років тому». «Потворні» та «страшні» чутки «тонуть у млі». Місто накрила «страшна, холодна мла». У цій млі, у «жахливих чутках», росла «смутна, неясна тривога» [

247].

Та ж газета через два дні опублікувала фейлетон під красномовною назвою «Таргани», де винуватцями паніки оголошувалися невідомі безіменні громадяни: «Вони ходять вулицями, полохливо озираючись, говорять тільки пошепки, повідомляють страшні новини, пророкують майбутні жахи. І все вони знають із достовірних джерел, від надійних осіб. Все вони самі бачили, самі чули. Заходять в оселі, і всюди несуть за собою отруту й заразу свого шепоту, лякають таких же точно, як самі вони. Коли в місті тривожно, вони — перші творці паніки» [424].

У відозві Одеського комітету РСДРП(б) від 18 березня 1918 р. йшла мова про те, що чутки та плітки склалися в кафе, ресторанах, у редакції «буржуазної та продажної» газети «Робітниче слово» [530, с. 56]. Як згадував про газети за гетьмана В. М'якотін, київська українська преса того часу була «дуже демагогічна», і через це вона ще більш загострювала ту «нервовість і напруженість», яка відчувалася в найрізноманітніших верствах київського населення і надавала його життю «неспокійного, гарячкового характеру» [643, с. 224].

Для пересічних обивателів інформація, отримувана з газет, була життєво необхідною. Городяни дізнавалися з газетних сторінок про серйозні обмеження, що накладалися на них владою. Так, в одному з номерів «Вісника Єнакієвого» у квітні 1918 р. заборонялося винокуріння в приватних заводах та квартирах, під загрозою штрафу в 500 карбованців, у разі повторного порушення призначався штраф у 1000 карбованців, у поєднанні з виселенням з оселі [226]. В іншому номері газети, у зв'язку зі введенням воєнного стану, всі масові заходи повинні були проводитися виключно з дозволу коменданта. Порушення громадського порядку каралися суворо — аж до розстрілу на місці. Комендант також наказав здати до міліції всю зброю, погрожуючи надалі «провести оточення будинків, обшук і розстріл на місці» [229].

Надмірна політизація громадян на початку революції достатньо швидко змінилася втомленістю та байдужістю, що відобразилося на ставленні до періодичної преси. У травні 1918 р. катеринославська «Південна зоря» надрукувала «Листи з Одеси», де від імені одеситів політичне життя оголошувалося «чимось зовнішнім». Будь-які зміни оцінювалися через їхню можливість «забезпечити хоча б мінімум відпочинку після важкої трирічної війни, напівголодного існування, надмірної дорожнечі, і цілого року кошмарів нашої революції» [377].

В.І. Вернадський, який мешкав навесні 1918 р. у Полтаві, часто вказував на відсутність газет або доставляння їх із запізненням і записував до щоденника враження про характер численних чуток: «Разом з алармістськими усюди протилежні чутки». Обиватель, на думку академіка, шукав у цих чутках психологічного захисту. Городяни передавали один одному різні відомості. Це була інформація «про різку зміну настрою села». Йшлося про те, що мешканки передмість почали рятувати від розправ колишніх царських офіцерів. Говорили також про «українські та чехословацькі небільшовицькі дружини» і про нібито численне антибільшовицьке представництво, що було в складі Червоної гвардії [510, с. 55]. Через декілька днів Вернадський записав: «Газет немає чотири дні,

пошта закрыта» [510, с. 58]. 11 (24 за новим стилем) березня 1918 р. новий запис: «Місто сповнене чуток» [510, с. 61]. Часто не було відомостей про те, що відбувалося не тільки в країні, а навіть і на сусідній вулиці: «Як дивно — чути кулемет, і не знати, чи відбувається що-небудь у місті?» [510, с. 62]. Через декілька днів знову: «Місто сповнене чуток». Майже місяць у Полтаві не було київських газет, навіть харківські декілька днів не продавалися: «Ми відрізані від усього. Місцева газета дуже бідна інформацією» [510, с. 64]. І ще пізніше: «Вся Полтава сповнена чуток, і часто найбільш, здавалося, достовірне свідчення очевидця виявляється фантазією» [510, с. 65]. На газети чекали з нетерпінням, із дня на день, але коли вони доходили до полтавських читачів, то часто розчаровували неповним змістом. 19 березня (1 квітня): «У газетах про німців ані слова. Неначе їх немає» [510, с. 67]. В.І. Вернадський згадав ще одне джерело інформації — розповіді очевидців, що приїжджали з різних районів країни, а також листи, які хоча й рідко, але доходили до адресатів. 8 квітня: «Крим, кажуть, узятий німцями, татарами і румунами. Нещодавно звідти Коцюбинський, розказував жахи про вбивства та грабежі, які проводилися більшовиками. Повідомив, що Крим убитий» [510, с. 69, 70]. 18 квітня: «Сьогодні розповіді Янчевецького, який нещодавно приїхав з Дону. Там ще не все скінчено» [510, с. 72]. В один із днів квітня Вернадський отримав «чудового великого листа» від І.І. Петрункевича з Криму й висловив у щоденнику співчутливу думку: «Невже доведеться йому пережити турків?» Тоді ж Володимир Іванович надіслав до Криму листівку В. Оболенському [510, с. 76]. Загалом ситуація характеризувалася станом «повної відрізаності» від подій, що відбувалися. «Полтавські газети заповнені випадковим і нікчемним матеріалом, і з нього нічого не можна зрозуміти. Отримуємо вкрай рідко київські газети, і в них мало». Коли до Полтави через десяті руки дійшов останній на той момент номер «Киянина» «з чудовою статтею Шульгіна від 10 березня», його читали та обговорювали нарозхват [510, с. 72]. Після довгої перерви опинившись на пошті, Вернадський із гіркотою записав: «Пошта порожня, пуста» [510, с. 73]. І знову, вже в травні — нові, посилені чутки «про перемогу французів та американців, і навіть узяття Страсбурга» [510, с. 80].

Сучасник німецької окупації Києва Гольденвейзер позитивним фактом вважав відновлення зв'язку «з частиною Європи». У київських книгарнях можна було отримати свіжі берлінські та віденські газети [643, с. 27]. Г. Ігрен'єв, який мешкав у той самий час у Катеринославі, засмучувався, що до їхнього міста німецькі газети майже не доходили [643, с. 186]. На відміну від Центральної Ради, яка дотримувалася принципу свободи преси, гетьманський уряд, а також німці й австрійці, що його підтримували, здійснювали за періодичною пресою суворий контроль. У зв'язку зі страйком залізничників у Катеринославі в серпні 1918 р. австрійське окупаційне командування заборонило газетам «повідомляти відомості про страйк, окрім офіційних, а також коментувати їх». У разі порушення цього наказу газетам загрожувало закриття та передання їхніх керівників австрійському польовому суду [530, с. 360].

Не дивлячись на суворі заборони, в Українській Державі виходили газети опозиційної спрямованості. В Одесі «підпільний «Комуніст» читали робітники на

заводах і фабриках, «із кожним номером дедалі охочіше», а демократичні статті «Південного Робітника» «цікавили хіба своїх авторів та невелике коло їхніх прихильників» [669, с. 39].

Своєю звичною справою зайнялися в Україні журналісти, що втекли від більшовиків. У Києві за гетьмана із серпня до грудня 1918 р. були засновані газети з редакторами та співробітниками з Петрограду [643, с. 44]. «Для боротьби з більшовизмом» була заснована восени 1918 р. у Полтаві газета «Рідний край». Її видавець Янчевецький публікував «різні статті та відомості», що стосувалися Добровольчої армії та підтримували інтерес до неї серед місцевого населення. Він просив В.В. Шульгіна передавати «постійні та вірні» відомості про дії та завдання «великої патріотичної справи» [109, арк. 24зв.]. Але, коли адмірал Ненюков у Одесі намагався пропагувати ідеї Добровольчої армії через пресу, на його заклик озвалася, і та «з великим побоюванням», одна тільки газета — «Одеський листок». Редактор погодився поміщати тільки власні невеликі дописи Ненюкова, у яких вказувалися факти та події, але без жодних роздумів і коментарів. «У нас прагнули догоджати німцям більше, ніж вони самі вимагали» [89, арк. 33].

Для інформування громадян використовувалися плакати, у тому числі і в разі відсутності газет. У листопаді 1918 р. у Харкові Виконавче бюро Комітету громадського піклування займалося влаштуванням голодуючих дітей із Петрограда. Коли 16 листопада потрібно було оприлюднити звернення про допомогу дітям, то, «зважаючи на невихід місцевих газет», керівництво бюро звернулося з листом до редакції газети «Південний край» із проханням розмістити відповідну відозву у вітринах контори «Південного краю» [199, арк. 203]. Редакція газети запевнила, що будуть «вжиті всі заходи для широкого розголосу цієї справи (статті, відозви)» [199, арк. 299].

Завершальні дні гетьманського правління принесли нову порцію чуток, причому з газетних сторінок. Російський офіцер Р. Гуль зазначав у своїх спогадах: «Київські газети заспокоюють городян звістками про близькість союзників. Союзники близько! Союзники у Жмеринці! У Бірзулі! На Чорному морі показалися вимпели!.. Німці готові підтримати гетьмана та добровольців! Останнє радіо Енно! Заява Мулена!» [539, с. 77]. У день вступу до Києва Петлюри в грудні 1918 р. газети розмістили «бядьорі статті» про швидке прибуття союзників і про те, що Києву не загрожує небезпека [75, арк. 10]. Під час наступу Петлюри, захищаючи гетьмана, білогвардійці вважали, що виграють час, щоб дати можливість військам Антанти підійти хоча б тільки до Одеси. Ходили чулки, що дві сербські та три грецькі дивізії вже були на шляху туди, що румунські війська, зайнявши Бессарабію, йшли на Жмеринку. «На жаль, все це виявилось дурницею. Ніхто не прийшов, а тим часом Директорія вела революційну пропаганду й організувала сили» [596, с. 42].

Генерал Гребенщиков, який мешкав у той час у Сумах, теж користувався чутками: «З Києва спочатку не доходило ніяких вістей». Потім почала надходити дуже суперечлива інформація. «То говорили, що до Києва вже прибули з Одеси французькі війська, і повстання Петлюри припинено, то говорили про повну поразку гетьмана» [84, арк. 497].

Національно орієнтовані газети, що виходили у Києві в період Директорії, інформували читачів про злочини білогвардійців. Р. Гуль, перебуваючи у грудні 1918 р. у Києві під петлюрівським арештом, знайомився зі змістом українських газет «Нова Рада» та «Відродження» та зазначав, що в обох «велася сильна кампанія проти «добровольців» і містилися дійсно «вагомні аргументи». Причому ці аргументи, у тому числі факти про каральні дії, не були дезінформацією, оскільки разом з автором «сиділо достатньо багато таких карателів, що не соромилися розказувати про свої подвиги» [539, с. 98]. «Нова Рада» наводила факти грабежів «добровольців», і Гуль зазначав, що «тут же доводилося дізнаватися, що вона не брехала» [539, с. 99]. Зібрані в приміщенні музею офіцери щодня намагалися знайомитися з пресою. Р. Гуль згадував: «Хотілося отримати яку-небудь газету. А тут через вартових діставали» [539, с. 99]. І пізніше: «Купка офіцерів оточила караульного, дають йому гроші, просять купити газет» [539, с. 101]. Ще через декілька днів: «Більше з'явилося сестер. Вони приносили їжу, газети, розказували новини» [539, с. 101].

В умовах стрімкої зміни обставин іноді тільки народні чутки допомагали орієнтуватися людям, які не бажали опинитися на території, що контролювалася їхніми реальними або потенційними супротивниками. У грудні 1918 р. юнкер Яконовський їхав через Україну до Добровольчої армії. Їхній потяг ішов до Харкова через Люботин, але остаточний вибір маршруту залежав від того, кому саме належить влада у Харкові, Сумах і Люботині. Напередодні ввечері скрізь ще були петлюрівці. «Сьогодні у Люботині ще петлюрівці, але в Харкові вже більшовики. Взнаємо це не відразу» [710].

Історія громадянської війни в Україні зберегла абсолютно фантастичні сюжети, породжені народною творчістю. Один із таких сюжетів був пов'язаний із моментом наближення більшовиків до Києва, що контролювався Директорією, у січні 1919 р. «Був теплий січневий вечір. Більшовики ще десь копошилися за Броварами. Галичани відігнали їх за Ніжин за допомогою чарівного ліхтаря». Була випущена прокламація, що Директорія отримала від французів «фіолетове проміння», від якого люди нібито сліпнуть на шість місяців. Більшовицький загін був освітлений «чимось на кшталт фіолетового прожектора». Говорили, що саме цей балаган «зтягнув справу на декілька днів» [641, с. 209].

Мешканці Одеси традиційно намагалися залишитися осторонь від соціальних потрясінь. Багато обивателів скептично сприймали газетну інформацію, тому що самі газети не завжди орієнтувалися в процесах, що відбувалися. У січні 1919 р. заяву французького консула Енно, яку передали всі газети Одеси, про те, що розроблені та будуть негайно здійснені всі необхідні заходи щодо нормального постачання до Одеси продовольства, населення сприйняло «дуже недовірливо» [74, арк. 1зв.].

Проте, одеська періодична преса займала цілком визначені політичні позиції. У січні 1919 р. редактор газети «Одеські новини» І.М. Хейфец, на думку агентів Добровольчої армії, «прийняв під свій захист петлюрівців» і прагнув довести, що петлюрівський рух нічого спільного з більшовиками не має, що він є «здоровим національним демократичним рухом». Білогвардійці вважали Хейфеца помічником німців «у галузі обробки громадської думки» [65, арк. 48]. Тоді ж

інформаційне бюро Добровольчої армії, сформоване у Одесі, розклеїло в місті відозву, яка запрошувала ділитися з бюро відомостями [74, арк. 1зв.].

Навіть небільшовицькі газети формували в суспільстві певну напруженість, соціальну незадоволеність. У лютому 1919 р. кадетський «Одеський листок» звернув увагу читачів на «сучасних мільярдерів-спекулянтів, які можуть їздити і на власних автомобілях та рисаках», а також «платити спекулянтські ціни нашим «милим» візникам». Що ж до бідного населення, «для якого, власне, і призначений трамвай», то воно не може платити тієї ціни, яку наразі передбачено стягувати [115, арк. 3]. Не відставали і більш ліві «Одеські новини». Газета вказувала на «безмірне марнотратство окремих осіб». Їхній «бенкет під час чуми» продовжувався з безперервним «блиском і тріском», а «фатальне кільце навкруги буржуазії» звужувалося та звужувалося дедалі більше [115, арк. 3зв.]. Хоча для «Новин» такі статті не були характерними. У білогвардійському огляді одеської преси наголошувалося, що політичні статті, головню, поміщав «Одеський листок». «Одеські новини» виходили в скороченому розмірі й містили, в основному, стислу інформацію [115, арк. 1]. До речі, «Одеський листок» користувався увагою Грішина-Алмазова, який час від часу відвідував його редакцію [108, арк. 8].

Одеське суспільство також не було вільне від найрізноманітніших чуток. «У Лондонському готелі багато хто проводив довгі часи за стравами та питтям; тут винаходили, передавали й розповсюджували вкрай суперечливі, але переважно оптимістичної спрямованості різноманітні чутки, серед яких раптово лунали панічні ноти» [541, с. 75]. Серед чуток, які циркулювали найбільш настійливо, була плітка про спекулятивні махінації французького консула, який нібито одержував гроші від Скоропадського, денікінців, петлюрівців, міського самоврядування, і взагалі від усіх «платоспроможних суб'єктів». «Широкий спосіб життя Енно і його постійна гульня разом із верхами офіцерства та буржуазії давала наочне підтвердження цим чуткам» [711, с. 19]. Денікінська контррозвідка в січні 1919 р. підтвердила, що серед населення Одеси, «яке через блокаду петлюрівцями міста приречене на голод, ходять нескінченні чутки найрізноманітнішого характеру» [74, арк. 1зв.].

Не був винятком щодо розповсюдження чуток і Катеринослав. За свідченням викладача Ігреньова, у січні 1919 р. серед міського населення почали наполегливо ходити чутки, що Харків зайнятий більшовиками. Петлюрівці вимагали від місцевих газет надрукувати категоричне спростування цих чуток. «Не встигли газети вийти, як почалася артилерійська стрілянина». Які саме війська просуваються на Катеринослав, було для населення абсолютною загадкою [560, с. 239]. Під час п'ятиденного артилерійського бою містом наполегливо розповсюджувалися чутки, що прийшли добровольці, за іншою версією — навіть французи. Менш за все чекали більшовиків, а тим часом, це були саме вони [560, с. 240].

Одночасно робітниче населення промислових районів продовжувало цікавитися політичними новинами. Цей інтерес трансформувався як у практичні акції з розповсюдження друкованого слова, так і в жваве обговорення новин. У лютому 1919 р. профспілка Павловського рудника у Донбасі ухвалила негайно відкрити читальню та бібліотеку й відвести для цього будинок для приїжджих,

щоб кожний робітник і службовець, а також їхні сім'ї, могли піти і «розумно провести своє дозвілля» за читанням газет [178, арк. 55]. Як повідомляла бахмутська газета «Червоний вал» у березні 1919 р., «кожне маленьке крилечко» було політичною трибуною, де сходилися сусіди під час вечірнього відпочинку «для вирішення своїх важливих питань» [308]. На жаль, газети не завжди могли допомогти громадянам, оскільки їхні редакції самі не орієнтувалися в ситуації. На запитання читача — «Як ставитиметься радянська влада до дрібної торгівлі?» — «Донецька комуна» ухильно повідомила: «Пряму відповідь дати важко. Радянська влада ще не встигла розробити свою остаточну конструкцію, вона ще в процесі утворення» [284]. Характерно, що в період громадянської війни чутки, які стосувалися поведінки більшовиків, були близькими до істини, а інколи повністю відповідали дійсності. Так, донецький губернський апарат давав таку вказівку всім повітовим виконкомам: «Орна земля не повинна залишатися незасіяною. Спростуйте помилкові чутки, що уряд реквізуватиме хліб селян» [284].

Київська студентка, яка вела щоденник під час перебування більшовиків, вирізнялася активною, навіть агресивною антикомуністичною позицією. У запису від 1 березня 1919 р. вона спочатку віднесла до «однієї з найбільш диких сторін більшовизму» відсутність вільної преси. Але відразу висловилася більш радикально: «Преса взагалі зникла. Є тільки офіційні органи комуністичної партії, у яких працюють якісь садисти та напівграмотні екстерни» [549, с. 210]. Також вона вказала на наявність на Хрещатику, біля кінематографа «Експрес», «Бюро української преси», яке щодня вивішувало основні телеграми, відомості, вісті. «І відомості ці свідчать, що червона армія «відступає на завчасно приготовані позиції» [549, с. 216].

У 1919 році в щоденнику Вернадського з'явилися нові записи про чутки у Києві. У лютому в місті дедалі більше розповсюджувалися чутки «про слабкість більшовиків», і про тягар їхнього режиму. З'явилися також чутки про контрибуцію [510, с. 129]. Через декілька сторінок: «Положення зовсім неясне. У місті всілякі чутки: Київ обложений французами та петлюрівцями — а більшовицькі газети переповнені вістями про перемоги більшовиків. Обиватель не вірить. Його дратують постійні реквізиції. Йдуть чутки про тиждень бідноти, який нібито почався» [510, с. 130]. В останній день лютого: «На диво важке та незрозуміле становище. Ніхто нічого не знає. Абсолютно відрізані від світу. Газети переповнені брехнею й обертаються навколо дрібних і вузьких суперечок. Київ сповнений чуток. Достовірніші вісті після перевірки виявляються неправдивими. В ці дні знову чутки про невпевненість більшовиків, бої біля Фастова, взяття Петрограда, прихід союзників» [510, с. 132].

Не залишився осторонь від оцінки більшовицької преси І.О. Бунін, який мешкав навесні 1919 р. в Одесі. Називаючи радянські газети «мерзотою», він, проте, витрачав на них і час, і гроші майже щодня. Судячи з його щоденника, відомого під назвою «Окаянні дні», 20 квітня він «кинувся до газет» [502, с. 100], 23 квітня «побіг за цією мерзотою» (за газетами), і знову витратив на них «аж п'ять карбованців» [502, с. 109], 26 квітня помітив щось, знову-таки «йдучи за газетами» [502, с. 124]. Бунін також звернув увагу, що в Одесі діяло Бюро української преси (БУП), яке розповсюджувало інформаційні повідомлення [502,

с. 132].

Як повідомляло в травні 1919 р. одеське відділення «Азбуки», у місті іноді раптом з'являлося відчуття «якоїсь паніки». Кудись відправлялися загони, когось роззброювали, і мешканці вже ввечері чекали вступу до міста Григор'єва. Проте через декілька годин все заспокоювалося [73, арк. Ззв.]. У червні, за відомостями того ж джерела, мало що змінилося: «Не зважаючи на зовнішній спокій, на вулицях іноді підіймається тривога». Причинами таких тривог були «вкрай мізерні» явища. Серед населення не припиняли циркулювати чутки — «то про англійський десант, то про наступ румун, німців, поляків». Далі йшло пояснення, цілком логічне, виходячи з політичних уподобань автора документа: «Все це виглядає яскравим показником тієї жадібності, з якою населення, позбавлене будь-яких новин, кидається на всякі неофіційні відомості» [73, арк. 6].

Прихід «добровольців» до українських міст супроводжувався відродженням відповідних періодичних видань. У липні 1919 р. інструктор Харківського губерньського виконкому Г. Шовкун доповідав, що у Харкові «негайно з приходом денікінських банд» почали виходити газети «Нова Росія», «Південний край» і «Полудень». Перші два дні в газетах розміщувалися тільки довідки про становище фронту, різні накази та оголошення. Незабаром почали з'являтися передовиці й різні статті [532, с. 231]. Як згадував свідок приходу до Києва білогвардійців В.В. Корсак, «наступного ранку в кіосках з'явився вже «Киянин». У першому номері, у передовій статті, автор повідомляв, що «був прогноз про те, як після десяти несправжніх влад прийде одинадцята — справжня, довговічна». Цією владою, за словами автора, і була «добровольча» [584, с. 194]. «Киянин» набув особливої популярності. Його, за свідченням В.В. Корсака, можна було дістати тільки після довгого стояння в черзі [584, с. 194].

Далеко не всі городяни були в захваті від «Киянина» і подібних до нього друкованих видань. Слобідський у своїх спогадах навів таке змалювання з натури. На харківській вулиці, біля мапи бойових дій, з'юрмилися представники інтелігенції. «Дивіться, як наші-то напірають! Це не війна, а якась триумфальна хода до Москви!». — «Аж надто щось швидко наступають». — «Кидайте всі ваші справи і прямим сполученням до Ялти. Там зараз благодать, про більшовиків і думати перестали». — «У наш вік всіляко буває, і краще бути завжди напоготові». Поряд стояли декілька робітників. «Брудні, невмиті, щойно з роботи», вони вели свою розмову. «Наші-то все відступають. І коли це скінчиться?» — «Брешуть вони, собаки! Йдемо до мене додому, там я тобі дам газету. Своя, брате, свіжа! Щойно отримана» [659, с. 49, 50].

Пропаганду ідей білої армії було покладено на «Інформаційну агенцію» («Осваг») — політичний, ідеологічний і розвідувальний орган Добровольчої армії. Для нього «уроки більшовизму» явно не минули дарма. «Осваг» повинен був проводити роботу «за посередництва преси, з випуску окремих брошур, друкування плакатів, проведення ідей за допомогою театру та кінематографа, і, нарешті, усної пропаганди» [701, с. 61]. Втім, у цій агенції співробітники зібралися достатньо різношерсті. За спогадами Плешка, після приходу добровольців до Києва один із його знайомих, «вигнаний за тупоумство та нездібність зі всіх навчальних закладів, який не вмів правильно писати по-

російськи», з метою ухилитися від мобілізації вступив до «Освагу» і, «як-то кажуть, був там на прекрасному рахунку» [626, с. 230].

Слобідський стверджував, що в агітаторах «Освагу» знаходилися колишні представники кримінального світу. До особливого виду агітаторів належали професійні жебраки, які оголошували себе жертвами більшовиків. Вони билися головою об землю, гойдалися, тремтіли, закручували ноги за шию, і були скрізь, по всьому місту. Їхні стогони та крики приголомшували обивателів із метою викликати в них страх. Але досить швидко городяни звикли до їхніх «награних агітаційних криків» [659, с. 51]. «Освагівські» агітаційні потяги використовувалися для перевезення вантажів спекулянтів і заборонених товарів. «Спирт перевозився бочками й абсолютно відкрито» [659, с. 52]. Тому результативність роботи агенції була невисокою. В Одесі, за свідченням В. Катаєва, так і не вдалося сформуванати антибільшовицькі настрої у більшості населення. «Марно «Осваг» друкував і поширював у величезній кількості екземплярів газети, листівки та плакати із зображеннями червоного кровожерного Троцького, який сидить верхи на поламаних хрестах Кремля» [575, с. 67]. У відповідь на ці плакати щоночі на стінах та огорожах «невідомо ким» розклеювалися листівки, надруковані вручну і на поганому папері. «Вранці біля прокламацій збиралися збуджені натовпи робітників» [575, с. 67, 68].

Містом не переставали розповсюджуватися найнеймовірніші чутки. «Говорили про зраду, про близьке падіння міста, про відому артистку, яка відіграла значну роль у передбачуваній здачі міста червоним». Йшлося про Віру Холодну [575, с. 69]. Коли до Одеси наблизилися червоні, містом побігли хлопчики-газетярі, «розмахуючи крилами екстрених телеграм». Наказ французького командування «до такої міри не відповідав тону попередніх наказів і газет, що схвильоване населення готове було пояснити те, що трапилося, найнеймовірнішими способами» [575, с. 73].

Співробітник «Освагу» О. Дроздов згадував, що поширювати «незліченну кількість газет» доводилося не тільки у великих населених пунктах, але і «в тихих ведмедячих куточках, задавлених спліном, неповороткою і важкою повітовою пліткою, та тупою байдужістю до всього білого і всього червоного» [552, с. 66]. Часто білогвардійські газети не доставлялися в невеликі міста, а друкувалися там. Як писав О. Дроздов, «ці газети, де їх вистачало, очолювали журналісти, де ж не вистачало журналістів, там призначалися люди тих професій, котрі не вчать тому, як не підкорятися декретам, що виходять із центру» [552, с. 67]. Допускалася деяка ідеологічна різноманітність. Дроздов згадував, що у Харкові група журналістів на чолі з Базаровим, яка залишилася на півдні при відступі більшовиків, продовжувала випускати щотижневий журнал «Життя», «пройнятий тим духом методичної та неяскової опозиції, у якій стояв Горький до більшовиків» [552, с. 61]. Проте, всі київські газети у вересні 1919 р. повинні були виходити тільки «з дозволу на те київського губернатора» [532, с. 367].

Газети неодноразово дезінформували своїх читачів, часто з покликанням на авторитетні джерела. Харківська газета «Батьківщина» 9 жовтня 1919 р. сповістила про узяття Петрограда військами генерала Юденича, за відомостями англійської місії у Ростові [376]. Інформація супроводжувалася подробицями, які

надавали їй додаткової достовірності: «Відважним нальотом» містом оволодів полковник Родзянко, «на Адміралтействі вивішено російський національний прапор», англійські кораблі «ввійшли в гирло Неви». 10 жовтня «Батьківщина», покликаючись на радіо Ліона, розповіла про енергійну зустріч військ Юденича мешканцями Петрограда. «Солдати роздавали населенню хліб, цукор і сіль. Купка комуністів обстріляла загін із даху будинку. Комісари були обеззброєні та розтерзані розлюченим натовпом» [386].

Чутки постійно виникали, циркулювали, обростали подробицями, змінювалися новими чутками. О. Слобідський зафіксував ситуацію виникнення не просто чутки, а наростання фантастичних деталей навкруги реального факту. Під час зустрічі потягу з пораненими добровольцями на залізниці у Харкові, на платформі з'юрмилася купка цивільних осіб. Обивателі «завжди і при всіх подіях» хотіли бути «у курсі того, що відбувається» [659, с. 55]. Робітник-залізничник шепнув пану, що стояв поблизу: «Десь під Білгородом сильний бій був». Обивателю цього було достатньо, і він вибухнув проникливим монологом: «Отже, більшовики відступили? Дві тисячі поранених, п'ять тисяч полонених, вбито трьох комісарів, захоплено бронепоезд. Дякую, голубчику». І пан спробував бігти до своїх зі свіжими новинами. Залізничник намагався його напоумити: «Я ж нічого подібного не говорив. Звідки ви все це узяли?». Але обивателя було вже не зупинити: «Це я все так, між іншим, припустив». І він швидко зник, «гордий свідомістю, що першим дізнався такі приголомшливі новини» [659, с. 56].

Іноді інструментом введення у оману слугували також настінні джерела інформації. В.В. Корсак перед самим відходом білих із Києва побачив чоловіка в сірій шинелі і папасі, з помазком у руках, який розклеював на стінах «невеликі афішки», в яких повідомлялося, що «більшовиків прогнали, і мешканці можуть бути абсолютно спокійними» [584, с. 338]. Іноді серйозні документи залишалися невідомими для тих, кому їх було адресовано. Білогвардійський капітан Дмитрієв, розповідаючи про ситуацію у Бердянську, зазначав, що наказ про роззброєння населення було «розклеєно в одному екземплярі всередині волосного правління, збори не проводилися, і до населення зміст наказу не було доведено». Цей факт з'ясувався тільки на одному із засідань військово-польового суду. Стало відомо також, що «варта містечка не вживала жодних заходів для розповсюдження наказу» [110, арк. 47].

У жовтні 1919 р. у Києві всю ніч було чути артилерійську канонаду. Вона була пов'язана з наближенням більшовиків. Вже о сьомій годині ранку в продажу з'явився «Киянин», але там городяни не знайшли відповіді на причину канонади. На стовпах було розклеєно оголошення, що небезпеки місту немає, Добровольча армія перейшла в наступ і «жене ворога». Мешканців закликали до повного спокою. Але дуже довго «всі влади дурили», і населення не вірило в міцність добровольчої влади [510, с. 171].

Необхідність видання своїх друкованих органів усвідомлювали також інші учасники подій в Україні. У зайнятому білогвардійцями Харкові восени 1919 р. більшовики-підпільники успішно працювали в таємній друкарні: «видавалося багато листівок, навіть один номер «Донецького пролетаря» було випущено» [532, с. 504]. У жовтні 1919 р. у Бердянську, в період правління махновців, виходила

газета «Вольний Бердянськ» [697, с. 199]. «Вольний Бердянськ» «розвінчував політику Добровольчої армії», інформував читачів про становище в зонах бойових дій і критикував демократичні організації за їхню «недостатню активність» [697, с. 200]. Учасник Зимового походу армії УНР Ю. Тютюнник настояв на організації друкування листівок «для широкої інформації серед населення». При Київській дивізії знаходилася редакція газети «Україна», яка змогла випустити п'ять номерів, загальним накладом приблизно 20 тисяч примірників. Зміст газет і листівок, які всі армійські частини поширювали «серед населення та ворогів», було направлено проти антиукраїнської агітації, яку вели «білі та червоні росіяни» [676, с. 35].

Газетами, що виходили з різних боків фронту, цікавилися всі сторони конфлікту. У липні 1919 р. Луганський пункт «Освагу» запрошував «всіх панів, що приїжджають із Совдепії», обіцяючи «за привезені останні радянські газети винагороду за домовленістю» [316]. Покликаючись на «Вісті Харківської ради», білогвардійський Відділ пропаганди повідомляв про незадоволеність харків'ян радянською владою: «Один незадоволений тим, що комісари з дівчатами на автомобілях катаються, інший тим, що продовольча справа не налагоджена, третій тим, що в радянських установах всяка сволота засіла» [71, арк. 10]. Дещо пізніше радянське Бюро української преси, інформуючи про білогвардійський режим у Харкові, покликалося на «кадетсько-чорносотенну газету «Російське життя», що знову виходила у Харкові, яка, «злорадно торжествуючи», повідомляє, що «навіть художник, котрий малював плакати в період радянської влади, поніс заслужене покарання» [532, с. 245]. Бюро інформації при Раді робітничо-селянської оборони УРСР у вересні 1919 р. знайомилося із змістом білогвардійських газет, зокрема тих, що виходили у Києві — «Киянин», «Луна», «Вечірня газета». Бюро зазначало, що в Києві «не виходить жодна українська газета» [532, с. 354, 355], і стверджувало, що білогвардійські газети «повідомляють щодня всякі небиліці про стан справ на фронті» [532, с. 354, 355].

Навіть за непрямими ознаками городяни могли здогадатися про істинний стан справ на фронтах. У вересні 1919 р. у київських газетах масового характеру набули оголошення про продаж будинків, домашніх меблів та іншого майна. Ясно, що київська буржуазія не була впевнена в стабільності положення, «гарячково розпродавала своє майно і спішила виїхати на Дон» [532, с. 366].

Командувач армії УНР М.В. Омелянович-Павленко зазначав у квітні 1920 р.: «Щодня ми регулярно читали більшовицьку пресу, а більшовики також мали нагоду кожного ранку читати наші відозви та прокламації за підписом отаманів Тютюнника та Гулого-Гуленка» [618, с. 334]. Більшовицькі газети не залишали без уваги український національний рух. Омелянович-Павленко вказував, що в більшовицьких газетах його армія стала об'єктом цькування: «Вірні своїй методі, більшовики в своїх журналах всю свою ненависть спрямовували на ватажків армії; це їм давало часто позитивні наслідки, коли військова маса була випадковою або несвідомою. У цьому випадку наслідки були зворотними: козаки ще більш тісною стіною ставали біля своїх командирів, і складали одне міцне, повне взаємної довіри козацтво» [618, с. 334].

Бійцям армії УНР іноді доводилося читати також білогвардійські газети: «Тільки одного разу ми мали нагоду читати в органі Добрармії, яка спішно евакуювала Одесу під натиском більшовиків, прихильне до нас повідомлення про марш нашого війська. Орган писав: «Коли б ми мали людей із такою розвинутою любов'ю до рідного краю, яку мають українці, тоді б не довелося нам бути сьогодні в такому прикрому стані» [618, с. 334].

Відхід добровольців із Києва породив нову хвилю чуток, якими користувалися змучені війною обивателі. Киянка, що вела щоденник під ініціалами «Л. Л-а», записала під час дводенних боїв під містом, що серед городян ходять чутки про наближення частин Шилінга з Одеси. «Не слухаючи цих чуток, ні в що більше не вірячи, ні на що не сподіваючись, ми бродили серед догораючих будинків у марних пошуках хліба, місця і дров» [621, с. 221].

Остаточно затвердившись в Україні, більшовики поспішали використовувати інформаційно-пропагандистський потенціал засобів масової інформації. Газети транслювали населенню розпорядження радянської влади, намагалися роз'яснювати її політику. У березні 1920 р. бердянські «Вісті» розмістили наказ про здавання всього вина в триденний термін до повітового земельного відділу. За невиконання наказу загрожувала вища міра покарання за законами військово-революційного часу [295]. У Харкові другий губернський з'їзд Рад 13 травня 1920 р. ухвалив: «Для інформування села про події, що відбуваються, ставиться за обов'язок волосним виконкомом регулярно відправляти кур'єрів до повітових виконкомів для доставляння на село газет, зокрема «Селянської бідноти» [533, с. 114].

Харківська газета «Комунар» зазначала, що в пропагандистській діяльності «перше місце належить пресі». Вона ставила завдання «мобілізувати всі радянські та партійні газети, що виходять на території України». Провінційна преса повинна забезпечувати читачів «безперестанними бойовими закликами». Вказувалося на важливість того, «щоб друковане слово доходило до того, для кого воно призначене, до кого воно волає» [71, арк. 10зв.]. «Комунар» інструктував місцеві організації: «На додаток до газетної агітації має бути організовано масове видання плакатів, листівок тощо. Наповніть міста і села плакатами і листівками, хай кожна огорожа кричить про фронт. Всі ці засоби повинні бути пущені в хід відразу, і притому в найширшому масштабі, щоб сколихнути застоєне болото» [71, арк. 10зв.].

Агітаторам було доручено систематичний обхід будинків робітників і селян. Мета обходу полягала в бесідах і в розповсюдженні при цьому листівок і прокламацій. Окрім візитів до осель, передбачалися відвідини чайних, кафе, трактирів, «із метою вмілого й тактовного втручання в розмови та роз'яснення в належному напрямку питань, що обговорювалися». Рекомендувалося використання «у найширших розмірах таких скупчень мешканців, як черги біля продовольчих лавок, групи на рогах жвавих вулиць, на призьбах тощо» [71, арк. 11].

Іншим важливим джерелом цінних відомостей були військовослужбовці, що переміщалися з ешелонами країною. В. Катаєв, їдучи з червоноармійським потягом Україною, зауважив, що «на великих станціях скрізь було одне і те ж.

Матроси з бронепоездів і кавалеристи багатьох ескадронів розказували про стан справ у країні» [575, с. 87].

Наприкінці громадянської війни, у блокованому червоними Криму, мешканці в інформаційному плані знову опинилися в полоні чуток. За спогадами офіцера Російської армії, «німці-колоністи з хвилюванням сприймали всі чутки про становище фронту» [77, арк. 1, 2]. В.І. Вернадський у січні 1920 р. у Сімферополі зазначив, що базар «правильніше відображає становище щодо більшовиків, ніж інші міські чутки. Низи мають стосунки з більшовиками, і передають відповідні настрої і припущення, хоч би і в спотворених та перебільшених формах» [510, с. 20]. У серпні він записав у щоденнику: «Ніхто нічого не знає, і користуються чутками найнеймовірнішими» [510, с. 96]. Характеризуючи зміст місцевих газет, Вернадський із гіркотою визнавав, що «ми всі живимося тут бездарною та беззмістовною пресою, ще гірше, ніж на Дону. Іноді здається, що зараз якось більше починає приходити листів і т.п. з-за кордону. Боїшся вірити цій ознаці поліпшення. Починають попадатися і книги, і журнали — але все з okazjiю». Нарешті, у листопаді, за оцінкою Вернадського, у місті циркулювали «дикі чутки — звичайні міражі, які живили настроїв» [510, с. 110].

Додаткову оцінку кримській пресі дав земський діяч Оболенський: «Абсолютно без казенної субсидії у формі грошових дотацій, або пільгового отримання паперу обходилися тільки дві газети — «Південні відомості» у Сімферополі, що субсидувалися кооперативами, й закритий незабаром соціалістичний «Ялтинський кур'єр». Із решти газет більш-менш незалежно себе поводити севастопольська газета «Південь Росії» та «Вісті Селянської Спілки», що видавалися у Сімферополі. Ці газети страждали від цензури, виходили з білими стовпцями. Вся решта преси мала безумовно рептильний характер. Злість, наклеп і доноси, з одного боку, хваління та «шапками закидаємо» — з іншого» [617, с. 44].

Особливо важливим завданням кримський уряд вважав усну агітацію, для чого оплачував послуги «цілої низки агітаторів, які виступали на мітингах у тилу, і на солдатських зборах на фронті» [617, с. 44]. Коли у Сімферополі з'явився відомий московський священник Востоков, котрий тікав від більшовиків на південь, він щонеділі, після служби в кафедральному соборі, виголошував з амвона гарячі промови, «закликаючи до боротьби з єврейством, що закабалило російський народ при посередництві більшовиків» [617, с. 45].

Під час евакуації вечірній Сімферополь мав звичайний вигляд. «Очевидно, населення не надавало особливого значення тривожним чуткам, до яких за останні роки вже встигло звикнути. Вони так часто виникали і розсівалися» [617, с. 74].

Полковник армії Врангеля, залишившись за більшовиків у Феодосії, зауважив, що в місті ходили найнеймовірніші чутки, «звичайно, оптимістичні», і їм всі вірили. «Це я називав психозом оптимізму — хвороба заразлива і надто небезпечна. Навіщо що-небудь робити, коли завтра висадиться Врангель, вже бачили його судна на горизонті. Петро Іванович приїхав вчора з Ялти, і говорить, що місто зайняте союзниками. По всій Росії повстання, Махно у Джанкої, зелені зайняли Сімферополь» [77, арк. 81].

У Києві всю зиму 1920 р. не припинялися чутки про близький відхід більшовиків. «Базари у Києві не були закриті, і на зразок східних міст вони були місцем, де формувалася громадська думка народних низів». До «базарних чуток» і «базарних пліток» городяни звикли ставитися презирливо, але слід було визнати безперечний факт: «базар майже завжди передбачав події, тільки перебріхуючи їх, і помиляючись у термінах». Заславський пояснив це тим, що інтелігенція «бачить тільки канцелярські стіни», обертається у вузькому колі радянських службовців, «живиться повідомленнями офіційної преси». Натомість на базар щодня приїжджають «селяни з близьких і дальніх сіл, мішечники з екскурсії у прикордонні місця, контрабандисти; тут постійно бувають червоноармійці, далеко не завжди стримані в своїх розповідях» [557, с. 4].

За поляків до Києва радянська преса не проникала, але виходив підпільний «Комуніст», «у якому була вміло використана антиросійська, образлива для значної частини киян політика» польської адміністрації [557, с. 41]. Завершення недовгої польської окупації Києва супроводжувалося черговою зміною змісту масових чуток. Автору щоденника під ініціалами «Л. Л-а» почало здаватися, що якщо більшовики прийдуть, то цього разу, «окрім як на турків, яких приведе Петлюра», дійсно, розраховувати немає на кого. І «найжахливіше» те, що, ймовірно, «ми всі швидко в цих турків увіруємо. Адже жити в безнадійності не можна». У «тупому відчаї» люди бродили містом, «запасуючись продуктами й утішаючи себе одночасно найбезглуздішими чутками». Серед них були сподівання на підтримку Пілсудського, на союз із німцями, що програли війну, на допомогу зі сторони давно не існуючих добровольців [621, с. 225].

Втомленість обивателів після багаторічної війни була такою глибокою, що їхню байдужість було важко переламати, в усякому разі, за допомогою одних газет. Київська студентка навесні 1920 р. читала відомості, розклеєні на стінах будинків, про події на фронті. За її словами, це були єдині газети, доступні жителям у цей час. Фронтіві події «для більшовиків були неприємні, повідомляли їх із запізненням, але я повинна зізнатися, що, загалом, радянські газети не брехали. Вони згущували фарби, роздували вісті про страйки та повстання, але самих фактів не вигадували» [549, с. 250]. На початку листопада 1920 р. політуправління Реввоєнради республіки констатувало, що, не дивлячись на розповсюдження газет серед населення Маріуполя, Мелітополя, Бердянська, Олександрівська і Таганрога та «співчутливе ставлення до них» городян, настрої населення міст залишався «абсолютно пасивним» [533, с. 711]. Харківська газета «Комунар» вказувала, що «достатньо широкі прошарки пролетаріату» охоплюють настрої «боязкості, байдужості, відсталості» [71, арк. 10зв.].

Таким чином, у подіях української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. значну роль відіграла друкована інформація. Насамперед, зростання політичної активності населення на початку революції зробило більш популярним друковане слово. Будь-яка зміна влади мінjala також ситуацію з періодичною пресою. Починали виходити газети, які відповідали новій політичній ситуації. Вихід газет був зумовлений або політичними симпатіями й антипатіями чергової влади, або особистою ініціативою видавців та журналістів. Видавці ставили перед собою в кожному випадку типові завдання — з одного

боку, завоювання популярності діючим урядом і підтримка його збройних сил, з іншого — пропагандистські акції проти конкурентів у громадянському протистоянні. Влада прагнула контролювати друковане слово в своїх інтересах.

* * *

Ставлення пересічних громадян до влади у 1917–1920 рр. переважно характеризувалося поступовим зростанням байдужості до політичної сфери діяльності, бажанням пристосуватися до будь-яких нових реалій, зосередженням на фізичному виживанні. Влада дистанціювалася від суспільства за допомогою канцелярської тяганини, на словах ведучи з нею нескінченну й безуспішну боротьбу. Спроба повернення до колишніх форм державного устрою, що здійснювалася з різним ступенем успішності за гетьмана та білогвардійців, за поляків закінчилася повною невдачею. Нескінченні зміни порушили межу міцності структури суспільства, його здібність до відновлення традиційних взаємостосунків.

Іншим результатом некомпетентності влади стало тяжіння до надзвичайних методів управління, чому також сприяло становище громадянської війни. Управління в кризовий період характеризувалося численними порушеннями в фінансово-економічній сфері і прямими злочинами в галузі прав людини — економічних, політичних, особистих. Криза спричинила глибокі трансформації у сфері соціальної регуляції. Було втрачено алгоритм вирішення елементарних управлінських завдань. Поява паралельних управлінських структур, часта зміна влади і розвал системи управління призвели до того, що населення виявилось покинутим на самого себе. В умовах громадянської війни слабшала дія суспільної моралі, атрофувалося відчуття солідарності.

На початку революції міське населення намагалося зберегти традиційні форми існування, але з часом наростали такі відчуття, як правовий нігілізм і соціальний екстремізм. Серед обивателів розповсюджувалися два протилежні типи психологічних настроїв. Це були, з одного боку, азарт і потяг до ризику, з іншого — страх і панічний стан. Їхнім проявом у практичному сенсі були дві тенденції. Це було або прагнення встигнути реалізувати нові можливості в умовах наростаючого хаосу, або бажання сховатися від реальних проблем у якомусь ілюзорному світі.

Подальше погіршення умов життя призводило до посилення відчуттів смутку та безнадії. Поступово зникали колишні регулятори поведінки, відбувався пошук нових орієнтирів. Зовнішні ознаки нових відносин поєднувалися зі збереженням колишнього змісту. Накопичувалася психологічна втома, суспільство виявило схильність до різних видів масового психозу. За будь-якої влади для пересічних громадян були характерними неадекватні психологічні реакції навіть із дрібного приводу. Відсутність достовірної інформації змушувала довіряти будь-кому, деколи найбезглуздішим чуткам. Первинною реакцією на екстремальні умови побуту було постійне очікування небезпеки, потім формою психологічного захисту стала байдужість як відповідь на безперервну загрозу.

Оцінюючи прояви повсякденної поведінки міських мешканців, слід звернути увагу на те, що свобода, надана Лютневою революцією, за лічені дні перетворилася на анархію. Найбільш яскравими її проявами були погроми спиртових заводів і неконтрольована стрілянина на міських вулицях, а основною рушійною силою — натовпи солдатів — демобілізованих або дезертирів.

Весь період революції на території України відбувалися з різним ступенем інтенсивності бойові дії між учасниками громадянської війни. Українські міста по кілька разів переходили з рук у руки, опиняючись під владою то одної, то іншої збройної сили. Кожна армія, яка заявляла про своє право на Україну, знаходила підтримку серед відповідних верств населення. У кожній армії були і свої вороги. Поступово городяни звикли до бойових дій, пристосовуючись до існування в умовах всіляких побутових обмежень, а також до періодичного безвладдя, коли в денні часи в містах панували тиша та спокій, а вночі місто опинялося під контролем антигромадських елементів.

Слід визнати, що всяка зміна влади не зустрічала не те що активного опору, але сприймалася з надією й очікуванням змін на краще. Інша справа, що кредит довіри вичерпувався деколи стрімко. Постійна зовнішня загроза безпеці викликала апатію і байдужість, від нескінченної анархії накопичувалося бажання порядку. Помітно знизився рівень вимог суспільства до влади, вимога стабілізувати ситуацію стала замалим не єдиною. Такий стан суспільства підготував психологічний ґрунт для остаточної перемоги Червоної армії як наймасовішої і найбільш дисциплінованої збройної сили.

Інформації як такої, і газет як її джерела, найрізноманітніші верстви міського та сільського населення потребували протягом всіх років революції. Громадяни не могли не цікавитися змістом газет, оскільки незнання його могло обернутися катастрофою. Газети зберігали актуальність як спосіб передати важливі відомості цільовій аудиторії, допомагали орієнтуватися у швидко змінюваних обставинах. Наявність газет не завжди означала достовірність інформації, що містилася в них. У цьому випадку інформаційний вакуум заповнювався чутками, що стрімко розповсюджувалися. Характер чуток залежав від політичної ситуації у країні загалом і в окремих регіонах зокрема. Їхній зміст визначався реальним або уявним співвідношенням сил між ключовими військово-політичними гравцями, життєво важливими інтересами різних соціальних груп, психологічним станом основної маси населення, соціальними очікуваннями окремих категорій громадян.

Остаточне затвердження радянської влади не зняло з порядку денного необхідність розповсюдження більшовицьких ідей через періодичні видання. Для рядових обивателів необхідність одержувати інформацію в умовах тривалих політичних потрясінь набувала характеру базової, життєво важливої потреби. Володіння інформацією допомагало пристосуватися до нової ситуації, змінити або виробити нову лінію поведінки відповідно до змінюваних вимог. Вона мала визначальне значення для виживання населення в період соціально-політичної кризи.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЗАДОВОЛЕННЯ ОСНОВНИХ ПОТРЕБ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Харчування та споживчі товари

Питання продовольчого забезпечення населення, будучи актуальним у будь-яку епоху, неминуче загострювалося в періоди соціальних криз. Загроза голоду могла підштовхнути окрему людину до злочину, а суспільство загалом — до соціального вибуху. Тим часом соціальний вибух вів до подальшого погіршення ситуації з харчуванням, ставлячи суспільство та його громадян на межу фізичного виживання. Фактичний матеріал, що стосується подій 1917–1920 рр. у промислово розвинутих українських регіонах, наочно демонструє обмежені можливості міського соціуму в задоволенні найважливішої базової потреби людей. Стан із харчуванням в індустріальних районах був особливо напруженим, по-перше, тому що важка праця промислових робітників вимагала калорійного харчування, а по-друге, самостійне забезпечення в умовах урбанізованого регіону було надзвичайно ускладненим.

Ще під час світової війни городяни докладали масу зусиль, щоб дістати хліб, із початком революції ці зусилля набагато зросли. Наявність або відсутність хліба стала показником життєвого рівня. Взимку 1917 р. люди по декілька днів і ночей мерзнули в чергах, щоб отримати фунт хліба [526, с. 23]. Вже восени 1917 р. турбота про шматок хліба майже нейтралізувала всяку громадську активність. Вислів «шматок хліба» набув буквального, майже сакрального змісту. Хліб впродовж всієї громадянської війни залишався головним, стратегічним продуктом харчування. Згадуючи зиму 1917–1918 рр., В. Кравченко зазначав: «Тепер ми дорожили кожною скориночкою хліба» [585, с. 9].

Для перших місяців революції була характерна ситуація, коли навіть у близько розташованих містах продовольче постачання суттєво відрізнялося. У серпні 1917 р. у Керчі було вдосталь і без карток білого хліба, «пишного, м'якого і дуже смачного». За 50 копійок можна було купити фунт «чудових копчених оселедців», так само, як кавуни, дині, фрукти — «всього вдосталь, і недорого». Одночасно у Севастополі давно відчувався брак найнеобхіднішого [586, с. 98]. Пізніше, вже восени, життя у Керчі почало дорожчати, білий хліб змінився чорним, за яким вже доводилося годинами стояти в чергах [586, с. 110].

Не вистачало, насамперед, якісних продуктів харчування. У вересні 1917 р. у Києві хліб надходив у продаж сирим, із запахом цвілі, який також зустрічався й у муці. М'ясо за твердими цінами, 85 копійок за фунт, складалося з кісток, пліви та жиру. Якісне м'ясо було доступне небагатьом, його ціна починалася з 1 карбованця 20 копійок. Із яєць, куплених у міських і кооперативних крамницях, доводилося викидати практично половину. Молоко було тільки на вигляд схожим на молоко, натомість на смак це була справжня вода, та ще з неприємним присмаком. Коров'яче масло рідко бувало доброякісним, не дивлячись на високу ціну, що трималася на нього [312]. Постачання населення за картками ставало

дедалі мізернішим, на багато продуктів накладалися законодавчі заборони, але всюди суша спекуляція все ще допомагала буржуазним верствам міського населення зберігати звичний спосіб життя [345].

Під час артилерійського обстрілу Києва більшовиками в січні 1918 р., мирні обивателі, у яких дуже швидко закінчилися продовольчі запаси, здійснювали час від часу «експедиції за хлібом». За свідченням С. Сумського, у їхньому будинку «особливою хоробрістю вирізнялася одна покоївка», котра вхитрялася раз на два дні діставати хліб. Потім вона приносила тільки воду. Це теж було великою цінністю, тому що водогін не працював [643, с. 103]. Під час сутичок між червоногвардійцями та гайдамаками в січні 1918 р. в Одесі хліб не випікали два дні, але цього разу городяни не встигли серйозно занепокоїтися, тому що коли на вулицях запанувала тиша, відразу відкрилися пекарні [90, арк. 48].

У березні 1918 р. мешканці Харкова одержували всього по чверті фунта хліба, і то не щодня [449]. Більшовицького белетриста О.С. Серафимовича, що приїхав з Москви, вразили великі черги за хлібом: «Стають із першої, з дванадцятої ночі, а одержують пізнім ранком свої чверть фунта пайка, та й то не всі — не вистачає» [371].

У сприйнятті багатьох сучасників часи, що настали після приходу німців, асоціювалися з продуктовим, насамперед хлібним, достатком. Це мало характер чуда: «ще вчора важко було дістати добре випечений чорний хліб, і ось миттєво, ніби в кінематографі, насипалися гори білих булок» [643, с. 106]. Г. Ігренъов «після радянської голодовки» був вражений «нечуваною дешевизною цін на їстівні запаси», і величезним достатком їх на ринках. Катеринослав був «завалений білими булками, молочними продуктами, ковбасами, фруктами і вважався в продовольчому відношенні найбільш благодатним пунктом України» [643, с. 186].

Коли в березні 1918 р. загін М.Г. Дроздовського ішов на Дон територією України, у щоденнику командира з'явилось багато записів про продуктовий достаток. «Ми чудово живемо в купця: годують донесхочу, прекрасне масло, чудові коржі, мед, хороше приміщення — живи — не вмирай...» Білогвардійці харчувалися весь час тільки білим хлібом, віддавали належне українському салу, місцевій рибі. Одного разу Дроздовський ласував бубликами: «Таких два роки не їв, як у Філіппова». Загалом автор помітив тільки один недолік: «Багатий край, всього скільки завгодно, немає тільки цукру» [553]. Фінський посол Г. Гуммерус вказував, що цукру, призначеного до продажу, було багато, але німці дуже скупко видавали ліцензії на вивезення цього стратегічного продукту, оскільки за прогнозами врожай буряка 1918 р. очікувався набагато гіршим, ніж зазвичай [538, с. 75].

Обиватель, що опинився в липні 1918 р. у Харкові, гуляв до вечора містом і дивувався доступності продуктів: «Хліба скільки завгодно, фруктів також». Характерно, що печиво, пиріжки, тістечка в кондитерських автор щоденника всього лише «мав щастя споглядати» [550, с. 253].

Зворотною стороною достатку була висока ціна на продукти харчування. Якщо в березні харків'яни не могли дозволити собі хліб по карбованцю за фунт, то в квітні вартість того ж фунта доходила до трьох, а деколи і до п'яти

карбованців [234]. Не зовсім задоволеними були й одесити. У травні 1918 р. продовольче питання вирішувалося, «порівняно з іншими містами», щасливо, хліба було вдосталь, городяни не знали ніяких карток і довгих «хвостів», але хліб вже був «не дуже високої якості» [377]. Тоді ж у Харкові часто замість хліба пропонували муку. Але проблема полягала в тому, що випекти хліб самостійно практично не було можливості — на ринку спостерігався дефіцит дріжджів, а ціна на їх залишки підскочила до небувалих розцінок — 28 карбованців за фунт!» [321].

Ціни на деякі продукти певним чином відрізнялися в різних місцях. Вершкове масло в травні 1918 р. коштувало у Києві вдвічі дешевше, ніж у Харкові — 5–6 карбованців за фунт, тому воно перевозилося великими партіями до Харкова. Із Сум харків'яни одержували ковбаси та шинку. Не дивлячись на дорожнечу гужових перевезень, сумське сало вплинуло на зниження цін у Харкові. Проте, великодній стіл у травні 1918 р. «видався винятковою розкішшю, доступною лише для небагатьох» [322]. Продовжував залишатися дефіцитним цукор. У вересні у Харкові його відпускали тільки в трьох розподільниках, що приводило до численних інцидентів між людьми, змученими довгим вистоюванням у чергах [298]. Втім, м'ясо можна було знайти «всюди в будь-якій кількості». У жовтні 1918 р. спостерігалось справжнє падіння цін на молочні продукти [701, с. 103]. Зберігалася колишня норма видачі хліба — чверть фунта на людину. «Можете з'їсти, можете замість медальйона носити» — іронізував місцевий журналіст [350]. У Маріуполі ситуація була набагато більш тривожною. Доповіді державної варти містили постійні згадки про постачання хлібом мешканців Маріуполя й оцінювали ситуацію в цьому питанні як критичну. Подібний факт зустрічається, зокрема, у доповідях від 24 і 28 вересня та 16 жовтня [25, арк. 41, 88].

Із продовольчими проблемами зіткнулися не тільки окремі регіони, але й соціальні групи. У червні 1918 р. «шматок хліба для своїх голодних дітей» просили вчителі деяких шкіл [100, арк. 143]. Німецький публіцист Колін Рос, оцінюючи Україну як країну, «котра не відчуває ні в чому нестачі», характеризував хліб як «єдиний продукт харчування, нестача якого відчувається в містах». Причиною він назвав небажання селян везти хліб до міста [701, с. 103].

Із середини вересня до середини жовтня 1918 р. стрімко зросли ціни на продукти першої необхідності на полтавському базарі. Вартість фунта масла підвищилася з 10 до 17 карбованців, тобто на 70%, соняшnikової олії — з 5,50 до 8,80 (приблизно на 60%), десятка яєць — з 2,80 до 5 карбованців (на 50%). Жива птиця теж подорожчала. За гусака потрібно було заплатити 20 карбованців, за качку — від 8 до 10 карбованців, за курку — від 7 до 9. Сало коштувало 12 карбованців за фунт. За сотню капустияних качанів просили до 120 крб., за мішок картоплі вагою трохи більше пуда — 11–12 крб. Десяток буряків коштував 3–4 карбованці. Помідори «вже закінчувалися», тому трималися по 15 крб. за сотню. Важко було навіть припустити, до яких меж могли піднятися ціни на всі ці продукти взимку. Стимулювала зростання цін діяльність перекупників [342].

Є можливість, користуючись рівнем цін на полтавському базарі, визначити вартість так званого «борщового набору». Обсяг продуктів, необхідних для

приготування одного літра борщу, і їхня ціна представляють такі дані. За 0,75 фунта капусти (1 фунт = 453,5 грама) — 45 копійок, за 0,5 фунта буряка — 30 копійок, за 0,1 фунта моркви — 8 копійок, за 0,25 фунта цибулі — 15 копійок, за 0,25 фунта томатів — 25 копійок, за 0,5 фунта картоплі — 20 копійок, за 0,25 фунта квасолі — 2 карбованці 50 копійок. Додаткові інгредієнти для борщу обходилися в такі суми: 0,25 фунта свинячого м'яса — 6 копійок, 2 золотники сала (1 золотник = 4,26 грама) — 25 копійок, 2 золотники цукру — 5 копійок, 10 золотників вершкового масла — 1 карбованець 50 копійок, 3 золотники сметани — 20 копійок, 10 золотників соняшникової олії — 90 копійок, 2 золотники борошна — 2 копійки. Таким чином, вартість борщового набору полтавчанина у вересні 1918 р. складала 7 карбованців 4 копійки.

У період інтервенції Антанти в Одесі, взимку 1918–1919 рр., голод досяг небувалих розмірів. Сотні тисяч сімейств були позбавлені можливості харчуватися гарячою їжею. Не було не тільки хліба, але й картоплі, кукурудзяної муки, бобових культур. Взагалі утворився гострий дефіцит харчових продуктів, а якщо вони і були, то в обмеженій кількості і продавалися за нечуваними, абсолютно недоступними для людей середнього достатку цінами [711, с. 38]. У магазинах панувала абсолютна пустка. «Тільки у величезному приміщенні якогось споживацького товариства товпляться в десятках хвостів терплячі покупці. Заради фунта масла варто потерпіти» [641, с. 264]. У Ялті в грудні часто були перебої з хлібом. А там, де хліб видавали, теж збиралися великі хвости [550, с. 263]. Там, де не було блокади міст, продукти з сіл доставлялися в достатній кількості. Юнкер Яконовський спостерігав достаток на кременчуцькому базарі, який здавався йому казковим. «Ось хліб у буханках, сало, сільські ковбаси, круті яйця, гарячі пиріжки з невідомою начинкою». Юнкер купив хліб, сало і декілька яєць, а замість цигарок — кременчуцької махорки «Трійка № 8» [710].

Наприкінці зими та навесні 1919 р. положення з продуктами в Одесі стало катастрофічним. У лютому на міських ринках майже не було хліба. Пайкового хліба не було зовсім, і населення голодувало [107, арк. 8]. Втім, не дивлячись на брак і дорожнечу цукру, пекарні та кондитерські були «завалені тістечками» [107, арк. 4]. Боротьба з продовольчою кризою йшла зі змінним успіхом. Пайковий хліб випікали з горохової муки, якої у місті було всього на кілька днів [37, арк. 25]. Знаходячись у радянському Харкові, білогвардійський полковник Тарасевич «харчувався нерідко тільки хлібом та картоплею, не маючи нічого гарячого» [112, арк. 31]. Міське населення майже поголовно недоїдало [532, с. 60]. М. Плешко харчувався мукою, розведеною у воді, що залишилася в запасі [626, с. 219].

Яскраву картину проблем із харчуванням мешканців Одеси навесні 1919 р. живописав в «Окаянних днях» І.О. Бунін. В один із днів квітня він «пішов зробити їстівні запаси». В крамницях майже нічого не було, «ніби провалилося все кудись» [502, с. 96]. Пайок люди одержували «жахливим» гороховим хлібом, «від якого всі на дворі кричали від кольок» [502, с. 98]. Пайок для співробітників колегії при «Агітпросвіті» складався з «хліба з цвіллю, тухлих оселедців, гнилої картоплі» [502, с. 146]. На базарі десяток яєць коштував у травні 35 карбованців, фунт масла — 40 карбованців, «бо мужиків, що везуть продукти до міста, грабують «бандити» [502, с. 149]. Всі розмови городян із ранку до вечора

крутилися навкруги єдиної теми — «як би щось вирішити щодо їжі» [502, с. 156]. У червні на базарі Бунін декілька хвилин відчував, що може впасти [502, с. 168]. Від недоїдання весь час паморочилося в голові. У продажу тільки подекуди були «купки гнилих овочів та картоплі» [502, с. 169, 170]. Продовольчі відділи рад одержували таку мізерну кількість муки, що не могли забезпечувати не тільки робітників, але й хворих у лазаретах і лікарнях [71, арк. Ззв.].

Оскільки продуктів, які надавалися в процесі централізованого розподілу, було недостатньо, населення намагалося забезпечити себе продовольством самостійно. Ринкові ціни трималися на достатньо високому рівні. 23 травня 1919 р. на київському базарі можна було побачити такий прейскурант цін: пуд пшеничного борошна — 619 карбованців, пуд житньої муки — 441 карбованець, фунт житнього хліба — 13,50, фунт яловичини — 14,50, фунт свинячого сала — 38,40, фунт молока — 28,80, фунт вершкового масла — 52,70, 1 яйце — 18,30 [45, арк. 9]. Фунт дрібної солі коштував 6,50, фунт соняшникової олії — 35 карбованців, фунт цукру-рафінаду — 30 карбованців [45, арк. 10].

Вживалися заходи щодо закупівлі продуктів у безпосередніх виробників [283]. Заготівкою займалися навіть селяни в період очікування нового врожаю, коли торішні запаси вичерпувалися. На початку червня 1919 р., у період мобілізації до білої армії, троє селян села Красногорівка, за інформацією сільського старости, виїхали купити хліба [163, арк. 6].

Поступово городяни навчилися робити запаси. Ця нехитра операція часто була пов'язана з певним ризиком. Коли Г. Ігренъов із дружиною рано-вранці відправився на ринок, щоб закупити продукти, вони зіткнулися з петлюрівськими солдатами, які настирливо пропонували публіці розійтися [643, с. 190]. Під час наступного походу за провізією дружина Ігренъова зіткнулася вже з махновцями. Ті дозволили пройти, але через десять хвилин, коли жінка вже повернулася, роздобувши хліба, почалася «відчайдушна стрільба». Цікаво, що в умовах збройного протистояння на міських вулицях на пошуки хліба пішло так небагато часу [643, с. 192]. Про формування звички до запасів розказував і В. Катаєв. Перед залишенням Одеси більшовиками влітку 1919 р. городяни отримали великі суми грошей. Вони кинулися до крамниць, запасуючись хлібом та іншими продуктами на довгий час. Наймолодші, втім, купували вино. «Судоми міста ознаменувалися небувалим буйством, розгулом і пияцтвом» [575, с. 75]. Вже з весни 1919 р. запаси різних продуктів стали органічною частиною обстановки міських квартир. Київська студентка в червні 1919 р. записала в щоденнику, що одне з головних занять мешканців — зберігання продуктів. «Днями прийшов голова будкому і сказав, що є декрет про максимальні запаси муки, цукру і т.п. Всі злякалися, почали ховати, пересипати, переносити» [549, с. 218].

На ринку Чернігова 3 серпня 1919 р. склалися такі ціни на всі продукти харчування: пуд дров — 30 карбованців, пуд сіна — 80. Пачка з десяти коробок сірників — 40 карбованців. Склянка молока — 4 карбованці, десяток яєць — 55 карбованців. Далі за фунт чорного хліба — 32 карбованці, білого — 40, крупи — 30, квасолі — 20, солі — 50, вершкового масла — 160, сиру — 30, сметани — 50. Конопляна олія — 70 карбованців за фунт. Свіжа риба продавалася по 35 карбованців за фунт, кури і качки — по 30, гусаки по 15. Фунт свинячого сала

коштував від 160 до 200 карбованців, свинячого м'яса — 50, яловичини — 30, кісток — 12. Поросята йшли по 30 карбованців за фунт живої ваги. У продажу були ковбаса чайна по 40 карбованців за фунт і «краківська» по 75. Базарні торговці пропонували широкий вибір овочів, фруктів та ягід. Фунт вишні та агрусу коштував 7 карбованців, малини — 20, капусти та моркви — 4, картоплі — 7, цибулі старої — 16, молодій — 8, яблук, залежно від сорту — від 14 до 20 карбованців. Один свіжий огірок коштував 1 карбованець 20 копійок [16, арк. 1].

Вартість «борщового набору» у Чернігові склала 54 карбованці 60 копійок. За 0,75 фунта капусти, необхідного для приготування 1 літра української національної страви, потрібно було заплатити 3 карбованці, за 0,5 фунта буряка — 2 карбованці, за 0,1 фунта моркви — 40 копійок, за 0,25 фунта цибулі — 2 карбованці, за 0,25 фунта томатів — 50 копійок, за 0,5 фунта картоплі — 3 карбованці 50 копійок, за 0,25 фунта квасолі — 5 карбованців. Додаткові інгредієнти для борщу вимагали таких витрат: 0,25 фунта свинячого м'яса — 12 карбованців, 2 золотники сала — 4 карбованці, 2 золотники цукру — 70 копійок, 10 золотників вершкового масла — 16 карбованців, 3 золотники сметани — 1 карбованець 70 копійок, 10 золотників соняшникової олії — 3 карбованці 50 копійок, 2 золотники борошна — 20 копійок. До речі, у травні того ж року на київських базарах ціни відрізнялися лише на деякі продукти. Сало та свинина були дешевшими в п'ять разів та обходилися відповідно у 80 копійок і в 2 карбованці 50 копійок, а вершкове масло коштувало приблизно в три рази менше — 5 карбованців. Тому «борщовий набір» обходився киянам у 34 карбованці 90 копійок. Таким чином, інфляція, виходячи з ціни борщу, з вересня 1918 р. до травня 1919 р. склала 500%, а з вересня 1918 р. до серпня 1919 р. — 800%.

Якщо спробувати визначити вартість продуктового кошика в травні 1919 р. для працездатного населення, то в перерахунку на звичні для нас міри ваги, потрібні на рік 133 кілограми чорного хліба, по 64 карбованці за кілограм, коштували 8512 карбованців. 107 кілограмів картоплі по 14 карбованців — 1428 карбованців. 97 кілограмів різних овочів, приблизно по 8 карбованців за кілограм — 776 карбованців. 23 кілограми фруктів (яблук) по 40 карбованців — 920 карбованців. 22 кілограми цукру по 60 карбованців — 1320 карбованців. 37 кілограмів м'яса по 80 карбованців — 2960 карбованців. 16 кілограмів риби по 70 карбованців — 1120 карбованців. 238 кілограмів молока по 16 карбованців — 3808 карбованців. 200 штук яєць по 5 карбованців 50 копійок — 1100 карбованців. 13,8 кілограма олії по 70 карбованців — 966 карбованців. 4,9 кілограма солі по 13 карбованців — 63 карбованці 70 копійок. Таким чином, вартість продуктового кошика на рік дорівнювала 22 тисячам 974 карбованцям, а на місяць — 1 тисячі 914 карбованцям 50 копійкам. Якщо вважати, що приблизно в цей самий час радянський службовець у ранзі завідувача відділу отримував 700 карбованців на місяць, бачимо, що він міг дозволити собі приблизно 40% обсягу мінімального продуктового кошика.

У день евакуації червоних із Києва студентка вирішила перевірити свою вагу в Миколаївському парку. Вона хотіла дізнатися, «як позначився більшовизм» на її самопочутті. Свою вагу у 2 пуди 38 фунтів (приблизно 50 кг) вона вважала непристойно малою. Втім, при харчуванні, що постійно погіршувалося, такий

факт не викликав здивування. На дев'ять дорослих осіб у сім'ї йшло на день «тільки два фунти м'яса» [549, с. 227]. Напередодні приходу добровольців масло коштувало 580, сало 500, цукор — 50 карбованців за фунт піску і 100 карбованців за фунт рафінаду [287].

Прихід військ Денікіна був пов'язаний у спогадах деяких сучасників із відносним поліпшенням продовольчого стану. М. Плешко зауважив, що Лубни після приходу білих ожили, «на базарі жваво торгували, і ми з радістю накинулися на земні блага у вигляді білого хліба, сала і т.п.» [626, с. 227]. Коли загін під командуванням Г. Венуса розташувався на відпочинок в одному з будинків у Сумах, білогвардійці звернули увагу на солідні запаси своїх господарів: «Погляньте, мішки з цукром, і ще — мішки. — А що? На Україні ж воюємо!» [509]. Хліба дійсно стало більше, і він став дешевшим; магазини заповнилися товарами, торгівля стала вільною. «Але всіх пригнічувало безгрошів'я, ніхто нічого не купував» [584, с. 214].

За Денікіна вартість пуда борошна доходила до 300–400 карбованців, м'яса — 300–400 карбованців, вершкового масла — 1200–1500 карбованців, картоплі — 50–60, цукру — 1600, солі — 80. Коробка сірників коштувала 7 карбованців [96, арк. 17]. За іншими даними, хліб коштував 10–12 карбованців за фунт, м'ясо — 30 карбованців, вершкове масло — 150, яйця — 70 карбованців за десяток. Але мануфактура та взуття були дуже дорогими — сукно по 1000 карбованців за аршин, ситець — 300, черевики — 2–3 тисячі за пару, чоботи — 5–6 тисяч, дрова — 60–70 карбованців за пуд, а вугілля на ринку не було зовсім [96, арк. 22]. Торгівля за добровольців ішла туго ще й тому, що «добровольчі» гроші приймалися на базарі неохоче, євреї-торговці вимагали на сплату «постійних» грошей, маючи на увазі під ними радянські грошові знаки [584, с. 330].

У період перебування в Україні Добровольчої армії турбота органів управління про населення в сенсі постачання його продовольством була повністю відсутня, що було «великим козирем у руках більшовицьких агітаторів» [110, арк. 46зв.]. Інструктор Харківського виконкому Г. Шовкун, який знаходився у Харкові майже через місяць після приходу денікінців, зробив висновок, що продовольчий стан у місті аніскільки не покращав. «Спекулянт відчуває себе паном положення» [532, с. 232].

Представники різних соціальних груп відправлялися на заробітки до сільської місцевості. У серпні 1919 р. мешканець Маріуполя Могильовський скаржився на відсутність батька, вчителя за фахом, який відбув до села на польові роботи [153, арк. 39]. В. Кравченко, що поїхав із сім'єю в село, пояснював це тим, що в містах виробництво практично повністю завмерло через брак сировини, і хвости за продуктами вже нагадували ситуацію голоду. «Втеча на землю давала хоча б надію на порятунок» [585, с. 14].

У вересні 1919 р. значно посилилася продовольча криза у Києві. «Селяни майже перестали возити хліб до міста» [532, с. 354, 355]. Хліб був майже абсолютно відсутній, сметанне масло продавалося по 400–500 крб. за фунт, огірки — по 80 крб. за десяток, м'ясо — по 220–250 крб. фунт, гусаки пропонувалися по 1200–1500 крб. за одну птицю [532, с. 366]. До початку жовтня продукти трохи подешевшали [532, с. 411]. У середині листопада денікінці були вимушені

запровадити в Харкові карткову систему на продукти, які на ринках практично зникли [532, с. 484, 485]. В Одесі дорожнеча зросла до «небувалих цін» на деякі продукти, одночасно місто наповнилося шоколадом і консервованими солодощами [532, с. 578]. Завершальні дні денікінського режиму в Україні характеризувалися черговим погіршенням ситуації з продовольством у містах. В. Корсак, опинившись в Одесі взимку 1919 р., «пропив весь свій капітал» у кіоску з лимонадом, але «купити пряник або хліба вже не було можливості» [584, с. 414, 415].

Із новим приходом червоних ціни підскочили, відчуття голоду ставало дедалі сильнішим. Київська студентка наприкінці грудня записала в щоденнику, що не можна такий стан назвати безумовно голодом, тому що багато хто ще мав достатньо їжі, але вже відчувалася нестача жирів [549, с. 238]. У лютому 1920 р., після переїзду до невеликого повітового містечка, характер її харчування мало змінився. М'яса у вільній торгівлі не було, білого хліба майже не було. «Житній часто буває з піском і соломною», — скаржилася студентка [549, с. 243].

Коли армія Махна зайняла Бердянськ, підвезення продуктів припинилося і ціни на них досягли небувалого рівня. Місцеве населення жило, в основному, за рахунок риби. «Бичок-годувальник» вперше став об'єктом поклоніння [697, с. 213]. Не обійшлося без проблем і з іншими продуктами. Цукор у місті продавався, але не за картками, а за цінами, значно більш підвищеними. «За все платять скажені гроші на базарах, і дорожнеча росте й росте» [697, с. 409].

В.В. Шульгін, що опинився в Одесі за більшовиків, зауважив, що «за гроші все можна поки що дістати», але за хлібом доводилося побігати [705, с. 387]. На місцевому базарі тільки о п'ятій годині ранку можна було застати хоч що-небудь. У день візиту сюди Шульгіна не було нічого, окрім редиски, але зате її-то було вже вдосталь. Вона була зібрана у великі кошики. «Ми купили по пучку (п'ятдесят карбованців пучок) і лазили базаром, апетитно закушуючи» [705, с. 398]. Хліб видавався за картками, доходючи деколи до чверті фунта на людину. Видавалася за картками мука, цукор, «шрапнель» — крупа, але не завжди, а періодами, що викликало безцільне стояння біля дверей магазинів. Одеситам часто доводилося стояти декілька днів, щоб отримати «мізерну кількість остогидлої «шрапнелі» [81, арк. 14].

Про продуктові картки з іронією відгукувався О.О. Гольденвейзер. Влітку 1920 р. всі мешканці Києва мали продуктові та хлібні картки різних категорій. «Але, за весь час мого життя за більшовиків, жодного разу хліба за хлібними картками видано не було. Так вони і лежали мирно в нас у шухлядах зі всіма своїми талонами, печатками та підписами. За картками іноді видавали цукор, сіль та сірники. Хліб купувався на базарі» [527, с. 286].

Із браком продуктів зіткнулися також радянські установи. Для госпіталів Харкова хліб постачався неякісний. У гарнізонній хлібопекарні хліб було надано випікати «компанії спекулянтів», і ті, для своєї вигоди, лили якомога більше води, і не допікали хліб [183, арк. 66]. На початку травня 1920 р. хліб у Харкові випікався з пшеничної муки навпіл із ячною. Щоденне видавання здійснювалася за суворо встановленою нормою. Робітники одержували на день один фунт із чвертю хліба. Члени їхніх сімей мали право всього на півфунта продукту. Учні

шкіл одержували всього по чверті фунта, з розрахунку на те, що ще півфунта вони могли з'їсти вдома. Для їдалень хліб постачався з розрахунку по чверті фунта на кожного відвідувача. Радянські службовці за рівнем споживання хліба прирівнювалися до членів сімей робітників, одержуючи по половині фунта. Навіть пообідавши у їдальні, вони могли з'їсти на день не більше трьох чвертей фунта хліба [205, арк. 8зв.]. Порівняно з видаванням хліба у 1919 р. у Нікополі, норма скоротилася, в середньому, у півтора рази.

Проблеми з харчуванням існували навіть у середовищі партійних функціонерів. Дружину відповідального працівника С. Сосновську, що опинилася в серпні 1920 р. у Харкові, разом із дитиною розмістили в чоловічому гуртожитку, де на обід видавався «шматочок хліба менше 1/8 фунта». Дитину доводилося годувати вареним пшоном у Другому будинку Рад. Звернення до ЦК Компартії України за призначенням посиленого пайка не допомогло, співробітниця ЦК Троїцька пояснила, що «кращих обідів вона не знає, весь Харків голодує, і вони самі голодні». Сосновська просила для себе хліб, цукор, консерви, оселедці, повидло, а для дитини — молоко, яйця, білий хліб і цукор. Як аргумент вона покликлася на те, що під час її чотириденного перебування в підвалі Надзвичайної Комісії їй та її дитині все це давали. За таку вимогливість Троїцька обізвала її хворою і сказала, що так вона до всіх ставиться, і можливості надати таке харчування в неї нема [39, арк. 41зв., 42, 42зв.].

Важливим способом вирішення продовольчої проблеми були городи. Місцеві органи управління і громадські організації не обмежувалися одними закличками, але і докладали максимум зусиль для надання практичної допомоги городникам і сільським господарям. Уже в січні 1918 р. севастопольська газета «Вольний Південь» закликала братися до організації виробництва овочів, «до влаштування городів тими, хто їх найбільше потребує, тобто містами, заводами, фабриками та іншими міськими казенними і громадськими установами» [397]. Через цю газету в червні того ж року «інтелігентна сім'я» висловила бажання «придбати або орендувати дві-три десятини землі для обробки власною працею» [245]. У лютому 1918 р. майбутнім землеробам пропонувалося через міські управи і ради «придбати необхідні знаряддя, насіння та засоби на першу пору» [297]. Влада зверталася до громадян із закликом: «потрібно в містах і навколо міст використовувати вільні площі для городів» [297].

У квітні 1919 р. революційний комітет Павловського рудника у Донбасі запропонував, щоб у поточному 1919 році кожним працівником оброблялися ті ж самі ділянки городів, які ним оброблялися в минулому, 1918 році. Тим, хто минулого року не мав городів і висловив бажання їх обробляти в новому році, ревком був готовий надати вільні ділянки тих працівників, які за цей час покинули Павловський рудник [178, арк. 52]. У березні 1920 р. Луганський повітовий ревком запропонував майбутнім городникам подавати заяви на отримання для обробки міських земель. Також вимагалось зареєструвати раніше узяті ділянки. З цими питаннями громадяни прямували до відділу комунального господарства [170, арк. 66]. Газета «Всеросійська кочегарка» (Луганськ) на початку серпня 1920 р. із задоволенням зазначала, що «площа під картоплю, сади і городи перевищує показники минулого року» [253]. Отже, і в 1919 році місцеве

населення займалося городництвом, оскільки газета згадує «минулий рік».

Продовжувалися заготівлі продуктів про запас, створення хоча б невеликих запасів продовольства, які могли слугувати порятунком із голоду в разі перебоїв із постачанням у міста. Причому це мало місце і в найважчі часи, наприклад, у 1919 році. Під час виселення акціонерів заводу Фарке у Бахмуті (до речі, у розпал зими — у лютому 1920 р.), для організації в їхніх квартирах дитячого притулку, відбувся конфлікт між відділом освіти та фабрично-заводським комітетом. Причиною конфлікту були «соління і запаси в коморах» громадян, яких було так багато, що знадобилося декілька днів для їх вивезення [144, арк. 6]. Відповідно, соління і запаси були заготовлені зі врожаю 1919 р. Архівні документи пістрявлюють згадками про зберігання городянами деякого мінімуму продуктів. Так, О. Дашкевич тримала вдома шість пудів муки і два пуди солі [148, арк. 385]. У вересні 1920 р. у М.А. Богуславського у Микитівці зберігалися чотири пуди муки і тридцять фунтів солі [148, арк. 383]. Одночасно Б. Талалай скаржився, що в нього «описано півтора куля муки, що при сімействі з дев'яти осіб у жодному разі не є надлишком» [148, арк. 133]. У С.М. Баєвича з трьох пудів картоплі було вилучено два. Потерпілий доводив, що в нього вилучили «необхідний продукт», який використовувався виключно для харчування [148, арк. 149]. У протоколах обшуків восени 1920 р. згадувалося вилучення цукру [147, арк. 109, 109зв.], двох пудів муки [147, арк. 11], шести фунтів солі [144, арк. 20], яєць, варення, повидла [144, арк. 27] і інших продуктів.

Жодні заборони не впливали на прагнення громадян дістати продукти і по можливості заощадити на цьому. У червні 1920 р. мешканець Бахмута Л.Я. Бедерак скаржився до робітничо-селянської інспекції, що його дружина купила на базарі 15 фунтів цукру-піску. Того ж дня агенти Політбюро цукор забрали і видали розписку [147, арк. 46]. Співробітники Політбюро пояснили, що цукор було відібрано у спекулянта, який прибув з Попасної, а не в купувальниці. 4000 крб. завдатку було їй повернено [147, арк. 46зв.]. У вересні 1920 р. в експедитора робітничого кооперативу М.Т. Воловода було відібрано 40 тис. крб. і 20 фунтів соняшникової олії під час його поїздки до Костянтинівки для придбання продуктів [148, арк. 311]. Керівник робітничого кооперативу дав таке пояснення: «Дізнавшись, що т. Воловод їде до батька у Костянтинівку, де продукти харчування значно дешевші, ніж у Бахмуті, я та інші співробітники доручили йому купити для нас масла, яєць, кукурудзи тощо» [148, арк. 329].

Населення всіляко намагалося зберегти худобу як ще одне джерело харчування. Над тваринами постійно висіла загроза викрадення. Газети впродовж всієї громадянської війни поміщали оголошення про втрату корів, бичків, телят [226, 227, 295]. На жаль, власники худоби, окрім крадіжок, ставали жертвами прямого грабунку в процесі конфіскацій, які особливо почастишали з остаточним утвердженням у краю радянської влади, тобто восени 1920 р. Громадянам доводилося доводити свою потребу в худобині, яку влада мала намір конфіскувати. Мешканець Бахмута Г.М. Гуревич вказав у заяві, що під час обшуку до акта занесли єдину корову, яка «є необхідною підтримкою для сім'ї, а не предметом розкоші» [148, арк. 35, 35зв.]. Його земляк К.М. Бойко намагався довести, що при сім'ї в дванадцять осіб корова і свиня йому абсолютно необхідні,

більше того, свиню він тримає не для харчування, а як племінну худобу [148, арк. 214]. Худобу були вимушені тримати навіть ті, хто не мав постійного житла. Так, П.М. Бичков зазначав, що в нього в число надлишків потрапили один кінь, одна бричка, пара поросят, але поросята нібито належали його квартирантам [148, арк. 303, 303зв.].

До осені 1920 р. ситуація з харчуванням настільки погіршилася, що городяни несли на ринок останні речі, щоб не померти з голоду. «Дзеркало я був вимушений продати як останнє майно на хліб», — скаржився рахівник А.Л. Раковський [148, арк. 102]. Співробітниця Ради Народного Господарства К. Новікова вказувала в своїй заяві: «Речі, що залишилися, ми продаємо, і тим абияк живемо» [148, арк. 200]. Громадянка С.М. Горяїнова «жила тільки тим, що продавала різні свої домашні речі» [148, арк. 286]. «Моя сім'я харчується тільки з майна, яке я розпродаю поступово щодня на хліб», — зазначав якийсь Г. Бахрах [148, арк. 370].

У Києві, перед приходом у травні 1920 р. поляків, на базарах відразу, «немов за сигналом», зник хліб [557, с. 8]. Декілька днів очікування нових окупантів призвели до швидкого зникнення мізерних запасів [557, с. 13]. Втім, і за поляків великою кількістю продуктів на базарах і їх порівняною дешевизною поспішили скористатися «люди з грошима» та «спекулянти». Інтелігенція ж «мовчки і сумовито» голодувала [557, с. 43]. Короткочасність польського перебування знову поставила перед обивателями проблему створення запасів. Киянка Л. Л-а записала такий діалог своїх сусідок: «Ви, Надіє Павлівно, мукою запасилися? — Мукою-то запаслася, та ось цукру мало. — Нічого, у мене два пуди, один я вам пришлю! — Навіщо мені так багато? — Беріть, якщо «вони» обстрілюватимуть місто, то нічого вже не дістанеш!» [621, с. 224].

Бідувало міське населення Криму — і за Врангеля, і за більшовиків. За словами В. Оболенського, влітку 1920 р. замість чаю вони пили «настій із зібраних у горах трав», цукру і масла не вживали зовсім, м'ясо їли не частіше одного разу на тиждень. «Словом, жили так, щоб тільки не голодувати» [617, с. 63]. Ціни у Криму підвищувалися надзвичайно швидко. У серпні 1920 р. сало коштувало три тисячі карбованців за фунт. Навіть за можливості одержувати на місяць від сімдесяти до ста тисяч карбованців, така інфляція впливала «пригноблюючим чином» [510, с. 96]. Вже в листопаді В.І. Вернадський спостерігав, як солдати майже повністю з'їли коня, що здох на вулиці [510, с. 111].

У Криму за Врангеля журналіст офіційної газети «Військовий голос» звернув увагу на спекулятивні махінації місцевих базарних торговців. Близькість моря — «величезного резервуару», природного джерела харчування, неначебто дозволяла черпати звідти будь-які продукти в будь-яких обсягах — рибу всіх сортів, молюсків тощо. «Тільки протягни руку — і будеш ситий». Одночасно на базарі риба коштувала від 1,5 до 3 тис. крб. за фунт. Окремо було проаналізовано ціноутворення на такий важливий і потрібний продукт, як молоко, ціна за яке дійшла до 2500 крб. за три склянки. «Сіно коштує 7 тис. крб. пуд, висівки — 12 тис. Корові потрібно дати півпуда сіна й 10 фунтів висівок — на 7,500 корму. Корова в середньому дає на день 10 кварт молока. Молочник одержує 25 тис. крб. на день, витративши 7,500 крб., і на решту витрат — 1500. Чистий прибуток — 16

,000. Чи це не багато?» Нарешті, м'ясник на базарі ділив тушу на власний розсуд. «Той, хто купував великий шматок, мав кращу частину, а хто купував малий шматок, одержував жили, кістки та доважки, що склалися з кісток голови, шматків легенів або шматків великих кров'яних жил. Ціна ж одна» [51, арк. 68зв.]. Навівши уривок зі статті, радянський агітатор резюмував: «У нас досі не перевелися ще забиті революцією голови, які вважають весь порятунок від продовольчої скрути в свободі спекуляції, тобто у вільній торгівлі» [51, арк. 68зв.].

Полковник армії Врангеля, який не відступив із білими, мав у запасі мішок муки, невелику кількість цукру та свинячого сала. Щоправда, у сусідів вдалося дістати трохи молока і яєць [77, арк. 22]. Ще до приходу червоних, продукти у Криму вже продавалися на радянські гроші, хоча в перші дні можна було купити дещо і на врангелівські. Потім торгівля набула форми мінової. Можна було купувати і на золото, але «з великою обережністю» [77, арк. 30]. Сусідка полковника Ніна була на базарі, але нічого не купила. «Там продавалися тільки оселедці, очевидно, награвані на складі, та солоня хамса» [77, арк. 16]. Полковник був у досаді: «Треба було купити хоча б оселедці, це все ж таки краще, ніж нічого. Настане час, коли й оселедець здаватиметься ласощами». Вони знову пішли на базар, але там торгівля вже припинилася [77, арк. 17]. «Всі крамниці були закриті, на дверях висіли замки і сургучна печатка. Було видано декрет про здавання надлишків продовольства» [77, арк. 31].

Майже єдиною їжею сім'ї полковника була мука. «Не хліб, який не можна було випекти за відсутністю дров, а саме мука». У своїх спогадах полковник склав справжній гімн українським галушкам, про які він сам дізнався тільки в епоху громадянської війни. «Милі господині! Яку страву можете ви приготувати з муки і води, іноді із сіллю, а частіше без солі, яка зробилася ще більшими ласощами, ніж мука». Страва готувалася так. Слід був узяти склянку або півсклянки муки, однаково якої. Мука могла бути пшеничною, житньою, ячмінною, кукурудзяною, а також становити суміш всіх їх разом. Цю муку треба було висипати на тарілку, додати в неї потроху води із сіллю, і весь час перемішувати, аж до отримання густого тіста. Розтоплювали «буржуйку», і на неї ставили каструля з водою. Після того, як вода закипить, потрібно було узяти ложку, опустити її до склянки з холодною водою, щоб тісто до неї не приставало, узяти на ложку шматок тіста й опустити її в окріп, внаслідок чого тісто відставало від ложки, і відразу тонуло. Потім процедуру повторювали доти, поки все тісто не витрачалося. «Потім ви спостерігаєте, як ці шматки тіста починають підійматися із дна на поверхню окропу, і коли останній шматок сплив — страва готова і її можна подавати. Їдять її із глибоких тарілок ложкою, оскільки воно у вас відразу хліб, суп і друга страва. Хліб — це тісто, суп — це вода, а друга страва — це тільки враження м'якої жорсткості від пережовування, що створює ілюзію м'яса-філе. Ця страва називається галушки, слово українське. Якщо у вас є цибуля або часник, то ви можете подвоїти насолоду. Ви кришите його і додаєте до страви в сирому вигляді» [77, арк. 27, 28].

Для тих, хто міг дозволити собі їсти три рази на день, полковник рекомендував вранці й увечері коржик до чаю. Тісто для коржиків робили

крутішим, ніж для галушок, з нього розкочували тонкі млинці, які пекли зверху на «буржуйці». Треба було уважно спостерігати при цьому, щоби піч не дуже весело горіла, а то млинці легко могли перетворитися на вугілля ззовні й із сирим тістом усередині. «Випечені правильно, вони на диво смачні. Бабуся в приготуванні їх і галушок досягла досконалості. А чай готується з перепаленої яблучної шкірки, моркви, брусничного листя, перепаленого цукру, але п'ється завжди без цукру. Смачний!» [77, арк. 29].

Коли торгівля була повністю заборонена, засобом існування всього міського населення були оголошені пайки. До них формально входили хліб, м'ясо, овочі, жири, цукор, молоко, дітям до семи років — фрукти та ласощі. «Насправді ж видавали тільки погані якості чорний хліб, за відсутністю у влади всього іншого. Як рідкісні ласощі, видавалися рази два на місяць два-три іржаві оселедці, і ще рідше — невелика кількість цукру» [77, арк. 32].

Автор мемуарів, як людина інтелігентна, був призначений завідувачем молочного господарства. Було взято на облік всіх корів, і їхні власники були зобов'язані щодня здавати молоко. «Але що це було за молоко! Декілька пляшок було добрих, решта знятого і наполовину розбавленого водою. Попадалася і просто вода, трохи підфарбована молоком, напівпрозора. Таке доводилося повертати назад» [77, арк. 63]. Молоко видавалося у військові лазарети, і деяким приватним особам, що потребували, за посвідченням лікаря, посиленого харчування [77, арк. 64].

Полковник змальовував ситуацію в Криму після білих: «Револуції робляться ідеями в союзі зі страхом голоду, але не з голодом». Якщо людина звикла «до паюсної ікри, устриць, спаржі та рябчика», то для неї голод починається тоді, коли силою речей «її посадять перед тарілкою жирного борщу з кашею». Для людини, звиклої до горохової юшки із салом і окрайцем хліба, голод починається тоді, коли «вона сидітиме перед скибкою хліба і кухлем води». Для полковника справжній голод почався тоді, коли під великою липою, що росла біля його будинку в одному із садів Криму, було «зібрано останню жменю насіння», що впало з неї [77, арк. 69].

Якщо простежити зростання ціни на хліб впродовж усіх років революції, то складається така картина. У серпні 1917 р. у Керчі хліб коштував від 15 до 18 копійок фунт [586, с. 98]. У березні 1918 р. у Харкові хліб був у вільному продажу, але його ціна — один карбованець за фунт чорного хліба — була недоступною, особливо для багатосімейних городян [449]. Але вже в квітні вартість того ж фунта доходила до трьох, а деколи і до п'яти карбованців [234]. Напередодні приходу німців у Києві ситуація з продуктами була кращою, але ціни на базарах знову ж таки не відповідали рівню доходів. На Бессарабці хліб коштував 40 карбованців фунт [584, с. 160].

У 1919 році ціна помітно знизилася. У лютому на міських ринках Одеси хліба майже не було, ціна доходила до десяти карбованців за фунт [107, арк. 4]. У квітні «на всіх вулицях продавалися маси хліба за ціною, не доступною для робітників (сім-вісім карбованців фунт)» [531, с. 339]. 23 травня 1919 р. на київському базарі фунт житнього хліба коштував 13 із половиною карбованців [45, арк. 10]. У Харкові 4 липня 1919 р. фунт хліба коштував 20 карбованців [532, с. 232]. На

ринку Чернігова 3 серпня 1919 р. за фунт чорного хліба треба було заплатити 32 карбованці, білого — 40 [16, арк. 1].

В останні дні перебування більшовиків у Києві ціни підіймалися дуже швидко, «ймовірно, через недовіру до радянських грошей», оскільки підвезення харчів було «абсолютно вільним». 22 серпня 1919 р. хліб коштував 90 карбованців за фунт [549, с. 224], а 28 серпня — вже від 120 до 140 карбованців [549, с. 227]. Напередодні приходу добровольців до Києва ціна на хліб піднялася до 150 карбованців за фунт [287].

У вересні 1919 р. у Києві чорний хліб коштував 140 карбованців, білий пшеничний — 180 карбованців за фунт [532, с. 354, 355]. До початку жовтня ціна на хліб у Києві знизилася до 400 карбованців за пуд, тобто приблизно 12–13 карбованців за фунт [532, с. 411]. Коли тієї ж осені армія батьки Махна зайняла Бердянськ, ввечері того ж дня хліба було «скільки завгодно», за ціною 3 карбованці за фунт, а не 5 карбованців, як буквально напередодні [697, с. 198].

Навесні 1920 р. у Тирасполі фунт білого хліба коштував десять карбованців [705, с. 377]. У Харкові влітку 1920 р. ринкова ціна на хліб сягала 12–15 карбованців за фунт [205, арк. 16зв.].

Таким чином, хліб в Україні у 1917–1920 рр. був у продажу постійно, якщо цьому не заважали військові дії, і навіть не дивлячись на них. Ціна на хліб залежала тільки від конкретної ситуації. Вона підвищувалася під час політичних невизначеностей і негайно знижувалася за хоча б відносною стабілізацією. Виважена ринкова ціна хліба, зокрема у 1919–1920 рр., коливалася в діапазоні приблизно від 10 до 20 карбованців за фунт.

Що ж до громадського харчування у 1917–1920 рр., то його особливістю було піднесення ресторанної справи за всіх небільшовицьких режимів. Ресторани вже влітку 1917 р. виявилися джерелами додаткової інфляції, часто пов'язаної зі свідомими махінаціями своїх власників [271].

Особливо багато свідчень про діяльність ресторанів залишили сучасники правління гетьмана Скоропадського. Яскраву розповідь про київський ресторан «Свята Русь» навів у своїх спогадах генерал С.Я. Гребенщиков. Ресторан розташовувався недалеко від Софійського собору, складався з трьох невеликих кімнат і в обідню пору та ввечері був завжди «напхот набитий». Господар ресторану звертався до відвідувачів, пропонуючи «горілочку зі свіжими грибками, розтягачами або ікрою», «червоного, білого або шампанського». Він знаходив особливі слова для будь-якого гостя, виходячи з його віку та соціального статусу. За свідченням Гребенщикова, господар не пішов із Києва напередодні приходу більшовиків і був розстріляний ними в перші ж дні [84, арк. 405]. Адмірал Д.В. Ненюков, який також опинився в цей час у Києві, відвідав один із місцевих ресторанів, і відмітив гарне сервірування, масу елегантної публіки, дам у ошатних сукнях. Піднесений настрій стимулювався шампанським, яке лилося рікою. На адмірала буквально «пахнуло довоєнним старим режимом» [89, арк. 7]. Чиновник М. Кришевський зауважив, що в Києві «скрізь ресторани, кондитерські, кафе, скрізь достаток та веселощі», і лише «пробиті кулями вікна магазинів» нагадували про недавнє панування більшовиків [586, с. 119].

Посол Фінляндії за гетьмана Г. Гуммерус оцінив Україну як «країну чудес». У ресторанах було скільки завгодно «стерляді, ікри, м'ясних страв, шинки, смачних пирогів, білого хліба, масла» [538, с. 54]. Хоча послу довелося жити в тісноті і незручності, можна було насолоджуватися солодощами в ресторанах і кафе. Річкою лилися добрі кавказькі вина [538, с. 57].

Заслуговує уваги той факт, що в деяких ресторанах офіціантами працювали колишні офіцери російської армії. Згодом це заняття стало одним з основних для білоемігрантів у Західній Європі, але почалося це явище вже в незалежній Україні влітку 1918 р. Якщо адмірал Ненюков згадував «дресировану прислугу» [89, арк. 7], а генерал Гребенщиков говорив про «команду лакеїв-професіоналів» [84, арк. 405], то Кришевський зазначав, що лакеями в ресторанах служили офіцери, причому у формі, тому що так «більше на чай дають». Автор з обуренням нагадував про «важку і нерівну боротьбу», яку в цей час вела Добровольча армія, але колишніх офіцерів «захопило жадання спокою і жадання наживи» [586, с. 119].

Для широкої публіки призначалися вокзальні буфети. Російська журналістка Теффі зауважила, що київський вокзал був забитий народом і «весь пропахнув борщем» [675, с. 308]. Взимку 1918–1919 рр. вокзальні буфети вже не радували пасажирів борщем, але й голодними їх не залишали. Юнкер Є. Яконовський, що пробирався на Дон до Денікіна через Полтаву, Кременчук та інші українські міста, зауважив, що в чайних, біля вокзалів, завжди можна було випити морквяного чаю із сахарином. «Хліба скільки завгодно, на те ми й у глибині благословенної Малоросії» [710].

Після поразки Німеччини, коли завершився період гетьманського правління, але ще не прийшли більшовики, ресторани процвітали. Багато сторінок щоденника ад'ютанта генерала Грішина-Алмазова присвячено згадкам про відвідини різних закладів громадського харчування [108, арк. 5, 5зв., 9, 14]. Але ресторани були доступні далеко не всім офіцерам. Один із них, прийшовши пообідати до одного з севастопольських ресторанів, «нарвався на жахливі ціни — обід із трьох страв та кави з булочками коштував двадцять карбованців» [550, с. 265]. У січні 1919 р., коли фінський посол Гуммерус покидав Київ, Україна вже не здавалася йому «країною чудес». Вокзальний ресторан порадував його і його супутників тільки казанком окропу. «Ми відкрили ящик із продуктами і запропонували всій численній компанії чай та бутерброди» [538, с. 178].

Під час кожного приходу до України більшовиків головну роль в організації громадського харчування починали відігравати їдальні, які часто створювалися на базі колишніх кафе і ресторанів, реквізованих у попередніх власників. У січні 1918 р. таку їдальню відкрили в одеському кафе Фанконі. Зокрема, там за талонами, отриманими в раді, обідали демобілізовані солдати [90, арк. 50]. У Харкові перша міська їдальня працювала в приміщенні колишнього кафе Дірберга, причому вона встигла набути серед городян широкою популярності. У серпні 1918 р. майнові права Дірберга були відновлені, і їдальню закрили. Газета «Південний край» з обуренням зазначила, що закриття їдальні позбавило дешевого на ті часи і свіжого обіду широкі кола демократичного населення Харкова: робітників, службовців, учнів, колишніх військових, і взагалі «елемент

малозабезпечений, що не може дозволити собі обідати в приватних їдальнях» [357].

В.В. Корсак відвідав залізничну їдальню за декілька годин до приходу до Києва добровольців. У місті вже було чути артилерійську канонаду, проте, перед їдальнею стояв довгий хвіст. Корсак «із нальоту захопив місце». Робітниця їдальні, яку автор без додаткових пояснень назвав «поганою бабою», поставила перед ним миску якогось «брандахлисту» (перен. — юшка, рідкий суп), і тарілочку з картоплею. Хліб у меню цього дня не передбачався [584, с. 184].

Київська студентка вважала їдальні найогиднішими з радянських установ. «Бруд там неймовірний, їжа нестерпна, видається в дуже малих кількостях. Посуду не дають, так що кожен повинен приносити із собою ложку. Обіди видаються за картками, але їх треба брати напередодні початку відвідин» [549, с. 249].

Коли до Києва прийшли білогвардійці, ресторани вже не були такими розкішними, як за гетьмана. Процвітали лише численні кавказькі льохи та духани, де гуляли офіцери, що приїжджали з фронту [584, с. 214]. Ресторани стали додатковим дратівливим чинником у відносинах між протилежними соціальними групами. У Севастополі за Врангеля, восени 1920 р., серед загального зубожіння існували «яскраві оазиси» — трактири, ресторани, кафе, кондитерські. У великих ресторанах вночі безперервно грали оркестри, з кількістю музикантів у сім-вісім осіб [659, с. 69]. Під час недовгого перебування в Києві польських військ знову відкрилися «кав'ярні та маленькі ресторани», але відбулося це якимось за інерцією, буденно та малопомітно [557, с. 21].

Із завершенням денікінської, а за нею і польської окупації знову почали переважати радянські їдальні. В.В. Шульгін, що залишився на радянській території після приходу червоних, в Одесі брав обіди в їдальні, приносячи їх додому. Обід коштував «на диво дешево» — вісімнадцять карбованців. Він складався з «якогось варива, ніби супу або борщу, без м'яса, звичайно». На друге завжди була каша. У різні дні каша була гречана, пшенична та «шрапнель». «Шрапнель багато хто саботував. Інші, більш покірливі, з'їдали». Грошей, не дивлячись на «вражаючу дешевизну», вистачало тільки на два обіди на трьох осіб [705, с. 387]. Заради справедливості слід згадати різні свідчення про радянські їдальні. У більшості їх відвідувачам пропонувалася виключно «шрапнель» — «огидно приготовані» суп і каша з грубої перлової крупи, у деяких — відносно добрі обіди з м'ясних страв і картоплі [510, с. 120].

Вже через декілька днів після приходу червоних до Харкова, у грудні 1919 р. відкрилася їдальня «Спілки покалічених воїнів» [185, арк. 2]. Їдальня «Шампань», власниками якої були Р.І. Хасін і А.І. Мархасін, функціонувала в двох кімнатах площею шістнадцять квадратних метрів кожна. Відвідували їдальню, за словами господарів, «виключно військові». У тому ж будинку на другому поверсі знаходився «зручний ресторан» [185, арк. 24, 24зв.].

Хоча їдальні потребували елементарних речей, насамперед, не вистачало посуду [188, арк. 242], загалом харчування, за мірками того часу, поступово поліпшувалося. У їдальні Харківського соцзабезу в січні 1920 р. були введені сніданки у вигляді кулешу, оселедця з картоплею і т.д. [210, арк. 5зв.].

Їдальні відкривалися в багатьох населених пунктах. Бердянські «Вісті» розмістили таку інформацію: «З 29 лютого [1920 р.] знову функціонує вегетаріанська їдальня «Визволення». Поживні обіди від 20 крб. з хлібом» [295], а газета «Всеросійська кочегарка» сповіщала влітку 1920 р. про відкриття дитячої їдальні на станції Шахматове [253]. У листопаді 1920 р. бахмутський комунгосп, щоб забезпечити роботу їдальні імені Третього Інтернаціоналу, розпорядився надати їй залізну піч, а також вугілля та дрова [133, арк. 544].

Полковник армії Врангеля, що залишився в Криму після евакуації білих, свідчив, що в містах закрилися ресторани, але відкрилися громадські їдальні, де обіди видавалися за купонами, які замінювали пайок [77, арк. 32]. За більшовицькою традицією кожна їдальня мала свого комісара. Але головною особою в тому закладі громадського харчування, який відвідував полковник, був кухар найкращого феодосійського ресторану, «порядна людина й добрий кулінар». Те, що кулінар дійсно добрий, свідчить перелік продуктів, із яких він спробував приготувати щоденний обід на двісті-триста осіб. У його розпорядженні були вода, декілька цибулин, п'ять-десять фунтів крупи й один оселедець [77, арк. 52]. А те, що кухар був людиною порядною, підтверджується тим, що він годував людей із заднього крильця, без карток. «Приходила щодня дівчинка 9–10 років із каструлькою і терпляче чекала, коли їй наллють супу. Її мама померла від тифу, а тата-капітана розстріляли. Вдома в неї були два брати — шести і трьох років. Навчили її сходити до комісаріату соціального забезпечення, але там їй сказали, що білогвардійцям пайків немає» [77, арк. 53].

Продовольча криза була однією з причин скорочення населення України. Порівняння кількості міських мешканців деяких регіонів у січні 1916 р. із серпнем 1920 р. демонструє її зниження на 22—23% у Сумському, Чернігівському та Катеринославському повітах, на 25% у Полтавському повіті, на 29% у Одеському та 31% у Київському повіті. Лише населення Харківського повіту збільшилося на 12% [211, с. 29—39; 212, с. 21—22].

Що ж до споживчих товарів, то сучасники історичних потрясінь, із числа так званих обивателів, вимушені докладати набагато більше зусиль, ніж ті люди, чие життя випало на стабільні часи, для того, щоб одягатися, стежити за своїм зовнішнім виглядом, зігрівати своє житло, підтримувати його у відносному порядку, користуватися іншими благами цивілізації, — коротше кажучи, щоб залишатися людьми. Ця складова повсякденності також демонструє здібність суспільства до самостійного забезпечення в умовах соціальної кризи, визначення меж виживання соціуму, з'ясування того, від чого люди готові відмовитися в надзвичайних умовах, і від чого вони не відмовляться ніколи. Свій відбиток на всі соціальні процеси в цій сфері, залежно від характеру потреб, накладала специфіка індустріальних регіонів, або полегшуючи, або ускладнюючи їх задоволення.

Світова війна та багаторічне громадянське протистояння, яке настало за нею, призвели до промислової розрухи та браку найнеобхідніших предметів споживання. Одними з основних дефіцитних товарів у 1917–1920 рр. були одяг та взуття. Їх нестача гостро відчувалася в багатьох сім'ях вже у 1918 р. [584, с. 121]. В. Кравченко згадував: «Революція виникла раптом, як чудова реальність, що викликала тремтіння. Але те, що здавалося простим рішенням питання,

обернулося мільйоном нових проблем, у тому числі маленьких, як наприклад, де роздобути одяг. Тріснули всі шви звичного повсякденного життя» [585, с. 7].

Однією з причин дефіциту була економічна криза, що призвела до майже повного припинення виробництва споживацьких товарів. Практично не виготовлялися цивільний одяг і взуття. Цілковито занепали текстильні фабрики. Швейні підприємства в основному шили обмундирування. Існувала постійна потреба в мануфактурі, що стала одним із запитуваних товарів. У 1917 році, коли всі громадяни кинулися до кооперативів, більшість вірила, що завдяки їм негайно зникне дефіцит. «Організовуємо кооперативи, і завтра ж звідкись приїде мануфактура, взуття тощо». Коли цього не трапилося, «скільки бруду посипалося на кооперативний рух!» [355].

У грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат Центральної Ради, з метою боротьби з інфляцією, мав намір вибрати зайві гроші в населення, і тому вирішив негайно узятися до реалізації військового майна, що накопичилося в Україні. Тільки у Кременчуку зберігався мільйон солдатських шинелей, декілька мільйонів пар взуття і т.д. Майно планувалося через земства продати громадянам [684, с. 65]. Проте вже через рік, у грудні 1918 р., Рада комісарів Директорії ухвалила створити комісію для складання законопроекту про заборону всім без винятку купувати військове майно в будь-кого без дозволу військового міністерства [547, с. 106].

Типовою ознакою зовнішнього вигляду міських жителів у ті роки було носіння перешитих речей, найчастіше військової форми, або одягу дореволюційного зразка. В. Кравченко у 1919 р. випадково зіткнувся з групою червоних, серед яких був один боєць у матроській формі. Як потім дізнався Кравченко, боєць не був справжнім моряком. Він десь дістав чужий однострій, тому що матроська форма додавала «революційної пошани» [585, с. 16].

Робітники ходили в гімнастерках, черевиках з обмотками, будьонівках. Але не тільки представники робітничих професій, але й інтелігенція швидко переодягнулася в сіре шинельне сукно, яке скуповувалося в солдатів і перероблялося на пальта [42, арк. 50зв.]. Історик Пушкарьов навіть у спокійний час Скоропадського не повернувся до звичного одягу, а «бадьоро марширував бібліотечною кімнатою в солдатській формі й у високих чоботях». За його поясненням, він зберіг солдатську форму, «щоб не возитися з комірцями, краватками та манжетами» [638].

У квітні 1919 р. І.О. Бунін звернув увагу на натовп на одеських вулицях. «Скільки старих, донезмоги запаскуджених солдатських шинелей, скільки поруділих обмоток на ногах, і засмальцьованих картузів, якими ніби вулицю підмітали, на вошивих головах!» [502, с. 122]. За свідченням В. Кравченка, Дніпром часто пливли трупи то червоних, то білих, які викидало на берег. Селяни ховали убитих, при цьому багато трупів були роздягнені. «Обдирали мертвих, щоб одягнути живих» [585, с. 16]. Махновці шили собі штани і всілякі каптани з матеріалу, зідраного з диванів у міських квартирах [697, с. 73].

У 1920 р. в Одесі, перед приходом червоних, виник своєрідний промисел. Люди записувалися в який-небудь із загонів для оборони міста, одержували гарне, тепле обмундирування та чоботи, продавали негайно отримані речі на базарі та

йшли записуватися до іншого загону [702].

Наслідки дефіциту одягу були помітні у 1919 р.: «Все так само поспішає галасливий південний натовп, тільки злегка потріпався» [641, с. 230], та у 1920 р.: «Три роки нечищений, неголений, зношений та неохайний Київ» [557, с. 18]. Коли у 1920 р. В.В. Шульгін із товаришем жив в Одесі за більшовиків, верхній одяг у них ще залишався, але що ж до білизни, то в них була «одна нижня сорочка на двох» [705, с. 435]. Оболенський, який знаходився у 1920 р. у Криму, скаржився: «Одяг і взуття зносилися, і підновляти їх не було ніякої можливості, бо вартість пари черевик майже дорівнювала моєму місячному окладу» [617, с. 63].

Однією з причин браку одягу та взуття була негайна необхідність забезпечити себе продовольством, у тому числі шляхом обміну. Дефіцит найнеобхіднішого в більшості категорій міського та сільського населення зробив однаково зацікавленими в ринковому обміні і власників промислових товарів, і власників продовольства. Оскільки в селян, особливо наприкінці війни, гроші вдома зберігалися цілими мішками, на міських ринках вони відмовлялися продавати продукти за паперові купюри. Муку та інші продукти можна було виміняти «лише за яку-небудь кофтину» [112, арк. 31зв.]. Люди заради продуктів були готові продати останні речі, й у результаті часто залишалися напередодні зими без теплого одягу [584, с. 214]. У жовтні 1918 р. харківський професор Ф.І. Шміт зауважив, що на базарі «старе ношене плаття продається за нечуваними спекулятивними цінами» [455]. Юнкер Яконовський у грудні 1918 р. пробирався з двома товаришами на Дон. У кожного з них було по три зміни білизни й по «абсолютно новій парі запасних чобіт». Але продали вони байкову ковдру білгородської тітки Яконовського. Грошей, виручених від продажу ковдри, вистачило на три залізничні квитки, і на таку кількість продуктів, якою добре пообідали всі троє [710].

Дочка біженки з Радянської Росії, яка мешкала з матір'ю в одному з українських міст, під впливом революційних подій у дев'ять років вже уміла торгуватися на базарі, що тоді давало зайвий шанс на виживання. Коли в січні 1919 р. всі члени її сім'ї захворіли, дівчинка зібрала у вузлик «різне ганчір'я», пішла на товкучку і продала все за доброю ціною [584, с. 151]. Ще одна біженка, що рятувалася від більшовиків у військовому ешелоні, навесні 1919 р. на одній зі станцій обмінювала в дружини місцевого стрілочника кофтину на курку. З неї був зварений і, спільно з попутниками, з'їдений суп [584, с. 34]. Багато сімей Харкова жили тільки на ті гроші, які змогли виручити від продажу верхнього одягу. Але на них насувалася ще більша біда, оскільки більшості вже нічого було продавати з плаття і домашніх речей [112, арк. 31].

Восени 1919 р. продовжували жити за рахунок продажу майна кияни. Покупцями були «селяни, офіцери та їхні пані, деякі спекулянти» [549, с. 235]. Після приходу до Києва більшовиків, обмінна торгівля на ринку відновилася з новою силою. Селяни ставали дедалі примхливішими, найохочіше вони брали матерію, срібні та золоті речі. Продавати стали всі. Магазины перетворилися на комісійні контори. Потім більшовики схаменулися і закрили їх [549, с. 217]. Реквізиційною комісією Нікополя за пропозицією ревкому було опечатано комісійний магазин «Виставка». Вважалося, що речі таким чином ховалися від

реквізиції і слугували для цілей спекуляції [130, арк. 106].

Коли комісійні магазини закрилися, знову з'явилися лахмітники, які потай ходили квартирами [549, с. 238]. Речі доставлялися на товкучки та барахолки. Тут жителі найчастіше і купували необхідні їм одяг та взуття. М. Плешко за червоних теж зайнявся скуповуванням старих речей і перепродажем їх на базарі [626, с. 219]. І.О. Бунін бачив на одеському базарі цілі натовпи продавців старих речей [502, с. 169, 170]. Київська студентка теж ходила продавати старі речі: «Миле заняття лахмітниці! Я мріяла про іншого роду діяльність, але так вже йдуть шляхи історії, що повертається кожний до національного заняття: росіяни тікають у село, до землі, євреї знову робляться лахмітниками». Спочатку вона соромилася продавати вживані речі, але коли побачила, що серед «темних осіб» сидять цілком пристойні люди, старенькі, панночки, то заспокоїлася [549, с. 236].

У Криму, після відходу військ Врангеля, базарні торговки приймали в обмін на свої продукти, як найкращу валюту, простирадла, чоловічий одяг і білизну, а потім жіночий одяг і білизну [77, арк. 31]. Щоб восени 1920 р. у Криму купити цибулю та часник, що продавалися цілими зв'язками, як намиста, слід було віддати «добрим поселянам» власну сорочку [77, арк. 29].

Неможливість обновляти гардероб посилювалася конфіскаційною політикою радянської влади. Відбувалося вилучення у «нетрудових елементів» теплих речей для потреб фронту, для госпіталів, для нужденних бідняків. У 1919 р. більшовики створили Верховну колегію з обкладення буржуазії контрибуцією. Київська комісія зі збирання одягу та білизни при виконкомі опублікувала в квітні 1919 р. ухвалу про здавання буржуазією в семиденний термін надлишків білизни та одягу [37, арк. 38]. У травні успішно йшли «роботи зі збирання білизни та одягу» серед харківської буржуазії [37, арк. 75]. Тоді ж закінчилося обстеження київських взуттєвих крамниць, де було знайдено багато неврахованого взуття [37, арк. 193]. Оскільки спостерігався масовий саботаж заможними прошарками білизняної повинності, Центральна комісія попередила, що городяни, які не виконали повинність, будуть негайно арештовані та виселені зі своїх квартир на вулицю [37, арк. 162].

У травні 1919 р. у багатьох містах проводився «День бідноти». Активісти, що відряджалися профспілками, та червоноармійці з візками об'їжджали квартири обивателів для збирання білизни, одягу, взуття та іншого. Під час обшуків жінкам розпускали волосся, підозрюючи, що в зачісках заховані коштовності, ретельно оглядали клозети, висипали сіль, цукор, бажаючи переконатися, що нічого не заховано [73, арк. 8]. Один зі знайомих Буніна постійно носив на собі двоє штанів і дві сорочки. Він говорив, що, оскільки грабіж вже йде, то другу пару штанів можуть у будь-який момент відібрати [502, с. 127]. Червоноармійці іноді просто віднімали речі в заможних городян. Сім'я київської студентки порівняно легко збулася бійців, що стояли в них, — «маленькою крадіжкою постільної білизни і добровільним здаванням спідньої» [549, с. 212].

Грабунком займалися також добровольці. Вони іноді відбирали буквально все майно в місцевого населення. У Штеровському районі Донбасу офіцери білогвардійського бронепоезда «Єрмак», увірвавшись до будинку місцевого рабина Шапіро, відібрали в сім'ї всю білизну, роздягли навіть дітей. Один з

офіцерів зняв із руки місцевої вчительки всі кільця [69, арк. 13]. У результаті цих і подібних до них дій недивною була більшовизація настроїв населення Штеровського району.

У 1920 р. більшовики продовжували реквізувати одяг та інші предмети домашнього побуту. Голова Старобільського ревкому вже в січні 1920 р. поклопотався про те, щоб зібрати в покинутих будинках всю білизну, одяг і взуття, а також постільні речі — простирадла, ковдри та подушки, необхідні для лазаретів [175, арк. 35]. Начальник Старобільської повітової міліції доповів у березні 1920 р. голові ревкому про те, що він мобілізував у населення для лазаретів певну кількість білизни [177, арк. 72]. У березні 1920 р. Харківська губерньска НК конфіскувала в торговців на Благовіщенському базарі взуття та обмундирування «виключно казенного зразка» [188, арк. 144]. Відбирали, у тому числі, чоботи, придбані громадянами для себе. Втім, за наслідками скарг виплачувалася компенсація [188, арк. 144зв.].

Як виходило із заяви до Політбюро НК співробітника робітничо-селянського споживацького товариства у Бахмуті Лайхтмана, у вересні 1920 р. у його сім'ї із семи душ було вилучено як надлишок шість піджаків із десяти [148, арк. 20]. Чекісти збрали в своєму відомстві таку кількість чужого майна, що голова Бахмутського виконкому в жовтні 1920 р. вимушений був вимагати від завідувача Політбюро здати одяг, білизну та взуття, які були в його розпорядженні, на склад виконкому [147, арк. 95].

У районах дислокації армії Директорії жителі містечок добровільно допомагали їй білизною, одягом, взуттям, продуктами [556, с. 96; 580, с. 91]. Місцеве населення допомагало також червоним частинам [545, с. 237, 238].

Отримані в результаті реквізицій або виготовлені на нечисленних підприємствах товари, як правило, у вільний продаж не надходили, а розподілялися серед населення. Серед матеріальних благ, які розподілялися у 1920 році за радянської влади — чоловіче та жіноче пальто і по одній зміні білизни, отримані за чергою [148, арк. 331], парусинові штани, видані на фронті [148, арк. 340], верхня і нижня спідня білизна [148, арк. 350], взуття та теплий одяг [131, арк. 115].

У Харкові, у серпні 1920 р., дружина відповідального партійного працівника С. Сосновська звернулася до ЦК Компартії України з проханням про видавання одягу. Співробітниця ЦК т. Троїцька відповіла, що «весь Харків роздягнений, весь Харків босий». Сосновській все ж таки видали три чоловічі сорочки та спідницю [39, арк. 41зв.]. Вона просила також допомогу «тисяч у 20–25», щоб сходити до лазні й віддати попрали білизну. Їй були потрібна також білизна або мануфактура, і нитки для дитини [39, арк. 42зв.].

Іншим необхідним у повсякденному житті споживчим товаром були меблі, а також інше обладнання, потрібне в домашньому господарстві. Доля меблів у роки війни була, як правило, сумною. Насамперед, вони йшли на розтоплення в холодну пору року. Крім того, вони були потрібні для нових радянських установ, у госпіталях і так далі. Дефіцит меблів упродовж усього періоду 1917–1920 рр. частково покривався за рахунок реквізицій так званих надлишків у пересічних громадян.

Весь період революції насильницьке вивезення меблів викликало законне обурення населення [160, арк. 42]. Після першого відступу більшовиків з України, у травні 1918 р., Маріупольський повітовий комендант вимагав повернути законним власникам «все майно, награвоване за більшовицького панування й відібране у власників через земельні комітети» [149, арк. 10].

Другий прихід більшовиків відродив масові реквізиції. У лютому 1919 р. у нещодавно зайнятому Києві всюди зустрічалися підводи, навантажені реквізованими меблями. До установ звозили «стильні меблі, килими, дзеркала» [549, с. 210]. У квітні вийшов декрет про кількість меблів, що могли належати сім'ї. У ньому було сказано, що в кожній сім'ї мають залишитися одна шафа, один стіл, по одному ліжку та стільцю на кожного члена сім'ї, і додатково два стільці для гостей [549, с. 214]. Городяни, що мали меблі, які можна було б продати за добру ціну, не могли цим скористатися, тому що все було узятো на облік [112, арк. 31]. Жодні меблі не могли бути ані вивезені з квартири, ані перевезені містом без особливого на це кожного разу дозволу [37, арк. 38]. У травні 1919 р. житловідділ Луганського комунгоспу цілеспрямовано здійснював конфіскацію майна втікачів і реквізицію надлишків меблів [283].

Ситуацію з меблями за білогвардійців у 1919 році ілюструє перебування В. Корсака в київському готелі, коли в номері довелося влаштуватися на ніч на імпровізованому ложі з двох складених столів [584, с. 165]. В.В. Шульгін, розповідаючи про життя у 1920 р. в Одесі, описав своє тимчасове житло, де не було жодних меблів, окрім садових лавок [705, с. 435].

Остаточо затвердившись в Україні у 1920 р., більшовики продовжили займатися звичною справою. Тим більше, що в умовах війни цінності набували всілякі дрібниці. Централізовану реквізицію часто випереджали самодіяльні мародери. У Старобільську, відразу після приходу червоних, спостерігалися розкрадання меблів, зняття шибок і дверей у будинках, чий власники пішли з білою армією [175, арк. 44]. У січні 1920 р. Бахмутська повітова рада народного господарства, з метою забезпечення урядових установ різними предметами, у тому числі шафами та скринями, запропонувала «всім закладам і приватним особам» надати в триденний термін «відомості про кількість вищезазначених предметів» [144, арк. 27]. Виконком місцевої ради, після огляду лікарень та госпіталів, виявив велику нестачу білизни, ліжок, матраців, посуду. Цей факт повинен був «спричинити вживання максимально надзвичайних заходів із реквізиції потрібних предметів у населення» [144, арк. 1а]. Начальник Старобільської повітової міліції мобілізував у населення для лазаретів 14 ліжок [177, арк. 72].

Коли в члена спілки радянських службовців з Бахмута Б.Я. Шаломовича конфіскували декілька стільців, він у заяві до профспілки вказав, що планував їх продати, щоб на виручені гроші придбати хоча б «старі черевички» для дітей [148, арк. 273, 273зв.]. Сім'ї співробітника робітничо-селянського споживацького товариства Лайхтмана, що складалася з семи осіб, було залишено для побутових потреб сім ложок і сім виделок, сім ковдр і дві подушки. Три ковдри було вилучено як надлишок [148, арк. 20]. Мешканець Бахмута І. Лельгант за наслідками обшуку позбувся лампи, трюмо та крісла [148, арк. 11]. У Я.Г.

Французова реквізували піаніно, дзеркало, м'які меблі, настінний годинник, лото, шашки, доміно. Не залишили господарю навіть дві старі рвані автомобільні камери. З кухні забрали шафу для білизни, зі столу зняли білу клейонку [148, арк. 31].

Співробітник відділу комунального господарства О.О. Гладилін, наголошуючи на тринадцятирічній бездоганній службі, просив повернути вилучені під час обшуку піаніно, шість стільців, чайний посуд і дві вази [148, арк. 87]. Влітку 1920 р. обмеження, що накладалися на обивателів, стали ще жорсткішими, ніж у 1919 р. Кооперативний рахівник Г.І. Протас поскаржився до районного виконкому, що його позбавили права спати на окремому ліжку, яким він повинен був користуватися у зв'язку з хворобою. Навіть у цьому скромному бажанні йому було відмовлено [148, арк. 235зв.].

Ще один кооператор, Г.М. Філь, знайшов масу аргументів, щоб повернути реквізоване майно. Письмовий стіл йому був необхідний як працівнику народної освіти та кооператору. Етажеркою користувалися його діти, що були учнями. Килими та гардини він зберігав, як єдину можливість, у разі необхідності, «добути шматок хліба шляхом обміну або продажу». Три вилучені картини були всього лише любительськими роботами його товариша по службі в земстві [148, арк. 359зв.]. До речі, його прохання про повернення було задоволено, що траплялося далеко не завжди. Пом'якшувальною обставиною могло стати те, що Г.М. Філь не заперечував проти проведення обшуку [148, арк. 359].

Реквізиції було поставлено на потік. Київський губернський виконком прийняв обов'язкову ухвалу про вилучення столів і стільців із розрахунку один стіл і десять стільців від кожних десяти кімнат [40, арк. 67]. За загальною розкладкою зі всіх міських квартир передбачалося зібрати 14 тис. столів і 52 тис. стільців [40, арк. 67].

Таким чином, забезпечення населення продовольством у період соціальної кризи, викликані революцією та громадянською війною, було пов'язано з безліччю об'єктивних і суб'єктивних труднощів. До них слід віднести ситуацію хаосу й анархії громадянської війни, загальний занепад виробництва, часту зміну влади, реквізиції та конфіскації. Кризові явища в повсякденному житті наростали з кожним роком. Чим довше тривала громадянська війна, тим більш безпорадними в боротьбі з дефіцитом виявлялися управлінці. Не допомагали ні облік, ні контроль, ні суворо централізований і ретельно внормований розподіл.

3.2. Побутові умови у 1917–1920 рр.

Для міського способу життя характерною є наявність багатьох побутових зручностей, які призначені не просто для зменшення обсягу фізичного навантаження на громадян, а для забезпечення існування великої кількості людей на обмеженій території. В умовах воєн, революцій, економічних потрясінь міська інфраструктура ставала однією із найуразливіших ланок громадського устрою, а населення міст опинялося під загрозою гуманітарної катастрофи. Яскравим прикладом кризи комунального господарства стала ситуація в українських містах у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Великі міста нашої

країни до першої світової війни були обладнані розвинутою системою комунальних служб, але потік біженців і демобілізованих солдатів різко збільшив навантаження на неї, а громадянська війна завдала руйнівного удару. Проте міське самоврядування впродовж усіх років революції намагалося забезпечити мешканців хоча б необхідним мінімумом засобів для існування, а самі жителі проявили надзвичайну здібність до виживання в екстремальних умовах.

Однією з характерних особливостей побутових умов життя населення промислово розвинутих регіонів України в період 1917–1920 рр. була безперервна паливна криза. З наближенням холодів населення відчувало гостру потребу в паливі. Для більшості громадян зима ставала найскладнішим випробуванням. У містах тривала постійна боротьба не за домашній комфорт, а за виживання. Проблеми з опалюванням почалися ще в першу революційну зиму. Демобілізований солдат І. Лобанов, розповідаючи про дні Лютневої революції в Харкові, згадував слова жінки з хлібної черги, що двоє її дітей сидять закритими в нетопленій кімнаті [526, с. 23].

Місцева влада намагалася готуватися до опалювального сезону, не висловлюючи особливого оптимізму щодо майбутніх перспектив. Вже влітку 1917 р. вона була не в змозі централізовано забезпечити паливом усіх, хто цього потребував, і зверталася до населення з проханням зробити запаси вугілля і дров самостійно, поки не припинилося привезення і не підвищилися ціни [385]. Першочерговим правом отримання вугілля користувалися громадські організації [158, арк. 23зв.]. Централізована заготівля вела до обмеження вільного продажу вугілля [160, арк. 52]. Мешканці робітничих селищ потребували палива навіть у липні 1917 р. [505, арк. 713].

Коли в містах відбувалися бойові дії, населення страждало не тільки від військової небезпеки, але і від побутових негараздів. У січні 1918 р., у дні наступу більшовиків на Київ, населення «майже весь час провело в підвалах, у холоді й темряві» [643, с. 24]. У період правління в Україні гетьмана П.П. Скоропадського робилися спроби підготуватися до початку чергового опалювального сезону. У Харкові місцеве самоврядування запланувало розчищення лісових дач і заготівлю у великих розмірах дров на зиму, в межах громадських робіт для безробітних [275]. На жаль, нові політичні потрясіння, що сталися незабаром, не дозволили реалізувати цю програму в повному обсязі. Восени 1918 р. у Юзівці та інших містах власники житлових приміщень, які здавали їх в найми, по три-чотири місяці брали платню за опалювання, хоча воно в квартирах ще не було увімкнене [289]. На рубежі 1918–1919 рр., у період інтервенції в Одесі, труднощі і страхіття, що випали городянам, доповнювалися холодом і практично повною відсутністю палива [711, с. 38]. У лютому 1919 р. у місті не було ні вугілля, ні дров, і через їх відсутність будинки та вулиці були занурені в темряву [531, с. 144, 145].

Харків'яни в березні 1919 р. нишком розбирали на дрова переселенські бараки. «Від однієї будівлі залишилися тільки стовпи і дах. Тепер починають розбирати наступну споруду» [198, арк. 150]. Щоб приготувати обід, мешканці міста рубали дерев'яні ліжка, старі стільці і діжечки [112, арк. 28]. На розтоплення в робітничих селищах Донбасу йшли шкільні парти [179, арк. 21, 21зв.]. У травні 1919 р. продовжувала залишатися непростою ситуація в Одесі. Населення

розбирало на дрова естакаду Карантинної гавані. Ночами організовувалися експедиції за міськими і садовими лавками, які ламали та рубали на дрова. Така ж доля чекала і дерева [73, арк. 6]. Цей факт підтвердив І.О. Бунін: «Рубають, обрубують на опалювання дерева — вже на багатьох вулицях стирчать у два ряди голі стовбури» [502, с. 123].

Катастрофічним для городян став опалювальний сезон 1919–1920 рр. Коли у жовтні 1919 р. радянський політробітник В. Пугачов переходив лінію фронту, то чув і бачив, як у лісі багато людей займалося заготівлею дров [532, с. 592]. У Харкові в безвихідному становищі опинилися будинки з центральним опалюванням, у тому числі казарми, урядові установи та лікарні. Дрова надходили в недостатній кількості, міські склади були порожні. Насамперед задовольнялися потреби армії у паливі для приготування їжі. Цивільне населення вже відчувало холод, і було вимушене платити по п'ятдесят карбованців за пуд дров [430]. У цей час у Києві професор В.І. Вернадський жив в одній із квартир будинку, господарем якого був професор Демченко. Було холодно, але ще не опалювали, вікна були вибиті після артилерійської канонади. Із сусідами велося обговорення питання, як влаштуватися, щоб пережити зиму. Господар планував перевести опалювальну систему будинку на нафту. Сусіди Вернадського Добровольські вигадали для збереження тепла закрити вікна стеклами, вийнятими з книжкових шаф і картин. За сніданком сім'я Вернадського вирішила продати фрак Володимира Івановича, за якого, нібито, обіцяли цілу тисячу карбованців, а то й більше, і на виручені гроші купити дрова [510, с. 171]. Цікаво, що в такий час ще були охочі придбати фрак.

На початку листопада 1919 р. до Києва прийшли ранні морози, пуд дров продавався за сімдесят карбованців, а вугілля в продажу не було взагалі [54, с. 236]. У квартирах стало так холодно, що всі їхні мешканці ходили цілий день у шубах. Майже ніде не опалювали, у кімнатах було 5–6 градусів тепла. Вернадський здебільшого проводив дні в Академії наук, де теж було «не дуже тепло, але терпимо», і можна було працювати [510, с. 176]. Ще через декілька днів температура в оселях складала 4–5 градусів. Кияни впали у апатію та розчарування: «І холод, і розруха, і дорожнеча, і неможливість виїхати» [510, с. 178]. У більшості багатоквартирних будинків перестало працювати центральне опалення. При мінімальному витрачанні дров, вартість опалювання могла складати від 20 до 30 тисяч карбованців з однієї квартири на місяць, залежно від її площі.

Оскільки небагато киян могли дозволити собі платити такі гроші, люди знайшли вихід у встановленні залізних печей, із виведенням труб через вентилятори [549, с. 236]. Це були сумнозвісні «буржуйки», яскраве явище в повсякденному житті пересічних громадян епохи громадянської війни, породжене хронічним браком палива. Маленькі жерстяні печі мали вигляд «видовженого ящика, з отвором для вкладання трісок, що прикривається дверцями, круглого отвору вгорі для каструльки, і труби для диму, що виходить у справжню піч, або в кватирку вікна». Незамінність подібного сурогату опалювального приладу полягала в його економічності. Достатньо було зовсім невеликої кількості трісок, щоб «буржуйка» починала «весело тріщати, розжарювалася до червоного і

поширювала навкруги себе приємну теплоту, що доходила до 50–60 градусів». Оскільки кожна тріска була на вагу золота, після приготування їжі палити припиняли. Температура в квартирі швидко опускалася до «норми», тобто вище на 2–3 градуси тієї, що була цього дня на вулиці, залежно від того, наскільки мешканці могли зігріти своє житло власним диханням і теплом [77, арк. 28]. Киянка, яка вела щоденник під псевдонімом «Л. Л-а», вже 1 жовтня 1919 р. раділа «незвичному теплу», тому що в її кімнату поставили гасову піч [621, с. 218]. Київський адвокат О.О. Гольденвейзер свідчив, що місто нічого не могло протиставити прийдешній зимі, тому обивателі почали обзаводитися кімнатними печами [643, с. 59].

Київська студентка скаржилася, що в її оселі було так холодно, що в неї боліли руки та ноги [549, с. 236]. Спосіб життя і її самої, і її родичів був схожий на існування бездомних бродяг. Вона та члени її родини спали утрьох та вчотирьох в одній кімнаті, щоб не опалювати в решті приміщень. Коли в них стояли червоноармійці, господині не вистачило окремого ліжка [549, с. 216]. Практично припинилися зміни білизни, тому що прати все одно треба було без мила. Люди перестали купатися, причому не тільки через відсутність тепла. У водопроводі ніколи не було води, а наносити її відрами вдавалося лише для приготування їжі [549, с. 220].

Наприкінці першої декади листопада дрова у Києві коштували вже сто карбованців за пуд. Оскільки залізні печі були дуже маленькими, то в кожній родині чоловіки були зайняті рубанням полін на маленькі шматочки [549, с. 235]. Завдяки користуванню «буржуйками», вода в каструлі закипала швидше, ніж зазвичай, обід варився всього 5–10 хвилин [77, арк. 28]. Але загалом приготування їжі вимагало більше часу, тому що на «буржуйці» поміщалося, щонайбільше, дві каструлі. Для підтримки тепла в деяких сім'ях готували їжу прямо в їдальні, тому і так занедбана квартира ставала ще бруднішою [549, с. 236]. Ті, у кого не було «буржуйок», користувалися гасницями. Розігрівати їх доводилося також шматочками дерева. Одна з немолодих мешканок Києва всю зиму збирала тріски на вулицях. Під час приготування їжі дим роз'їдав їй очі, «одного разу вона трохи не очманіла» [549, с. 227].

У кінці листопада 1919 р. у кімнаті київської студентки було сім градусів тепла. Залізні печі диміли і чадили, диміла також кухонна плита. У людей, що знаходилися в кухні, сльозилися очі, мучив кашель. Від вічної кіптяви в квартирі було жахливо брудно, прибирати було важко, оскільки руки від холоду «пухнули, нестерпно боліли і синіли». Відігріти долоні можна було, «тільки всівшись на них задом» [549, с. 236]. Перед новим 1920 роком терпіння підійшло до кінця: «Як довго можна так жити?» Вставати люди намагалися якомога пізніше, щоб не так довго тремтіти від холоду. Потім жінки прибирали квартиру, чоловіки рубали дрова, топили печі. Потім всією сім'єю йшли на ринок, у наявні ще крамнички [549, с. 237]. У розпал зими в оселі було 1–2 градуси тепла [549, с. 239]. Коли на початку лютого 1920 р. студентці вдалося виїхати з Києва до провінції, вона опинилася в «комісарському вагоні», де було постійно тепло, дров у розпорядженні пасажирів було скільки завгодно [549, с. 239]. Опинившись у невеликому містечку, студентка знову зіткнулася з браком палива. Поряд був

молодий ліс, у якому місцеві жителі безладно вирубували зовсім ще тоненькі дерева. Комісар рубав на розтоплення нові залізничні вагонетки й розбирав сараї, побудовані ще німцями [549, с. 241].

У грудні 1919 р. в Одесі паливна криза набула загрозливих розмірів. Пасажирський рух залізницею було припинено через відсутність дров [532, с. 578]. Коли до міста наближалися червоні, солдати Добровольчої армії грабували квартири. Вони віднімали в обивателів шуби та інший одяг, при цьому багато пограбованих замерзали від холоду [532, с. 757]. Монархічний політичний діяч В. В. Шульгін, що опинився взимку 1920 р. в Одесі, перелічив свої основні щоденні заняття в той час: «Потрібно стояти в черзі за гасом декілька годин, потім бігти кудись за хлібом. Потім прибирання кімнати, миття посуду, прання». Іноді, віддаючи данину минулій звичці, Шульгін читав, звично розвалившись у кріслі біля вікна. Час можна було визначити тільки за сонцем. Квартиру не опалювали багато днів. Так що доводилося, крім всього іншого, пиляти дрова для розтоплення [705, с. 387, 392].

Налагодженню централізованого опалювання в містах заважали також постійні політичні зміни. У Харкові в листопаді-грудні 1919 р. кооперативне товариство «Технобуд» відремонтувало в кредит опалювання в двох притулках Губернського комітету допомоги військово-покаліченим [181, арк. 19]. Почався ремонт за добровольців, завершився вже за рад. Після приходу червоних соцзабез відмовив «Технобуду» у поверненні кредиту [181, арк. 33].

В.Г. Короленко влітку 1920 р. передбачав неминучі проблеми чергової зими: «До голоду додається холод». За віз дров, привезених із ближніх лісів, вимагали дванадцять тисяч карбованців. Це означало, що величезна більшість жителів, навіть порівняно краще забезпечених, ніж радянські службовці, будуть, «за винятком хіба комуністів», абсолютно беззахисними від холоду. «В оселях буде майже те ж саме, що буде на дворі» [583, с. 431]. У трудових школах школярі самі пиляли дрова для опалювання шкільного приміщення [603, с. 52].

Для пересічних громадян сезонне похолодання рік за роком становило дедалі більшу загрозу. Проблеми з постачанням жителів вугіллям існували напередодні зими 1920 р. навіть у Донецькому басейні. Дільничний лікар Краматорського підрайону Д. Граєвський у вересні 1920 р. вказував у своїй скарзі, що «приготуватися до суворої зими виключно на трудовий дохід сім'я не могла і не може» [147, арк. 266]. Навіть ті, хто мав змогу купувати паливо на зиму, ризикували позбутися такої можливості. У вересні 1920 р. у пекаря Г.М. Гуревича були конфісковані гроші в сумі 36 тис. крб., що призначалися для купівлі дров, причому гроші були «компанійські та останні» [148, арк. 35, 35зв.]. Іноді вугілля позбувалися громадяни, які вже запасли його завчасно. У листопаді 1920 р. у мешканця Бахмута Ф. Онищенка було вилучено тридцять пудів вугілля. Конфісковане паливо пішло на опалювання приміщення «команди міліціонерів Першої дільниці» [133, арк. 547].

Севастополь за Врангеля, не дивлячись на глибоку осінь, майже весь жовтень 1920 р. був без вугілля. Втім, у приватних осіб його було скільки завгодно — на складах, у вагонах, на пароплавах та баржах. У Криму зберігався священний принцип приватної власності [659, с. 69]. Питання з дровами також було

непростим із самого початку кримської зими 1920 р. Полковник армії Врангеля, що залишився у Феодосії після відходу білих, заробляв дрова, запропонувавши свої послуги з розпилювання та рубання дров сусідкам. За розпилювання воза дров він брав 4–5 полін. На думку його сусідки, цього було мало. Але полковник соромився брати більше, тому що нічого не розумів у оцінці фізичної праці. Сусідка Ніна, яка працювала у їдальні, щодня приносила з собою в'язку трісок, а іноді і ціле поліно [77, арк. 65]. Полковник пояснював байдуже ставлення населення до приходу більшовиків тим, що боротьба за існування віднімала весь час, сили, винахідливість, нічого не залишаючи для боротьби за позбавлення від «зłodійського ярма». Люди були зв'язані «голодом, холодом, спрагою, брудом та страхом» [77, арк. 68].

Іншою особливістю міського побуту у 1917–1920 рр. став повний занепад комунального господарства, зокрема, криза електричного постачання, забезпечення питною водою, роботи транспортної системи, прибирання сміття тощо. З початком світової війни кардинально зросло навантаження на побутові служби, а потім господарська розруха практично ліквідувала всі міські зручності. В. Кравченко в своїх спогадах зазначав, що тисячі дрібниць, котрі сприймалися як саме собою зрозуміле — двірники, телефоністи, водопроводи, транспорт — все стало трудностю, цінністю, іноді взагалі неможливим для отримання [585, с. 7]. Навіть у чернігівській в'язниці вже навесні 1917 р. спостерігався «колосальний бруд», багато сміття нагромадилося в дворі, був зіпсований водопровід, перед краном стояла брудна калюжа [42, арк. 20].

Комунальне господарство міст сильно страждало від бойових дій. Під час обстрілу Одеси кораблями Чорноморського флоту в січні 1918 р. снарядами розбило водопровідні та каналізаційні труби; підвали багатопверхових будинків залило водою та нечистотами [90, арк. 46]. Тоді ж, під час більшовицького наступу, не працював водогін Києва. З одного боку, міським жителям, які переживали облогу, через це важко було діставати питну воду [643, с. 103]. З іншого боку, місцева пожежна команда навіть не намагалася гасити виниклі пожежі [643, с. 24].

Від нормального подавання електрики люди відвикали дуже швидко. В.К. Винниченко, який опинився в лютому 1918 р. у Бердянську, іронічно висловився із цього приводу: «Нарешті поселилися в культурному будинку. З яким хвилюванням, вдячністю та гірким смутком зустрічаєш такий нехитрий факт, як електрична лампа біля ліжка» [517, с. 277].

У період правління гетьмана Скоропадського міське господарство ще намагалася забезпечити потреби городян. Навесні 1918 р. харківська міська управа організувала громадські роботи. Місто намітило заходи щодо розширення каналізації, які полягали в ритті канав та у влаштуванні зливних відводів [275]. Під час страйку у Києві в ознаменування 1 травня 1918 р., коли зупинилися майже всі промислові підприємства, винятком були електрична станція та водогін [530, с. 133]. У травні 1918 р. ззовні переродилася Одеса. Ретельно очищалися давно не метені вулиці, на яких стояли браві міліціонери [377]. Згідно з доповіддю інформаційного відділу Департаменту державної варти, у липні 1918 р. справно працювали електростанція та водокачка у Катеринославі [26, арк. 1]. Вони не

припиняли роботу навіть під час масових страйків у місті в серпні 1918 р. [530, с. 256]. Одним із обов'язків державної варти був контроль за санітарним станом підлеглих територій. Вивезення сміття дозволялося виключно на ті ділянки, що знаходилися на відстані не менш ніж дві версти від найближчого житла. Втім, городяни практикували створення несанкціонованих звалищ сміття. Наприклад, влада Краматорська довго і безуспішно боролася проти перетворення на сміттєве звалище берегів місцевої річки Торець [98, арк. 238].

Вже в жовтні 1918 р. міське господарство Харкова зіткнулося з масою проблем. «Трамвай не ходять — далеко не втечеш. Вулиці темні, і без страху не пройдеши» [221]. Освітленням у квартирі могли слугувати «два мізерні вогники в банці від крему». Але в продажу ще був гас «по 18 карбованців за золотник» [221]. Електрика, якої кожен вечір потребували мешканці дванадцяти тисяч міських квартир, «працювала, як у лихоманці». І міський трамвай, і електрична станція втратили рентабельність та працювали в збиток [225].

Комунальні служби Харкова дійсно лихоманило. 21 жовтня 1918 р. міське самоврядування інформувало населення про відновлення освітлення. Отже, якийсь час до цього місто залишалось в темряві [26, арк. 126]. 8 листопада 1918 р. о дев'ятій годині вечора відновилося функціонування електростанції, водопроводу та каналізації. Очевидно, що незадовго перед тим вони функціонування припиняли [26, арк. 49]. 13 листопада 1918 р. вкотре припинив роботу водопровід, але вже не внаслідок аварії, а в результаті страйку [26, арк. 49].

Головною умовою пристосування людини до нових реалій ставала поступовість втрати яких-небудь звичних явищ. На думку журналіста «Південного краю» у грудні 1918 р., лише рік тому городянам здалося б неймовірною незручністю щовечірнє сидіння без світла, і, тим більше, відсутність води для чаювання та вмивання. «Тепер у квартирах мерехтять «каганці», до нечисленних колодязів пнуться низки жінок із відрами в пошуках дорогоцінної вологи. Ще трохи, і обиватель відвикатиме від води, як відвикав він від трамвая, від калаш, від білого хліба». Пророчо звучав прогноз, що межу пристосовності ще не перейдено [340].

Наприкінці листопада 1918 р. темно і холодно було на вулицях Феодосії [108, арк. 5]. Засобом освітлення в домівках городян став так званий «каганець» — трут, що «немилосердно коптив, у мисці з маслом». Із ним люди коротали довгі зимові вечори [585, с. 10]. У лютому 1919 р. не працював водопровід Одеси, і до більшості районів міста не здійснювалося подавання води. У цьому випадку це було пов'язано з нападом невідомої банди на село Біляївка, звідки здійснювалося водопостачання Одеси [107, арк. 4]. Ще через кілька днів спостерігачі констатували повну розруху одеського міського господарства. До непрацюючого водогону додалося відключення електрики [107, арк. 8]. Освітлення подавалося лише за чергою в окремі райони, тому з настанням сутінків все життя в місті завмирало [531, с. 96].

Іноді електрики не було цілими тижнями [107, арк. 8]. Транспортну ситуацію в місті «Одеський листок» оцінював, як критичну [115, арк. 3]. У Києві електричні станції «жили зі дня на день», про регулярність електричного освітлення довелось забути. Кожного вечора киян залишали на годину або дві в темряві. Трамвайний

рух скорочувався, транспорт був виснажений абсолютно [643, с. 59].

Розуміючи значення комунальних підприємств для нормального функціонування міського господарства в умовах наростання анархії, військові коменданти Директорії загрожували розстрілом будь-кому, хто спробував би напасти «на телефон, телеграф, електрику, водопровід» [530, с. 703]. Іноді ситуація виправлялася. На початку березня 1919 р. у Севастополі працювали і водопровід, і електрична станція [107, арк. 35]. У листопаді 1919 р. у документах Маріупольської міської квартирної комісії згадувався переселенець із села, котрий у двох кімнатах, які винаймав, «провів електрику» [156, арк. 30].

У квітні 1919 р. у кризовій ситуації опинився переповнений біженцями Крим. Тут у продажу не було гасу, для освітлення застосовувалися гірське масло та свічки. Кам'яне вугілля доставлялося з Маріуполя в обмежених обсягах і відпускалося тільки великим пароплавним фірмам [531, с. 305]. І.О. Бунін згадував у своїх записах про черговий декрет радянської влади, який забороняв користуватися електрикою в оселях. Гасу та свічок не можна було дістати, і тому в місті тільки подекуди було видно крізь віконниці «убогі, похмурі вогники» — це коптели саморобні каганці [502, с. 95]. Сам письменник був вимушений працювати при світлі «смердючої кухонної лампи», спалюючи залишки гасу [502, с. 97]. Коробка сірників, яка в березні 1919 р. коштувала п'ятдесят копійок, у квітні почала коштувати шість карбованців [502, с. 104]. Не дивлячись на заборони, у травні 1919 р. ситуація з подаванням електрики в Одесі знову погіршилася. Вечорами обивателі були приречені на сидіння напотемки. Електричною енергією користувалися лише радянські установи. Вулиці, проте, теж освітлювалися. Були освітлені й навіть ілюміновані червоними зірками червоноармійські театри. Але трамвай не працював вже давно [73, арк. 6]. Ситуація з водою в Одесі була анітрохи не кращою. Жителі з ранку до вечора носили воду з порту, тому що водогін давно не діяв. Тому всі вулиці були залиті водою [502, с. 156].

У травні у Харкові освітленням користувалися тільки лікарні та радянські установи. Не освітлювалися навіть вокзали [112, арк. 31]. На водопровідній станції запасів вугілля залишалось тільки на один місяць [112, арк. 28]. Швидко підвищувалася платня за воду, причому в десятки разів. За півроку вартість відра води зросла з однієї до тридцяти копійок [112, арк. 32]. Намагаючись забезпечити потреби міського населення, радянські органи діяли надзвичайними методами. Нікопольська рада народного господарства влітку 1919 р. бачила єдину можливість забезпечити місто водою в мобілізації місцевих приватних водовозів. На той момент до справи міського водопостачання вже був залучений пожежний обоз [123, арк. 7]. Оскільки водопровід Нікополю давно не працював, водовози брали воду з Дніпра, що було кричущим порушенням елементарних санітарних норм [126, арк. 20]. Електричне освітлення у Нікополі діяло тільки до опівночі, а іноді не діяло зовсім [130, арк. 3, 3зв.]. Відсутність електрики створювала перешкоди для роботи інших міських служб. Нікопольська поштово-телеграфна контора потребувала свічок або гасу для забезпечення роботи телеграфу та телефону в нічний час. Її начальник звернувся з відповідним проханням до місцевого військово-революційного комітету. Ревком відповів, що свічок не має в

своєму розпорядженні, на тому питання і було закрито [130, арк. 3, 3зв.].

Ревком зіткнувся також із проблемою очищення міста від нечистот. Очистити Нікополь силами наявного обозу було неможливо, зважаючи на «страшну занедбаність» міста [126, арк. 26зв.]. Приватники вимагали за свою працю «непомірну платню» — по сто карбованців на день. Необхідність створити ще один державний асенізаційний обоз привела до рішення про нову мобілізацію, цього разу вже асенізаторів [123, арк. 28].

Із приходом до України білогвардійців поліпшення санітарного стану не відбулося, хоча нова адміністрація справно збирала з домовласників кошти на утримання бруківок, очищення димарів, видалення нечистот [58, арк. 24]. У Києві не було будинку, де б, «після найкоротшого перебування червоноармійців», каналізація залишилася б у порядку [549, с. 231]. Деякими вулицями було важко ходити, у настільки розбитому вигляді виявилися після двох революційних зим тротуари [549, с. 236]. Коли білогвардійці, покидаючи Одесу, прийшли до Овідіополя, вони звернули увагу, як вечорами, коли Овідіополь занурювався в цілковиту пітьму, з Акерману на іншому березі Дністра «виблискували численні електричні вогники, які весело вабили на ту сторону кордону, де немає громадянської війни, де можна жити по-людськи, по-європейськи» [703, с. 91]. Під час наступу червоних на Київ обивателі були позбавлені світла, води і дров. «Під гуркіт канонади», при світлі стеаринових огарків, вони збиралися по декілька осіб у квартирах і «колисали себе надіями» [621, с. 221]. Одночасно в невеличких містечках ситуація була не такою плачевною. В одному з містечок під Києвом пізно восени 1919 р. В.В. Корсак побував у будівлі електричної станції, яка «при всіх змінах залишалася на місці, і світила всім владам» [584, с. 256].

В.В. Шульгін взимку 1920 р., вже з приходом більшовиків, знаходився у Одесі. Тут на той час «предметом розкоші» були свічки. Під час відвідин однієї з установ, розмову з радянськими службовцями він вів у сутінках, при світлі масляного каганця, інструменту, який був тієї зими у «загальному вжитку» в Одесі [705, с. 385]. Із виходом із ладу центрального водопроводу мешканці, у тому числі й Шульгін, ходили по воду до дворової колонки і тягали її на поверхні відрами [705, с. 392].

З остаточним затвердженням радянської влади у Харкові, у лютому 1920 р., роботу водопроводу було частково відновлено [189, арк. 33]. На початку 1920 р. відділ комунального господарства Бахмута оголосив, що всі абоненти електричної станції, які мали заборгованість за електричну енергію, повинні зробити остаточний розрахунок. За непогашений борг загрожувало негайне відключення від мережі без права на нове приєднання. Якщо відбулося накопичення заборгованості, можна вважати, що ця послуга надавалася городянам у 1919 р. регулярно [144, арк. 7].

Регіональні архіви переповнені письмовими проханнями посадовців про подавання електрики до численних установ та організацій. У грудні 1919 р. увімкнення струму просив відділ військових заготівель, а також начальник бригадної школи червоних командирів [188, арк. 30]. У січні 1920 р. в освітленні було відмовлено Бюро інформації [188, арк. 32]. Проте, коли в квітні Харківська

Єпархіальна рада клопотала про освітлення церков у дні великодніх служб, клопотання було задоволено [188, арк. 155]. У тому ж місяці знадобилася електрика для робітничого технікуму, який виник за ініціативою самих робітників ще у 1918 р. Технікум працював вечорами та в неділю [188, арк. 261, 261зв., 262]. Світло часто відключалося, насамперед, зважаючи на відсутність вугілля, а не через несправність електричних мереж. У лютому 1920 р. у Луганську електростанція могла подавати струм для освітлення міста тільки до дев'ятої години вечора [172, арк. 132]. У березні 1920 р. через брак вугілля було скорочено подавання електрики у Бахмуті. Тепер освітлення в будинках було не з шостої години вечора до сьомої ранку, а з шостої вечора до опівночі. Для забезпечення роботи друкарського обладнання в нічний час була організована допоміжна електрична станція [133, арк. 45].

Після закінчення активних бойових дій місцева влада зайнялася прибиранням своїх міст. Відділ охорони здоров'я Луганського військово-революційного комітету в січні 1920 р. наказав мешканцям міста узятися до очищення дворів і вулиць, а також привести до належного санітарного стану готелі, їдальні, перукарні та всі інші підприємства. Відповідальність за чистоту територій покладалася на домовласників, власників або завідувачів підприємств і будинкові комітети [170, арк. 39]. У березні 1920 р. відбулася нарада губерньського ревкому з вироблення плану очищення міста Харкова [83, арк. 211].

Несвідомі городяни, як і за колишньої влади, продовжували викидати сміття де завгодно. Не розраховуючи на дієвість моральних важелів, завідувач відділу комунального господарства Бахмута просив місцеву міліцію встановити пости на несанкціонованих звалищах сміття [133, арк. 27]. У комунальній сфері продовжувалася звична для більшовиків практика націоналізації. Влітку 1920 р. власниця бахмутського асенізаційного обозу Черткова вимагала збільшити платню за вивезення однієї бочки, покликаючись на дорожнечу фуражу та необхідність підвищення платні візникам. Відділ комунального господарства не знайшов інших аргументів, окрім загрози «муніципалізації» обозу, якщо Черткова не погодиться працювати на попередніх умовах [133, арк. 97]. У вересні 1920 р. відділ комунального господарства Бахмута узяв на свій баланс пожежний обоз зі двадцятьма кіньми, робочий обоз із вивезення сміття, доставляння вугілля та дров, а також асенізаційний обоз [133, арк. 352]. Ймовірно, Черткова все ж таки не погодилася працювати на попередніх умовах. Оскільки міська електростанція та водогін існували в місті вже приблизно сорок років, у водопровідній мережі відбувалися постійні прориви. Не допомагало навіть те, що тиск у трубах забезпечувала не дуже висока водонапірна башта [133, арк. 357]. У грудні 1920 р. за позбавлення всього міста води було заарештовано на сім діб завідувача відділу комунального господарства Погодіна. Його було призначено єдиним відповідальним за поломку водокачки [133, арк.. 599].

Осінь і зима 1920 р. не принесли міським мешканцям полегшення в побуті. У листопаді мешканка Бахмута Р. Гуревич використовувала для освітлення парафінові нічні пальники, «оскільки гасу немає, і жити в темряві довгими зимовими вечорами неможливо» [148, арк. 272]. У 1920 році в усіх містах України трамваї ходили рідко, їх ставало дедалі менше й менше, вагони ламалися,

псувалися, а лагодити їх було нічим, та й нікому [79, арк. 11]. Мешканці Бердянська дійшли до того, що підтримували вдома вогонь цілодобово, «неначе в печерні часи». Сусіди ходили один до одного позичити вогника [697, с. 213].

У Севастополі за Врангеля, похмурими осінніми вечорами осені 1920 р., Нахімовський проспект вкривався рідкісними вогнями у вітринах та вікнах будинків. На брудну бруківку падали «вузьенькі смужки сором'язливого світла від ламп і свічок». Електрики не було місяцями, оскільки місто залишилося взагалі без вугілля. Освітлення на вулицях і в будинках було «жебрацьким і убогим» [659, с. 69]. В.І. Вернадському, через відсутність достатнього освітлення — браку гасу та поганої лампи, доводилося пристосовуватися, рано вставати та рано лягати [510, с. 80].

Полковник армії Врангеля взимку 1920 р. у Феодосії, як найсильніший і витриваліший, виконував обов'язок із постачання всієї сім'ї водою. Для цього треба було вставати о п'ятій годині ранку й бігти з двома відрами до водопровідної будки. Там вже стояла черга, тому що тут же одночасно поїли худобу та коней. У черзі доводилося стояти годину-півтори, потім відносити воду додому, зливати її у кадівб і повертатися назад. Тільки ставати доводилося вже в чергу, що значно збільшилася [77, арк. 66, 67]. Київська студентка, опинившись у маленькому провінційному містечку, вечорами спілкувалася із знайомим комісаром у темряві, тому що палити свічки їм було жаль, а іншого освітлення не було [549, с. 241]. Фізичні умови життя студентка характеризувала як нестерпні, тому що водопровід працював лише зрідка. Тому мешканці були вимушені носити воду відрами з найближчих колодязів [549, с. 235]. Коли солдати, що стояли в містечку, почистили найближчий колодязь, студентці та її близьким більше не потрібно було носити воду за півверсти. Тим більше, що незвиклі до важкої фізичної роботи інтелігенти тягали відра дуже невправно, багато її проливали, і взимку вона студеніла на одязі [549, с. 243].

Ще однією гострою проблемою впродовж 1917–1920 рр. було квартирне питання. В українських містах воно загострилося вже на початку світової війни, у зв'язку з потоком біженців. Але початок громадянської смуті різко погіршив житлові умови городян. Під час походу М.Г. Дроздовського його загін зупинився в передмісті Мелітополя, в районі вокзалу. Командира загону запросив до себе місцевий інженер. «Квартира була порожня, все було винесено в очікуванні бою», квартира являла «мерзенність запустіння» [553]. Револьюційні події дуже стрімко вплинули навіть на санітарний стан місць ув'язнення. У чернігівській в'язниці камери не прибиралися «з перших днів свободи», клозети не чистилися, всі підлоги були залиті помями [42, арк. 20].

Впродовж 1917–1920 рр. безліч людей по декілька разів міняли місце проживання. Майно громадян, що виїхали, за більшовиків ставало державною власністю. Нові мешканці вселялися до осель або за ордером, або самостійно, й користувалися речами колишніх власників. Вчорашні інтелігенти стрімко виробили звичку до вбогих умов побуту. Опрощення полегшувалася тим, що селянські традиції були ще дуже сильні в міському середовищі, крім того, невеликі міста за стилем життя мало відрізнялися від сільської місцевості. Одна із сучасниць подій випрала забруднене після їжі плаття в станційній бочці з водою.

Умовності зникли з такою ж швидкістю, як зручності [584, с. 34].

Із настанням нової епохи колишні привілейовані верстви прагнули не виділятися в натовпі не тільки своїм одягом. За таким самим принципом відбувався вибір тимчасового житла. Генерал Гребенщиков, опинившись на початку 1918 р. у Сумах, позитивно оцінив якості будиночка, у якому поселився. Будиночок був настільки непомітним і скромним, що не привертав жодної уваги. У революційний час, «час вільного ставлення до чужого життя та власності», це було вже дуже важливою перевагою [84, арк. 27].

Період гетьманського правління дозволив деяким сім'ям повернутися до колишніх звичок. Влітку 1918 р. у Севастополі все ще існував попит на квартири в 4–5 кімнат, «з видом на море» [246]. Проте, квартирний дефіцит за гетьмана продовжував загострюватися. В Україні значно зросла спекуляція квартирами. Скоропадський назвав причинами «диких форм квартирного питання» розширення урядового апарату, приїзд «всіляких німців» і «повінь втікачів із Совдепії» [658, с. 300]. Навіть у невеликих містечках кімнати, що коштували рік тому 50 карбованців на місяць, пропонувалися тепер за 200–300 карбованців, а маленькі кімнатки за 20–25 карбованців у 1917 р. тепер йшли за 70–100 [98, арк. 260]. Ситуація у Києві була анітрохи не кращою. Люди надягали великі плакати з написом «Шукаю кімнату» й ходили з ними вулицями [99, арк. 101]. Місто було настільки переповнене, що майже неможливо було знайти кімнату, квартири продавалися за сотні тисяч карбованців [643, с. 44].

У серпні 1918 р., у зв'язку з наближенням нового навчального року, у Харкові, як і в інших університетських містах України, гостро постало питання зі студентськими квартирами. Студентські житлові проблеми могли в той час ще слугувати темою для фейлетонів. Наприклад, господиня намагалася переконати потенційного квартиранта в непотрібності багатьох предметів меблювання, і навіть освітлення [317]. Стурбоване майбутнім приїздом приблизно десяти тисяч студентів і курсисток, міське керівництво вирішило встановити сто ліжок у актовому залі університету. У будь-якому випадку, достатньої кількості кімнат і квартир, доступних для студентів за ціною, у місті не було [471].

Із початком навчального року ті студенти, які опинилися в гуртожитку, що розмістився у актовому залі, заздрили своїм товаришам, які зняли хай крихітну, але окрему кімнату. Вже в коридорі, залитому водою з умивальників, відчувалося затхле повітря із залу. Зал весь був усіяний ліжками, серед яких зустрічалися домашні або похідні ліжка, але здебільшого студенти були вимушені спати на дощатих настилах, що залишилися від солдат, які тут колись перебували. Деякі ліжка були прикриті ковдрами, але багато з них стояли порожніми. Студентам доводилося спати по черзі, дехто укладався прямо на підлозі. Серед дня мешканці гуртожитку були зайняті своїми справами. Хтось напівлежав на ліжку з книгою, хтось грав у карти. Картярі скаржилися: «Світла — чотири лампи на таку будівлю. Не те, що в карти — пиячити почнеш». На кухні мешканці зустрічали піч, що наполовину розвалилася, несправний бак для кип'ятіння води, густу масу невідомого походження в чавуні [274].

Із закінченням гетьманського правління для українських обивателів почався прискорений процес втрати замкнутості їхнього звичного маленького світу. На

початку 1919 р. військові частини червоних, що увійшли до Києва, селилися у квартирах. Сім'я київської студентки була вимушена потіснитися і прийняти на постій двох червоноармійців [549, с. 209]. Мешканцям іншої квартири пощастило ще менше. Вони всімох жили в трьох кімнатах, і до них підселили ще десять червоноармійців [549, с. 210].

Прихід добровольців не вплинув на зміни на краще побутових умов, які залишалися істинно спартанськими. В. Корсак знайшов таку картину в одному з київських готелів: «Номер не особливо великий, і не особливо чистий». Супутник Корсака, агроном за фахом, влаштувався «на ліжку без матраца, з однією пружинною сіткою». Сам Корсак вважав за краще зайняти «піднесене плато з двох столів» [584, с. 165]. В.В. Шульгін, розказуючи про своє життя в Одесі, описав тимчасове житло, у якому меблі були практично відсутні, так що довелося спати на голій підлозі [705, с. 435]. Два полковники Добровольчої армії, які поселилися в одній із київських квартир, вимушені були самотійно прати свою білизну і сушити її біля каміна [621, с. 221].

Взимку 1919–1920 рр. багато городян через відсутність мінімальних зручностей опустилися в побуті за максимально низьку межу. Замість окремих умивальників вони перейшли до користування одним водопровідним краном на всіх, замість зберігання одягу в шафах почали тримати його на цвяхах, завісивши їх простирадами, замість столових скатертин використовували звичайну клейонку [549, с. 220]. Одна з київських сімей, главою якої був відомий у Києві до революції лікар, взагалі перестала прибирати квартиру. Білизна, що рідко пралася, сушилася прямо у вітальні, на протягнутих через всю кімнату мотузках, або, як кращий варіант, вивішувалася на фасадному балконі. Господиня, у випадку, якщо вдавалося дістати продукти, катала тісто та рубала котлети прямо на дубовому буфеті. Вона цілими днями ходила оселею в брудному капоті й ніколи не виносила відра з помиями, у кращому разі, випліскувала їх вміст із балкона [549, с. 220]. В іншому будинку, у брудній і занедбаній квартирі, господиня зустрічала гостей у різних платтях, надітих одне на одне. На рваній скатертині, якою був накритий стіл, лежала гора битого посуду [549, с. 239].

Після повернення додому з добровольцями, мешканці деяких квартир намагалися все впорядкувати, але більшість людей байдуже жили серед уламків старого побуту. «За сім місяців все безповоротно зникло. І розкіш, і затишок, і навіть гігієна» [549, с. 231]. Після життя в таких умовах труднощі евакуації сприймалися набагато спокійніше. К. Воронцова згадувала подробиці свого від'їзду з Одеси при наближенні Червоної армії: «Ми узялися з мізерних продуктів, що були, готувати їжу. Їжа деяка знайшлася, але прісної води майже не було. У якійсь бочці знайшовся прісний лід, який розтопили, і цю буру рідину давали пити дітям і слабим жінкам, яких загалом було осіб двадцять п'ять» [79, арк. 11].

Провінційні міста продовжували жити звичайним життям, їхні мешканці намагалися вирішувати свої особисті проблеми, не дивлячись на розруху. Житлова проблема тут, як і скрізь, розв'язувалася, насамперед, за рахунок оренди житлової площі [147, арк. 68, 276; 148, арк. 303, 303зв.; 153, арк. 13]. У 1918 р. органи місцевого самоврядування ще намагалися будувати нове житло. Так, із метою ремонту та будівництва житла влада Єнакієвого в квітні 1918 р. планувала

«улаштування складів будівельних матеріалів, спорудження цегляного та черепичного заводів» [227]. Вже влітку 1919 р. Бахмутська міська комісія, обговорюючи житлове питання, вказала на практичну неможливість нового будівництва, покликаючись на «відсутність у місті лісових матеріалів, а також електричних, установчих та інших матеріалів» [154, арк. 94зв.]. Але щойно на території краю закінчилися активні бойові дії, восени 1920 р., у Бахмуті запрацював приватний цегляний завод [147, арк. 37, 37зв.].

Деякі обивателі знаходили можливість проводити поточний ремонт навіть у суворих умовах війни та розрухи. У липні 1919 р. редактор газети «Маріупольське життя» М.В. Кечеджи-Шаповалов вказував у заяві до квартирної комісії Добровольчої армії: «Тиждень тому я провів ремонт даху» [154, арк. 88]. В іншій заяві наголошувалося, що якісь квартиранти «беруться за власний кошт відремонтувати дах» [154, арк. 116].

Скориставшись поверненням більшовиків, місцеві жителі кинулися грабувати спорожнілі будинки та квартири. У січні 1920 р. голова Старобільського ВРК, оглянувши житло громадян, що пішли з білогвардійцями, переконався в повсюдному розкраданні майна. У багатьох приміщеннях було зламано вікна та двері, зірвано підлогу [177, арк. 13]. Голова Старобільської ради народних суддів Є.Г. Данилевич самовільно зайняв один із будинків, кинутий господарем. Після висування звинувачення в розкраданнях, Данилевич намагався довести, що речі в будинку належали особисто йому [177, арк. 65, 65зв., 66]. Тоді ж Бахмутський ревком почав вимагати припинення квартирної спекуляції [133, арк. 11]. Тобто, не дивлячись на масову втечу з великих міст, у невеликих містечках зберігався дефіцит житла.

У травні 1920 р. на засіданні відділу комунального господарства Бахмута було розглянуто декілька заяв, що стосувалися самостійного поліпшення громадянами своїх житлових умов. Особливість часу відобразилася в тому, що передбачуваний рівень якості житла відрізнявся кардинально. Громадянин Приходько клопотав про дозвіл побудувати будинок у власному дворі. Громадянин Гуревич зібрався робити прибудову до кам'яного флігелю. Громадянин Іванов добивався виділення місця для спорудження хатини. Нарешті, громадянка Трусова хотіла всього лише перенести розвалену землянку [133, арк. 65].

У Криму за Врангеля для житлових умов так само залишалися характерними тіснота та відсутність мінімальних зручностей. Поступово накопичувалися втомленість та роздратування від злиденних умов існування. В.І. Вернадський у травні 1920 р. записував у щоденнику: «Жахливо жити без кута. Майже без речей, всі в чужих, або зсунуті в «ущільнених квартирах». Це ущільнення усюди, реквізиції усюди, і люди, нарешті, починають знемагати від такого життя» [510, с. 74]. «Зовнішні умови життя важкі, зручності зникають, всі ходять обірвані» [510, с. 80]. В. Оболенський та його сім'я були вимушені відмовляти собі в найголовніших потребах життя «хоч трохи культурної людини». Вони займали маленьку сиру квартиру на задньому дворі, і про прислугу, «звичайно, і не мріяли» [617, с. 63].

Якщо прослідкувати розподіл часу мешканця Феодосії тих днів за записами полковника армії Врангеля, то йому доводилося вставати о п'ятій годині ранку. Дві години ішло на отримання після відстоювання в черзі чотирьох відер води і доставляння їх додому. Час із восьмої ранку до четвертої дня відводився на «державну службу», в результаті якої здобувався у вигляді пайка один фунт чорного хліба. Вечір витрачався на добування трісок для варіння галушок, а ніч — «на тремтіння піскаря зі Щедрінської казки». Після двох місяців такого життя, за свідченням полковника, п'яти - або десятихвилинне пиляння дров викликало в нього напади задухи й «удари молота в скронях» [77, арк. 68]. Ще однією особливістю тодішнього способу життя було таке спостереження сусідки полковника: «Рук та обличчя не треба мити, це буржуйська вада, а якщо вимила, то відразу забрудни сажею, а то скажуть, що буржуйка» [77, арк. 80].

Впродовж усіх років революції та громадянської війни величезні маси людей переміщалися залізницями. Радянський службовець В. Кравченко, згадуючи своє дитинство, що припало на період громадянської війни, писав: «Подорожували тоді, або це тільки здавалося, мільйони людей, що бігли від одного вогнища до іншого в пошуках спокійного місця серед моря народної пожежі» [585, с. 18]. Автори мемуарів постійно вказують на переповненість вагонів і відсутність мінімальних зручностей. В.К. Винниченко в березні 1917 р. їхав у вагоні, набитому так, що не можна було пройти. «У купе сидять внизу по п'ять на одній полиці, на верхній полиці лежать по двоє ногами до голів, як сардинці в коробочці» [517, с. 255, 256]. Восени 1917 р. офіцер О. Володимиров їхав на даху вагону [83, арк. 6].

Генерал С.Я. Гребенщиков у грудні 1917 р. виїхав із Києва, «забравшись у напхом набитий вагон через вікно, прямо на верхню полицю». У Сумах «довелося вибиратися знову через вікно, прямо з верхнього місця», на якому генерал пролежав цілу добу, «у страхітливому повітрі напхом набитого купе другого класу» [84, арк. 27]. В. Кравченко згадував, що вагон, у якому він їхав взимку 1917 р., був так набитий пасажирами, що навіть тріщав. У важкому, спертому повітрі люди щільно сиділи на всіх полицях, «брудні чоботи та ноги, обмотані ганчір'ям», метлялися перед обличчями нижніх пасажирів [585, с. 12].

У грудні 1917 р. катеринославський міщанин у жодному вагоні не побачив стекло, «всі стекла вибили «сірі шинелі», що набилися у вагони до останньої можливості. «Підходжу до вікна, з якого стирчать голови та ноги, починаю розмову зі всесильними «сірими шинелями», підкуповую їх цигарками, і в останню хвилину після третього дзвінка з їхньою допомогою пролізаю через вікно в середину вагону». В середині «горошині ніде впасти. Аби як примостився. Поїхали» [285]. В.І. Вернадський у травні 1918 р. виїхав до Києва «серед неймовірно брудної обстановки в товарному вагоні, разом із німецькими солдатами» [510, с. 79]. У серпні, відправивши дочку до родичів, він переживав, як вона доїхала «у вагоні, маючи місце на нарах, у темноті, поряд — невідомо хто» [510, с. 119].

Таким чином, мешканці міст проявили надзвичайні працьовитість, енергію та винахідливість у пошуку джерел освітлення і тепла, у забезпеченні їжею себе та своїх сімей, у збереженні людських взаєностосунків і людського вигляду.

Проте стан великих міст межував із катастрофічним, можливості для виживання практично вичерпалися, і нові правителі були вимушені ухвалити рішення про перехід до нової економічної політики, у тому числі і з цієї причини.

3.3. Забезпечення безпеки

Безпека життя — одна з базових потреб людини. Забезпечення цієї безпеки завжди було однією з найважливіших функцій держави. В умовах перманентної кризи влади, що відбувалася в Україні, починаючи з лютого 1917 р., виник адміністративний і правовий вакуум, яким спробували скористатися різні антигромадські елементи. Якщо розглянути питання про фізичну загрозу пересічним городянам, то в умовах революції і громадянської війни вона полягала, насамперед, у бойових діях, що періодично поновлювалися в кожному місті й супроводжувалися артилерійськими обстрілами та рушнично-кулеметною стрільбою. По-друге, кожна нова влада шукала серед міського населення реальних або уявних супротивників, яким часто загрожувала негайна розправа. У початковий період революції серйозну небезпеку становили натовпи солдатів — дезертирів або демобілізованих. По-третє, продовжували антигромадські дії звичайні, традиційні кримінальні елементи. Цей процес починався влітку-восени 1917 р., коли офіційні органи охорони правопорядку втратили здатність повною мірою реалізовувати свої функції. Значно слабшала державна діяльність із дотримання законності та порядку. Частина антигромадських елементів об'єдналася в банди й почала майже безконтрольний розбій та пограбування.

Зростанню злочинності сприяли ще два додаткові чинники. Це було пияцтво, яке дедалі менше контролювалося. «Кошмар пияцтва, п'яного розгулу, крадіжок та стрільби на вулицях останнім часом дедалі більше і більше розростається. Пияцтво скрізь і довкруги» [404]. Також у наявності в населення була величезна кількість зброї. Ось рядки з одного з номерів газети «Вільний Південь», де мова йде про простих робітників: «У тумані мелькають похмурі обличчя, руки судорожно стискають гвинтівки» [247]. І ще через декілька рядків: «Мелькають люди, поспішають кудись, руки ще міцніше стискають стовбури гвинтівок» [247].

Так період революції і громадянської війни поставив перед мешканцями міст і сіл України завдання — у міру сил і можливостей захиститися від анархії, яка супроводжувалася хуліганством, бандитизмом, грабежами та вбивствами. У цій ситуації нерідко єдиною можливістю стабілізувати ситуацію була ініціатива окремих громадян і їхніх добровільних об'єднань щодо створення самодіяльних органів, головним завданням яких було припинення посягань будь-кого на життя і власність певного кола осіб. Це завдання розв'язувалося за допомогою самоохорони, що називалася по-різному, але виконувала при цьому практично ідентичні функції.

Першою реакцією обивателів на загрозу їхньому життю стало прагнення обзавестися особистою зброєю. «Ви подумайте — найпаршивіший револьвер коштує двісті карбованців! Патрони до нього — півтора карбованця штука! А до браунінгів, до парабелумів, до тих і зовсім не підступитися — сотні чотири треба віддати! Як бути бідній людині?» — «А навіщо бідній людині револьвер?» — «Ну

, а як же. Кому своє життя не дороге! Та і грошки бажано зберегти» [319].

Засобом порятунку для випадкових свідків вуличних зіткнень було не використання зброї, а, насамперед, звичайна втеча. Ось сценка із грудневих подій 1917 р. в Одесі: «Зрідка пробіжить, спізнюючись, блідий обиватель або дівчина-учениця» [216]. У січні 1918 р., коли в Одесі знову почалася стрілянина на вулицях, «окремі перехожі тиснулися попід стінами, перебігали через бруківку і присідали при кожному близькому тріску пострілу» [90, арк. 40].

Стандартним способом забезпечити себе було переховування в підвалах багатопверхових будинків. Наприклад, в Одесі мешканці верхніх поверхів переходили вниз, багато хто ховався в льохи [90, арк. 44]. Із наближенням більшовиків до Києва в січні 1918 р., коли почався систематичний обстріл, перелякане населення кинулося до підвалів, і лише дехто, «зберігаючи повне самовладання», не рушив із місця [674, с. 30]. Киянка Л. Л-а згадувала, як із наближенням до міста Добровольчої армії, деякі кияни мали звичай закладати вікна матрацами [621, с. 219]. У 1920 р., після відходу поляків, коли всі вулиці міста немов вимерли, Л. Л-а та її рідні все ж таки спустилися до підвалу [621, с. 225]. У Севастополі, коли більшовики підходили до міста, Оболенський вирішив попередити декількох знайомих. Один із них, рятуючись від переслідувань, згодом більше року прожив у підвалі [617, с. 75].

Катеринославський викладач Г. Ігренъов згадував, що з наближенням махновців взимку 1918–1919 рр. всі мешканці будинку, за відсутністю підвалу, зібралися в передпокої першого поверху, що здавався більш безпечним [560, с. 237]. Коли махновці розмістилися в квартирі, вони вночі дозволили замкнути двері з їдальні в задні кімнати на гачок [560, с. 238].

У Харкові за білих на безлюдних вулицях іноді з'являлася «самотня фігура запізнілого обивателя», який квапливо пробирався до себе додому. «Крізь рідкісні проміжки між поривами вітру» хлопали то близькі, то далекі постріли з гвинтівок. Після кожного близького пострілу запізнілий пішохід «бігцем і не оглядаючись» долав певну відстань до найближчого значного предмету, щоб сховатися. Зупинившись, пішохід переводив подих, і, почекавши момент, зривався з місця та біг далі [659, с. 24].

Люди ховалися в друзів і знайомих. Протопресвітер В. Зеньковський на початку лютого 1919 р., коли Київ «знову дістався більшовикам», вперше в житті жив із чужим паспортом. Йому довелося засісти «на цілий місяць у знайомих, ночувати в різних квартирах, абсолютно не виходячи на вулицю» [558, с. 183]. Член адміністрації гетьмана Ауербах за більшовиків «жив нелегально в різних рідних і знайомих» по два-три дні, переходячи вечорами з одного притулку до іншого. Потім він наважився прописати свій паспорт у дільниці, де, «завдяки ще несталому порядку, нічого не помітивши, виконали всі формальності» [82, арк. 95]. Знайомий В.І. Вернадського, Г.Ю. Жуковський, шість днів із дружиною та дітьми рятувався в лісі, «оскільки били офіцерів та буржуїв між відходом червоногвардійців і приходом німців» [510, с. 94].

Люди у відчай знаходили абсолютно несподівані місця для порятунку. Генерал Батьянов, ховаючись від бандитів, що напали на його маєток, спочатку намагався відстрілюватися через двері, а потім сховався в склепі, розташованому

поблизу домівки, в одну з трун, улігшись так, як його застав напад, тобто в одній білизні, прямо на скелет. Бандити не хотіли визнавати свою поразку, і почали шукати генерала з ліхтарями. Увійшовши до склепу, вони відкрили кришку труни. Коли генерал, весь у білому, піднявся, нажахані бандити розбіглися [83, арк. 9].

Люди масово втікали не тільки до якогось українського міста, якому ще не загрожувало більшовицьке нашествя, але взагалі з країни. В.К. Винниченко записав у щоденнику 21 січня 1919 р.: «Більшовики узяли Харків, Чернігів, Полтаву. Бідні українці наперед розбігаються, хто куди може. Найбільш охоче тікають із країни» [517, с. 313]. Київська студентка з приходом більшовиків у лютому 1919 р. раділа, що «обійшлося без торішніх боїв» і сподівалася, що припиниться «вічна стрільба ночами». Нескінченні зміни влади «можуть із розуму звести». Велика частина її знайомих втекла, сама ж студентка була проти втечі: «Що можуть зробити тихим, смирним людям, які нікого не чіпають і політикою не займаються?» [549, с. 209]. Через декілька днів «майже всіх купців і домовласників посадили у в'язницю», але рідних студентки та її саму поки не чіпали [549, с. 209].

Не чекаючи своєї черги на арешт, багато киян не ночували вдома, інші взагалі не приходили додому. Один зі знайомих студентки, повертаючись додому, злізав із візника за рогом, потім, озираючись, підходив до власних дверей. Він боявся засідки [549, с. 225]. Інша знайома, якась Х., родичка гетьмана, ховалася в різних місцях впродовж чотирьох місяців. Коли вона простудилася і незабаром померла, її навіть ховали під чужим ім'ям. Але все ж таки декілька знайомих були на її похоронах [549, с. 217].

У Севастополі за Врангеля вулиці пустіли, не зважаючи навіть на не пізній ще час. «Обиватель сам на себе наклав військове положення», люди не виходили після дев'ятої години вечора з домівок, боячись бути пограбованими або вбитими [659, с. 70].

Можна було вважати себе у відносній безпеці, якщо поряд були лояльно налаштовані озброєні люди. В.В. Корсаку про це розказав у Білій Церкві місцевий єврей: «Нас тепер всі грабують. Білі, червоні, петлюрівці, всякі отамани. Один порятунок — мати на квартирі кого-небудь із військових» [584, с. 355]. Господар одного з київських готелів, «дуже гарного та великого», відвів для караульних кімнату і, крім того, давав чай і хліб. «Завдяки такій кооперації, господар певною мірою був убезпечений від грабежів» [584, с. 275].

Хоча іноді на вулицю в темний час доби побоювалися виходити навіть офіцери, які за визначенням мали зброю та вміли нею користуватися. Навесні 1919 р. у Керчі начальник гарнізону видав наказ, який забороняв мешканцям виходити з домівок пізніше 22-ої години; містом ходили призначені патрулі. Оскільки безчинства бандитів продовжувалися, вийшов наказ, який забороняв офіцерам ходити містом вже після 7-ої години вечора [69, арк. 4, 5].

Одяг у період революції був індикатором ставлення до його власника з боку різних учасників громадського протистояння, за ним визначали своїх або чужих. Під словом «буржуй» мали на увазі будь-яку інтелігентну людину, яка носила більш-менш пристойний одяг. Небезпечно було ходити в котелку або капелюсі. Характерним способом врятувати себе від розправи для представників раніше

привілейованих верств суспільства було переодягання. Публіка переодягнулася «у непомітне плаття та знітилася». Люди із вищого товариства «дістали звідкись жахливо поношені пальта та наділи на голову картузи». Одягнутися під простолюдина вважалося необхідним для особистої безпеки [42, арк. 28].

У 1917 р. О. Володимиров, добираючись до рідних місць, звернув увагу, що серед маси солдатів не видно жодного офіцера. Мабуть, всі офіцери переодягнулися в солдатські шинелі, і на деякий час зробилися «товаришами» [83, арк. 6]. Юнкер Яконовський у Кременчуку зіткнувся з відчайдушною спробою «буржуїв» злитися з натовпом простолюдинів за допомогою «по можливості спрощеного» одягу: «Солдатський картуз і драпове пальто з хутряним коміром. Сіра шинель, а під нею смугасті брюки і штиблети в калошах» [710].

У 1919 р. у Києві за більшовиків всі чоловіки були одягнені одноманітно. «Панували високі чоботи та захисний колір» [584, с. 145]. Подібним спостереженням ділився В.В. Шульгін, оцінюючи натовп у Києві у 1926 році: «Терпкий, але не рвано-подертий, як було у 1920 році. Захисного кольору, який своєю безрадністю заливав тоді все і всіх, зараз не видно зовсім» [706, с. 69]. Цей факт підтвердила київська студентка. Київські вулиці, за її спостереженням, дуже змінилися за останній час. За більшовиків постійно зменшувалося число елегантних і навіть просто охайно одягнених перехожих, особливо чоловіків. Більшість ходила в солдатських шинелях або шкіряних куртках і чорних картузах. Дами перестали носити капелюхи. Всі прагнули надати собі «демократичного вигляду» [549, с. 211]. Киянин Р. «замовив собі в кравця косоворотку». Хоча в нього вдома було десять костюмів, але він був вимушений замовити собі цю сатинову сорочку. На службі йому зробили зауваження за те, що він «надто елегантний». Після цього випадку студентка зрозуміла, чому всі її товариші по службі набули такого неохайного вигляду [549, с. 227].

Оболенський у Севастополі перед приходом червоних побачив на вулицях багато перехожих, але це був вже не звичний натовп «спекулянтів, військових і ошатних панянок». «Буржуї» причаїлися в своїх квартирах, і натовп став «значно більш сірим». Побачивши якогось чоловіка, що стояв на розі в картузі та чумарці, Оболенський вглядівся в його обличчя, і взяв одного з великих чиновників управління внутрішніх справ. Очевидно, він вирішив залишитися у Криму та «про всяк випадок перефарбувався в захисний колір». Знайомі зустрілися очима, але, щоб не компрометувати один одного, пройшли повз, не розкланюючись [617, с. 82, 83]. Нарешті, полковник армії Врангеля, який теж залишився у Криму, перешив частину одягу, причому щось було зшито вручну, оскільки в господарів не було швейної машини. Його метою було набуття «пролетарського забарвлення». Не дивлячись на швейні експерименти, «у бабусі все одно зберігся аристократичний вигляд» [77, арк. 15].

Особливим мистецтвом було вміння заховати цінні речі так, щоб їх не знайшли під час обшуку. Господарі домівки, у якій у березні 1918 р. тимчасово мешкав В.К. Винниченко, постійно чекали радянських візитерів: «Цілий день вишукувалися способи ховання грошей і дорогоцінних речей. У діжечки з квітками, в піаніно, в трубку раковини, в ручку дверей, в тисячі місць, які вигадувала напружена, злякана, гарячкова фантазія тільки цим зайнятих людей» [

517, с. 313]. У лютому 1919 р., в одному з приватних листів за кордон згадувався напад грабіжників на квартиру однієї зі знайомих автору київських сімей. Під час вторгнення були побиті господиня будинку та її дочка, але «шуби, на щастя, не знайшли, а також діамантів Єлизавети Романівни». Тобто, найцінніші предмети в квартирі були заховані дуже надійно [10, арк. 11, 11зв.].

В Одесі у 1920 р., напередодні приходу більшовиків, активізувалися бандити. Але городяни однаково ходили до клубів і театрів, а для повернення додому збиралися групами та ховали цінні речі на собі. Але це допомагало мало. Жінка, яка потерпіла від бандитського нальоту, скаржилася: «Він, негідник, слухає, де цокає, — туди і лізе. Я кажу — це серце від страху. Та хіба вони чесній людині повірять!» [675, с. 331].

Нарешті, можна було максимально укріпити власний будинок. У червні 1918 р. у Каневі В.К. Винниченко потихеньку перетворював свій будиночок на «мініатюрну фортецю». На вікна були прибиті віконниці з дощок. До дверей Володимир Кирилович пристосував підпору. Розрахунок був на те, що, в разі нападу банди від трьох до п'яти осіб облогу можна буде витримати. Якщо придуть вісім-десять осіб, єдиною надією була «поміч згори, з дачі Біляшівського». У будь-якому випадку було вирішено битися до останнього: «Нема ніякої практичної рації впускати в хату без бою, все одно вб'ють. Тепер грабіж набув цілком закінченої й рішучої форми: всіх убивають, чи знайдено гроші, чи ні, все одно. При такій умові було б дуже легковажно не лишити собі хоч одного-двох шансів на рятунок» [517, с. 287]. Вважалося, що жити у великих будинках завжди безпечніше [621, с. 226], але тут могло йтися хіба що про менший ступінь вірогідності нападу саме на вашу квартиру. Кияни в травні 1920 р., перед приходом поляків, сиділи по домівках, виставивши за заведеним порядком чергових біля кожного під'їзду. Вночі наставала абсолютна тиша, місто здавалося вимерлим. «Зовнішні двері закривалися наглухо, і в кожному під'їзді були такі пристосування, колоди для підпори, залізні штанги, крюки, які робили будинок неприступною фортецею для грабіжників» [557, с. 11].

Часта зміна влади позбавляла обивателів волі до порятунку. Коли в жовтні 1919 р. червоні ненадовго увійшли до Києва, напередодні вранці вулиці були загачені натовпами біженців. Київська студентка не рушила з місця: «Що за сенс у такій втечі? Куди бігти?» [549, с. 231]. Набагато важливіше було забезпечити себе продуктами харчування. Загроза загибелі від випадкової кулі або снаряда була гіпотетичною, а загроза голодної смерті була завжди реальною.

Коли більшовики зайняли Київ остаточно, обивателям здавалося «дивним і незрозумілим», як купка обірваних і голодних людей узяла місто, «де стільки здорових, сильних чоловіків, де всі так жадібно прагнуть звільнення і нічого не хочуть для цього зробити. Організовується влада, як із рогу достатку сиплеться наказ за наказом. Ми готові чекати, чекати до безкінечності, поки хто-небудь — однаково хто — тільки не ми самі, звільнить нас» [621, с. 226].

Ще однією спробою мирних міських обивателів врятуватися або хоча б захистити себе від численних небезпек того часу було створення самоохорони. Склад її груп і загонів був зрізом суспільства, вони склалися з представників усіх соціальних груп. За рішенням педагогічних рад, при навчальних закладах

організовувалися дружини із учнів старших класів [243]. Характерно, що в більшості гімназій і реальних училищ неодмінною умовою створення дружини з учнів була обов'язкова присутність дружинників на навчальних заняттях. У зв'язку із завершенням для Росії та України світової війни і демобілізацією армії, відкрилася можливість для організації охорони з професійних військових. Тільки у Харкові в січні 1918 р., за даними бюро праці «Товариства допомоги колишнім офіцерам», шукали роботу 294 представники цієї категорії громадян [458].

Кадрову основу загонів самоохорони в населених пунктах та промислових підприємствах Донецького басейну і в пролетарських районах великих міст складали колишні солдати-фронтовики, червоногвардійці, робітники рудників, селяни-батраки [137, арк. 15, 35, 83; 138, арк. 54, 78, 79; 139, арк. 71, 93; 142, арк. 23, 23зв.]. Дуже строкатим був особовий склад приватновласницьких загонів за гетьмана. В них були студенти, офіцери, солдати, добровольці, юнкери, кадети та гімназисти старших класів [84, арк. 81]. Р.Б. Гуль, що знаходився у Києві в період гетьманства Скоропадського, теж вступив до офіцерської дружини [539, с. 76]. Ад'ютант генерала Грішина-Алмазова, перебуваючи 23 листопада 1918 р. у Ялті, зазначив, що місто охороняється татарами та офіцерами [108, арк. 5].

На рубежі 1918–1919 рр., коли Добровольча армія зайняла Маріуполь, міське самоврядування сформувало загін із не призваних офіцерів для охорони міста [110, арк. 45зв.]. За інформацією добровольців, в охорону хлинула «маса темного, зіпсованого в минулому, за всіх політичних режимів, елемента» [110, арк. 46]. Щоб уникнути загострення кримінальної обстановки, добровольці спробували роззброїти населення, але «варта не вживала ніяких заходів для розповсюдження наказу про роззброєння» [110, арк. 47]. У січні 1919 р. в Одесі діяли студентська та єврейська дружини, створені виключно для громадської охорони [531, с. 96]. Тим більше, що серед осіб, які записалися до бойової дружини Народно-державної спілки, за відомостями білих агентів, «багато імен, добре знайомих Одесі й відомих кримінальному відділу, як грабіжники». Існування подібної дружини не могло забезпечити спокою та порядку [531, с. 160]. У вересні 1919 р. у Києві, за радянською інформацією, охорону міста несли «білогвардійські дружини, навербовані зі студентів, офіцерів і синків буржуазії». Діяльність цих загонів характеризувалася таким чином: «Охоронці, часто поголовно п'яні, цілий день нишпорять містом і, особливо, робітничими кварталами, проводять масові обшуки та розстріли» [532, с. 354, 355].

Вже на завершальному етапі своєї присутності в Україні командування Збройних сил Півдня Росії було впритул стурбоване проблемою громадської безпеки. У листопаді 1919 р. було розроблено проект правил про додаткову охорону. Причиною став «непомірний розвиток грабежів і насильства». Пропонувалося встановити посилену охорону «на кошти місцевих жителів, у її встановленні особливо зацікавлених» [57, арк. 45].

Виникали загони самоохорони за ініціативою органів місцевого самоврядування та громадських організацій, насамперед, професійних спілок. У Сімферополі цією проблемою займалася місцева міська дума, яка на засіданні 10 січня 1918 р. обговорила питання «про введення загальної повинності з охорони міста». Необхідність такого рішення диктувалася тим, що «зовнішня міліція буде

скасована», військові караули тимчасово замінювала робітнича дружина, і терміново вимагалось розробити «спосіб охорони міста» [239]. Оскільки в містах Криму не було багатопверхових будинків із десятками квартир, де до будинкової охорони входили 30–40 осіб, пропонувалося «об'єднати в спілки сусідні будинки, і заснувати не будинкову, а квартальну охорону». Для посилення оперативності реагування на виниклі загрози, домівки планувалося зв'язати електричною сигналізацією і з її допомогою забезпечити зв'язок із найближчими комісаріатами [281].

У Києві самоохорона повсюдно створювалася в січні 1918 р., в дні наступу більшовиків. О.О. Гольденвейзер зазначав: «У всіх будинках чергувала охорона, організована будинковими комітетами з мешканців» [643, с. 37]. Міська дума Єнакієвого на екстреному засіданні 11 квітня 1918 р. ухвалила рішення про розширення складу громадської охорони. Фінансування охорони громадського порядку в місті, в умовах дефіциту коштів, було можливе лише за рахунок додаткових відрахувань із громадян. Тому дума ввела спеціальний податок на утримання охорони й на тому ж засіданні затвердила кошторис [227].

Під час переходу територією України загону М.Г. Дроздовського з Румунського фронту на Дон, білогвардійці надавали, у міру можливості, допомогу місцевим жителям в організації охорони. Міський голова Мелітополя 4 квітня 1918 р. розмовляв з Дроздовським, у тому числі, і на цю тему, і отримав від нього декілька практичних порад [553]. Безпекою громадян була стурбована і радянська влада. Головною своєю опорою в організації охорони «зсередини всіх воріт і під'їздів» ЦВК Рад України обрав будинкові комітети. Оголосивши Київ на облоговому стані 22 лютого 1918 р., він доручив комітетам стежити за порядком з 10 години ночі до 5 години ранку [530, с. 4].

Після відходу гетьманської адміністрації погіршилася кримінальна ситуація у Донбасі. У листопаді 1918 р., під час страйку у Єнакієвому, порядок підтримувався «незначним загонем», створеним на кошти акціонерного товариства. Проти нього, нібито, готувався масовий виступ. Протистояти виступу загін не міг не тільки через свою нечисленність, але й через недостатність необхідного озброєння [531, с. 22]. У листопаді–грудні 1918 р. набір дружинників провела Нікопольська міська управа. Тут ситуація зі зброєю була набагато кращою. У лютому 1919 р. у дружині була 61 особа, на яких припадало сто гвинтівок [120, арк. 5–7]. На охорону міста було встановлено спеціальний податок [120, арк. 12, 12зв.]. Спочатку дружинники охороняли місто шість годин на добу, з переходом дружини з-під керівництва управи в розпорядження військово-революційного комітету служба стала цілодобовою [121, арк. 71]. Разом із загальноміською охороною діяли комітети будинкової самоохорони [120, арк. 2].

У Харкові 26 грудня 1918 р. до мешканців із відозвою звернувся товариш міського голови. Мешканцям кожного домоволодіння пропонувалося негайно провести вибори уповноважених з охорони, по одному від кожного домоволодіння. «Зважаючи на спішність здійснення охорони», загальні збори повинні були вважатися дійсними за будь-якого числа мешканців, що на них з'явилися. Чиновник висловлював переконання, що громадяни, «усвідомлюючи важливість самозахисту від бандитизму», негайно здійснять «всі думські ухвали,

направлені на охорону міста» [368]. 31 грудня 1918 р. комендант Харкова Попсуй-Шапко ввів у дію з шостої години вечора громадську охорону. «Всім військовим персонам та міліції» пропонувалося всього лише «допомагати міській охороні» [484].

2 січня 1919 р. харківська міська управа оголосила обов'язковою участь в охороні міста «всіх громадян від 18 до 42 років». Її організація доручалася дільничним комітетам з охорони, «а де такі ще не організовані» — дільничним продовольчим комітетам, під керівництвом начальника міліції О.П. Ніколаєнка. Охорона призначалася «виключно для підтримки зовнішнього порядку» й оголошувалася «абсолютно нейтральною» у політичному відношенні [224].

У лютому 1919 р. в Криму самоохорона створювалася за рішенням зборів місцевих жителів, хоча більшовики вели агітацію проти самоорганізації загонів [105, арк. 23]. Збори жителів висловили «повну довіру самоохороні, яка створювалася Добровольчою армією», і вирішили надати кошти на її утримання [105, арк. 94]. У Катеринославі також була створена дружина для забезпечення порядку, за ініціативою міської думи. Коли дума поцікавилася позицією дружини в політичних питаннях, її керівництво заявило, що «призначення дружини — не перевероти, а підтримка порядку і недопущення насильства, над ким би таке не чинилося — чи це клас заможний, чи робітник» [113, арк. 85].

Маріупольська міська управа, яка за білогвардійців замінювала міську Думу, на засіданні 7 серпня 1919 р. ухвалила рішення про звернення до військової влади з проханням дозволити «встановити спеціальний збір із мешканців міста, за рахунок надходжень із якого й утримуватиметься додатковий штат міського караулу» [155, арк. 4зв.].

Коли в серпні 1919 р. на околицях Києва одночасно знаходилися білі, червоні й армія УНР, користуючись тим, що в центрі не було жодної влади, злочинний елемент кинувся грабувати. Ініціативу з організації охорони і цього разу знову проявили голови будинкових комітетів. Кожний будинок традиційно уклав союз із сусідніми будинками «на випадок нападу хуліганів» [584, с. 188]. У жовтні 1919 р. у Києві діяв невеликий загін громадської міліції, терміново організований у ці дні міською думою [643, с. 54].

У період перебування білогвардійців в Україні, домовласники в містах платили збір, у тому числі, на нічні караули [58, арк. 24]. Одночасно Таврійський губернатор отримав від Управління внутрішніх справ 60 тис. крб. «для видачі винагороди особам, які добровільно несуть охорону Ялтинського повіту» [70, арк. 100зв.].

Самодіяльність громадян у галузі охорони неодноразово виявлялася в Одесі. На рубежі 1918–1919 рр., за інтервентів, виникли навіть спеціальні озброєні дружини, яких наймали, щоб вночі проводити з міст відпочинку «після прогулянки буржуазію по домівках» [711, с. 37]. Там само, на початку 1920 р., при наближенні Червоної армії, городяни для повернення додому зазвичай збиралися групами і запрошували охорону — «осіб п'ять студентів, озброєних чим Бог послав» [675, с. 331].

Що стосується ефективності самоохорони, то з цього приводу висловлювалися вкрай суперечливі думки, на початку революції переважно

скептичні. Перші сумніви з'явилися в процесі заміни старої поліції міліцією. Кореспондент «Одеського листка» іронічно запитував у березні 1917 р.: «Чи можливо порівнювати поліцейського постового, здатного дати різного роду підозрілим елементам відому відсіч, із яким-небудь худеньким міліціонером, студентом або робітником, без жодного стажу, навику та іншого» [347].

Професіонали правоохоронної сфери насторожено ставилися до помічників-любителів. У вересні 1917 р. начальник кийвської міліції О.М. Лепарський вважав недоцільним створення «дружин порядку», віддаючи перевагу формуванню додаткового складу міліції, «особливо кінної». Начальник необачно заявив: «Якого-небудь великого безладдя в місті зараз чекати не можна, для нього немає підстав» [367].

На думку одного із сучасників подій, Д.І. Дорошенка, восени 1917 р. у Чернігові «міліція нікуди не годилася, населення ніким не охоронялося» [643, с. 73]. Під час безладу на Володимирському базарі у Києві явно недостатню боєздатність продемонстрували як міліціонери, так і народні дружини. Натовп, у якому переважали солдати, «сильно пом'яв» багатьох міліціонерів, члену робітничої бойової дружини «проломили черепа». Крім того, під час безладдя натовп обеззброїв всю робітничу бойову дружину шорної майстерні [218]. Городяни часто вдавалися до самосуду над злочинцями. У жовтні 1917 р. у Києві, на Солом'янці, був знайдений убитим постовий міліціонер. Коли арештували відомого злодія М. Сікору, який назвав ще двох співучасників, натовп, що зібрався, чисельністю до трьох тисяч осіб почав вимагати негайної розправи, не зважаючи на наряд кінної міліції, увірвався в дільницю, витягнув убивць і розправився з ними [433].

Більш мирні обов'язки загони робітничої та селянської самоохорони виконували більш вдало. Восени 1917 р. загони самооборони у Бахмуті здійснювали охорону продуктів під час їх вивезення на залізничні станції [160, арк. 28]. Представники охорони Костянтинівського революційного штабу в грудні 1917 р. стежили за порядком під час концерту, спектаклю та лотереї, які організувало культурно-освітнє товариство селища Дмитріївка [160, арк. 62].

С. Сумський згадував події січня 1918 р. у Києві: «Всю ніч тривало в дворі чергування. Четверо чоловіків спускалися вниз кожні три години. Мовчки ходили чергові двором і прислухалися — до рідкісного вночі — пострілу або розриву» [643, с. 104]. Але, загалом, такі чергування допомагали мало. Гольденвейзер зауважив: «Останні ночі, як завжди перед зміною влади, досить тривожні. Мала місце ціла низка нальотів» [643, с. 37]. У період недовгого перебування більшовиків, під приводом обшуку в приватних будинках, приходили красти звичайні шахраї. «Щоб відрізнити фальшивих агентів розшуку від справжніх», буржуазія організувала за допомогою вже наявних будинкових комітетів нічні чергування, у яких жінки брали участь нарівні з чоловіками, і часто злодії, викриті вчасно, тікали, не заподіявши жодної шкоди. «Іноді їх вдавалося навіть арештувати за допомогою міліції, викликаної вчасно телефоном. Таким чином, буржуазія на ділі вчилася користі організації, єднання». Представники низьких верств майже ніколи не брали участі в чергуваннях. «Здавалося, що вони іноді знаходили певне злорадне задоволення бачити, як дівчата і панянки із вищого

товариства тьопали всю ніч по снігу при десятиградусному морозі». Дрібні торговці і ремісники також страждали від цих нічних атак, і багато крамниць і майстерень були таким чином пограбовані в цей час [596, с. 23].

В.І. Вернадський указував, що за більшовиків відбувалося роззброєння самоохорони, що нервувало мешканців. Він відчував, як його захоплює «огидне відчуття повного безсилля і повної невпевненості в завтрашньому дні, не за себе, а за близьких — можливості для них найжахливіших випробувань при недопущенні організації самозахисту» [510, с. 54].

Перед приходом німців, за свідченням музейного працівника М.М. Могилянського, тільки коли більшовики втекли з міста, почалася організація самооборони. Цей час запам'ятався киянам, як «абсолютно кошмарний». В одну з останніх перед приходом до Києва німців ночей було зареєстровано 176 нападів на квартири обивателів. Організація захисту давалася насилу. Були обрані будинкові комітети, які зайнялися організацією самооборони. Будинок № 22 на Володимирській став центром захисту кількох будинків дільниці, тут з'явився польовий телефон, що об'єднав шість навколишніх дружин, зобов'язаних з'являтися на перший виклик у місці, якому загрожували [606, с. 36].

У боротьбі з озброєними нальотчиками вирізнялася енергією «грузинська вільна дружина», яка за першим телефонним викликом виїжджала на допомогу з автомобілем, наповненим озброєними людьми. На допомогу грузинській дружині прийшли добровольці з київської інтелігенції, і «обиватель, замучений і зацькований, зітхнув трохи вільніше» [606, с. 35].

Захист давав реальні результати. Один напад було вчинено за всіма правилами військового мистецтва. З наглядового пункту дали знати, що повз пам'ятника Богдану Хмельницькому на Софіївській площі йде наступ. М.М.

Могилянський згадував: «Підбігши до вікна, я побачив, що через фонтан на площі поповзом рухаються ланцюгом озброєні люди в напрямку до нашого під'їзду. Почалася перестрілка й атака нашого будинку. Двері парадного під'їзду, забарикадовані на ніч дровами, встояли перед натиском ворога; сум'яття в будинку невимовне, на щастя для нас, викликана грузинська дружина прибула дуже швидко, через 10–15 хвилин битву було закінчено. У нас навіть обійшлося без втрат» [606, с. 36].

У березні 1918 р. у Харкові будинкова охорона організувалася майже усюди, і в нічний час чергувала у воротах та під'їздах будинків. Для будинкової охорони цього міста була характерною погана організація справи і відсутність зброї, що не дозволяло чинити реальний опір спробам грабежу [632, с. 11]. У більшості випадків будинкова охорона зводилася «до самовтіхи, або прямо до домашньої розваги, оскільки вночі було заборонено виходити з будинку». Щоб час чергування не минав даремно, на сходовий майданчик виносився столик, і починалася гра в карти. Молодь розважалася фліртом. У робітничих районах, де жили червоногвардійці, що з'являлися за тривогою з гвинтівками, самоохорони вдавалося вчасно піднятою тривогою запобігати грабежам [449]. Таким чином, навіть у цьому випадку мова не йде про бойові зіткнення з кримінальними елементами, а швидше про психологічну дію.

М.Г. Дроздовський записував у щоденнику 26 березня 1918 р.: «Розгубленість місцевої охорони перед нашим відходом під загрозами хуліганів, більшовиків, думка про необхідність найбільш можливим тікати» [553].

Встановлення режиму гетьмана Скоропадського призвело до скорочення злочинності, але не виключило існування самодіяльних органів забезпечення правопорядку. Так, у Харківському повіті усюди встановився порядок, який підтримувало саме населення, передаючи до рук правосуддя його порушників [448]. Одесити в травні 1918 р. оптимістично вважали, що «більшовицькі жахи стали надбанням минулого». На центральних вулицях стояли «браві міліціонери» [377]. Все ж таки злочинні елементи були далеко не всі нейтралізовані, роззброєння проводилося недостатньо енергійно. «Бували випадки, коли самі австрійці радили приховати зброю, кажучи, що скоро вона може знадобитися». Разом із цим, постачання зброєю благонадійної частини населення було ускладненим [75, арк. 2зв.]. Для охорони, окрім варті, організовувалися добровольчі дружини, але, «спішно сформовані, погано озброєні та навчені, вони серйозної сили не представляли» [76, арк. 3]. Але навіть представники Добровольчої армії визнавали, що апарат громадського життя в Україні, з прибуттям німців і отриманням гарантій особистої та майнової недоторканності, налагодився [65, арк. 29].

В одному з приватновласницьких загонів на Сумщині його начальник, що мав документи поручика, з метою примусити поміщика збільшити платню, неодноразово подавав різні протести. Вони стосувалися то поганого приміщення, то незадовільної їжі. Щоб показати особливу небезпеку своєї служби, начальник двічі навіть інсценував своїми ж людьми напад на маєток, який відбивав, звичайно, з повним успіхом [84, арк. 83]. Прикордонні містечка промишляли перевезенням біженців через кордон. Було багато приватних будинків, що перетворилися на заїжджі двори. Господарі брали з постояльців великі ціни і рекомендували візників, котрі знали, як провезти повз більшовиків. Були фахівці, які влаштовували переїзди під охороною матросів, що супроводжували підводи [672, с. 139].

Не дивлячись на формування офіцерської дружини в Києві, ситуація в місті загалом залишалася неспокійною. Р.Б. Гуль згадував: «Всю ніч ми несемо службу. Вулицями ходять дозори. В саду, за особняком і біля воріт стоять вартіві. Стоячи на посту, прислухаєшся, як то там, то тут у місті тріщать постріли» [539, с. 76]. Перед приходом петлюрівців у місті царювало безвладдя, яке продовжувалося цілий тиждень. У всіх будинках функціонувала охорона з мешканців, «але, як завжди, вона була абсолютно безсилою» [643, с. 51].

У 1919 р., у період перебування в краї білогвардійських військ, місцева адміністрація використовувала співробітників міської та промислової повітової варті в спробах протистояти більшовицькій агітації і в акціях із затримання більшовиків [150, арк. 15]. Характерно, що дії партизанських загонів не створювали особливих проблем для правоохоронних органів. Так, в одному з циркулярів наголошувалося, що в деяких ділянках «ховаються озброєні банди», а пристави ставляться до цього факту «абсолютно байдуже» [150, арк. 19].

Навесні 1920 р. в Одесі, окрім військових частин, по всьому місту були розкидані робітничі загони. На той час організувалися робітничі дружини, які розміщалися при дільницях міліції. На ніч виставляли в місті патрулі, які обходили доручені їхній охороні квартали [81, арк. 11].

Київ перед приходом поляків у черговий раз залишився без влади. Як завжди в таких випадках, на міських вулицях з'явилися якісь невідомі молоді люди з пов'язками на рукавах. Чи грабували вони самі, чи захищали від грабіжників, достеменно нікому не було відомо. Люди говорили, що «є справжні, які захищають, і фальшиві, які грабують». Найкращим виходом вважалося триматися подалі від «молодих людей із пов'язками» [621, с. 226]. З'явилася і цього разу «незмінна за всіх відходів влади» грузинська дружина. Було їх осіб двадцять — «здається, всі студенти». Під час попередніх переворотів виникала також єврейська самооборона, але цього разу «не було бажання та сил повторювати такий досвід» [557, с. 12].

Коли Катеринослав зайняли червоні, вони справили на жителів надзвичайно дисципліноване враження. Після того, як минуло декілька дуже спокійних днів, населення «почало благословляти радянський режим, що поклав край природному стану» [643, с. 194]. Діяльність самоохорони, яка продовжувала функціонувати і за більшовиків, була достатньо результативною. Так, селяни Маріупольського повіту у вересні 1920 р. «за власною ініціативою» провели облаву на бандитів. Вони впіймали декількох бандитів, частину яких було розстріляно на місці за вироком «надзвичайної трійки», а інших передали до рук повітової НК [235].

Закінчення бойових дій на основній території України поставило перед радами завдання наведення ладу після багаторічної війни. Організація міліції відбувалася або за наймом, або на добровільних засадах [175, арк. 8]. Знову почалася боротьба з грабежами, здирством, реквізиціями, конфіскаціями та іншим. Втім, подібні дії, а також обшуки й арешти, заборонялося проводити тільки без відома ревкомів, з їхнього дозволу такі дії стали цілком буденним явищем [175, арк. 4зв.].

Таким чином, безпека забезпечувалася на рівні міста, району, кварталу, окремого будинку. Охорона завжди створювалася у відповідь на посилення загрози злочинних посягань, але ніколи — завчасно. Ефективність, так би мовити, доморощеної охорони була досить низькою через нестачу озброєння, низький рівень військового навчання, відсутність відповідного досвіду. Її фактичне безсилля перед лицем реальної небезпеки підкреслювалося більшістю свідків. Виняток становили лише червоногвардійські загони в робітничих районах.

* * *

У 1917–1920 рр. карткова система була неминучим наслідком браку продуктів за будь-яких режимів, але радянські управлінці вирізнялися особливо непримиренним ставленням до приватної торгівлі. Проте, документи свідчать про непохитність ринку навіть у періоди найбільших репресій проти торговців. Незначність пайків примушувала громадян віддавати за їжу останнє майно. Вони продавали все, що тільки можна.

Разом із прямим обміном зберігався грошовий обіг. Іншими шляхами самостійного забезпечення продуктами були городництво, обробка міськими мешканцями сільських наділів, робота в селі за умов натуральної оплати, поїздки до сільської місцевості за продовольством. Хоча наявний попит значно перевищував пропозицію, але попит платоспроможний задовольнявся без проблем, тобто село виробляло продукти впродовж всієї громадянської війни в такій кількості, що могло забезпечити ринок навіть в умовах продовольчого розверстування.

Відсутність основних предметів споживання штовхала владу на найпростіший шлях подолання їх браку — на конфіскацію останнього майна в пересічних громадян, яке демагогічно іменувалося «надлишками». Ідеальною була б практика надання реквізованих благ громадянам, які найбільше цього потребували. На жаль, переважним правом користування чужим майном наділялися соціально близькі елементи — наприклад, радянські службовці. Останні не намагалися вирішувати проблем самостійно, а зі скаргами та погрозами зверталися до органів управління.

Револьюційні потрясіння 1917–1920 рр. прямо вплинули на побутові умови життя населення українських міст. Системна криза, яка виникла в цей період у суспільстві, змінила ціннісні пріоритети для більшості громадян. Заради виживання приносилися в жертву міський ландшафт — вирубувалися дерева в парках, ламалися лави й огорожі; звичайні меблі, які також йшли на розтоплення; зручний одяг, що обмінювався на продукти. Органи державної влади та місцевого самоврядування намагалися вводити нормований розподіл комунальних послуг — зокрема, електрики та води, а також в умовах крайньої необхідності застосовували надзвичайні заходи до працівників відповідних служб. Вони прагнули забезпечити будівельні, комунальні та інші потреби — такі, як вивезення сміття, прибирання вулиць, освітлення, опалювання.

Люди продовжували займатися традиційними справами — вони ремонтували свої будинки, вчили дітей, ходили до перукарень, шили новий одяг і взуття, перефарбовували і перешивали старі речі, виготовляли кустарне мило, у міру можливостей вирішували питання опалювання й освітлення, здавали та винаймали житло, закінчували довоєнні запаси сірників, солі, гасу, ламп і іншого. Восени 1920 р. у невеликих містечках, не дивлячись на численні політичні та військові зміни, городяни зберегли значну частину довоєнного майна — вціліли і м'які меблі, і книги, і музичні інструменти, і навіть годинник, який все ще працював. На ринку продовжувався активний обмін одягу та інших речей на продукти.

Одним із найважливіших завдань, що вирішувалися в цей період на різних рівнях, було забезпечення громадського порядку. Історія самоохорони в Україні має чіткі хронологічні рамки. Її початок припадає на літо–осінь 1917 р., коли слабкість Тимчасового уряду призвела, серед іншого, до погіршення криміногенної ситуації в країні. У 1917–на початку 1918 р. самоохорона часто була допоміжною силою для допомоги правоохоронним органам, які переживали глибоку кризу. У 1918 р., зі зміцненням української державності, правоохоронні органи навели в країні відносний лад, проте самоохорона продовжувала

виконувати свої функції як додатковий орган забезпечення стабільності. У 1919–на початку 1920 р. самоохорона неодноразово залишалася єдиною можливістю для пересічних громадян хоч якось захиститися від негараздів громадянської війни. Завершилася діяльність самоохорони наприкінці 1920–на початку 1921 р., одночасно зі зміцненням офіційних правоохоронних структур — міліції, Надзвичайних комісій і т.д. На більшій частині території України остаточно затвердилася радянська влада, і самоохорона поступово втратила своє значення.

Впродовж вказаного часу загони самоохорони або діяли паралельно з органами, що вважалися на той момент державними, або в окремих регіонах функціонували практично автономно. Місцеве населення було готове нести матеріальні витрати заради хоча б відносної безпеки. Комплектування охорони здійснювалося різними шляхами. По-перше, охоронні функції виконувалися по черзі мешканцями будинків. По-друге, трудові колективи висували до охорони своїх найавторитетніших представників. По-третє, здійснювалися періодичні мобілізації, або органами управління, або самозваними ініціаторами. Нарешті, були дружини, що формувалися за принципом добровільності.

Склад охорони залежав від характеру влади. Радянські установи вважали за краще привертати для забезпечення порядку колишніх солдатів-фронтовиків, робітників — насамперед гірників та металургів, і найбільш бідніших селян-батраків. Білогвардійці прагнули спиратися на дрібних і середніх власників міста і села. До груп і загонів охорони входили також відставні офіцери, студенти, учні старших класів, представники інтелігенції, декласовані елементи, колишні карні злочинці. Створювали охорону центральні органи управління, органи місцевого самоврядування, політичні і громадські організації, будинкові комітети. При зміні влади попередня охорона ніколи не продовжувала офіційної діяльності. Самоохорона виконувала численні функції, до яких можна віднести боротьбу зі спекуляцією, забезпечення дисципліни на громадських заходах, захист своїх населених пунктів від бандитів (хоч червоних, хоч білих, хоч зелених), затримання супротивників чинної влади, придушення безладдя, припинення погромів тощо.

Загалом, організація самоохорони, підтримувана і знизу, і зверху, стала закономірною, природною реакцією суспільства на наростання безладдя і, не дивлячись на численні витрати, принесла серйозні позитивні результати. Це соціальне явище слугувало яскравим доказом здатності суспільства до самоорганізації.

РОЗДІЛ 4

САМООРГАНІЗАЦІЯ У НАДАННІ ОСНОВНИХ ПОСЛУГ

4.1. Побутові послуги

Суспільство ділиться не тільки на працедавців і найманих працівників. Воно включає також велику групу людей, які самостійно забезпечують власну зайнятість. За часів національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні проблема самостійної зайнятості набула виняткової важливості, насамперед, у промислово розвинутих районах, тому що велика індустрія переважно занепала, внаслідок чого зросло безробіття. Подібне явище продемонструвало організаційний потенціал суспільства загалом і його окремих представників зокрема, при свідомому або об'єктивному зниженні регулюючої ролі держави в економіці.

Щодо можливостей надати необхідні послуги сучасникам і заробити при цьому на хліб працездатне міське населення поділилося на дві великі групи. Перша була представлена «щасливчиками», які володіли необхідною людям професією, особливо якщо в їхньому особистому розпорядженні знаходилися засоби виробництва. Це були, зокрема, ремісники різних спеціальностей. На думку співробітника чернігівської в'язниці Країнського влітку 1918 р. ремісники заробляли «величезні гроші» [42, арк. 79]. Їх заробіток досягав 1500 крб. на місяць [42, арк. 79об.]. Коли земський діяч В. Оболенський опинився у Бахчисараї, у нього виникло враження, що життя тут протікало так само, «як десять, п'ятнадцять та сто років тому». Тут були ті ж самі ремісники, які виконували свою роботу у відкритих лавках, на очах у перехожих [617, с. 37]. Оболенський вважав, що доходи ремісників випереджали дорожнечу життя, тому що вони «невідповідно» підвищували ціни на свої товари та послуги [617, с. 62, 63]. Тієї ж думки дотримувався київський адвокат О.О. Гольденвейзер: «Заробляли достатньо на стерпне життя самостійні ремісники — пічники, склярі, шевці, пилярі і т.п. Притому і з числа ремісників могли існувати не пролетарі, про яких піклувалися більшовики, а дрібні підприємці, котрі працювали своїми інструментами та зі своєї сировини» [527, с. 287].

Впродовж усієї війни та революції продовжували пропонувати свої послуги приватні кравці. З'явилося чимало недорогих кравчинь. Серед них зустрічалися колишні дворянки, які були вимушені заробляти на життя власною працею. Рукоділля вони навчилися в пансіонах та гімназіях, а нерідко і в інститутах шляхетних дівчат. У роки безробіття ці навички стали у великій нагоді. Коли у 1918 р. загін М.Г. Дроздовського зупинився у Мелітополі, його солдати не тільки отримали чоботи, черевики та білизну, але й дістали змогу із захопленого матеріалу зшити обмундирування на весь загін. Всі кравці Мелітополя були завантажені роботою, і не брали жодних сторонніх замовлень. Шиття велося дуже інтенсивно [553].

Влітку 1919 р. багато неприємностей і хвилювань нікопольським приватним підприємцям приніс командир особливого загону Нікопольського ревкому

Байраченко. У місцевого кравця ним були реквізовані швейна машина, ножиці та праска. Це було зроблено для виготовлення обмундирування для бійців загону. Байраченко переконував ревком у тому, що в майстра є всі матеріали і необхідні працівники, а роботи немає. До речі, кравець влаштував майстерню не на власній території, а орендував приміщення для роботи [130, арк. 50]. Голова ревкому швидко навів лад, наказавши негайно повернути швейну машинку кравцю-власнику [130, арк. 101]. Виконавши наказ, Байраченко, проте, не вгамувався, а задумав забезпечити свій загін новим взуттям, для чого заарештував цього разу майстра-шевця [130, арк. 104]. За спогадами О.В. Туркула, напередодні вступу Добровольчої армії до Харкова, один «тамошній шапкар» наперед заготовив сотні кашкетів кольорів білих полків і жваво торгував ними [673]. В.В. Корсак звернув увагу у Василькові, як жив місцевий швець. «Нас нагодували смаженою ковбасою з картоплею, і напоїли чаєм із цукром. За всю цю розкіш із нас узяли по-божому». На дворі був грудень 1919 р., час відходу добровольців і наближення більшовиків [584, с. 347].

Коли змінювалася влада, змінювалися і замовники, працівники ж залишалися ті ж самі. У грудні 1919 р. Харківський ревком наказав усім кравецьким майстерням терміново виконати замовлення Революційного Червоного Хреста [188, арк. 4]. Корисну для міста роботу виконувала ткацька майстерня при будинку ув'язнення, що отримала необхідну для цього пряжу [188, арк. 246]. У жовтні 1920 р. у Харкові, під час виготовлення одягу для червоноармійців, необхідний матеріал видавався різними установами тим співробітницям, які мали домашні швейні машини [533, с. 682]. Взагалі практика шиття вдома була дуже поширеною. Мешканець Бахмута І.Я. Кубланов писав у вересні 1920 р. до раднаргоспу, що в нього вилучили швейну ручну машину, за допомогою якої його дружина виготовляла за дорученням відділу освіти одяг для притулків [148, арк. 107]. Можна вважати, що одяг виготовлявся не тільки для притулків. І.А. Ведмідь, протестуючи проти реквізиції швейної машини, вказував, що в його сім'ї п'ять осіб, і його дружина сама шиє для дітей, і «трохи заробляє машиною і від інших замовлень» [148, арк. 117]. М.К. Беркович просив повернути ножну швейну машину, оскільки він за фахом кравець і здобував кошти особистою працею. Швейна машина для нього була «знаряддям ремесла та джерелом існування» [148, арк. 224]. Г.С. Ягудіна стверджувала, що все життя була модисткою, і в неї залишилася «за важку працю» машина, за допомогою якої вона обшивала свою сім'ю. Оскільки один її син був членом партії, а інші два сини служили у Будьонного, а всього сім'я налічувала дев'ять осіб, машину залишили господині [148, арк. 315]. Якийсь Ідессіс указував у заяві: «Дружина моя, як спеціалістка із шиття, має певне заробітчанство від своєї особистої праці» [148, арк. 152, 152зв.].

Нестача коштів у громадян створювала ситуацію, коли фахівці опинялися без роботи, але ціну за свої послуги не знижували. Стикаючись із дефіцитом замовлень, вони старанно шукали платоспроможних клієнтів. Газети того часу рясніли оголошеннями на кшталт: «кравець із Петербурга шукає роботу вдома» [245]. Харківська Спілка військово-покалічених воїнів мала шевську та кравецьку майстерні, у яких працювали десять інвалідів, утім, замовлення на роботу були «дуже незначні» [198, арк. 101зв.]. У вересні 1920 р. бухгалтер Ласточкін

скаржився, що віддати матеріали для шиття приватному кравцю, «зважаючи на дорожнечу», не видавалося можливим [148, арк. 81].

Розвивалося приватне виробництво взуття. У Сімферополі в січні 1918 р. місцевий торговець взуттям Ігноян був готовий відкрити взуттєву фабрику. У нього була можливість придбати «верхній товар», а «підшовний товар» він просив у комітеті [239]. Учасник громадянської війни А.І. Говжесєв, будучи учнем кустаря-шевця, спочатку працював за наймом майстром у одного підприємця у Бахмуті, потім впродовж всього 1918 року працював у іншого, і лише в лютому 1919 р. добровільно пішов до Червоної армії [141, арк.133]. У вересні 1919 р. у Маріуполі громадянин Медников орендував приміщення у власника Вартаньяна «під механічне взуттєве виробництво» [153, арк. 117]. Коли армія батька Махна захопила на лінії залізниці Синельникове-Олександрівськ військові ешелони німецьких військ, у них опинилося багато різного взуття та шкіри для взуття. Н.І. Махно розпорядився шкіру забрати і розподілити в громадському порядку [604, с. 296]. Під час відступу добровольців, у Василькові під Києвом робітники відкрили шкіряну фабрику, що стояла без діла, і роздали охочим усю шкіру, що знаходилася там, щоб вона не потрапила до рук більшовиків [584, с. 347].

Зубожіння населення змушувало людей доношувати старі речі, але робилися спроби надати ношеному одягу більш-менш пристойного вигляду. Наприклад, одяг можна було віддати чистити. У суворому 1919 році газета «Донецька комуна» оголосила про відкриття майстерні з хімічного чищення та виведення плям [283]. Серед архівних документів зустрічаються звернення кустарних виробників мила [148, арк. 107зв.] і власників фарбувальних майстерень [148, арк. 307]. До речі, красильник Еткінд просив «звільнити від реквізиції взятую до обліку фарбу як єдине джерело існування», додатково інформуючи про свою інвалідність [148, арк. 314]. Причому майстерня не залишалася без замовлень — за декілька днів вересня 1920 р. у роботу здали пальта чоловіче [148, арк. 348] і дамське [148, арк. 310], а також шинель [148, арк. 307].

Впродовж усього періоду війни в містах працювали перукарні, переважно приватні. Ціни за їхні послуги деколи ставали недоступними для широких верств населення. В.І. Вернадський в один із квітневих днів 1918 р. записав у щоденнику, що Наташа його постригла: «Не хочеться витратити два карбованці!» [510, с. 73]. Проте, навесні наступного року в Одесі, не дивлячись на постійний брак найнеобхіднішого, І.О. Бунін регулярно відвідував перукарню, то для гоління [502, с. 134], то постригтися [502, с. 149].

Мешканець Луганська А.І. Фіш у січні 1920 р. зібрався відкрити перукарню. Знявши кімнату в приватному будинку, він зобов'язався тримати свою перукарню в порядку й дотримуватися чистоти [170, арк. 19]. Його сусід П.М. Нескорода поскаржився до ревкому, що Фіш почав роботу в приміщенні, де раніше знаходився тифозний хворий [170, арк. 20].

У Єнакієвому у 1920 р. існували дві радянські перукарні, на жаль, закриті санітарним наглядом, зважаючи на відсутність опалювання, білизни, гарячої води [403]. Газетне повідомлення про закриття перукарень супроводжувалося наступним доповненням: «Робітники та службовці не мають змоги платити 200–300 карбованців за гоління в приватних перукарнях» [403]. Отже, приватні

перукарні успішно функціонували, і ніхто не збирався їх закривати. Вражає рівень інфляції на прикладі зростання цін на підстригання, за два роки з двох до трьохсот карбованців! У Бахмуті було дві приватні перукарні, у яких працювали 24 співробітники. Місцевий відділ комунального господарства в травні 1920 р. ухвалив рішення про їх муніципалізацію [133, арк. 64]. Особливим наказом зроблено застереження, щоб платня за підстригання і гоління в перукарнях стягувалася з буржуазії у подвійному розмірі проти платні, вказаної у таксі [133, арк. 188]. Перукарні працювали з 9 ранку до 5 вечора, підстригтися коштувало клієнту 25 карбованців, гоління і миття голови обходилися в ту ж суму. Звертає на себе увагу чутлива різниця у вартості послуг у приватних і в муніципальних установах — у 8–12 разів [133, арк. 190].

Джерелом доходу могла слугувати нерухомість, що здавалася в найми. Домовласник Д.І. Ганін у Нікополі здавав житлову площу двом вдовам. «Одна платить 10 крб., інша — 16 крб. на місяць» [121, арк. 134].

Для ремісників далеко не завжди ситуація була щасливою. Влітку 1919 р. у багатьох провінційних містах України були відсутні матерія, шкіра, нитки, будівельні матеріали. Тому фахівці різних професій, серед яких були кравці, шевці, столяри, теслярі та чорнороби, залишилися без роботи [3, арк. 16].

У період активних бойових дій між усіма учасниками громадянської війни в Україні економічно активні городяни продовжували торгові операції. З лютого 1919 р. С.Т. Костін тримав у місті Олександрівську молочну ферму «у кількості 16 корів і 1 бика». Молочні продукти він реалізовував у місті. У квітні ферма була переведена на острів Хортицю, збільшившись до 28 корів. Із приходом білих до Олександрівська острів Хортиця став фронтом. Адміністрація острова повністю була на боці білих, тому молоко продовжували відправляти для продажу в Олександрівськ [126, арк. 23, 23зв.].

Про забезпечення потреб населення шляхом розвитку кустарного виробництва піклувалися місцеві ревкоми. Слов'янський ревком організував декілька майстерень, серед яких були слюсарна, ковальська, столярна, шевська, повстяна [190, арк. 43, 43зв.]. Перший час при радах продовжували звичну роботу годинникарі. Більше того, їхніми послугами користувалися і радянські установи. У Луганську всю зиму 1919–1920 рр. годинниковий майстер З.Х. Юфф лагодив годинники в радянських установах, одержуючи за кожний годинник, за яким доглядав, по п'ятдесят карбованців щомісячно [172, арк. 166]. Але вже в червні 1920 р. Луганський комунгосп узявся до організації радянської годинникової майстерні [296].

Принцип самостійної зайнятості реалізовувався в украї несподіваних місцях. У вересні 1920 р. відділ управління Катеринославського губернського виконкому надіслав запит до губернської НК. Відділ зацікавився якимось «буржуєм» Раєвим і тим, «на яких умовах він налагодив у концентраційному таборі майстерню» [118, арк. 82].

Промислові робітники, що залишилися на заводах, по суті ставали тими ж ремісниками й існували за рахунок продажу власноручно виготовлених виробів, насамперед, запальничок [96, арк. 22]. Вже в липні 1918 р. робітники багатьох рудників Донбасу розбіглися в пошуках заробітку. Хтось зміг влаштуватися на

інших рудниках, які ще працювали,. Але кваліфіковані робітники вимушені були піти працювати чорноробами, сторожами, двірниками. І на тих, які навіть так влаштувалися, оточуючі дивилися, «як на щасливців» [48, арк. 202].

Знаходилися заповзятливі організатори, які створювали всілякі курси з оволодіння ремісничою спеціальністю. Це могли бути які-небудь «курси миловаріння», безумовно, з викладанням фахівців, і з «варінням усілякого мила» [470], або курси шиття взуття під стандартною вівіскою «Самодопомога», які обіцяли не інакше як випуск «закінчених інтелігентних майстрів-шевців». Для тих, хто сам все-таки не хотів шити черевики, але був готовий навчати цьому інших, відкривалися інструкторські курси [467].

Мали нагоду заробити люди, які надавали транспортні послуги. Впродовж всього періоду 1917–1920 рр. у містах працювали візники. Завдяки частим перебоєм у роботі громадського транспорту, а також в умовах паніки, що часто виникала, їм вдавалося встановлювати спекулятивні ціни на свої перевезення. У червні 1918 р. у Полтаві, згідно із законом, такса за послуги візників була розклеєна в будівлі міліції та надрукована в газетах. Але вона так само не відповідала дійсності, як і розклад потягів, що друкувався в тих самих газетах. «Є нічим не обмежений апетит візника, що покликається на апетит свого коня. Ну, на вокзал ще, туди-сюди, пішки пройдешся. А ось вночі з вокзалу, понадієшся на міські лінійки, і заплатиш дві «червоненькі» до Земства. Якщо людина довезла гаманець щасливо в потягу, вона його на візнику позбудеться» [348].

Г. Гуммеруса, коли він приїхав до Києва, весь день біля вокзалу чекала рідкісна в той час у місті карета, запряжена двома кіньми, під назвою «лихач». Але до готелю йому довелося добиратися все ж таки на деренчливому возі, який послу пощастило найняти [538, с. 103]. Полковник В.С. Хитрово, котрий покинув Київ, щоб потрапити до Денікіна, опинився в нікопольському готелі разом із відомим тютюновим фабрикантом Богдановим. Вони вирішили продовжувати подорож до Криму кіньми. «Найняли дві підводи, переправилися через Дніпро на поромі, і 4 січня 1919 р. рушили на Мелітополь» [691, с. 156].

Коли ввечері 3 квітня 1919 р. зі швидкістю блискавки розповсюдилася чутка про залишення Одеси союзними військами, у місті почалася неймовірна паніка. Всі готелі за один день спустіли абсолютно. Візники брали за перевезення речей із міста в порт скажені гроші [87, арк. 13]. У травні 1919 р. денікінський полковник Тарасевич звернув увагу на те, що у Харкові «візників мало, але автомобільна їзда зовсім припинена, що ще більше наводить смутку на мешканців». Невелика кількість візників призвела до зростання цін за користування підводою до 500–700 крб. за день [112, арк. 32]. В. Оболенський, мандруючи Кримом, одержував інформацію про який-небудь черговий грабіж «зелених» від зустрічних пасажирів, які їхали на візниках, котрі заради безпеки збивалися групами [617, с. 38].

Влітку 1920 р. біженка з Криму в радянському Харкові не змогла скористатися візничою прольоткою, оскільки візник «менше двох тисяч до Павловської площі брати не хотів» [39, арк. 41зв.]. Візники заробляли не тільки перевезенням пасажирів і багажу. У березні 1920 р. у Харкові НК розстріляла візників С. Гарячого та Г. Лісового як «учасників бандитських зграй, що

обслуговували бандитів під час пограбувань» [607, с. 148].

П.С. Бобровський, розказуючи про кримську евакуацію, згадував, що, під час стоянки на рейді Ялти, він спостерігав у бінокль «велике пожвавлення» на набережній. «Ходили, стояли люди, їздили візники» [496].

Намагалися заробляти власники не тільки гужового, але і водного транспорту. У серпні 1919 р. 26 нікопольських човнярів звернулися до завідувача відділу водного транспорту: «Єдиним джерелом прибутку є наші човни, якими ми обслуговуємо переправу Нікополь-Кам'янка. Кошти, які були на випадок безробіття в нашому комітеті, вичерпані, бо вже більше місяця продовжується безробіття». Платня за перевіз складала два карбованці [122, арк. 37, 37зв.]. За спогадами М.В. Омеляновича-Павленка, на Дністрі переправу тримали місцеві рибалки, які за невелику ціну перевозили тих, хто втікав від більшовиків, партіями по 8–10 осіб [618, с. 83]. Залізничний потяг, у якому їхав на південь юнкер Є. Яконовський, не зміг перетнути Дніпро, зупинившись біля Кичкаського моста. «Міст був висаджений. Його знівечені ферми чорніли у вечірніх сутінках». Сотні пасажирів потяга були вимушені рухатися далі самостійно, у чому їм допомогли місцеві човнярі, що перетворилися на перевізників [710].

Взагалі послуги залізничного транспорту надавалися впродовж всієї революції та війни, хоча це було пов'язано з багатьма труднощами, викликаними військовими діями. Коли князь Є.М. Трубецькой дорогою на південь зупинився біля Харкові, він дізнався, що шлях на Севастополь відрізаний, оскільки в районі станції Синельникове діяла «розбійницька банда знаменитого Махна, яка зупиняла потяги та нещадно їх грабувала». Шлях на Новоросійськ був перерізаний іншою бандою. Показово, що потяги «ходили як у тому, так і в іншому напрямі» [672, с. 158].

Військовий медик В.Г. Іванов, що служив у санітарному потязі, супроводжував з Харкова до Рівного поранених німецьких солдатів, звідки, завантаживши колишніх полонених росіян, рушив на південь. Кожна станція була під владою або Петлюри, або Григор'єва, або Махна. У Бірзулі зібрався загін добровольчих офіцерів, які чекали союзників з Одеси. На станції Знам'янка було вирішено пробиватися до Криму [86, арк. 21]. Ближче до Мелітополя, на станції Попове, виникло нове державне утворення — так звані «опанасівці», що займалися обшуками, грабежами, розстрілами офіцерів. Наступна станція, за словами Іванова, не належала нікому, але там побувала добровольча розвідка [86, арк. 35].

В.О. Ауербах за фальшивим паспортом також влаштувався до санітарного потяга, який 31 грудня 1918 р. рушив до Криму з хворими та пораненими солдатами колишнього Південно-Західного фронту. Передбачався маршрут: Київ — Полтава — Лозова — Севастополь. Але в Полтаві йшли бої, і потяг повернув на Кременчук, П'ятихатку, Катеринослав, Синельникове. У П'ятихатці пасажири чекали декілька днів, поки петлюрівці вибивали з Катеринослава махновців, у Катеринославі «знову простояли дні два або три, поки від них же не «очистили» Синельникове». У Синельниковому стояли дні три-чотири. Вирішили просуватися до Миколаєва, але у Долинській були затримані «до надання дозволу від отамана Григор'єва» [82, арк. 95–97].

Залізничним пасажирським сполученням користувалася така специфічна група пасажирів, як більшовицькі підпільники. Завдяки масовому руху мішечників і військовополонених «можна було легко і безкарно проходити через кордон» [102, арк. 111]. Більшовик, направлений до білого тилу, розповів, що, зупинившись у селі недалеко від Полтави, він і його товариші дочекалися заняття цього села білогвардійцями. Зворотний шлях був ще простішим, дістатися до червоних вдалося навіть без пересадок: «Із Харкова поїхали на Курськ, і на станції Польовій вже опинилися у наших». Характерно, що ніде не вимагалися ніякі пропуски та дозволи [93, арк. 17].

Стабільним попитом у 1917–1920 рр. користувались послуги виробників продовольчих продуктів, або власників пунктів громадського харчування. Турецько-підданий А.О. Татосьян, який мешкав у Нікополі, ще у 1917 р. орендував пекарню, яка продовжувала працювати й у 1919 р. [122, арк. 33]. У Маріуполі впродовж всього 1919 року працювали не тільки міська громадська хлібопекарня та пекарня при Управлінні військового начальника, але й «приватні хлібопекарні — великі та малі» [157, арк. 6].

Діяльність приватних підприємців наражалася на численні труднощі, пов'язані із загальними проблемами епохи. У лютому 1919 р. нікопольський воєнком реквізував приміщення клубу, що призвело до закриття буфета при клубі. Власник буфета Ф.І. Бондаренко інформував ревком, що в буфеті служили п'ять осіб — кухар, два офіціанти і двоє дівчат на кухні, які «із закриттям клубу залишилися без засобів для існування, і при нинішньому безробітті іншої справи або місця не мають нагоди знайти» [130, арк. 41, 41зв.]. У липні 1919 р. шість буфетників просили дозволити виготовлення та продаж морозива, оскільки були позбавлені інших засобів для існування, тому що більше нічим було торгувати — тютюнові вироби, солодощі, прохолодні напої у місті були відсутні, і не було на що годувати сім'ї [130, арк. 132, 132зв.]. У серпні 1919 р. буфетник, артільник, кухар і два офіціанти, які працювали в ресторані «Кафе-паштетна» «на основах трудової артілі», просили ревком виключити їх зі списків буржуазії «як трудівників» [122, арк. 40, 40зв.].

У лютому 1919 р. мешканка Нікополю, сваха С.С. Малахова поскаржилася до ревкому, що ще в серпні 1918 р. займалася пошуками нареченого для дівчини Ганни Гордон. Від родичів дівчини було «обіцяно придане на 20 тисяч карбованців, із яких свасі належало 10%». Молодята зустрілися в будинку свахи, відбулися заручини, а потім і вінчання. З боку нареченого також був посередник, який після весілля отримав гонорар, а Малахова не отримала нічого [121, арк. 14, 14зв.]. До речі, Малахова у своїй діяльності не була одинокою. Навіть не у відносно щасливому 1918 році, а глибокої осені 1919 року, в Києві, що знаходився між білими та червоними, «інтелігентна дама» пропонувала «посередництво зі влаштування шлюбів» [353].

У лютому 1920 р. харківська Надзвичайна комісія реквізувала дві фотографії, що належали «місцевим буржуям-фотографам». Серед інших була обрана і фотографія гр. Піцека, «представника чесько-словацької буржуазії» [189, арк. 50]. Більше того, щодо громадянина Піцека було збуджено кримінальну справу «за заховання ним від узяття на облік фото-відділом фотографічного обладнання» [

189, арк. 50зв.]. Для нашої теми важливим є сам факт роботи приватних фотостудій, принаймні, до лютого 1920 р.

Загальна криза комунального господарства негативно впливала на роботу лазень. В Одесі вже в лютому 1918 р. із 57 лазень працювали тільки 22. З них 10 опалювалися дровами, а 12 — рідким мінеральним паливом, причому будь-які запаси палива були абсолютно відсутні. У січні через брак палива два тижні не працювала найбільша приватна одеська лазня Ісаковича. Влітку були потрібні серйозні витрати на ремонт. Тим часом місцевий комісар праці зажадав від власників лазні здавати до міського бюджету весь чистий прибуток [35, арк. 22, 22зв.]. Господарі намагалися довести збитковість свого промислу, надавши розрахунок, на основі якого складалася мінімальна вартість купання однієї людини. За півфунта мила, при його вартості 50 карбованців за пуд, клієнту слід було заплатити 50 копійок. За три відра гарячої і два відра холодної води нараховувалося 5 копійок. Утримання восьми робітників та одного завідувача коштувало відвідувачу 10 копійок, витрати на опалювання складали 25 копійок з однієї людини [35, арк. 29]. Таким чином, собівартість миття складала 90 копійок. Якщо клієнт вважав за краще роздягатися за перегородкою, відвідини лазні обходилися йому в один карбованець. Таким чином, передбачуваний прибуток міг скласти ту суму, яку громадянин міг заплатити понад один карбованець. Демократичність банної процедури не передбачала наявності великої кількості настільки платоспроможних відвідувачів [35, арк. 13].

З остаточним поверненням більшовиків прийшов час відновлення лазень, більшість яких у результаті війни повністю занепала. Навесні 1920 р. бахмутський комунгосп був вимушений узяти на баланс дві міські лазні, які не ремонтувалися колишніми власниками більше року [133, арк. 353]. Активізувалася діяльність пральних, які працювали з максимальним навантаженням, причому найбідніше населення користувалося їхніми послугами безкоштовно [40, арк. 51].

Фахівці у відповідних сферах діяльності чуйно уловлювали суспільні потреби, і дуже своєчасно пропонували свої послуги. Коли у 1918 р. розгорнулося активне будівництво української національної державності, газети зарясніли оголошеннями такого типу: «Українською мовою і назад перекладаю всілякі ділові папери, листи, прохання, статті, книги та інше» [460]. Восени того ж року, в умовах наростання хаосу в країні, актуальним стало бажання людей зазирнути у власне майбутнє. Взнати свою долю таким людям пропонував «відомий окультист В.Д.Ф.», редактор журналу «Питання хіромантії та гіпнотизму» і газети «Вісник окультизму та спиритизму», що приїхав до України після п'ятнадцяти років безперервної практики у Москві [440].

Набагато складнішим було вирішення питання про працевлаштування для тих груп людей, які позбулися колишньої роботи, причому володіли професіями, які не відповідали вимогам нового часу, або взагалі не мали професії. Демобілізовані солдати, що повернулися додому і не знайшли роботи, вимушені були заробляти на життя вантаженням дров, але для них хоча б була звичною фізична праця [378]. Ситуацію, у якій опинилися представники раніше привілейованих верств, із фотографічною точністю зафіксував фейлетон у газеті «Південний край» у вересні 1918 р. В одному із багатих будинків Харкова одного

разу ввечері у дверях зіткнулися відразу два гості — дама, що принесла черевики, здані раніше в ремонт, і чоловік у френчі, що передав рахунок із дров'яного складу за привезені дрова. У процесі спілкування з'ясувалося, що дама, яка працювала приймальною замовлень з ремонту взуття і займалася доставлянням їх клієнтам, нещодавно була дружиною генерала. Чоловік у френчі, що числився муляром дров'яного складу, нещодавно був капітаном другого рангу [318].

Дивовижне вміння пристосовуватись до умов існування, що стрімко змінювалися, продемонстрували студенти. У серпні 1918 р. студенти Київського політехнічного інституту узяли в оренду готель «Пушкінський», на першому поверсі будинку № 99 на Бібіковському бульварі, і вже від себе почали здавати від доби кімнати в піднайми [46, арк. 184]. В. Кравченко розповів, як у 1920 р., разом з однокурсниками, організував пересувну перукарню. Вона користувалася широкою популярністю, біля неї навіть збирався натовп клієнтів. Працюючи на умовах натуральної оплати, студенти часто приносили додому досить багато хліба, сала, «ярини». У неділю завдяки перукарні можна було добре заробляти на міському базарі. Селяни платили покладами, бараболями, іноді попадалася навіть курка. Але незабаром заробітчанство закінчилося. У людей не залишилося навіть продуктів, щоб платити за підстригання [585, с. 18].

Студенти заробляли, пропонуючи свої послуги у якості охоронців [557, с. 12]. Посол Фінляндії в Україні Г. Гуммерус, покидаючи в січні 1919 р. Київ, побоювався, що вивантажений із саней багаж можуть вкрасти. Йому довелося найняти четверо чоловіків для охорони пакунків і чемоданів. Ця послуга обійшлася послу в тисячу карбованців [538, с. 178].

Київська студентка скаржилася, що в листопаді 1919 р. неможливо було знайти пічника або сажотруса, щоб справитися з піччю, яка чадила. Студентка була свідком, як перехожі зупиняли «дуже брудних людей», запитували, чи не сажотруси вони, і «з сумом вислуховували негативні відповіді». «Невже всі сажотруси стали комісарами?» Сама студентка продавала старі речі [549, с. 236].

Органи місцевого самоврядування намагалися розв'язати проблему безробіття шляхом організації громадських робіт. У квітні 1918 р. харківська міська управа спромоглася надати роботу десяти тисячам громадян. Місто намітило роботи з каналізації і заготівлі у великих розмірах дров на зиму. Заготівля дров приносила ще один важливий результат — вона відволікала масу людей із міста, де загострилася проблема харчування [275].

Вже в червні 1918 р. проблеми з організацією громадських робіт почалися в Одесі. З Подільської губернії повідомили місцевій біржі праці, щоб вона не направляла на лісозаготівлі безробітних, «оскільки прибувають робітники з півночі». Міське самоврядування через відсутність коштів припинило роботи на каналізації, на яких було зайнято приблизно 400 осіб. Нарешті, городяни, що виїхали в села, почали повертатися назад, бо стався неврожай, який позбавив їх роботи на землі [47, арк. 202].

Для громадських робіт часто влаштовувалися облави. 19 червня 1919 р. у саду Купецьких зборів у Києві було затримано приблизно шістьсот чоловіків та жінок. Багато «буржуазії» було затримано також на Хрещатику й Червоноармійській вулиці. Чоловіків відправили на термінове розвантаження

дров, а жінок — «на чищення й миття казарм та інших приміщень» [37, арк. 162].

Порятунком для безробітних була можливість відкрити заклади громадського харчування. У 1918 р. буфет у київських офіцерських зборах утримувала група офіцерів. Службовцями були або поранені офіцери, або офіцерські дружини, сестри та матері [84, арк. 403]. У грудні 1919 р. у Харкові правління спілки військових інвалідів відкрило, окрім майстерень, що вже існували, ще і їдальню [185, арк. 2]. У січні 1920 р. Р.І. Хасін та А.І. Мархасін — інвалід та військовополонений, на утриманні яких знаходилися старі батьки та сім дітей, на останні заощадження за допомогою родичів відкрили їдальню «Шампань», де, окрім них, отримали роботу три офіціантки та кухар [185, арк. 24, 24зв.].

Колишні офіцери в Харкові організували буфет в одному з парків, синематограф в університетському саду, декілька трудових артілей, організацію «Харківський гонець». Тоді ж у Харкові знаходилося декілька сотень безробітних лікарів. Їхнє становище було набагато важчим. Принаймні, був відомий один факт, що якийсь лікар був вимушений займатися очищенням вигрібних ям і сміттєвих ящиків [343].

Популярним, і дуже поширеним в умовах повного розвалу всіх колишніх служб, видом платної послуги стало доставляння поштової кореспонденції та інших приватних вантажів — посилок, листів, різних речей, повідомлень, навіть грошей — у будь-яку точку України, Росії, інших країн, що називається, з okazjiєю, або спеціально найнятими кур'єрами. Зокрема, саме цим займалася організація «Харківський гонець». Людям, що присвятили себе цій сфері діяльності, не заважали ні лінії фронтів, ні кордони. У той час, як у лютому 1919 р. В.І.

Вернадський скаржився, що посилок не приймають вже два тижні [510, с. 129], на шпальтах багатьох газет того часу зустрічалися оголошення, подібні до таких: «Їде до Росії студент. Ярославська, Володимирська, Костромська губернії. Приймання листів і доручень з 11 до 15 години за такою-то адресою. Оплата після виконання» [237]. Або: «Їду до Воронежа 4 жовтня, приймаю ділові листи від 10 до 3 години дня. Квартира фон Спіллера» [408].

Н.О. Теффі згадувала: «З'явилися діловиті пани, які снували їм одним відомими шляхами з Москви на південь і назад. Щось провозили, щось привозили. Іноді люб'язно пропонували доставити що-небудь із залишених у Петербурзі або Москві речей, відвезти гроші родичам. Дивні це були пани. Адже не для того ж вони їздили, щоб надавати нам послуги. Навіщо вони снували туди і назад, кому, по суті, служили, кого продавали? Ніхто цим серйозно не цікавився» [675, с. 398].

Київська студентка зазначала, що в Москві не вистачало продовольства, тоді як у Києві ще «все» було. Листи її знайомого москвича М. були повні скарг на недоїдання. Вона посилала йому кілька разів цукор, який він жодного разу не отримав. Люди, що возили посилки, завжди розказували, що в них «істівне конфіскували», і лише один гонець відверто признався, що «визнав за краще узяти цукор собі, і запропонував заплатити за нього» [549, с. 220].

Явище досягло таких масштабів, що в серпні 1919 р. знадобився спеціальний декрет Радянського уряду України про відповідальність осіб, винних у перевезенні, поза поштовим відомством, листів, грошей і посилок, причому покарання передбачалося достатньо серйозне. Винні в перевезенні «у вигляді

промислу листів, грошей і маловагих посилок поза поштовим відомством» підлягали позбавленню волі на термін до одного року, водночас із примусовими роботами та конфіскацією майна. Мало того, «посібники, співучасники, підбурювачі та причетні особи» несли відповідальність нарівні з головними винуватцями [2, арк. 97].

Полковник армії Врангеля зі своєю сусідкою Ніною зареєструвався у Феодосії на біржі праці. Для цього довелося чимало стояти в довгому хвості. Полковник записався як «конторник» і «писар». Ніна побажала працювати «лікарняною доглядальницею» або «робітницею на господарстві». Вони отримали реєстраційні картки і повинні були щодня приходити на біржу до отримання довідки про призначення на роботу [77, арк. 42]. Незабаром полковник почав завідувати молочним господарством [77, арк. 63]. Ніна отримала через біржу праці місце посудомийки в радянській громадській їдальні [77, арк. 46]. Існували набагато більш трагічні, сюрреалістичні форми працевлаштування. Коли у Криму почалися розстріли офіцерів, чоловіка Ніниної товаришки по службі, колишнього військовослужбовця Дроздовського полку, червоні взяли до розстрільної команди. Звичайно, тут йшлося не про заробіток, а про збереження життя. Але результатом такого «працевлаштування» став психічний розлад. «Процес випалювання душі» не проходив безболісно [77, арк. 47].

Поширеним способом заробітку в холодну пору року були пиляння та рубання дров. Адмірал Д.В. Ненюков, який мешкав у зиму 1918–1919 рр. в Одесі, зауважив, що за час війни молодь відвикала від систематичної роботи, а тут їй доводилося «здобувати шматок хліба пилянням дров та іншими важкими роботами» [89, арк. 22]. Полковник армії Врангеля запропонував свої послуги з пиляння та рубання дров сусідкам. Робота була йому не до снаги, доводилося часто влаштовувати перепочинок під виглядом перекуру. Приховуючи свою слабкість, полковник боявся, що сусідки візьмуть на роботу більш витривалого пиляра [77, арк. 65].

Якщо у 1917–1918 рр. вантажниками працювали демобілізовані солдати, то в кінці громадянської війни портовими вантажниками іноді підробляли й офіцери. Влітку 1920 р. В.В. Шульгін зустрів на севастопольській вулиці офіцера з панночкою, що поверталися з порту. Вони вивантажували мішки, ящики, дрова, снаряди. Деякі за ніч «виганяли» до сорока тисяч карбованців [705, с. 460].

Абсолютно очікувано «у мертвій сутичці капіталу та праці» якнайбільше постраждали ті, у яких не було ані капіталу, ані здібності до праці. В одеській газеті в листопаді 1917 р. йшлося про професійних жебраків. На думку репортера, професія ця «ніколи не давала більше шматка черствого хліба», і, за постійного зростання дорожнечі жебраки були приречені буквально на голод. Багато хто з них ночував на вулиці, тому що навіть «кут» на Молдаванці коштував тепер дорого. Що ж до одягу, то «жебрацьке дрантя коштує тепер на товкучці дорожче, ніж колись шикарний костюм у модному конфекціоні». Із зайвим оптимізмом, властивим одеситам на першому році революції, журналіст заявляв, що професію, яка стала невивідною, треба міняти на іншу. «Але чим, окрім жебрацтва, може займатися каліка?». Проте, інваліди вирішили організуватися. Ініціаторами об'єднання інвалідів та професійних жебраків стали двоє інвалідів —

Білоцерківський та Ерліх. Обидва раніше були лахмітниками, але торгівля старими речами почала давати не більше, ніж жебрацтво. Вони зібрали приблизно п'ятдесят осіб, що погодилися вступити в члени спілки інвалідів, і дещо вже вдалося зробити: «Вдалося виклопотати у Попова невелику кількість тютюну, який розподіляється для торгівлі на вулицях» [265].

Таким чином, здібність до індивідуальної трудової діяльності не залежала ні від віку, ні від стану здоров'я, ні від колишнього статусу, а лише від власних здібностей, наявності приватної ініціативи та жорсткої потреби у виживанні.

4.2. Послуги в охороні здоров'я

Здоров'я — одна з основних людських цінностей, і його збереження та захист належить до базових потреб людини. Організація медичного обслуговування, турбота про здоров'я населення є найважливішою функцією, здійснення якої забезпечує виживання соціуму. Суспільство в особі місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих ініціативних громадян намагається в будь-яких умовах вирішувати медичні проблеми. Здатність реалізовувати завдання охорони здоров'я в умовах соціальної кризи, спроби забезпечити функціонування цієї важливої сфери демонструють рівень самоорганізації суспільства. У період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. у промислових районах України, де, на відміну від сільської місцевості, була відсутня в достатніх масштабах народна медицина — зокрема, знахарство та лікування травами, набагато вищою була залежність від професійної медицини та фармакології. Часта зміна влади та розруха, викликана громадянською війною, значно ускладнили ситуацію з наданням медичної допомоги тим, хто її потребував. Крім того, загальний брак найнеобхіднішого, у тому числі неякісне і недостатнє харчування, призвів, серед інших наслідків, до зростання антисанітарії, що стало одним із чинників епідемічної загрози.

Медичне співтовариство, як і представники інших сфер діяльності, у 1917 р. було охоплене революційним ентузіазмом і значно політизувалося. Якщо до Лютневого перевороту лікарнями керували опікунські ради, а фактично власниками лікувальних закладів була їхня адміністрація, то під впливом загальної демократизації були сформовані лікарняні ради з представництвом від всіх категорій службовців. Коли до влади прийшли більшовики, лікарняні ради були перетворені на основі пропорційності. За оцінкою лікарів, які працювали в лікарнях, «почалася вакханалія». На чолі однієї з харківських лікарень опинився швейцар цієї лікарні. Під таким управлінням лікарня перетворилася на будинок побачень. Доктор Кричевський, виступаючи щодо цього питання в міській думі, обурено запитував: «Чому в школі не викладають сторожі, чому в інженерних депо не працюють прості робітники, але чому лікарнею можуть управляти швейцари та доглядальниці?» [276]. Події під час громадянської війни демонстрували дві тенденції. З одного боку, медицина традиційно залишалася поза політикою, особливо, коли вляглися політичні пристрасті першого періоду революції [60, с. 8]. З іншого боку, працівники медичної сфери були громадянами своєї країни і не могли не висловлювати симпатій до певної політичної сили, іноді конкретною справою [545, с. 177, 178].

Анархія в країні проникала і в лікарняні палати. Об'єднаний лікарняний комітет одеської Старої Міської лікарні скаржився в березні 1918 р. на поведінку хворих комісару охорони здоров'я РНК Румунського фронту та Одеської області. За даними комітету, хворі, висуваючи свої «необґрунтовані вимоги», погрожували лікарям зброєю [34, арк. 2].

Для іноземних окупантів лікарня тим більше не була недоторканою територією. В один із днів квітня 1918 р. у Харкові німецький патруль, з'явившись пізно увечері до лікарні Червоного Хреста на Вознесенській площі, пред'явив

ордер і заарештував в одній із палат чотирьох чоловіків, причому в одного з них була роздроблена рука [530, с. 115].

Що стосується самодіяльної організації медичної служби, то вона в різні періоди громадянської війни мала свої особливості. У 1918 р. і на початку 1919 р. медичні установи розраховували на допомогу органів самоврядування, зокрема, земств, іноді безрезультатно. У червні 1918 р. Харківське училище з підготовки акушерок звернулося до місцевої земської управи з проханням про асигнування квартирних грошей із 1 січня 1918 р. для лікарів по 500 крб. на рік. Управа відповіла, що прохання запізнилося, і «доведено до земських зборів бути не може» [192, арк. 38]. Справа була навіть не в спізненні, а у відсутності грошей в управі, внаслідок чого платня співробітникам була виписана лише за 17 днів. Вихід було знайдено самим колективом. Доходи лікарні при училищі, де пацієнти лікувалися на комерційній основі, дозволяли «видавати платню службовцям частинами, з отриманих сум за лікування хворих» [192, арк. 48].

Брак коштів призводив до того, що співробітники лікувальних установ займалися господарською діяльністю з метою економії та для отримання додаткового заробітку. Майстерні пологового будинку Харкова навесні 1918 р. виконували «дрібні ремонти, кування коней та інші роботи, щоб позбавити їх [службовців лікарні] непродуктивних витрат під час дорожнечі», що спостерігалася [192, арк. 38]. Доглядач пологового будинку С.С. Крупенін у травні 1918 р. «отримав за готівковий розрахунок підошовну шкіру для 75 осіб — службовців закладу» [192, арк. 38].

Не дивлячись на дефіцит коштів, ліків, кваліфікованих кадрів, громадяни, які потребували медичної допомоги, отримували її, у тому числі, і на пільгових умовах [192, арк. 38]. Медичне обслуговування населення на початку революції та громадянської війни здійснювалося силами приватних лікарів та інших фахівців. У 1918 році «Вісник Єнакієвого» неодноразово поміщав оголошення про надання масажних послуг професійним лікарем [226, 227, 228].

Економічна криза, яка наростала в суспільстві, позначилася на системі охорони здоров'я раніше, ніж у інших галузях. У березні 1918 р. у Старій Міській лікарні Одеси знаходилося півтори тисячі хворих і 500 осіб персоналу. П'ять днів поспіль хворим видавалася одна густа каша, що викликало їхню незадоволеність. У лікарні було холодно, тому що замість 700 пудів дров на день відпускалося тільки 300 пудів. Чай видавався деяким хворим о п'ятій годині ранку, оскільки для приготування чаю слугував тільки один маленький казан, якого вистачало тільки на 450 осіб. У лікарні існувала велика потреба в білизні. На кухні їжа готувалася в двох казанах, в одному — загальна їжа для всіх хворих, в іншому — поліпшена, для персоналу. На кухні чистили посуд залишками супової гущі [34, арк. 2]. Одночасно обстеження військового госпіталю показало, що при нормі постачання у 1 крб. 70 коп. вона фактично складала 1 крб. 90 коп., що пояснювалося невеликою кількістю пацієнтів. Госпіталь був розрахований на 400 ліжок, а на лікуванні знаходилося не більше 100 осіб. Тим часом, персонал складав 101 людину. У госпіталі діяв лікарняний комітет, але до нього, на відміну від цивільних установ, не входили представники хворих [34, арк. 5].

За гетьмана активізувався об'єднавчий рух працівників охорони здоров'я. Було проведено декілька великих форумів з участю лікарів різної спеціалізації. Ці заходи сприяли організаційному зміцненню медичної служби в державі. 22–26 травня 1918 р. у Києві відбувся Другий з'їзд фельдшерсько-акушерської спілки, 14–16 липня — Перший Всеукраїнський делегатський з'їзд зубних лікарів, 20 вересня відбувся з'їзд представників санітарних організацій, 11–14 жовтня — Другий Всеукраїнський з'їзд лікарів України [554, с. 31]. Рішенням проблем охорони здоров'я продовжувало займатися місцеве самоврядування — спеціальні відділи губернських, повітових, волосних земських і міських управ [554, с. 45]. У жовтні 1918 р. у Харкові почали роботу дві приватні медичні установи — лікарня вуха-горло-ніс доктора В. Белліна і хірургічний стаціонар В. Мелейковського [554, с. 56]. Для надання медичної допомоги тим, хто її потребував, створювалися добровільні санітарні бригади. Один із таких загонів було сформовано восени 1918 р. у Києві студентами та викладачами Університету св. Володимира. Під знаком Червоного хреста загін надавав допомогу потерпілим на вулицях під час безладдя [52, арк. 2].

Зі встановленням радянської влади в справі охорони здоров'я об'єднали свої зусилля радянські органи та земства. У січні 1919 р. у Харківській губернській управі відбулася спільна нарада лікарів і співробітників комісаріату охорони здоров'я щодо підтримки земської медицини [198, арк. 6]. Щойно з'явилися кошти, органи місцевого самоврядування направляли їх на зміцнення здоров'я громадян. У лютому 1919 р. Нікопольська міська управа зібралася запросити зубного лікаря «для надання безкоштовної зуболікарської допомоги для найбільшій частини населення». При цьому заплановані щомісячні витрати управи передбачали тільки на заробітну платню дантисту суму у 650 крб. [121, арк. 6].

Складна ситуація в країні, нестійкість влади, відсутність стабільного фінансування змушували громадськість всіма засобами підтримувати вже наявну систему охорони здоров'я і створювати, по можливості, нові медичні структури. За рад провідну роль у підтримці медицини почали відігравати професійні спілки. У Бахмутському повіті в травні 1919 р. профспілка «Гірськопраця» мала при кожному підприємстві лікарняні каси, які існували на 10% відрахувань із підприємств і забезпечували, у міру можливості, фінансування страхової медицини [284]. При профспілці лікарів Бахмута існувало Бюро праці, яке організовувало роботу зубних і ветеринарних лікарів, відправляючи запити до ради про можливу наявність вакансій [284]. Районна рада профспілок звернулася до медико-санітарного відділу при міському самоврядуванні Єнакієвого з питанням про організацію касової медицини на заводі та рудниках [226]. Більшовики проводили політику націоналізації і в медицині. У квітні 1919 р. було націоналізовано Товариство швидкої допомоги у Києві [7, арк. 65].

Із початку 1919 р., у зв'язку з масовою мобілізацією медиків у діючі армії, вже не лікарі шукали роботу, а органи самоврядування шукали медиків для заповнення вакансій. Мобілізація у військові лазарети позбавляла кадрів цивільної служби. 31 січня 1919 р. Харківська повітова земська управа пропонувала охочим зайняти місце дільничного лікаря [198, арк. 16]. У березні 1919 р. Харківська

профспілка лікарів не змогла направити до санітарно-епідемічного підвідділу жодного медичного працівника. Добровольців на таку важку роботу не знайшлося [198, арк. 47]. У травні 1919 р. мобілізацію лікарів і фельдшерів оголосив військовий комісар Донецької губернії [283]. 5–6 червня 1919 р. перший губернський з'їзд повітових і міських фармацевтичних підвідділів констатував: «Спостерігається гостра потреба в аптечних працівниках. Вже мобілізовано 160 осіб фармацевтів» [197, арк. 4]. Втім, у травні того ж року Бюро праці при профспілці лікарів Бахмута, організовуючи роботу зубних і ветеринарних лікарів, цікавилось, чи є вакансії із названих спеціальностей [284].

За білогвардійців медична справа стала прерогативою земських органів управління й окремих ентузіастів своєї справи. У липні 1919 р. Ізюмська повітова земська управа розглянула заяву земського десятника Я. Долганова, який повідомив, що для ветеринарної амбулаторії у с. Барвенкове потрібен колодязь. «Викопати його на глибину десять сажнів узявся селянин А. Перепелятник, а зробити зруб із соснових дощок береться тесляр О. Анищенко». Вартість роботи без матеріалу складала 4500 крб., де 250 карбованців коштував сажень викопаної землі, 200 карбованців — сажень зрубу [179, арк. 15]. У серпні 1919 р. та ж управа звернулася до правління Кредитного товариства з проханням «надати для ремонту лікарні покрівельне залізо та фарбу» [179, арк. 17].

У вересні 1919 р. технік І. Кржемінський звернувся до Ізюмської земської управи зі скаргою на те, що «Ново-слов'янський госпіталь прийшов у запустіння. Стекла вибиті, дошки виламуються на розтоплення. Казани в пральнях ще цілі, потрібно їх перевезти на Слов'янський склад». Образа була тим сильнішою, що водопровід, два туалети, ванни та кухня з пральнею в колишні часи в госпіталі були влаштовані за його безпосередньої участі та керівництва. Госпіталь із закінченням світової війни було ліквідовано [179, арк. 22]. У жовтні Кржемінський заявив в управі, що «потрібні дошки та колоди для лагодження згнилих половиць у Барвенківській лікарні» [179, арк. 21]. Тоді ж технік занепокоївся станом опалювання у Савінському інфекційному баракі, де тріснув паровий казан. «З листування з багатьма заводами ясно, що автогенне зварювання для ремонту Савінського тріснутого казана не може бути використане — кисню в продажу майже немає, або ціни на нього скажені» [179, арк. 29зв.]. Він запропонував перевезти казан для Савінського баракі з Ізюму. «Перевезення недалеко, і встановлення своїми слюсарями» [179, арк. 30зв.].

Питання, пов'язані з матеріальним забезпеченням медичних установ, розв'язувалися без участі військової влади. Так, у разі необхідності старі госпітальні речі зі складів надавалися лікарням земствами [195, арк. 9]. Але іноді виникали конфлікти між командуванням окремих частин Добровольчої армії і губернськими земськими лікарнями. Наприклад, у вересні 1919 р. командир об'єднаного полку 31-ої піхотної дивізії звернувся до Харківської губернської земської управи з таким листом: «На складі губернської земської лікарні є надлишок різного роду майна, переданого лікарні на різних умовах більшовиками» [195, арк. 15]. Полковник просив передати йому хоча б частину майна.

Лікувальні установи користувалися пріоритетом у постачанні дефіцитних продуктів. У вересні 1919 р. цукор централізовано видавався тільки лікарням, лазаретам і аптекам. На одного пацієнта на місяць відводилося три фунти цукрового піску [168, арк. 32, 32зв.]. У документах на видавання цукру перераховувалися громадські лікарні, у тому числі міські та земські, а також добродійні лікарні [168, арк. 32, 32зв.].

Окрім міського самоврядування, земств і добродійних організацій, лікарні вдавалося відкривати професійним спілкам. Подібна подія відбулася 20 жовтня 1919 р. у Харкові. Тут відкрилася перша робітничка лікарня, що фінансувалася загальноміською лікарняною касою. На відкритті були присутні представники робітничих і профспілкових організацій, міського самоврядування, промисловців, медичних організацій, журналісти [362]. Виступаючи, представники спілки лікарняних кас, Ради профспілок, харківської спілки металістів та інших робітничих організацій вказали, що підприємці не виділяли на лікування робітників майже ніяких коштів. Створення лікарні стало справою самих робітників. Представник міської управи Френкель заявив, що управа вирішила переказувати на користь лікарняної каси 5% відрахувань із заробітку всіх міських працівників. Відкриття лікарні вітали представники харківського Медичного товариства, крайової спілки лікарів, президії касових лікарів, спілки харківських лікарів, Ліги боротьби з туберкульозом, інших спілок та організацій. Представник журналу «Лікарська справа» доктор Коган зазначив, що лікарня лікуватиме, а бюлетень лікарняної каси, що вийшов, — займатися профілактикою хвороб. Лікарня була обладнана на 180 ліжок. У ній були хірургічне, терапевтичне й акушерсько-гінекологічне відділення. На одностайну думку лікарів, кабінети та палати лікарні були «обладнані чудово» [362].

У вкрай тяжкому становищі знаходилися поранені та хворі військовослужбовці армії УНР. У лютому 1920 р. у госпіталі, який інспектував лікар Лебедев, пацієнти знаходилися по півтора-два місяці. Перев'язки робилися раз на п'ять днів, поранені лежали на брудній білизні. Кашею годували рідко, причому без масла і жирів. Основними продуктами харчування були капуста та холодний чай. У палатах було студено, як у льосі, через відсутність ковдр доводилося вкриватися халатами та шинелями [17, арк. 11]. Медична сестра повідомила інспектору, що хворі по декілька днів лежать взагалі без одягу, поки не принесуть їхню білизну після дезінфекції. На 44 хворих припадало 20 кухлів. Тарілок не було взагалі, з кухлів їли все, навіть борщ [17, арк. 12, 13].

Лікар Павловський поскаржився, що замість виписаних двадцяти порошоків відпускається заледве п'ять. Хворі вимушені розміщуватися утрьох на двох ліжках, обідати по черзі, користуватися однією лампою на п'ять палат [17, арк. 13]. Старший ординатор Носенко розказав, що напередодні персонал влаштував вечірку, перепилися всі, у тому числі доктор Столяров. Наступного дня сніданок був лише о першій годині дня. Вечерю приготували з бульйону, що залишився після обіду, з додаванням крупи та води. Після такої вечері померли шість хворих на дизентерію [17, арк. 15].

Нітрохи не кращою була ситуація у 1920 р. у радянських лікарнях. Сестра в лікарняній палаті знаходилася в шубі. Хворі лежали на ліжках без простирадл і

подушок, прикриті їхніми власними шубами та теплими пальтами. Подушки, простирадла та ковдри були розкрадені службовцями. «В ім'я свободи вони тягнули собі хто що міг» [78, арк. 8].

Остаточо повернувшись до східних районів України наприкінці 1919 р., більшовики продовжили практику мобілізацій. Всі працівники санітарних і лікувальних установ, що зареєструвалися, — земських, міських, заводських, рудникових і колишніх приватних товариств — вважалися мобілізованими «на боротьбу з епідеміями» і не мали права залишати службу без дозволу ревкому [144, арк. 5]. Того ж місяця Бахмутський повітовий земвідділ через «Бахмутську правду» запропонував зареєструватися «всім ветеринарним лікарям і фельдшерам упродовж трьох днів у Ветеринарному підвідділі» [144, арк. 10].

Лікарняну справу знову узяла під контроль влада. Червоний командир Демченко, зіткнувшись із необхідністю організації лікарні в невеликому містечку, насамперед розшукав місцевого лікаря й доручив йому прийняти новий шпиталь у будинку на площі. Згодом з'ясувалося, що одного будинку недостатньо, тому довелося забрати ще два. Скликали жінок, щоб вони взяли за організацію пошиття, ремонту та прання одягу. Конфіскували в торговців і багатіїв надлишки борошна, крупи, жирів і передали госпіталю. В одній пекарні вирішили напекти якомога більше хліба, а в іншій організували сушіння сухарів із цього хліба. Обстежували всі будинки містечка, щоб зібрати хоч яку-небудь кількість ліжок, матраців і посуду для госпіталю. Два дні місто «тільки тим і жило», що обладнувало шпиталь. Усіма вулицями люди несли подушки, ковдри, килими, перини, каструлі, миски, казани. На другий день увечері шпиталь почав функціонувати [545, с. 237, 238].

У лютому 1920 р. військовий комісар Старобільська зазначав: «Приміщення колишньої земської лікарні брудне та холодне, а також переповнене хворими». Він запропонував голові місцевого військово-революційного комітету «націоналізувати один із будинків і обладнати його під лікарню». Паливо теж пропонувалося націоналізувати в приватних підприємців, «аж до злому дерев'яних споруд, непридатних до житла» [177, арк. 52–54].

Окрім приміщень і палива, була потрібна велика кількість інвентарю, що також реквізувався в громадян. Пересічні громадяни, у свою чергу, відстоювали право на елементарні зручності, виправдовуючись медичною необхідністю. У вересні 1920 р. бахмутський інженер Л.М. Клет просив залишити йому вдома ванну, яку він повинен був приймати за медичними показниками. Тяжке своє становище він додатково доводив тим, що в грудні 1919 р. білі розграбували його будинок і «хотіли убити, як єврея», що підтверджувалося свідченням сусідів [148, арк. 208, 208зв.]. Інший мешканець Бахмута, М.І. Баренштейн, також звертався з «товариським привітом» і проханням повернути вилучену ванну, якою користувався «за розпорядженням лікаря». У разі необхідності він був готовий надати підтвердження від лікаря. Не допомогли ні товариський привіт, ні підтвердження від лікаря — у проханні було відмовлено [148, арк. 90]. Громадянин Вербицький, що служив керівником на заводі, також зазначав, що йому потрібна ванна за розпорядженням лікаря [148, арк. 178зв.]. Якийсь О. Йоффе докладав у виконком, що в нього «сім'я з шести душ із двома

квартирантами», і йому була також потрібна ванна за медичними показниками [148, арк. 276]. Рахівник кооперативу Г.І. Протас доводив виконкому своє право на окреме спальне місце: «Я через свою хворобу повинен користуватися окремим ліжком» [148, арк. 235зв.]. Виконком ухвалив відмовити рахівнику в його скромному бажанні.

Полковник армії Врангеля, який восени 1920 р. за більшовиків працював завідувачем молочного господарства, видавав конфісковане в громадян молоко у військові лазарети, а також деяким приватним особам, що потребували, згідно з довідкою від лікаря, посиленого харчування [77, арк. 64].

Не дивлячись на безліч проблем, виникла необхідність, окрім госпіталів, потурбуватися також психічним станом населення, що дуже погіршився після багаторічних потрясінь. У серпні 1920 р. газета «Всеросійська кочегарка» сповістила читачів про відкриття психіатричної лікарні [254].

Що стосується медичних працівників, то вони стикалися з тими ж проблемами, що й інші сучасники соціальної катастрофи. Впродовж 1918 р. у східних районах України не було проблем із медичними кадрами, у тому числі найвищої кваліфікації. У великих містах України спостерігалось значне скупчення медичного персоналу, що пояснювалося можливістю отримання вищих гонорарів від приватної практики порівняно з платнею за роботу в земських установах. «На початку літа у Харкові практикували 518 медиків, тоді як у повітах губернії їх було 280» [554, с. 59].

В умовах гетьманського правління, за відносної безпеки та стабільності, лікарі жили порівняно щасливо. У серпні 1918 р. Харківська родопомічна лікарня затвердила графік відпусток, згідно з яким чотири доктори, що працювали в ній, змогли відпочити по місяцю кожний [192, арк. 71], а директор акушерського училища при лікарні, професор Г.С. Прокоп'єв, заслужив двомісячну відпустку [192, арк. 71].

До осені медична служба зіткнулася з безліччю проблем. До епідемій додалися матеріальні та фінансові труднощі. У жовтні 1918 р. у Харкові, у віці 35 років помер земський лікар В.О. Ширяєв. Приймаючи важкі пологи, він заразився від пацієнтки іспанкою. Вже відчувши себе погано, лікар не зміг відмовити людині, яка зі сльозами благала про допомогу. Удома в прохача вмирала вся сім'я. В умовах нестримної дорожнечі місцеве земство було без гроша, і лікарі не могли користуватися гужовим транспортом. Ширяєв пішов до хворих пішки, за декілька верст. Повернувся з високою температурою, простуда перейшла в запалення легенів, що завершилося летальним результатом [444].

Надалі, в умовах наростання громадянського протистояння, виникла ситуація, у якій хворі люди виявилися нікому не потрібними. Нікому, окрім лікарів. У березні 1919 р. у Харкові голова житлової комісії доповів комісару Південних залізниць про переселенські бараки, які, починаючи з часу відступу петлюрівських військ, «почали розбиратися кимось». Одночасно, в цих бараках мешкали «якийсь лікар, декілька осіб молодшого медичного персоналу», і там же лежали двадцять п'ять хворих. Всі вони знаходилися «у покинутому становищі» [198, арк. 150].

Щойно після чергової зміни влади становище більш-менш стабілізувалося, свою роботу продовжували приватні лікарі. У 1919 році у Нікополі практикував лікар М.Б. Нахмзон. Кількість пацієнтів була настільки великою, що працювати йому доводилося з ранку до вечора. В один із днів липня, о восьмій годині вечора, лікар прямував до чергового пацієнта, але якась громадянка Петренко звернулася по допомогу для іншого хворого, причому залучила для підтримки коменданта міста. До честі більшовиків слід зазначити, що лікаря не покарали за відмову допомогти, а навпаки — лікарі, які відвідували хворих удома, за наказом ревкому були забезпечені парою коней [122, арк. 27, 27зв.]. Місцеві радянські органи управління інших регіонів також намагалися полегшити, у міру своїх скромних можливостей, нелегку лікарську працю. У квітні 1920 р. Луганський ревком отримав прохання з місцевого соцзабезу. Соцзабез просив мобілізувати п'ять візників із кіньми, для роз'їзду лікарів у робітничих кварталах під час надання лікарської допомоги [172, арк. 279].

Розуміючи значення та необхідність надання населенню медичної допомоги, більшовики не поширювали на лікарів деякі свої новації. За червневим декретом 1919 р., присвяченим забезпеченню нормальних умов діяльності лікарів, медичне обладнання не підлягало реквізиції та конфіскації. Якщо лікар займався приватною медичною практикою, йому надавалося право мати дві додаткові кімнати понад місцеві норми — приймальню для очікування хворих і робочий кабінет. Окрім зайвої площі, надавалися, також понад норму, меблі для зберігання одягу в кабінеті та приймальні. Нарешті, лікарі не обкладалися ніякими повинностями — ні трудовою, ні білизняною, ні іншими [2, арк. 57, 58].

Червоний командир Демченко звернув увагу на стрімку метаморфозу, що відбулася з немолодим провінційним доктором, призначеним ним завідувати місцевою лікарнею. Під час відвідин лікарні доктор не пустив Демченка в палати: «У нас тифозні хворі. Без халата не можна ходити. А в мене зайвих немає». Перед червоним командиром стояв «не переляканий обиватель, а людина, сповнена власної гідності, діловитості та професійної вимогливості» [545, с. 238].

За білогвардійців приватна медична практика також робила лікарів у очах влади недоторканою кастою. У протоколах військово-квартирної комісії Маріуполя постійно фігурують відомості про медиків, які приймали хворих у своїх квартирах. Цей факт ставав підставою для звільнення від реквізиції житла, навіть у суворих умовах військового часу. Причому ці рішення приймалися одноголосно, хоча на засіданнях були присутні представники багатьох громадських організацій — міської управи Маріуполя, Спілки домовласників, Спілки квартирників (квартиронаймачів). Одне з ключових рішень комісії з цього питання від 21 червня 1919 р. свідчило: «Не можуть реквізуватися професійні кабінети лікарів, адвокатів і т.п., а також приймальні при цих кабінетах» [154, арк. 3]. Наприклад, від реквізиції була звільнена квартира лікаря Огуза [153, арк. 32]. У серпні 1919 р. був знятий з обліку та звільнений від реквізицій лікар, який використовував свою квартиру як приймальню та кабінет [156, арк. 14]. У вересні 1919 р. ще один медик просив про поблажливість на тій підставі, що він «за фахом лікар», і займався «лікарською практикою», причому передня його квартири була сполучена з приймальною та кабінетом [156, арк. 33]. Пільгами

користувалися не тільки лікарі загальної практики, але й вузькі фахівці. Одна з прохачок указувала, що за ремеслом вона акушерка [154, арк. 121]. Нарешті, вже в грудні 1919 р. якийсь домовласник, із метою позбутися постою військ, покликався на те, що в нього проживала жінка-лікар, що займалася приватною практикою, Р. Брюн із немовлям [156, арк. 45].

Лікарі, як і інші соціальні групи, стикалися з дефіцитом найнеобхідніших засобів, що перешкоджало реалізації їхніх безпосередніх функцій. Вони переносили ті ж тяготи і злигодні, що й решта сучасників соціальної катастрофи, і не були застраховані від загальних бід. Бахмутський доктор Д.Г. Махлін обслуговував робітників професійних спілок поліграфістів, металістів, заводу Фарке та інших, причому надавав допомогу тим, хто її потребував, «на першу вимогу, і робив це завжди безкоштовно» [148, арк. 341–343]. Обіймаючи посаду лікаря заміської дільниці «Землянки», він обходив її завжди пішки [148, арк. 343]. Саме доля Махліна наочно демонструє наслідки браку медичних працівників, яким доводилося працювати буквально на знос. Він обіймав посади лікаря холерного барака, лікаря заміської ділянки «Землянки», лікаря приймального спокою, чергового лікаря першої Радянської лікарні [148, арк. 343]. Потрапивши до Бахмутського повіту в результаті евакуації, він жив у крайніх злиднях, про що повідомив у свою профспілку. На всю сім'ю в нього залишилося «всього десять рушників і п'ять пар брюк», причому парусинові штани йому видали в період перебування на фронті. Доктор наполягав на наданні в його розпорядження хоча б мінімальної кількості мийних засобів для необхідної дезінфекції, оскільки він і його сім'я жили «у смузі заразливих хвороб» [148, арк. 340]. Забезпечуючи охорону здоров'я величезної кількості людей, Махлін так і не зміг врятувати від інфекції власну сім'ю, яка у вересні 1920 р. вся захворіла на черевний тиф [148, арк. 343]. Мало того, у вересні 1920 р. лікарю довелося доводити, що він додатково не заробляв таємною приватною практикою, а жив «виключно на свій заробіток». Для підтвердження своїх слів йому довелося пред'явити посвідчення профспілки «Всемедикосанпраця» [148, арк. 335].

У вересні 1920 р. до Бахмутського повітового виконкому надійшла заява П.М. Сангурської. Вона повідомляла, що є акушеркою, «працювала сімнадцять років безкорисливо та чесно». Її брат, лікар С.М. Сангурський, помер під час виконання лікарського обов'язку 17 лютого 1920 р., заразившись тифом. Він був завідувачем першого госпіталю Червоного Хреста у Бахмуті. Тепер Сангурська, ставши інвалідом, просила про допомогу. Виконком задовольнив її прохання [148, арк. 139, 139зв.]. Того ж місяця до районного виконавчого комітету надійшла скарга лікаря при Бахмутському районному санітарному управлінні Є.Д. Деглін. Вона просила повернути конфісковані в неї швейну машину, настінний годинник, 34 грамплатівки, на підставі того, що практикувала десять років і жила виключно на свої власні кошти. Під час роботи вона неодноразово наражалася на різні небезпеки [148, арк. 183, 183зв.].

Приватне медичне обслуговування збереглося і з новим приходом радянської влади. У січні 1920 р. у Харкові діяла губернська профспілка фельдшерів, що відстоювала інтереси своїх членів. Вона всіляко перешкоджала конфіскації житла, покликаючись на торішню резолюцію місцевої ради, згідно з якою

фельдшерський персонал вважався пролетарським і квартири фельдшерів реквізиції не підлягали [184, арк. 21]. Тоді ж Харківське медичне товариство, спільно з профспілкою лікарів, виступило проти виселення медиків. Їхній протест викликало також ущільнення квартир [184, арк. 43]. Найчастіше лікарі відстоювали своє право навіть не на житло, а на набагато скромніші речі. Мешканка Бахмута Гершкович у вересні 1920 р. вказала в заяві до робітничо-селянської інспекції, що під час обшуку в її будинку до числа надлишків було внесено годинник, яким користувалися два лікарі, що проживають у будинку, а також три стільці, на яких сиділи хворі, чекаючи прийому в лікаря Шаферштейна [148, арк. 248]. Таким чином, восени 1920 р. продовжувалася практика приймання хворих лікарем удома. Нарешті, багато робітників користувалися послугами навіть не лікарів, а самоуків, знахарів і т.д. Якийсь Я.Г. Французов у вересні 1920 р. пояснював своє прохання про повернення конфіскованих речей: «За освітою я залізничний технік, починав своє життя від плуга. Маючи свій маленький завод, я із моїми робітниками працюю поряд на тисах. Моя дружина зціляє їхні недуги» [148, арк. 29, 29зв., 30].

Для якісної праці лікарям були потрібні ліки та відповідне медичне обладнання. Їх дефіцит почав відчуватися дуже швидко і примусив вживати всіх можливих заходів навіть не з його ліквідації, що було тоді неможливо, а хоча б із недопущення подальшого загострення. У січні 1918 р. у низці міст, у тому числі в Севастополі, було введено нічні чергування в аптеках [244]. У Харкові міська управа тимчасово узяла до управління муніципалізовані аптеки. Робота в них почала налагоджуватися, багато в чому завдяки підтримці, наданій профспілкою аптекних службовців. Місцеві органи ухвалили рішення, згідно з яким робітники, учні та військовослужбовці почали користуватися знижкою при купівлі ліків, у розмірі 25% від їхньої вартості [458].

У лютому 1918 р. відкрилася перша соціальна аптека. Ліки в ній відпускалися тільки за ордерами лікарняних кас. Додатково пред'являлися профспілкові членські книжки, обов'язково з відміткою про сплату внесків за останній місяць. Право на придбання пільгових ліків давав також рецепт лікаря з поміткою «для бідних» [33, арк. 2].

За гетьмана поступово розширялася мережа аптек, у тому числі приватних [554, с. 81]. На місцях із приводу ліків здійснювався пошук внутрішніх резервів, для чого використовувалися наявні запаси медичних препаратів зі складів Українського товариства Червоного Хреста та земських складів окремих губерній [554, с. 87].

Фармацевти страждали від злиднів так само, як і решта професійних груп. У травні 1918 р. службовці аптек були вимушені оголосити страйк. Постійна потреба населення в ліках примусила владу вжити жорстких заходів. По-перше, аптеки продовжували працювати, хоча і «за допомогою неспеціалістів», по-друге, губернським старостою було видано наказ про негайне припинення страйку, під загрозою арешту страйкового комітету [223]. Восени 1918 р. аптекна справа зіткнулася з новою проблемою. Коли припинився експорт ліків із Німеччини та Австро-Угорщини, стрімко підскочили ціни на медичні препарати [459].

Питанням забезпечення населення ліками потурбувалася Директорія. У грудні 1918 р. на засіданні Ради комісарів було вирішено передати контроль за госпітальним і медичним майном у відання виключно військового міністерства, з метою забезпечення більшого їх збереження [547, с. 106].

Якщо проблему кадрів ради вирішували шляхом мобілізації, то брак медикаментів та інших медичних матеріалів ліквідовувався шляхом реквізиції та націоналізації. 5–6 червня 1919 р. у Харкові перший губернський з'їзд повітових і міських фармацевтичних підвідділів, присвячений втіленню в життя декрету про націоналізацію аптек та поставлення їхньої роботи, констатував: «Із 26 аптек 16 вже націоналізовані. Націоналізована також оптова фірма б. «Липник та син». Сільські аптеки краще тимчасово не націоналізувати. Заводські та залізничні аптеки узяти на суворий облік і забезпечувати медикаментами. Відкриття нових аптек не допускати» [197, арк. 4]. Для постачання медикаментів фармацевтичні підвідділи отримали можливість використовувати «хімічні продукти, придатні для лікувальних цілей», із запасів, що були в кооперативних організацій [197, арк. 4зв.].

І.О. Бунін оцінив націоналізацію аптек та облік їхнього майна, як пограбування [502, с. 144]. Тим більше, що такі акції не призводили до більшої доступності ліків. Київська студентка в червні 1919 р. дізналася про важку хворобу свого сусіда, через яку його дружина «продає останнє для придбання ліків, які неймовірно дорогі, та їх починає не вистачати» [549, с. 217].

Із приходом до Харкова білогвардійців, все літо 1919 р. розглядалося питання про повернення конфіскованого більшовиками й про оплату за нього. Завідувач відділу народного здоров'я губернської земської управи сповіщав коменданта Харкова: «Фармацевтичний склад створений радянською владою шляхом реквізиції та купівлі в різних фірм. Інформую вас про велику цінність складу, це єдине джерело для задоволення земських лікарень» [198, арк. 165]. У червні 1919 р. Харківська земська управа просила від коменданта Харкова надати «розпорядження про повернення дезінфекційних засобів і госпітальних предметів, узятих губернським відділом охорони здоров'я Харківського виконкому із запасів санітарного відділу ГЗУ» [197, арк. 16]. Потерпілі від реквізиції зверталися вже до земської управи. Власники торгового дому «Г.М. Гусаров і П.Ф. Мілованов» інформували: «Губернським відділом охорони здоров'я 6 червня 1919 р. узято в нас 90 пудів лігніну. Розрахунок із нами не проведено. Просимо до з'ясування про сплату грошей той лігнін, що знаходиться у вас на складі, не розподіляти» [197, арк. 18]. 28 червня 1919 р. Харківська земська управа доповідала губернатору: «Необхідний центральний аптечний склад. Під час перебування у Харкові радянської влади склад був відкритий, причому медикаменти вилучали шляхом реквізиції, націоналізації, і за готівковий розрахунок. У результаті клопотання г губернської земської лікарні Відділ охорони здоров'я частину медикаментів обіцяв залишити у Харкові для її потреб. Завдяки тому, що лікарнею було вжито заходів для затримки евакуації складу всіма засобами до останнього моменту, весь товар залишився у Харкові» [197, арк. 19]. Частину товарів пропонувалося повернути «власникам, які безпосередньо продають їх місцевим аптекам, що переживають абсолютний лікарський голод». Важливість центрального аптечного складу

пояснювалася також тим, що губерньська земська лікарня, «у якій знаходиться до 1200 хворих, на цей момент не забезпечена медикаментами. Зараз частина медикаментів, що були на складі, зберігається в коморі губерньської земської лікарні». До того ж земська управа передбачала в майбутньому ще «прибуття хворих воїнів Добровольчої армії» [197, арк. 19зв.].

Звернення до військової влади не завжди мали практичні наслідки, білогвардійці продовжували користуватися результатами діяльності більшовиків, не збираючись ділитися з цивільною владою. Коли в липні 1919 р. з'явилися підозри на холеру, Харківська губерньська земська управа повторно просила коменданта «повернути дезінфікуючі засоби, що належали їй і були узяті більшовиками на склади» [197, арк. 20].

Коли на початку липня 1919 р. Старобільська повітова земська управа звернулася з проханням до Харківської губерньської земської управи допомогти медикаментами з губерньського центрального аптечного складу, оскільки «з відходом радянської влади була вивезена велика частина медикаментів» [197, арк. 23], то губерньська земська управа відповіла, що не має ніяких складів: «Запаси г губерньського відділу охорони здоров'я узяті військовим відомством» [197, арк. 26]. Тільки на початку серпня 1919 р., коли реально нависла загроза епідемії холери, харківський губернатор ухвалив рішення про відпуск необхідних дезінфікуючих засобів і медикаментів для губерньської земської управи [197, арк. 33]. 6 листопада 1919 р. всі інструменти та інше хірургічне обладнання було вилучено зі складу Харківського губерньського земства та передано до відділу постачання губерньського відділу охорони здоров'я [197, арк. 13].

Спроби вирішити питання про постачання аптек і лікарень ліками за Денікіна робилися самостійно земствами та об'єднаннями медиків. У липні 1919 р. Харківська повітова земська управа запропонувала губерньській управі «спільно виписати медикаменти з-за кордону через Новоросійськ» [197, арк. 22]. Через декілька днів відбулася нарада з питання про закупівлю медикаментів для земства [197, арк. 29]. У серпні 1919 р. у Ростові відбулася ще одна нарада медичних і фармацевтичних товариств та громадських організацій із питання придбання медикаментів та поставлення фармацевтичної справи в місцевостях, зайнятих Добровольчою армією. У нараді взяли участь представники Харківської губерньської земської управи [197, арк. 35]. Одночасно, 2 серпня 1919 р., у Нікополі, де ще знаходилися більшовики, поїздка до Херсона, «для придбання медикаментів і перев'язувальних засобів», могла бути здійснена тільки після звернення відділу охорони здоров'я до військово-революційного комітету [126, арк. 34, 34зв.].

Більшовики, повернувшись, рішуче взяли за справу постачання медикаментами всіх, хто цього потребував, використовуючи звичайні методи — конфіскацію та націоналізацію. На початку січня 1920 р. склад Російського товариства торгівлі аптекарськими товарами перейшов у відання військового відомства, причому негайно був поставлено питання про проведення на складі електрики [183, арк. 19]. Нова стара влада не тільки прибрала до рук наявні ліки, але й поклопоталася про виробництво нових ліків. Наприкінці грудня 1919 р. Харківське медичне товариство отримало аванс у два млн. крб. для виробництва

препаратів [183, арк. 9]. Але в лютому 1920 р. товариство зіткнулося з несподіваною проблемою. Професор Алексєєв від імені правління товариства звернувся до Харківського окружного військово-санітарного управління. У своєму листі він скаржився: «Бактеріологічний інститут ХМТ, який виготовляє сироватки, вакцини та інші препарати проти дифтерії, тифу, холери та інших інфекцій», пристосований владою під збори, які «несуть антисанітарію». Професор просив «не проводити в аудиторіях інституту зборів, оскільки забруднюються живильні середовища та вакцини» [183, арк. 122].

Останній прихід більшовиків мало що змінив у справі постачання людей ліками. Київська студентка свідчила в лютому 1920 р.: «Тиф лютує, а ліків немає». Її знайомому комісару «насилу вдалося дістати аспірин для дружини» [549, с. 241]. Під час проведеного у Харкові «Тижня хворого та пораненого червоноармійця», у квітні 1920 р., було зібрано «дуже невелику кількість» медикаментів [533, с. 38]. У лікарнях справа йшла не набагато краще. Приватні аптеки були закриті, у заводських аптеках кількість ліків зменшувалася з кожним днем. «Їх можна було дістати тільки в дрогалів, які таємно торгують медикаментами». За спогадами А. Мартинова, заводські робітники, у момент переходу заводської лікарні у відання відділу охорони здоров'я, «почали насідати на лікаря, щоб він приховав від обліку частину найнеобхідніших ліків для забезпечення ними заводських трудящих» [603, с. 54].

Намагаючись вирішити питання з ліками, Всеукраїнський ревком у лютому 1920 р. наказав всім приватним особам та установам, у яких збереглися медикаменти, перев'язувальний матеріал і хірургічні інструменти, невідкладно здати все це у Бюро із заготівлення медикаментів. Вимога стимулювалася обіцянкою заплатити за всі здані предмети «за твердими цінами» [17, арк. 8].

Не дивлячись на енергійні заходи, у серпні 1920 р. з'їзд лікарів у Єнакієвому вказав на «брак медикаментів і перев'язувальних матеріалів» [253]. Були проблеми і з розміщенням аптек, і з наявністю умов для їхньої роботи. У Бахмуті якийсь М.І. Баренштейн у вересні 1920 р. служив у 4-й радянській аптеці, «що знаходилася з ним в одній квартирі» [148, арк. 90]. Співробітник 1ої радянської аптеки, рахівник А.Л. Раковський використовував замість гир «шість шматків нашатирю» [148, арк. 102].

Таким чином, події 1917–1920 рр. демонстрували, що характер медичної допомоги населенню кардинально не змінився. Діяли медичні установи, лікарі ходили на виклики, люди в міру можливості лікувалися. Тільки всі ці процеси помітно сповільнилися — через відсутність ліків, інструментів, засобів гігієни. Навіть відсутність транспортних засобів для лікарів звужувала їхні можливості щодо обслуговування хворих.

4.3. Освітні послуги

Як і будь-яка інша соціальна інституція, освіта живо реагувала на соціальні потрясіння. Навесні 1917 р. навчальні заклади, як і інші установи в країні, були охоплені загальним революційним ентузіазмом. Вони не залишилися осторонь від поголового захоплення створенням всіляких громадських об'єднань — комітетів,

спілок, клубів [629, с. 30]. Щойно виникнувши, шкільні, гімназичні та училищні комітети турбувалися господарськими питаннями. Зокрема, у процесі підготовки до майбутньої зими вони зверталися до місцевих органів влади з проханнями про відпуск вугілля на опалювання шкіл у зимовий період [158, арк. 23]. За прикладом індустріальних робітників, свої професійні спілки створювали вчителі. Однією з форм діяльності вчительських спілок було проведення загальних зборів для вирішення нагальних питань виробничого та побутового характеру [228]. Іншою формою суспільної організації були батьківські комітети. Їх створіння підлягало затвердженню місцевими органами влади. Батьківські комітети одержували статус юридичних осіб зі всіма належними реквізитами, у тому числі власною печаткою [158, арк. 23].

У 1917 р., як і в багатьох інших сферах, в освіті теж склалося певне двовладдя. Існували дві паралельні організації батьків учнів — Союз батьківських комітетів, та Збори тих самих комітетів. Тільки влітку 1918 р. вдалося розробити об'єднаний статут і подолати розкол [252].

Організації окремих навчальних закладів об'єднувалися за територіальним принципом. На загальних зборах членів Одеського педагогічного товариства взаємодопомоги було обрано представників до загальноміського комітету. Педагогічне товариство, яке об'єднало приблизно півтори тисячі педагогів середньої та вищої школи, закликала до створення окружних вчительських союзів і Всеросійського союзу [359].

Не відставали від своїх наставників і учні. На зборах Одеської спілки учнівської молоді, у переповненому залі, були, крім учнів, присутні батьки, адміністрація навчального округу, представники інших громадських організацій. Піклувальник навчального округу в своєму виступі оцінив організованість учнів, пошкодував, що не знає програми спілки, та закликав членів спілки своєю діяльністю «не шкодити успіху навчальних закладів». Доповідачі від учнівської спілки запевнили, що готові працювати «з подесятереною енергією для придбання знань» [364].

Не дивлячись на поголовну політизацію всього населення країни, можлива участь учнів у різних масових політичних акціях викликала особливу стурбованість дорослих. Із цього приводу збиралися спеціальні педагогічні наради. Наприкінці березня така нарада зібралася в Одесі. На ній були присутні представники батьківських комітетів і керівництво середніх навчальних закладів. Насамперед, було створено союз батьківських комітетів Одеси. Коли ж піклувальник навчального округу П.М. Соковнін проінформував учасників зустрічі про майбутні вуличні учнівські маніфестації та мітинги в Одесі, почався «страшний переполох». Члени педагогічної наради навперебій почали пропонувати заходи для запобігання цьому, «дуже небажаному з погляду педагогів», явищу. Жах досяг апогею, коли директор однієї з гімназій повідомив, що учениць сьомих і восьмих класів декількох гімназій вже запрошували напередодні на якийсь мітинг [373].

Втім, реальні заходи високі збори на той момент виробити не спромоглися. Ухвалили зробити «все можливе» для недопущення учнівських маніфестацій, «із тим і розійшлися» [373].

Революційні події впливали і на вищі навчальні заклади. У березні 1917 р. професори медичного факультету Новоросійського університету вперше відгукнулися під час занять на події у країні. Професор Батуєв тільки побіжно згадав про історичні події, що відбулися, нагадав про братів, які проливають за свободу кров у окопах, і розповів аудиторії про свою роботу серед черемисів. Аудиторія стримано прийняла етнографічні відомості, «і при гробовому мовчанні перейшла до наукових занять». Професор Орлов привітав студентів із новим ладом, закликав студентську молодь до спокійної роботи, на що слухачі відповіли дружними аплодисментами. Професор Лисенков зі сльозами на очах сказав, що заздрить молоді, яка доживе до того часу, коли країна користуватиметься плодами того, що відбулося. Зворушена аудиторія встала, крики «ура» й аплодисменти не замовкали впродовж півгодини. Студентське зібрання закликала зберігати спокій і продовжувати роботу. Було вирішено взяти участь в організації міліції та народного Червоного Хреста [264].

Починаючи з осені 1917 р. керівництво та співробітники багатьох навчальних закладів спробували підкреслено дистанціюватися від подій, що відбувалися в країні, та декларували свою аполітичність. Але політика часто просто уривалася в шкільні стіни. На учнях не могло не позначитися наростання революційного хаосу. Восени 1917 р. у Чернігові афіші щодня повідомляли про майбутні танцювальні вечори. Більше за інших цим видом розваги зловживали навчальні заклади. Заняття в гімназіях йшли мляво. У школах, як і скрізь у країні, були свої самодіяльні організації, що вставали на захист скривджених учнів. Учні аналізували характер діяльності своїх педагогів «і брали навіть участь у їх усуненні з посади». Захоплення вечорами, танцями, мітингами, клубами, звичайно, робило неактуальним питання про заняття. Начальство було тероризоване, і щоб догодити учням, задобрювало їх улаштуванням вечорів [42, арк. 43]. Необхідною для будь-якого чесного гімназиста революційною акцією було публічне зняття гімназичного герба [42, арк. 49зв.].

Розгубленим викладачам на допомогу прийшли батьки. У Луганську, у приватній жіночій гімназії Локтюшової, педагогічна рада також була стурбована надмірною політичною активністю своїх учнів. На засідання було запрошено батьківський комітет. У протоколі від 1 листопада 1917 р. були зафіксовані масові пропуски занять ученицями, для перешкоджання яким вирішили затвердити максимум пропусків, що не тягнуть за собою ніяких дисциплінарних заходів. У разі його перевищення учениці були зобов'язані в кінці навчальної третини пройти додаткові заняття. Спільним рішенням педагогів і батьків було скасовано право учнів на страйки та на відсторонення викладачів [164, арк. 35, 35зв.]. Наступного дня, у зв'язку зі страйком, що почався в місті, рада висловила різко негативне ставлення до нього й категорично чинила опір розпуску учениць для участі в акції [164, арк. 36].

Не скрізь і не завжди педагоги проявляли подібну принциповість. Педагогічна рада Севастопольського реального училища дозволила учням старших класів брати участь у внутрішній охороні міста, створивши спеціальну дружину училища. Щоправда, цей дозвіл було обставлено безліччю умов. Була потрібна добровільна згода самих учнів, дозвіл їхніх батьків, відповідний вік і

стан здоров'я, а також обов'язкове продовження навчальних занять [243].

Початок нового навчального року, першого після скидання царизму, поставив учнів і студентів перед новими труднощами. У Києві на початку вересня 1917 р. майже не видно було «синіх кашкетів», рідше зустрічалися навіть «коричневі плаття» та «сірі куртки». Дорожнеча життя, відсутність квартир і кімнат, підвищення платні за навчання затримали велику кількість учнівської і студентської молоді по домівках, у маєтках, у повітових містах і селах. Замість властивих молоді жартів, сміху та дотепів на вулицях чулися зовсім інші репліки: «я хочу заробити», «цукор», «спирт», «борошно», «шкіра», «білизна», «бензин». Студенти тулилися на вокзалах, на бульварах, ходили ночувати до знайомих, до товаришів [291]. Іншою проблемою стала відсутність навчальних посібників. Учні вишикувалися в черзі біля дверей книгарень. Виник величезний попит на уживані підручники. Їх шукали у букіністичних магазинах або купували в учнів старших класів [333].

Із наближенням першого після революції Різдва Христового педагоги прагнули використати свято для активізації виховної роботи. «Країна, а разом із нею і школа, оповита таким туманом, у якому яскраві вогники у вигляді ялинок, спектаклів, лекцій були б маяками та вогнищами, де учень міг би відпочити й отримати добре враження», — стверджував вчитель Г. Молчанов. Разом із тим багато учнів вважали, що не варто витратити час на розваги, які тільки заважають. Натомість вчителі переконували своїх вихованців, що розваги сприяють розвитку школярів, дають більше, ніж можна досягти на звичайних уроках [358].

Школам часто доводилося шукати вихід із ситуацій, пов'язаних із численними порушеннями громадського порядку. У Луганській гімназії Локтюшової впродовж всієї зими 1917–1918 рр. учнівські вечори супроводжувалися биттям скла та іншими безладами. Разом із тим, проведення вечорів приносило дохід батьківському комітету. Все ж таки кількість вечорів було вирішено обмежити. Вечірки для кожного окремого класу не скасували, оскільки вони приносили велику користь дітям. Додатково було зроблено застереження про їхній суто сімейний характер [164, арк. 54зв., 55].

Економічна криза в країні неминуче призвела до загострення матеріальних проблем у сфері освіти. На початку революції, завдяки розвитку громадської самодіяльності, вдалося дещо поліпшити фінансове становище навчальних закладів. Збирання коштів здійснювалося в найрізноманітніших формах. Найчастіше подібною діяльністю займалися такі суспільні структури, як культурно-освітні товариства. У грудні 1917 р. Дмитрієвське культурно-освітнє товариство (Костянтинівка) влаштувало концерт, спектакль і лотерею-алегрі саме «для посилення коштів на утримання гімназії» [160, арк. 62].

У квітні 1918 р. полтавські школярі копали грядки в міському саду, щоб поповнити овочами запаси шкільної їдальні [510, с. 72]. До літа 1918 р. становище народних вчителів характеризувалося, як «трагічне». Вчителі були вимушені кидати школи, в результаті сотні шкіл позбулися викладачів, чий обов'язки виконували нерідко невідповідно підготовлені люди. Комісар освіти писав до профільного міністерства: «Я благаю від імені голодуючого, зневіреного, вічно забутого та вічного парія серед інших працівників негайними заходами врятувати

учительство, а разом із ним і школу» [100, арк. 143].

Навесні 1918 р. почалася українізація шкільної справи. На засіданні правління губерньського вчительського союзу та вчительських організацій Харкова і Харківського повіту було вирішено, що всі школи, які не прийняли українізацію, більше не є «органами державного апарату» і переходять на положення приватних підприємств. Їх фінансування переходить до окремих громадян та установ, «зацікавлених в існуванні школи даної національності». Власниками приватних шкіл могли бути також міські та земські самоврядування. Голова комісаріату народної освіти України К.С. Шило вказав, що успішна реорганізація шкільної справи неможлива без участі професійного союзу вчителів. Він вказав на небажаність дуже різкої зміни взаємостосунків, у значенні придушення самодіяльності учнів. Організації учнів повинні продовжувати своє існування. К. С. Шило пояснив, що за захоплення учнів більшовизмом репресій не буде. Міністерство сприймало це захоплення як «тимчасову хвилю, що захопила вразливе юнацтво» [423].

За гетьмана навчальні заклади працювали, як завжди. Відбувалися в серпні 1918 р. конкурсні вступні іспити, вивішувалися списки прийнятих на навчання [193, арк. 10], зберігалися всі пільги для підопічних повітових земств, серед яких були приймання до школи без іспитів, та особливі земські стипендії [193, арк. 17]. Влітку 1918 р. у школах України почалися канікули, і діти роз'їхалися хто куди [98, арк. 260]. Катеринославський викладач Ігрен'єв навесні 1918 р. спокійно читав лекції. Його викладацького окладу в університеті, 450 карбованців на місяць, із надлишком вистачало на життя. Заняття у знову відкритому університеті налагодилися і йшли з великим успіхом. Присутність на лекціях на юридичному факультеті сягала 500–600 осіб [643, с. 186].

За три дні до втечі гетьмана, 11 грудня 1918 р. продовжувало працювати Зміївське ремісниче училище. На прохання місцевої земської управи воно прийняло до ремонту два плуги [204, арк. 21]. У грудні 1918 р., через чотири дні після втечі гетьмана, Богодухівська повітова земська управа, побоюючись порушень порядку, ухвалила збільшити платню сторожам народних училищ [206, арк. 161]. До речі, у жовтні 1919 р. платню шкільним сторожам було збільшено ще раз [206, арк. 248]. З інших шкільних потреб управа піклувалася, зокрема, про забезпечення водою. Одним рішенням було підвищено платню за доставляння води для народних училищ [206, арк. 253] і збільшено платню водовозу [206, арк. 254].

До осені 1918 р. фінансове становище навчальних закладів погіршилося. У жовтні харківська спілка вчителів у своїй декларації заявила, що найближчим часом учителям доведеться не тільки голодувати, що стало вже звичною справою, але й страждати від холоду, від нестачі взуття, а також хворіти, не маючи нагоди одержувати медичну допомогу, буквально, як розкіш. «Якщо раніше диплом вчителя вважався патентом на бідність, то тепер це патент на убогість» [273].

Тоді ж вчительські спілки й окремі вчителі скаржилися на місцеве самоврядування, яке, одержуючи від міністерства гроші, призначені для вчителів, не передає їх відразу за призначенням, а задовольняє за їхній рахунок, насамперед, інші свої потреби [292]. У листопаді 1918 р. Старобільська повітова земська

управа звернулася до губернської земської управи, з проханням про видавання позики до одного мільйона карбованців на потреби народної освіти. В повіті вже чотири місяці не виплачувалася платня вчителям. Крім того, необхідно було викупити замовлені на губернському земському книжковому складі підручники [293].

У Павлограді та навколишніх селах із початку грудня 1918 р. керівництво народних училищ вимушене було припинити навчальні заняття. По-перше, не опалювалися будівлі училищ, по-друге, вчителі довго не одержували від земства платні й натурально голодували. Місцеве населення на загальному сході в середині грудня винесло ухвалу: «Виплатити на місці вчителям платню, дати аванс на опалювання шкільних будівель із земських зборів, які мають бути зібрані цього року з нашої громади». Питання нібито на той момент було закрито, шкільне життя вийшло з тупика, але оскільки вчителі отримали платню тільки за вересень і жовтень, проблему було не вирішено, а тільки відкладено [454].

Коли до України повернулися більшовики, основні принципи функціонування сфери освіти не змінилися. Коли близько полудня 4 січня 1919 р. до Харкова прибули передові роз'їзди Червоної армії, газети повідомили, що ці війська «знаходяться в повному бойовому порядку» і жодних ексцесів під час заняття міста не трапилося. Останні частини українських військ покинули місто ще напередодні. Того ж дня, коли до міста вступили більшовики, місцеве Товариство письменності запропонувало влаштувати у Харкові обласну виставку з позашкільної освіти [485].

Дуже скоро нові правителі звернули прискіпливу увагу на шкільну справу. Спостерігачі розвитку освіти в Бахмуті в березні 1919 р. зауважили, що шкільне життя в місті йде цілком нормально, але «вихованці наших шкіл не особливо стурбовані світовими подіями». Більшовики дивувалися, наскільки школа відстала від життя. За старого режиму вона «не створювала корисних громадян, вона створювала відомий клас кар'єристів». Відчинити двері шкіл для народу ще не означало вирішення шкільного питання, потрібно було реформувати саму школу. «Необхідно звільнити її від усього середньовічного баласту, а саме: закон божий, класичні мови та інші непотрібні предмети. Потрібно зближувати школу з життям, потрібно зробити її вільною установою» [456].

Харківський історик С.Г. Пушкар'єв за гетьманського уряду працював спокійно. Уряд у життя університету абсолютно не втручався, і воно йшло за старими порядками та нормами. Коли прийшли більшовики, звичайними явищами були діяльність Надзвичайної комісії, обшуки, арешти, масові вбивства й гострий брак харчових продуктів. До університету призначили комісаром молодого більшовика, першокурсника ветеринарного інституту. Він «зухвало і зневажливо поводився з професорами». Одного разу, коли комісар учив професорів необхідності проводити «класовий погляд» у викладанні всіх наук, Пушкар'єв наважився запитати його: «Я розумію, що класовий погляд можна проводити у викладанні суспільних наук, але чи можна проводити його у викладанні наук природничих, а тим більше медичних?» Комісар повчально відповів: «Звичайно, можна і треба! Це залежить від того, вивченню яких хвороб ви присвячуєте більше уваги. Наприклад, голодний тиф є хворобою пролетаріату, а подагра — це

хвороба багатіїв!» [638].

Щось подібне, за свідченням І.О. Буніна, відбувалося в Одесі. Комісар народної освіти передав управління університетом «семи представникам революційного студентства» [502, с. 93]. У квітні 1919 р. більшовики ухвалили переведення всіх вищих навчальних закладів в Україні на державне фінансування [7, арк. 65].

Згідно з більшовицькими настановами, навчальні заклади обирали посадовців за новим списком. До шкільної ради гімназії імені Б. Грінченка у Харкові в лютому 1919 р. увійшли представники від вчителів, службовців, учнів. Оскільки радянською владою посади директора та інспектора були скасовані, шкільна рада обрала для керівництва гімназією голову, його заступника (товариша) та секретаря [207, арк. 1].

Самоорганізація учнівської молоді ще здійснювалася у формах, більше властивих попередній історичній епосі. У Бахмуті в травні 1919 р. була організована дружина скаутизму. Ініціатори її створіння не збиралися зупинятися на досягнутому. Вони планували надалі збільшити число дружин скаутизму до шести [284]. Ради не перешкоджали самодіяльній творчості молоді в проведенні дозвілля. У Бахмуті, окрім дружини скаутизму, була створена гімнастична організація «Маккабі». Керована нею активна молодь узялася до обладнання гімнастичного містечка та спортивного майданчика за містом [284].

У липні 1919 р. Нікопольський відділ народної освіти запланував організацію Ради народної освіти з представників пролетарських, вчительських та учнівських організацій, щоб на цій Раді вибрати вчителів для нової трудової школи. Всі спроби відділу організувати Раду кілька разів «розбивалися об байдужість тих груп, які повинні були послати до ради своїх представників». Залишити школи функціонувати на старих підставах відділ вважав неможливим. Тому на кінець липня було вчергове призначено засідання Ради, яке тепер вирішено було вважати законним, скільки б представників від громадськості не зібралось [125, арк. 3, 3зв .].

Під час зміни влади у Харкові влітку 1919 р., під час відступу більшовиків і вступу до міста Добровольчої армії, продовжував функціонувати земський навчальний заклад, який готував акушерок. Директором училища впродовж всієї війни залишався доктор О. Гощик. Незмінному скарбнику С. Крупеніну вдавалося тримати в порядку фінансові справи. На момент приходу білих у касі лікарні при училищі, де практикувалися майбутні акушерки, зберігалось більше шістдесят тисяч карбованців [195, арк. 8].

Восени 1919 р., не дивлячись на важкі бої, які Добровольча армія вела з більшовиками, на вчительські посади почали приходити офіцери. Ймовірно, вони більше не могли служити в армії за станом здоров'я. Тільки в жовтні, і лише в одній Богодухівській волості, до виконання вчительських обов'язків приступили десять колишніх офіцерів [206, арк. 238, 239].

При кожному відступі більшовиків, до шкіл і училищ негайно поверталися викладачі закону Божого. Це відбувалося і взимку 1918–1919 р. [206, арк. 163], і восени 1919 р. [206, арк. 276]. Восени 1919 р., як завжди, відбувалися заняття у Таврійському університеті у «білому» Криму. Професори читали лекції, причому

серед них з'явилися нові імена. На юридичному факультеті почав викладати відомий філософ, професор С. Булгаков [688, с. 9]. Місцева земська управа запропонувала відсвяткувати в початкових школах Криму 10-річчя з дня смерті Л. Толстого, для ознайомлення з життям та творчістю письменника [688, с. 14].

Навесні 1920 р. ситуація у Таврійському університеті різко загострилася. Вчені-біженці з 1 травня були позбавлені утримання. Деяким із них вже довелося заробляти на життя дрібною торгівлею. Вони продавали бублики, сірники тощо [688, с. 10]. Восени стало ще гірше. У жовтні Рада Таврійського університету звернулася до уряду із запискою. В ній указувалося, що професори, викладачі, які служать університету, «доведені до того крайнього ступеню зубожіння, за якого вже починається масове вимирання певної суспільної групи, або настане неминуча необхідність відмови від наукової роботи» [688, с. 11].

Впродовж всього періоду громадянської війни в Луганську справно працювала за будь-якої влади приватна жіноча гімназія Локтюшової. Після закінчення чергового навчального року гімназистки одержували посвідчення про успішність за результатами навчання в гімназії [167, арк. 7, 8]. Щорічні результати занять учениць 4-го, 7-го і 8-го класів розглядалися педагогічною нарадою гімназії. За підсумками обговорення присуджувалися повноправні свідоцтва [168, арк. 18]. Перед початком навчального року відбувалися вибори до педагогічної ради представників батьківського комітету, замість вибулих із тієї або іншої причини [168, арк. 23].

Педагогічні наради проводилися щомісячно, їх протоколи акуратно та безперервно велися в різних журналах, спочатку з серпня 1916 до червня 1918 р., потім із вересня 1918 до грудня 1919 р. Для протокольних записів була характерною абсолютна, підкреслена аполітичність. Поки вівся другий журнал, в Україні змінилося декілька влад. Пішли німці, з'явилася та зникла влада Директорії, прийшли й пішли більшовики, прийшли й пішли добровольці, знову встановилася радянська влада. Протоколи не згадують про це жодним словом. Характер проблем, що обговорювалися на нарадах, характеризують такі приклади. . Одного разу учениця забрала додому із класу чорнильницю, і педагоги декілька абзаців присвятили цій події та заходам із недопущення подібного надалі. В іншому випадку конфлікт відбувся з головою батьківського комітету Подкуйком. У протоколі зазначено, що він був нервовий, дратівливий і часто ображав вчителів. Втім, ніякого рішення прийнято не було, педагоги обмежилися обговоренням [164, арк. 65, 66]. Надалі на нарадах фіксувалися лише протести батьків проти необґрунтованих оцінок [166, арк. 23, 38, 50].

Гімназичний лікар Шпіцбург за власним графіком проводив віспощеплення своїм підопічним — і за Директорії, у січні 1919 р. [167, арк. 2], і за більшовиків, у березні та квітні 1919 р. [167, арк. 10–12]. Довідки про проведення цих щеплень він виписував за білогвардійців, у серпні 1919 р. [167, арк. 14].

Керівниця гімназії К.К. Локтюшова традиційно зверталася за вирішенням адміністративних питань до свого начальства в Одесі. Змінювалися тільки назви керівних органів. У червні 1918 р. Локтюшова відвідала Одесу у службових справах і повернулася до Луганська, про що свідчила довідка, видана комісаріатом у справах Одеського шкільного округу Міністерства народної освіти

Української Держави [165, арк. 6]. У липні 1919 р. Локтюшова звернулася з проханням до окружного інспектора Одеського навчального округу в Катеринославській губернії. У проханні говорилося: «Зважаючи на вплив бажаючих вступити до 1–6 класів створеної мною гімназії, прошу дозволити прийняти в названі класи учнів понад норму». У разі здійснення додаткового набору, в усіх класах, окрім четвертого, було б по 46 учениць, на 6 більше, ніж до цього. У 4 класі очікувалося взагалі 50 осіб [168, арк. 12]. Інспектор не робив знижки на специфіку того часу, і був готовий дозволити додатковий прийом, тільки якщо «площа підлоги на одного учня відповідатиме узаконеній нормі — 0, 375 кв. сажнів, і кубічний простір повітря на 1 ученицю — 0,75 куб. сажнів» [168, арк. 12].

За всього дистанціювання гімназії від політики, повної автономії не було й бути не могло. Навіть необхідність додаткового прийому учениць понад норму виникла внаслідок закриття багатьох навчальних закладів і бажання їхніх колишніх підопічних продовжувати навчання в іншому закладі. Деякі учениці опинилися у Луганську на канікулах і виїхати вже не змогли. В обласному архіві зберігся відпускний квиток учениці Павлоградської гімназії М. Рубін. Її відпустили до Луганська на літній час, з 11 липня до 16 серпня 1919 р. [168, арк. 10]. Документ слід було повернути класному наставнику. Оскільки він залишився у Луганську, отже, М. Рубін до Павлограда того літа не добралася.

До речі, те, що педагоги були надзвичайно стурбовані зникненням чорнильниці, показувало, з якими зусиллями вдавалося підтримувати, і тим більше, поповнювати матеріальну базу навчального закладу. Коли в краю закріпилися більшовики, гімназія двічі тільки в січні 1920 р. була вимушена звернутися по допомогу до місцевого ревкому. Спочатку навчальний заклад підвели власники приватного рудника. Гімназія придбала на руднику в селі Коцурбівка дві тисячі пудів курного вугілля за ціною сім карбованців за пуд. Власники без попередження, вже після укладення угоди, підвищили ціну на вугілля і двічі повертали пустими підводи, що прийшли за ним. Завідувачка гімназії просила ревком про сприяння в розв'язанні проблеми [172, арк. 5]. Другий раз клопотання до ревкому направив батьківський комітет гімназії. Колишній скарбник гімназії М.І. Левічев вчинив розтрату і повертати гроші не збирався. Комітет просив стягнути гроші з розтратника [172, арк. 167].

Документи зафіксували масу інших прикладів залежності навчальних закладів і від політики, і від влади. Сам факт громадянського протистояння накладав відбиток на повсякденну шкільну діяльність. Вчителі працювали у виключно важких умовах військових обставин; неодноразово учні розпускалися зі шкіл вже тоді, коли «рвалися снаряди, або чути було клацання кулеметів» [603, с. 52].

Взимку 1918 р. робітники станції Одеса — Товарна звернулися до народного комісара освіти Одеської області. У своєму листі вони критикували характер навчання їхніх дітей у залізничному училищі, де «як був старий режим, так і залишився». Учні примушували вивчати закон Божий, примушували писати письмові відповіді без чернеток. «Французенка» примушувала «обов'язково вивчати французьку мову». Взагалі, викладачі ставилися до учнів дуже погано.

Робітники просили звільнити вчителя арифметики і навіть самостійно знайшли йому заміну. Їх цілком влаштував О.М. Ахтир'юв, як «старий революційний вчитель робітничого класу» [36, арк. 9, 9зв.].

За добровольців заледве не постраждали керівниця Харківської жіночої гімназії В.К. Левковець і її дочка Н.М. Боброва. Майже відразу зі встановленням влади білогвардійців, до контррозвідки надійшов анонімний донос, у якому обидві жінки були звинувачені в більшовизмі. Коли їх заарештували, то викладач тієї ж гімназії В.В. Сурін написав слідчому, що Левковець і Боброву арештовували також чекісти, і також через донос. Контррозвідники поцікавилися у Суріна, якими джерелами інформації він користувався. Сурін пояснив, що старший слідчий НК Рябов учився в нього, у восьмому класі харківської чоловічої гімназії [104, арк. 12].

Лист до контррозвідки щодо арешту двох викладачок направив також священник Михайло Слуцький. Він робив наголос на етичній стороні питання: «Якщо вони і прийняли на себе важкий хрест керувати гімназією в кошмарні дні панування більшовизму, то виключно з бажання врятувати дорогий для них розсадник жіночої освіти» [104, арк. 22зв.]. Як потім з'ясувалося, доноси за будь-якої влади направляла Шкільна рада, щоб позбутися незручного керівника. Точніше автора визначити не вдалося.

Гімназія Локтюшової у Луганську, як і багато інших навчальних закладів, теж не могла спокійно працювати. Інспектор навчального округу вказав у циркулярному листі у вересні 1919 р.: «Педагоги, що проявили активне сприяння руйнівним починам радянської влади, не можуть залишатися в числі службовців у навчальних закладах» [168, арк. 28].

Не дивлячись на політичний хаос і господарську розруху, в роки революції та громадянської війни продовжувалося створення нових навчальних закладів. Восени 1917 р., для задоволення потреби в знаннях місцевого населення, Слов'яносербський союз вчителів заснував у Луганську гімназію для дорослих. До лютого 1918 р. в гімназії навчалося 220 осіб, віком від 15 до 25 років. Здебільшого це були робітники та службовці місцевих заводів. Крім того, на курсах вчителів вищих початкових училищ при гімназії вчилися 80 майбутніх викладачів народних училищ. Союз вчителів звертався до комісара освіти з проханням надати цьому навчальному закладу права, які відповідають статусу гімназії, та дозволити видавати документи про освіту [36, арк. 18].

У серпні 1918 р. у Харкові в другий рік свого існування вступила гімназія для дітей робітників. Вона була відкрита за ініціативою робітників і службовців паровозобудівного заводу. У 1917 р. в десяти класах, серед яких було п'ять молодших, два старші підготовчі та два основні, навчалося 480 дітей. Гімназія утримувалася на 1% відрахування з місячного заробітку майстрових та робітників і платні службовців, а також на субсидії міського самоврядування. Своєї будівлі гімназія не мала, займаючи на правах оренди приміщення міського училища. Покарання в гімназії були відсутні. Багато предметів викладалися без підручників. При цьому діти виходили з гімназії з великим запасом знань, дуже рідкісними були пропуски занять. При гімназії існувала стипендія імені Г.С. Петрова для найкращих учнів. Директором гімназії був Г.І. Ющенко. Оплата праці

педагогічного персоналу значно перевищувала рівень інших навчальних закладів [269].

Там само, в Харкові, у 1918 р. виник робітничий технікум. Його створення відбулося знову ж таки за ініціативою самих робітників. Навчальні плани технікуму розроблялися постійною комісією з технічної освіти Харківського відділення російського Технічного товариства, представниками робітників паровозобудівного заводу й Загальної Електричної компанії. Заняття в технікумі проходили вечорами в робочі дні, а також у неділю. З приходом більшовиків, у лютому 1920 р. технікум почав потребувати електричного освітлення, відключення якого стали регулярними. Більше із жодними проханнями його керівництво до влади не зверталось [188, арк. 261, 261зв., 262].

Попит на спеціальні знання і на їх пропозицію не залежали навіть від наявності військової загрози. Наближення до території Донецького басейну німецьких окупантів примусило ввести воєнне становище, зі всіма обмеженнями, які з цього витікали. Проте, практично водночас зі введенням воєнного становища, у місті Єнакієвому було оголошено прийом слухачів у літню групу курсів технічного креслення [229]. Одночасно були поновлені заняття вечірніх загальноосвітніх курсів [229]. В одному газетному номері було розміщено два повідомлення з абсолютно різним ступенем суспільної значущості. Поряд з інформацією про гетьманський переворот у Києві та перейменування Української Народної Республіки на Українську Державу була надрукована пропозиція випускника Петроградського університету про підготовку в усіх середніх навчальних закладах «із загальноосвітніх предметів і всіх мов» [232].

Турботами міністра землеробства в жовтні 1918 р. для вихованців Харківського губернського земства готувалося відкриття сільськогосподарської школи у Зміївському повіті. Були навіть переказані гроші для нової школи, у сумі в сто тисяч карбованців [200, арк. 78]. У школі планувалося відкриття підготовчих класів, готувався приймати учнів гуртожиток. Можна було прийняти шістдесят хлопчиків, починаючи з 13 років [200, арк. 65]. У відповідь на запит із Харкова, Зміївська земська управа на початку листопада проінформувала, що відомостей про відкриття школи не має [200, арк. 71]. Чергова зміна режиму позбавила дітей можливості отримати професійну освіту. Наприкінці грудня 1918 р. вони зібралися в Харківському притулку для немовлят, де чекали відправки. Але керівник сільськогосподарської школи Ренфельд так і не відгукнувся [200, арк. 78].

Необхідність в отриманні знань, умінь та навичок існувала за всіх режимів. Зокрема, газета «Луганські вісті», що виходила в період денікінщини, розмістила як рекламне оголошення пропозицію про значну (до 50%) знижку на публікацію інформації від осіб, що бажали давати приватні уроки [316]. У лютому 1919 р., коли на Павловському руднику в Донбасі відкрилася школа, її директор М.І. Менгель за два дні записала 89 дітей, які бажали в цій школі вчитися. Революційний комітет рудника одногосно ухвалив ізолювати школу від мітингів та зборів [178, арк. 49, 49зв.].

За два тижні після відкриття школи культурно-освітня комісія профспілки «Гірничопраця» Павловського рудника ухвалила два додаткові рішення щодо

організації місцевої шкільної справи. По-перше, в ухвалі планувалося утворити тимчасову шкільну раду, по-друге, було вирішено виправити в школі стілець та ікону [178, арк. 47, 47зв.]. Показово, що для ремонту одного стільця було потрібно рішення профспілкової комісії. Можна уявити ступінь матеріальних труднощів, із якими на той час зіткнулися навчальні заклади. Крім того, ще не настав момент поголовного захоплення атеїстичним вихованням.

Місцеве населення підтримувало шкільну справу далеко не завжди. У вересні 1919 р. технік І. Кржемінський звернувся до Ізюмської земської управи. За його інформацією, у школі села Билбасівка більшість парт стала непридатною, тому що за більшовиків вони вживалися на розтоплення. Хоча для їх ремонту, за підрахунками техніка, було достатньо не більше десятка дощок і п'яти фунтів цвяхів, розуміння в селян він не знайшов. Ймовірно, їх більше турбувало збирання врожаю. Візники просили нечувані ціни за доставляння будівельних матеріалів. Єдиним виходом бачилося примусове залучення до роботи місцевого селянського населення, яке не розуміло, що добробут шкіл лежить у сфері його інтересів [179, арк. 21, 21зв.]. Після повернення більшовиків з'ясувалося, що вчителям у багатьох містах вдавалося при школах проводити для дітей хоча б вечірні заняття, але подібні заходи мали, звичайно, випадковий, тимчасовий характер [171, арк. 20].

Боротьба більшовиків за загальну письменність супроводжувалася активною діяльністю місцевих органів влади зі створення в селах осередків культури. Причому до цієї діяльності включилися такі адміністративні органи, як сільські ради та комітети бідноти, яким, мабуть, вдалося переконати селян у важливості навчання. На Луганщині сільська рада об'єднаних хуторів ухвалила відкрити в селах дві школи грамоти, з тим, щоб примусити всіх селян від 8 до 50 років відвідувати їх [235]. З іншого боку, комітети бідноти відкривали хати-читальні, ставлення до яких у селян помітно відрізнялося від реакції на масову освіту в школах. Селяни «охоче» відвідували хати-читальні, відкриті при комнезамах [235]. Серед організаторів культурних осередків у містах були місцеві партійні організації. Так, читальня в місті Бахмуті була створена саме партійним осередком [283].

І в 1920 р. нерідкішими були випадки, коли ініціатива у відкритті шкіл надходила безпосередньо від місцевих жителів. Так, у населеному пункті Часів Яр селяни відкрили декілька шкіл, де влаштовували вечірні заняття, народне читання, лекції тощо [255]. Окрім шкіл, громадяни організовували також інші культурні та освітні центри. В тому ж Часовому Яру функціонували два культурно-освітні гуртки [255]. В Алчевському повіті, принаймні, за даними звітів, працювало 6 театрів і 10 кінематографів, 7 клубів, 23 бібліотеки-читальні [257]. Прагнення до змістовного дозвілля демонстрували і робітники. У Луганську при колишньому заводі Гартмана на базі клубу імені Леніна навесні 1920 р. була створена культурно-освітня комісія [296].

Зима 1919–1920 рр. стала найсерйознішим випробуванням для шкільної освіти. У школах не залишилося вугілля, більшість вчителів не одержувала платні ще з жовтня. Кількість викладачів скоротилася через епідемію тифу. Радянські відділи народної освіти, відразу з моменту організації, турбувалися

недопущенням перерви в заняттях. Школи отримали паливо, звільнені вакансії були заповнені, шкільні ради реорганізовані відповідно до вимог нової влади [171, арк. 19]. Управлінці в сфері освіти не залишали без уваги матеріальну базу навчальних закладів, постійно піклуючись про її поповнення. Втім, робили вони це в стилі радянської влади — відібрати що-небудь у одних, щоб передати іншим. Наприклад, відділ народної освіти Бахмутської повітової земської управи залишив за наслідками своєї діяльності цікавий документ. У ньому від революційних органів влади на місцях вимагалось узяти на облік все майно, залишене колишніми власниками, зі складанням точного опису. Обліку підлягали бібліотеки, картини, статуї, опудала, музичні інструменти, навчальні посібники, гравюри і колекції всякого роду. Вимога супроводжувалася вказівкою «всіляко оберігати майно від розкрадання з будь-якого боку». Надалі передбачалося передати вказане майно навчальним закладам [309]. Характерно, що до органів влади на місцях відділ народної освіти відніс революційні комітети, волосні ради, комітети, «а де немає таких — професійні революційні організації» [309]. Як бачимо, система управління одноманітністю не страждала. Там, де майно, залишене «колишніми власниками», допомогти не могло, нова влада опинялася в тупику. Занять у деяких навчальних закладах не було «внаслідок відсутності навчальних посібників» [258].

Рішуче взявся за справу народної освіти Старобільський ревком. Він скасував одноманітну форму та наказав всім підлеглим радам і ревкомам «вжити всіх заходів до негайного опалювання шкіл та відновлення занять» [175, арк. 12]. Не забуло нове начальство і про потреби вчителів. Коли волосним і сільським ревкомам як тимчасовий захід було доручено самостійно організувати видавання хліба найбільшій частині населення, до числа нужденних було включено вчительський персонал, «зважаючи на важке становище, унаслідок неотримання ними платні» [175, арк. 31зв.].

Багато середніх навчальних закладів у 1920 р. перейшли майже на повне самообслуговування. Учні та учениці самі пиляли дрова для опалювання шкільних приміщень, мили там підлогу, а влітку копалися на маленьких шкільних городніх ділянках [603, с. 52]. Шкільні вчителі довго не одержували ніякої платні за свою працю [603, с. 52]. Не маючи жодних коштів для існування, вчителі були вимушені пропонувати платоспроможним учням таку форму навчання, як приватні уроки [603, с. 52].

Зміцнення влади рад супроводжувалося переходом до їх відання системи освіти. Свідченням посилення контролю став перехід шкіл на централізоване фінансування за рахунок державного бюджету. Так, провінційна газета «Червоний вал» сповіщала читачів про те, що «навчальні заклади в найшвидшому часі утримуватимуться за рахунок казни» [309]. За більшовиків всі школи були перетворені на трудові. За непідготовленості вчителів і відсутності допомоги, ця реформа звелася тільки до зміни вивіски [603, с. 52].

Найбільш яскраво авторитарний характер більшовицького режиму в освітній сфері виявився в питанні реалізації декрету про відділення церкви від держави, а школи — від церкви. Скасування викладання закону Божого проводилася настільки рішуче, що освітні установи не встигли підготуватися до заповнення

звільненого навчального часу заняттями з інших предметів. Відділи освіти місцевих рад рекомендували займати вільний час у школах «зборами, спектаклями, екскурсіями, музичними та вокальними заняттями» [309].

Сувора пролетарська диктатура відмовилася від підтримки вчителів закону Божого — як правової, так і матеріальної. Втім, перші кроки в цьому напрямку деяких місцевих органів влади виглядали цілком ліберальними. Наказ Старобільського ревкому виключав зі шкільних планів закон Божий як навчальний предмет. Але остаточне рішення з цього питання надавалося «вільному бажанню учнів та їхніх батьків». У разі відсутності необхідних для вивчення закону Божого приміщень, дозволялося використовування шкільних приміщень у позаурочні години [175, арк. 12].

У червні 1920 р. виконком Донецької губернської ради оголосив, що «грошові суми викладачам релігійного віровчення не видаються за час, що минув із січня 1918 р.» [222]. Таким чином, неодноразова зміна влади в регіоні і відповідно зміна ставлення до викладання релігійного віровчення не бралися до уваги. Радянський закон, який часто не діяв у краю, отримував ніби зворотну силу. Якщо згадувані викладачі і працювали за фахом у 1918, 1919 і 1920 роках, радянська влада цей факт оголошувала їхньою приватною справою.

Учні середніх шкіл були постійними учасниками всіляких агітаційних заходів, що проводилися більшовиками. У більшості випадків це пояснювалося потягом до розваг, на які були небагаті роки громадянської війни, але не можна і заперечувати певне співчуття частини учнів більшовицьким гаслам. Так, автор статті, присвяченої другій річниці Лютневої революції, розказуючи про концерт-мітинг у приміщенні Народного дому, влаштований Бахмутським комітетом Комуністичної партії України, зазначав, що основну частину глядачів склали солдати-червоноармійці, але «подекуди мелькали кашкети учнів» [309].

У справі виховання підростаючого покоління більшовики дуже швидко перейшли до класового відбору. Наприклад, збирання подарунків для Червоної Армії у листопаді 1920 р. у Єнакієвому проводилося з участю виключно дітей робітників. У межах цього заходу на Софіївському руднику відбувся мітинг. Потім у їдальні «всім дітям робітників були видані безкоштовні обіди та ласощі». На завершення акції «було поставлено безкоштовний спектакль — революційна драма у 5 діях «Червоний шквал» [403].

У батьківських комітетів на рахунках залишилося досить багато грошей, що були в обігу за колишніх режимів і були скасовані більшовиками. У лютому 1920 р. Харківський відділ народної освіти просив губернський ревком обміняти більше сорока тисяч анульованих донських грошей, які належали одному з комітетів, на радянські гроші [187, арк. 16].

У 1920 р. було відновлено контроль над вищими навчальними закладами. О. О. Гольденвейзер свідчив, що професори були засмикані «постійними реформами та змінами в навчальних планах», а студентів не залишали в спокої «нескінченні реєстрації та перереєстрації» [527, с. 295].

Таким чином, система освіти демонструвала впродовж усієї громадянської війни певну незалежність від зміни режимів, зберігаючи дореволюційні традиції. Контроль за навчальними планами та переліком предметів, що вивчалися, почав

здійснюватися тільки з остаточним встановленням радянської влади. Ради ввели централізоване фінансування навчальних закладів і реалізовували в їхній діяльності класовий підхід.

4.4. Послуги у дозвіллі

Зміст дозвілля визначається рівнем розвитку матеріального виробництва та рівнем культури суспільства. Не менш важливим є стан самого суспільства — наявність або відсутність соціальної стабільності, суспільної злагоди. Розвиток культурної сфери є одним із найважливіших напрямків соціальної практики. Функціонування культурних інституцій забезпечує безперервність розвитку суспільства, зв'язок між поколіннями, відтворення соціальних взаємостосунків. У періоди глибоких суспільних трансформацій традиційні форми культурної взаємодії сприяють зняттю соціальної напруженості, зниженню в населення рівня психологічної тривожності, характерної для умов соціальної кризи.

Національно-демократична революція 1917–1920 рр. в Україні сприяла пробудженню творчого потенціалу суспільства, зростанню прагнення до користування досягненнями культури, створила необхідні духовні та матеріальні умови для загального піднесення культурного рівня громадян країни. Одночасно в умовах таких характерних для громадянської війни явищ, як хаос та анархія, дефіцит найнеобхідніших продуктів, розвиток культури не те що фінансувався за залишковим принципом, а часто взагалі відбувався поза увагою офіційних органів управління. У цьому випадку культурні інституції функціонували тільки завдяки громадській ініціативі або почину окремих осіб.

У переліку занять у вільний час у 1917–1920 рр. багато в чому зберігалися дореволюційні та довоєнні традиції. Цей перелік включав зокрема театр і кіно, слухання музики, танці тощо. Однією з основних форм змістовного дозвілля в 1917–1920 рр. залишалася читання. Роки революції та громадянської війни не скасували потребу в книгах [634, с. 7]. У 1917 році ще відкривалися нові бібліотеки. Так, громада селища Ульянівка звернулася з проханням «про дозвіл відкрити в селищі читальню». Прохання було задоволено [158, арк. 11]. Бібліотеки, де не було читальних залів, ставили питання про їх відкриття [125, арк. 98]. Для цього використовувалися приміщення міських і земських шкіл, оскільки читальні зали працювали у вечірній час [506, с. 117].

Нові надходження літератури отримали у 1918 р. лише 12–15% бібліотек, причому, як правило, приходило всього по декілька книг. Загалом книжкові фонди були поповнені приблизно так само, як у 1917 році. Книги надходили від губернських і повітових земств, іноді — після ліквідації місцевих шкіл [202, арк. 18зв.]. Одночасно окремі бібліотекарі вказували на падіння попиту на книги, оскільки наявна література не відповідала потребам населення [202, арк. 35зв.].

Один із січневих 1918 р. номерів «Південного краю» декілька рядків присвятив тяжкому становищу письменників. Письменник став «бродягою зі всіма негараздами важкої боротьби за життя», міста України перетворилися на «приймальні будинки розсіяного мистецтва». Слово залишилося єдиним скарбом, що «зберігся після великого краху». Люди навчилися цінувати книгу. «Були твори

, які ходили в рукописних списках. Випадково, скупю і контрабандно обдаровувала у 1918 році нас література своїми коштовностями» [268].

Відомі до революції письменники гастролювали українськими містами, збираючи значне число слухачів. Літо 1918 р. для харків'ян ознаменувалося «вечором інтимного читання» О.М. Толстого в саду комерційного клубу, на якому він збирався прочитати повість «Мана» та казки [469]. Вечір «подарував кілька хвилин справді художньої насолоди». Журналіст, що відвідав захід, охарактеризував талант Толстого як «на рідкість примхливий», «до парадоксальності вільний», і «до заздрості несподіваний». Проте, на думку автора, «широкій публіці хотілося б почути щось таке, що більш безпосередньо її б приголомшило» [470].

У 1919 році практика відносної доступності книг та газет продовжувала реалізовуватися, щоправда, за більшовиків читацьку справу брали під свою опіку ради, а за білих провідну роль відіграла ініціатива громадськості. Культурний відпочинок організовувався профспілками, які не чекали додаткових розпоряджень згори. У лютому 1919 р. культурно-освітня комісія профспілки Павловського рудника у Донбасі прийняла ухвалу: «З огляду на те, що на нашому руднику абсолютно відсутнє яке-небудь громадське місце, куди б міг прийти кожний робітник і службовець, а також їхні сім'ї, щоб розумно провести своє дозвілля за читанням газет, книг і якою-небудь сімейною грою, організувати робітничий клуб. Слід негайно відкрити читальню та бібліотеку, відвести для цього будинок для приїжджих» [178, арк. 47, 47зв.]. У травні 1919 р. партійним осередком була організована читальня у Юзівці [283]. Впродовж весни 1919 р. хати-читальні, народні університети, школи грамоти відкривалися різними повітовими радами Харківської губернії [198, арк. 99зв.]. Готувалося видання місцевих газет [198, арк. 93зв.].

Нікопольський відділ народної освіти в липні 1919 р. вказував у листі до ВРК: «У сучасних умовах тяжіння [довколишніх волостей] до Нікополя ще більше посилилося. У Нікополя є всі дані бути привабливим осередком для довколишніх волостей. Тут є велика Центральна бібліотека» [125, арк. 6, 6зв.]. Відділ освіти серйозно поставився до відновлення бібліотечної справи, і в серпні 1919 р. видав наказ, згідно з яким всі громадяни, що мали на руках книги колишньої Міської бібліотеки, отримані за абонементом, а також розкрадені, були повинні здати такі в триденний термін у приміщення бібліотеки. Інакше громадяни могли бути притягнуті до відповідальності аж до ревтрибуналу. Також вимагалось повернути всі меблі, розграбовані у Нечаєвській економії, оскільки вони становили художню цінність і були необхідні для нікопольської Центральної бібліотеки, що якраз відкривалася [125, арк. 16].

Більшовики практикували вилучення книг із приватних бібліотек, із метою забезпечення їх доступності для всіх охочих. У перші тижні після встановлення радянської влади було узято на облік всі приватні книгосховища [530, с. 623]. В окремих військових частинах створювалися власні бібліотеки, відібрані у власників-втікачів, що поповнювалися постійно «добровільними пожертвуваннями та примусовим відбиранням» літератури в тих, для кого вона, на думку командування, була зайвою [532, с. 25]. Київська студентка була дуже

засмучена подібною практикою. Влітку 1919 р. у Києві, не дивлячись на велику кількість книгарень, не можна було купити книгу. Для цього треба було мати ордер з Наркомпросу. Як швидко з'ясувалося, гарні книги можна було купити просто на вулиці. На кожному розі стояла «скриня або кіоск», напхом набиті «прекрасними виданнями». Чомусь вулична вільна торгівля ще не була заборонена, і букіністи робили «прекрасні справи». Студентці було «боляче дивитися» на ці книги. Майже всі вони були з ініціалами, багато з них із написами [549, с. 221]. Зі всіх речей, які гинули в революцію, інтелігенція якнайбільше шкодувала за книгами, тому що вони і купувалися, і зберігалися «з найбільшою любов'ю» [549, с. 222]. Київській студентці вторував І.О. Бунін: «Був у книгарні Івасенка. Бібліотека його націоналізована, книги продаються тільки тим, у кого є «мандати» [502, с. 150]. Продовжували свою невтомну діяльність всілякі підприємці від мистецтва. Якийсь пан, ім'я якого Бунін не назвав, запропонував йому свої послуги як імпресарію, умовляючи їхати з ним до Миколаєва, до Харкова, до Херсона, де передбачалося публічне читання Буніним своїх творів «щовечора за тисячу думськими» [502, с. 92].

Білогвардійський режим, на відміну від більшовиків, особливо не церемонився з громадськими бібліотеками. У Маріуполі було реквізовано приміщення Зборів службовців Маріупольського порту, де розташовувалася бібліотека. Необхідність відновлення її роботи стала одним із додаткових аргументів у проханні Ради старшин Зборів щодо повернення приміщення [156, арк. 22].

Відновлення влади рад активізувало процес створення осередків культурного дозвілля. Наприкінці 1919–на початку 1920 р. Харківський губернський агітаційно-освітній підвідділ доповідав у ВРК про відкриття 15 районних бібліотек, 42 хат-читалень, 20 просвіт [209, арк. 3]. «Просвіти» стали центрами українського руху на місцях. Вони мали свої театральні трупи, хорові колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки [650, с. 6].

Один із перших наказів Старобільського повітового ревкому вимагав від волосних ревкомів вжити термінових заходів щодо охорони покинутих у поміщицьких садибах бібліотек. У тому ж наказі оголошувалося про націоналізацію всіх приміщень, зайнятих під бібліотеки. З 28 грудня 1919 р. всі бібліотеки були відкриті «для безкоштовного користування всім населенням міста та повіту» [175, арк. 13]. Усвідомлюючи важливість друкованого слова для пропаганди, голова ревкому Шахов наказав вилучити всю літературу, що «суперечить духу робітничо-селянської республіки та її завоюванням» [175, арк. 13зв.]. Щоправда, з наказу не зрозуміло, у чому могли полягати суперечності, і які завоювання малися на увазі.

Не дивлячись на значення бібліотечної справи, революційні органи влади відмовлялися брати на себе зобов'язання щодо роботи бібліотек за колишніх режимів. Так, на прохання службовців Харківської громадської бібліотеки про виплату заборгованості із заробітної платні, Харківський губернський ревком 1 січня 1920 р. ухвалив рішення: «Оплату службовцям проводити з моменту заняття місцевості радянськими військами» [188, арк. 34].

У Луганську бібліотеки були відкриті позашкільним підвідділом тільки наприкінці березня 1920 р. Центральна бібліотека почала роботу в приміщенні колишньої Міської громадської, у будівлі Азовсько-Донського банку. Кам'яно-Бродська відкрилася в приміщенні Торгової школи на Садовій вулиці, а Гусиновська — у будинку громадянина Безпечного, на розі Преображенської площі і такої ж вулиці. Читачам пропонувалися наукові книги, журнали, белетристика [170, арк. 105]. Бібліотечні книги, що залишилися в громадян із колишніх часів, пропонувалося повернути до 5 травня 1920 р. Санкції планувалися в революційному дусі. Списки тих, хто не поверне книги, планувалося передати до карного розшуку [170, арк. 116].

Одним із головних осередків культури у 1917–1920 рр., не дивлячись на часту зміну влади й пов'язані з цим соціальні потрясіння, залишався театр. Театральне мистецтво вважалося елітарним, і вистави традиційно відвідували привілейовані верстви населення — службовці, студенти, інтелігенція. Серед робітників театр користувався меншою популярністю, ніж, скажімо, кіно. Проте, робітники великих підприємств теж зустрічалися серед театральних глядачів.

У 1918 р., в період правління Центральної Ради та гетьмана Скоропадського, на відміну від нетривалого більшовицького панування, значно поживалося культурне життя. Повні зали забезпечували українські спектаклі [410]. Гастролі української трупи Л.Р. Сабініна у Харкові відбувалися при повному аншлагу [425].

Городяни мали нагоду більш ґрунтовно знайомитися з німецьким мистецтвом. У Києві відкрився німецький театр, відбувалися гастролі німецьких акторів і музикантів, виконувалися твори німецьких авторів [672, с. 143]. Німецькі глядачі із задоволенням відвідували спектаклі і в російських театрах [460]. Своїми колишніми і, по можливості, новими творчими успіхами радували глядачів артисти, що прибули з Радянської Росії. В Україні виступали естрадні куплетисти С. Сокольський і П. Троїцький, співаки В. Паніна і Л. Утьосов, працювала акторка В. Холодна [650, с. 20].

Велику роль в умовах викликаного революційними подіями хаосу відіграла особиста ініціатива антрепренерів, які організовували гастролі, забезпечували інформування публіки та умови для виступів. У травні 1918 р. у Харкові антрепренер Я.Я. Калнинь орендував театральну будівлю, щоб створити «зразкову драматичну трупу» з найкращих місцевих, петербурзьких і московських артистів [27, арк. 3]. Серед запрошених антрепренером артистів були В.В.

Барановська, В.А. Блюменталь-Тамарін, М.М. Тарханов, М.М. і В.М. Петіпа [27, арк. 32зв.].

Товариство взаємодопомоги колишнім офіцерам організувало вечір, програма якого була складена з творів Пушкіна. Відвідувачі спочатку вислухали лекцію про творчість поета, а потім подивилися постанови декількох його творів. Сцени з «Моцарта і Сальєрі», «Бориса Годунова», «Кам'яного гостя» і «Скупого лицаря» поставив режисер міського театру І.Ф. Шмідт, ролі виконували В.А. Блюменталь-Тамарін, М.М. Тарханов, Н.В. Голубєва [461]. Зберігалася така театральна традиція, як бенефіс [460].

Гостинно розкрили свої двері театри Катеринослава, Одеси [377], Полтави та інших міст. Щоправда, полтавчани, як і мешканці інших невеликих міст, зіткнулися з високими цінами на квитки. Антрепренери інакше не могли забезпечити рентабельність гастролей. Так чи інакше, але на гастролях Ізи Кремер квиток у театральну ложу коштував 72 карбованці, а на гастролях артиста Кузнєцова ціни у 13 та 14 ряд складали 12 карбованців. «Навіть у наш час спекулятивних цін це нечувано, — обурювався кореспондент місцевої газети, — навіть у Києві тепер таких цін немає» [370].

Театральна діяльність стикалася з тими ж проблемами, що і повсякденне життя пересічних громадян. Періодично під час спектаклів гаснула електрика [225], при користуванні свічками під час виконання сцени листа Тетяни у «Євгенії Онєгіні» спалахнула завіса; пожежник обдав струменем води співачку, проте вона героїчно доспівала арію до кінця [337], через перебої у роботі громадського транспорту не всі охочі могли відвідати спектаклі. Робітники харківського паровозобудівного заводу вимагали в зв'язку з цим продовжити час трамвайного руху після восьмої години вечора. Вони не хотіли жити «осторонь загального культурного життя міста» й вирішили звернутися до робітників інших заводів «за підтримкою порушеного ними перед міським самоврядуванням клопотання» [300].

Серед театральних колективів багато працювали у розважальній манері, розвивали естрадний або пародійний напрям у мистецтві. Разом із драматичними постановами великою популярністю продовжувала користуватися оперета [249].

Наступ військ Директорії на Київ вніс певне сум'яття в діяльність театрів. У п'ятницю, 13 грудня 1918 р., у зв'язку з тривожними чутками, що панували в місті, у більшості театрів виникла думка скасувати призначені спектаклі. «Останні новини», що вийшли потім увечері, із запевненням про підтримку спокою та безпеки під час входження військ Директорії до Києва, відразу вселили упевненість, що нормальне життя в місті нічим порушено бути не повинне. Зважаючи на це було вирішено вечірніх спектаклів не скасовувати. Вони відбулися, при невеликій, правда, кількості глядачів. У суботу, 14 грудня, не дивлячись на «вкрай тривожний» настрій у місті й на порожні вулиці, відбувся спектакль в оперному театрі. Були навіть глядачі, щоправда, спектакль почався з півторагодинним запізненням, внаслідок пізнього прибуття до театру деяких артистів. 15 грудня в театрі «Соловцов» відбувся ранковий спектакль, але публіки, все ж таки, було дуже мало. В решті театрів і кінематографів спектаклі та сеанси були 14 грудня скасовані, але вже 15 грудня всі театри продовжили звичайну роботу [261].

На самому початку нового, 1919 року, Київ покинув театр-кабаре «Летюча миша». Міські театри цінували цей театр за «іскорки справжнього гумору, веселощів і тихого смутку», за те, що його виступи дозволяли піти «на мить із сірих буднів у світ справжньої не скороминущої краси» [365]. Одночасно театр-кабаре «Підвал Кривого Джиммі» демонстрував у новорічні дні звітну програму, яка залишала «дуже приємне враження», недарма, «не дивлячись на облоговий стан», публіки було дуже багато [451].

Театри вибирали п'єси, головне, з розрахунку на касові збори. Помітно знизився рівень багатьох вистав. Взимку 1918–1919 рр. бурхливо функціонувало театральне співтовариство в південних містах — Севастополі та Одесі. Ад'ютант генерала Грішина-Алмазова відвідав безліч спектаклів найрізноманітнішого рівня, ретельно фіксуючи враження в щоденнику. У листопаді 1918 р. у Севастополі він подивився оперету «Гейша», зазначивши з виглядом знавця, що «є непогані голоси» [108, арк. 5зв.], у грудні, вже в Одесі, заглянув до театру мініатюр «Гротеск», «досить милого» театру з участю «відомих в Одесі розповідачів братів Хенкіних» [108, арк. 9], в інший вечір був у драматичному театрі на новій п'єсі О. М. Толстого «Смерть Дантона». Глядачу п'єса здалася «цікавою», виконання «пристойним», а сам театр «достатньо просторим, затишним і ошатним» [108, арк. 9зв.]. Наступного разу ад'ютант був у драматичному театрі на п'єсі «Шквал», але «звірячий холод» у залі не дозволив йому подивитися спектакль до кінця [108, арк. 13]. На рауті на честь союзників у готелі «Лондонський» відбувся концерт, де виступили співачки Лінковська та Іза Кремер, а також артисти балету [108, арк. 14]. Першого січня 1919 р. у спектаклі на користь Добровольчої армії були виконані уривки з «Травіати» з Лінковською, сцена біля канавки з «Пікової дами», сюїта з «Лебединого озера» та балетний дивертисмент [108, арк. 15]. Нарешті, у березні 1919 р. у театрі йшла «Мадам Батерфляй» із Лінковською. Ад'ютант був безапеляційний в оцінках: «Добра постановка, але сама Лінковська не підходить до цієї ролі, і хоча було багато підношень, але мало успіху» [108, арк. 25зв.].

Встановлення в Україні радянської влади, як правило, було пов'язане із загостренням воєнної ситуації та призводило до тимчасових обмежень у роботі театрів і кінематографа, причому час припинення роботи закладів культури варіювався в достатньо широкому діапазоні. Ще 22 лютого 1918 р. ЦВК Рад України, оголосивши Київ на облоговому становищі, вимагав закривати всі театри о дев'ятій годині вечора [530, с. 4]. У січні 1919 р., через три дні після вступу червоних до Харкова, культурно-освітньому відділу Центрального агітаційно-освітнього управління Тимчасового робітничо-селянського уряду України довелося звернутися до коменданта Харкова з проханням про дозвіл пересуватися вулицями після одинадцятої години вечора акторам харківських театрів, «внаслідок того, що їм доводиться іноді йти пізніше встановленої години з театру» [14, арк. 3]. Командування 2-ої Української радянської дивізії, що знаходилося у Полтаві, наказало закривати всі театри та кінематографи після восьмої години вечора [530, с. 570]. У Павлограді наказом начальника гарнізону Панченка пропонувалося відкрити всі кінематографи та театри, але, оскільки в місті тим самим наказом оголошувався воєнний стан, ходити містом дозволялося тільки до десятої години вечора [398]. У 1920 р. наказ Старобільського ВРК також оголошував у місті та його повіті воєнний стан і дозволяв переміщення громадян вулицями тільки до 22 години. Проте, функціонування театрів, кінематографа та «інших розважальних місць» допускалося до 23 години. При цьому відвідувачі, що виходили з цих установ, повинні були мати на руках квитки для пред'явлення патрулям [175, арк. 4].

За більшовиків зберігалася антреприза, завдяки якій вдавалося прогодуватися акторам труп, які розпалися. Вони були готові виступати в найглухішій провінції,

добираючись до місць виступів на свій страх і ризик. У лютому 1919 р. актори товариства російської драми Березняков, Неізбієнко та Марущенко звернулися до нікопольського ревкому з проханням звільнити їх від платні за проживання в готелі Губер-Гріца до виїзду з Нікополя у Долгінцеве, де вони збиралися дати декілька вистав [121, арк. 15]. Мало того, що їхнє прохання було задоволено, один із них, а саме Березняков, як, ймовірно, найбільш нужденний, отримав через два дні від ревкому черевики [121, арк. 126].

Артисти намагалися об'єднуватися, щоб легше виживати. Наприклад, 23 жовтня 1918 р. у Харкові відбулися організаційні збори артистичного клубу «Будинок артиста» [479]. За рад тут існувала Спілка «сцени та арени» [198, арк. 94]. У лютому 1919 р. у Нікополі вісім акторів, збираючись створювати «Товариство безробітних артистів», звернулися до ревкому з проханням надати театр «Експрес» на чотири дні без сплати за будівлю, щоб мати засоби для існування й не перебувати на утриманні ревкому. Ревком ухвалив: «Дозволити, з оплатою тільки за освітлення» [121, арк. 32]. Для формування першого внеску до фонду профспілки актори і збиралися давати спектаклі впродовж чотирьох днів [121, арк. 33, 33зв.].

Без державної підтримки театрам у 1919 р. було вже не вижити, оскільки платоспроможна публіка або втекла, або поховалася, або позбулася заощаджень. Допомога театрам надавалася у вигляді пільг і субсидій. Стаціонарні театри користувалися підтримкою місцевих органів влади, актори за статусом прирівнювалися до радянських службовців [125, арк. 11].

Нікопольський відділ освіти, чудово розуміючи значення театрального мистецтва для агітації та пропаганди, надіслав голові ВРК такого службового листа: «На спектаклі кожного разу надаються червоноармійцям 100 пільгових квитків за ціною 2 карбованці 50 копійок». Театр повинен бути доступним для широких кіл місцевого населення. «У місті зараз спостерігається скупчення біженських мас, яким би надзвичайно бажано надати можливість для відвідин театру». Голова ВРК відповів, що театр повинен бути доступним «широким колам пролетаріату», як за вхідними цінами, так і за репертуаром [125, арк. 1, 1зв.].

Театри створювалися не тільки цивільними органами управління. Іноді їх організувала військова влада, як, наприклад, у травні 1919 р. в Одесі [502, с. 128]. Іноді театральні колективи обмежувалися постановою так званих «живих картин» для червоноармійців. Їхні теми відповідали політичному моменту [532, с. 23]. Про нормальне функціонування театрів піклувалися і махновці, коли займали міста. У жовтні 1919 р. наказом коменданта Бердянська всіх бійців народної армії зобов'язували платити за вхід до місцевих театрів [697, с. 197].

Далеко не всі мешканці українських міст були задоволені театральними новаціями більшовиків. Київська студентка в березні 1919 р. нарікала на відсутність розваг: «Театри та кінематографи націоналізовані, грають тенденційні п'єси і показують фільми, на яких досить тупо кепкують із буржуазії» [549, с. 211].

Поглиблення громадянського протистояння погіршувало ситуацію і в театральній справі. Прихід до України Добровольчої армії приніс нові складнощі в існування театрів, акторів, режисерів. Генерал Май-Маєвський поставив

можливість постанови театральних вистав і публічну демонстрацію кінематографічних картин у залежність від дозволу державної варті [532, с. 276, 277]. Сам режисер державних театрів В. Мейєрхольд був вимушений покинути Ялту на рибальській парусній фелюзі. Він втік від добровольців, які «безчинствували в перші дні свого приходу з тією відчайдушною та безглуздою люттяю, яка народжується лише в каламутні епохи громадянських воєн» [552, с. 59].

За будівлі зимових театрів деколи доводилося боротися не на жарт. У Маріуполі восени 1919 р., за білогвардійців, власник театру «Колізей» І.І. Уваров був вимушений відстоювати своє право власності перед військовою квартирно-реквізиційною комісією, стверджуючи, що для нього зимовий театр — єдине джерело доходу [154, арк. 118]. Іноді зимові театри використовувалися не просто як комора або адміністративна установа, а в них розміщувалися госпіталі або біженці. У тому ж Маріуполі в листопаді 1919 р. міська квартирна комісія вирішувала питання про звільнення театру «Солей», зайнятого біженцями. Було вирішено звільнити будівлю в той самий час, що чудово підходив для виселення, а саме 7 грудня 1919 р. [156, арк. 46].

За всіх труднощів, небезпек, проблем люди потребували театральних видовищ. Начальник Маріупольського гарнізону отримав прохання від Ради старшин зборів службовців в установах Маріупольського порту про повернення приміщення, зайнятого під військовий склад: «Тут ставилися любительські спектаклі» [156, арк. 21]. Прохання доповнювалося таким аргументом: «Публіці, яка шукала розумного відпочинку, діватися нікуди» [156, арк. 22]. В Одесі, напередодні приходу більшовиків, загострилася кримінальна ситуація, але городяни все ж таки «вилазили вечорами зі своїх нетоплених квартир, йшли до клубів, до театрів» [675, с. 331].

Із поверненням більшовиків повернулася практика конфіскацій і реквізицій приватного майна. Театральні артисти теж зіткнулися з цією проблемою. Причому ставлення влади до майна артистів могло бути діаметрально протилежним навіть в одному місті — наприклад, у Бахмуті. У серпні 1920 р. до міського виконавчого комітету надійшла заява від члена профспілки «Рабіс» І. Лельганта зі скаргою на комісію з вилучення цінностей у населення. У нього під час обшуку було конфісковано настінний годинник і дзеркало, яке, на думку заявника, «потрібне мені як артисту, і моїй дружині-артистці». На заяву було накладено резолюцію «відмовити» [148, арк. 3]. Одночасно член Бахмутського відділення «Всерабіс» артист І.Д. Гітельзон отримав від виконкому посвідчення в тому, що все театральне майно (костюми, плаття, взуття тощо), що знаходилося при ньому, необхідне йому «як знаряддя виробництва за родом його професії і не підлягає реквізиції» [148, арк. 309]. Тимчасово реквізувалися навіть театральні будівлі. У січні 1920 р. Харківський губернський ревком розпорядився звільнити для проведення зборів приміщення Драматичного театру [188, арк. 41]. У лютому того ж року розпорядження почало реалізовуватися. Ревком виділив дрова для жіночої конференції, яка планувалася саме у Драматичному театрі [186, арк. 89].

Іншою формою проведення вільного часу було таке демократичне мистецтво, як кіно. У прокаті впродовж усіх років революції та громадянської війни

переважали дореволюційні фільми. Це були пригодницькі, мелодраматичні, комедійні фільми. Кінопрокатники пропонували любителям кіно стежити за рекламою [461]. Кінематографічна прокатна контора Товариства «Двигопис» у Харкові пропонувала кінопроекційні апарати та різні кінематографічні стрічки. Власники контори пропагували попередній запис для отримання фільмів [302]. Коли, вже за Директорії, почалася демонстрація «отриманої з Америки фільми» «Орлеанська діва», монопольне право прокату по всій Україні придбало Кінематографічне товариство «Стрічка» [262].

До речі, Директорія УНР займалася, серед інших, питаннями кінематографа. На засіданні 8 лютого 1919 р. було затверджено закон про українські титри на кінематографічних стрічках [547, с. 43, 44].

Кардинально відрізнялися один від одного тодішні кінотеатри. Кіно демонструвалося часто в звичайних бараках та інших малоприспособованих залах, тісних і задушливих, часто без фойє, з очікуванням сеансу на вулиці. Перші труднощі кінопрокатники відчули вже восени 1917 р., коли спрагли до видовищ демобілізовані солдати й дезертири брали кінотеатри з боєм, не визнаючи такого поняття, як платня за вхід [42, арк. 21].

Загальнодоступність кінематографа парадоксально перетворювала його на труднодоступний вид розваг. Журналіст нікопольської газети, аналізуючи в лютому 1918 р. пристрасті своїх земляків у сфері дозвілля, рекомендував переконатися в прихильності їх до кіно, «заглянувши до ілюзіону», тільки «якщо вам вдасться проштовхнутися туди». У цьому випадку всім ставало зрозуміло, що «перегляд драми у 2000 метрів цілком задовольняє духовні потреби» [363]. Весна 1918 р. нічого не змінила. Хоча біля хлібних крамниць в Українській Державі «хвости» майже зникли, але вони збереглися біля кінотеатрів. «Свої завсідники, свої цінителі» доказово свідчили про «дедалі більшу силу екрана». Автор газетного допису у «Відродженні» жалкував про «якісну та кількісну бідність ринку фільмів» і закликав глядачів бути поблажливими [266].

Показово, що навесні 1919 р., коли до Одеси увійшли «григор'євці», всі кабаре та вар'єте без винятку закрилися, оскільки майже всі їхні власники та багато артистів втекли з Одеси. Відкрилися одні лише кінематографи [87, арк. 19]. Можливості кінематографа широко використовувалися у військових частинах. У лютому 1919 р. у Червоній армії організовувався пересувний кінематограф. Картини присилалися Вищою військовою інспекцією і були переважно присвячені Червоній Армії та революційному руху [530, с. 623]. Але надісланих картин вистачало не всім. У липні 1919 р. політичний комісар бойової дільниці звернувся із проханням до нікопольського ревкому: «Прошу видати на два тижні дві програми кінематографічних стрічок, що є при відділі народної освіти, для демонстрації їх під час відпочинку червоноармійців на фронті. Із заняттям Харкова та Катеринослава [денікінцями] такі немає звідки отримати» [130, арк. 79]. Демонстрація фільмів була покликана стимулювати відвідування політичних заходів. Старобільський ВРК, запланувавши на 9 січня 1920 р. мітинг у приміщенні колишнього електротئاتру «Фурор», запланував після його завершення безкоштовний кіносеанс [176, арк. 18].

На жаль, із боку радянської влади приватне підприємництво в кінематографічній сфері зустрічало масу перешкод. Інтереси господарів і колективних власників урахувалися в останню чергу, якщо враховувалися взагалі. У січні 1919 р. культурно-освітній відділ просив харківський міський відділ освіти видати ордер на право реквізиції трьох кінематографічних апаратів і дев'яти стрічок до них із місцевих кінематографів для потреб фронту [14, арк. 8]. У відповідь на прохання профспілки кінопрацівників Харкова звільнити їх від театрального податку хоча б у день кінопрацівників, що був проголошений 8 січня 1920 р., Харківський губернський ревком заявив, що профспілка від театрального податку звільнена бути не може [184, арк. 29]. У лютому 1920 р. увагу Харківського ревкому привернув театр-кінематограф «Хризантеми», який, згідно з довідкою відділу комунального господарства, «експлуатується, через виїзд орендаря, колективом службовців. Складається із залу для глядачів і фойє зі сценою». Після ретельної перевірки театр-кінематограф було закрито за порушення будівельних норм [182, арк. 169]. Тоді ж губернський ревком запропонував Паливній комісії провести негайно конфіскацію дров, що належали власникам кінематографів [186, арк. 33]. Театр «Інтермедія», який раніше називався «Модерном», згадувався в документах губернського ревкому лише тому, що там була реквізована друкарська машинка [188, арк. 61].

Особливістю періоду громадянської війни в сфері культури була наявність у будь-якому, навіть найглухішому районі, непропорційно великої кількості театрів і кінотеатрів. Так, за даними «Всеросійської кочегарки», в Алчевському повіті в серпні 1920 р. було зареєстровано шість театрів і десять кінематографів [257]. Звичайно, театрами вважалися будь-які самодіяльні колективи, які ставили любительські спектаклі в неробочий час, а «кінематографом» міг вважатися кінопроектор, встановлений хоча б у просторому сараї.

У документах епохи зустрічається декілька згадок про цирк. Насамперед, різні населені пункти кишіли бродячими жонглерами, акробатами, фокусниками-китайцями. У найвибагливішій обстановці вони розважали широкі верстви громадськості, показуючи зівачам своє мистецтво на будь-якому випадковому майданчику [575, с. 85]. Із вересня до грудня 1918 р., аж до приходу до влади Директорії, у містах України гастролював найпопулярніший у той час цирк Олександра Чинізеллі, показуючи великі вистави [389].

Найцікавіший епізод зафіксував у своїх мемуарах Ауербах, який супроводжував у січні 1919 р. потяг із пораненими через станції і міста України. На одній зі станцій до їхнього вагону увійшов молодик «якоїсь незвичайної зовнішності», привернувши загальну увагу. Один із пасажирів віз із собою маленького собаку, який вирізнявся тим, що ні до кого не підходив і нікому не дозволяв себе чіпати. Коли ж увійшов цей дивний молодик, то песик, підбігши до нього, почав ластитися. З натовпу біженців таким оригінальним чином виділився представник відомої циркової династії дресирувальників Анатолій Дуров. «Мов нічого не трапалося, він здійснював турне, перевозячи з собою цирк у декількох товарних вагонах, тоді як одній людині було дуже важко проїхати. Війна й анархія, а він говорив про успіх і повні зали» [82, арк. 94].

Виступи співаків і музикантів за гетьмана відбувалися так само активно й абсолютно вільно, як і театральні постанови. В Україні надовго влаштувався О.М. Вертинський, який користувався популярністю та мав скандальну репутацію. Про нього писали газети, причому, далеко не завжди позитивно. Він став символом епохи. «Слабкий, зніжений, жантильний П'єро, зламаний неврастенік, хворе дитя істеричного віку», Вертинський отримав почесне звання «символу занепаду, символу грядущої духовної реакції» [336]. Проте, співак і композитор багато їздив, виступаючи не тільки у великих містах. У вересні 1918 р. його гастрольний графік дійшов до Юзівки. Концерт відбувся 9 вересня 1918 р. у приміщенні театру «Сатурн». Місцева газета назвала його голос «невисоким, але красивим і надзвичайно приємним». Від його пісеньок «віє безмежною скорботою, що хапає за душу, яка проступає навіть у його чарівних усмішках». «За звичаєм», традиційно нарікав автор, юзівська публіка вела себе «по-більшовицькому», порушуючи необхідну тишу та заважаючи слухати [427].

Влітку 1918 р. у Харкові дала три концерти співачка Іза Кремер. У театрі, не дивлячись на червень, було холодно, незатишно, концерт почався на годину пізніше встановленого часу. Талановита артистка зуміла «оволодіти увагою натовпу, який наповнив величезний театр». Репертуар публіка оцінила невисоко, нових пісень у ньому було небагато (але все ж таки вони були!), «але наскільки витончені всі ці невеликі дрібниці». Успіх артистки був цілком заслуженим, і «виразився в галасливому зібранні, якого Харків давно вже не бачив» [428]. На відміну від Кремер, всього один концерт у театрі комерційного клубу Харкова дала в жовтні 1919 р. Н.В. Плевицька. До речі, за роялем був композитор Самуїл Покрасс, брат відомих згодом радянських композиторів [486].

У дозвіллі городян знаходився час і для симфонічної музики. В саду комерційного клубу перед публікою зі звітним концертом виступив директор київської консерваторії Р.М. Глієр. Причому він диригував тільки виконанням своїх творів [426]. Інший концерт симфонічного оркестру в тому ж саду був присвячений творам Бетховена. «Не дивлячись на прохолодний вечір, публіки було багато» [412]. На жаль, у листопаді 1918 р. до Харкова не доїхав О.К. Глазунов, і програму чергового концерту було спішно змінено [482].

Багато артистів охоче розважали будь-яких учасників громадянської війни, старанно дистанціюючись від політики. Коли червоні зайняли у 1919 р. Катеринослав, у міському театрі відбувся концерт на честь звільнення. У цьому концерті взяли участь також місцеві артисти, що залишилися в місті. Якась співачка на ім'я Регіна виступала в привілейованому ресторані перед петлюрівськими старшинами, але з петлюрівцями не пішла, а залишилася і заявила про своє бажання працювати з червоними й узяти участь у концерті [545, с. 141]. За спогадами Демченка, під час боротьби червоних з отаманом Зеленим до числа трофеїв потрапив духовий оркестр. У ньому були всі інструменти, навіть туба та фанфари. Демченко звернувся до артистів із проханням зіграти спочатку «Інтернаціонал», потім гопака. Музиканти пожвавилися, заусміхалися і незабаром змішалися в колі бійців. Весь загаль на площі пішов танцювати [545, с. 206, 207].

Музиканти також практикували бенефіси. У лютому 1919 р. до нікопольського ревкому звернувся диригент театру «Експрес» М. Шнейдер від

імені всіх музикантів: «Наприкінці сезону за контрактом нам надається бенефіс, намічений на перше березня. Ціни на квитки підвищуються на 50 копійок, які йдуть у дохід музикантів». Суть прохання Шнейдера була у скасуванні податку з цієї суми [121, арк. 8, 8зв.]. Артисти та музиканти працювали не тільки в містах, але і в сільській місцевості. Влітку 1919 р. ВРК просив відділ освіти Нікополя «надати оркестр духової музики та трупу для поставлення спектаклю в селі Томаківка» [125, арк. 4].

За білогвардійців музиканти продовжували виступи. У липні 1919 р. в Луганську, у літньому театрі відділу пропаганди відбувся концерт російської музики, у якому брали участь професор Петербурзької консерваторії Кедров (баритон) та Ростовська-Штауб (рояль), у супроводі симфонічного оркестру [316].

Ради, повернувшись, не відставали від своїх супротивників. 10 березня 1920 р., коли у Старобільську відбувся мітинг, на якому доктор Веткін розказував про висипний тиф, а голова ВРК Зозуля — про становище на фронті й теперішній момент, під час перерви тут грав оркестр духової музики [176, арк. 43]. Із масовими акціями ради деколи втрачали відчуття міри. Кореспондент газети «Донецька комуна», розповідаючи про музично-вокальний літературний вечір у бахмутському клубі «Комуна», де виступали найкращі сили міста, зазначив, що робітників було небагато, оскільки вони «втомилися від святкувань» [283].

Одночасно класичне мистецтво продовжувало знаходити відгук у вдячних глядачів і слухачів. 6 березня 1920 р. у бердянському театрі імені Леніна відбувся симфонічний концерт, влаштований спілкою оркестрантів. Хоча він продовжувався з дев'ятої години вечора до половини другої ночі, «публіка поводитися в жодному разі не по-бердянському. Не було ані штовханини, ані лузання насіння, ані сварки через місця. Під час гри в театрі наступала повна тиша. Театр був переповнений». Виконувалися твори Шуберта, Вебера, «Вмираючий лебідь», арія з «Пікової дами», лунала різна декламація [295].

Більшовики серйозно та відповідально ставилися до музичних інструментів, що знаходилися в приватному володінні. У лютому 1919 р. у Києві культурно-освітній відділ просив музичний відділ Всеукраїнського комісаріату освіти видати реквізичійний ордер на отримання двох піаніно та однієї фісгармонії з ресторану «Версаль» і однієї фісгармонії з ресторану «Румунія», для обслуговування двох червоноармійських театрів «Маяк революції» та «Червона зірка» [14, арк. 109]. У серпні 1920 р. були описані товари, що знаходилися в бахмутському музичному магазині «Вухо» власника В.Г. Жака: ноти, десять скрипок, струни для скрипок, гітар, мандолін та балалайок, тридцять п'ять грамофонних платівок [135, арк. 169]. Неодноразово інструменти конфіскувалися, не дивлячись на потребу в них колишніх власників. Громадянин Бахмута Р.М. Рейнов просив повернути реквізований рояль, оскільки він «є джерелом існування всієї моєї сім'ї, бо старша дочка моя дає уроки з музики» [148, арк. 300]. Фотограф Львов вказав у заяві: «Моя дочка має у відомі години уроки музики», а без інструменту «доводиться продавати речі, щоб купити насущний хліб» [148, арк. 8]. Одночасно у Бахмуті працювала музична школа, де настроювачем був громадянин Жак, власник того самого музичного магазину «Вухо» [148, арк. 99]. У Маріуполі відкрилася контора з прокату піаніно [154, арк. 5]. Один із конфіскованих роялів

Бахмутський виконком у вересні 1920 р. планував віддати в користування робітничому клубу [147, арк. 68].

Більшовики широко використовували пропагандистський потенціал свят і пам'ятних дат. 23 лютого 1919 р., на честь першої річниці створення Червоної армії, у приміщенні луганського театру «Червона зірка» (колишній «Фурор») відбувся мітинг-спектакль. Вхід для червоноармійців, робітників і селян був безкоштовним [176, арк. 36]. У Бахмуті 12 березня 1919 р., у чергову річницю Лютневої революції, у приміщенні Народного дому відбувся концерт-мітинг, влаштований Бахмутським комітетом Комуністичної партії України [310]. У березні 1919 р. у Харківській губернії в усіх кінематографах на день пам'яті Т.Г. Шевченка було організовано «народне читання з туманними картинами» [198, арк. 99зв.]. У квітні 1920 р. громадськість знову віддала шану великому українському поету. У Бердянську українське культурно-освітнє товариство «Просвіта» влаштувало концерт, ходу та мітинг на Соборній площі [295]. А в Харківському повіті в усіх школах було влаштовано дитячі свята, читалися лекції, показувалися чарівні картини, дітям роздали книги, портрети Шевченка та цукерки [209, арк. 2зв.].

Завершенням святкового циклу все ще традиційно залишався Новий рік. Перший після початку революції, новий 1918 рік городяни зустрічали з дотриманням старих традицій. Харків'яни заготовили ялинки, або зрубавши їх самостійно, або купивши на базарі за ціною від трьох до п'яти карбованців. Найбільше на продажу ялинок заробили біженці, які доставляли їх до міста на санках і на плечах. Перевезенням ялинок займалися також тяглові візники [419]. Новорічні вечірки були влаштовані в більшості навчальних закладів. У Севастополі, щоб провести свято, вчителі одного з училищ навіть принесли з домівок власні електричні лампи [242]. Новий 1919 рік запам'ятався відвідувачам театру-кабаре «Підвал Кривого Джиммі» надзвичайно урочистою, галасливою та веселою зустріччю. «Не дивлячись на те, що рух вулицями дозволявся тільки до першої години ночі», публіка, яка наповнила підвал, веселилася до глибокої ночі. Це було «майже єдине цікаве місце з «видовищами», де відбувалася зустріч нового року. Одночасно літературно-артистичний клуб «порушив традиції», і звичайної зустрічі нового року там не було [451]. У Бахмуті колективна зустріч нового 1920 року була призначена на восьму вечора 31 грудня. Розподіл місць святкування відбувався залежно від професійного статусу — «для членів профспілок металістів, будівників, склохіміків і робітників швейної промисловості — у Народному домі; для решти спілок — у Робітничому клубі; для червоноармійців — у приміщеннях кінематографів» [259].

Чимало архівних документів повідомляють про такий вид відпочинку, як танцювальні вечори [42, арк. 43]. У Луганській приватній гімназії такі вечори взимку 1918 р. були традиційними [164, арк. 54зв., 55]. У травні 1919 р. І.О. Бунін дізнався про «грандіозний бал» у залі Пролеткульту. Передбачалося роздавання призів [502, с. 146]. У 1920 р. завідувач Харківського губернського відділу народної освіти заборонив танцювальні вечори 13 і 14 лютого в будівлі ремісничого училища на вулиці Плеханівській, будинок 8, тому що тут не працювали ані опалення, ані туалети [191, арк. 222]. У квітні 1920 р. у Харкові

проводилися вечори з танцями до сьомої години ранку з дозволу коменданта міста, але, оскільки комендант не інформував про своє рішення «підвідділ мистецтв», його ініціатива зустріла протидію [187, арк. 39].

У 1918 році продовжувалися футбольні змагання. На 15 вересня у Харкові було призначено футбольний матч між командами «Вікторія» та «Фенікс». 21 вересня до Харкова приїхала «найкраща футбольна команда Одеси та Півдня Росії» — «Вега» [474]. Команда «Вега» перемогла збірну Одеси з рахунком 2:0 й обіграла дві найкращі команди Миколаєва з рахунком 3:0 і 6:0. 21 вересня вона зустрілася з командою «Штандарт» на честь її 5-річчя, 22 вересня — зі збіроною Харкова [475].

У травні 1920 р. про себе заявили Харківське товариство любителів спорту, Харківське губернське товариство риболовів-любителів і спортивно-гімнастична спілка «Маккабі» [191, арк. 360]. Тоді ж у Чистяковому було організовано спортивний клуб [131, арк. 6].

Городяни, які намагалися урізноманітнити проведення свого вільного часу, могли відвідувати музеї, які працювали в найскладніші періоди громадянської війни. Більше того, збереження музейного майна слугувало предметом пильної уваги влади — як радянської, так і білогвардійської. Так, у серпні 1919 р. за зникле з Богодухівського районного музею грецьке блюдо були оштрафовані сторож музею і завідувач позашкільного відділу [206, арк. 241]. У розпал військових дій на півдні — у липні 1919 р. — у Нікополі було відкрито «Народний музей витончених мистецтв» і вже працював Педагогічний музей [125, арк. 6, бзв.]. Нарешті, вже під кінець денікінщини, у листопаді 1919 р., у Маріуполі було надано окреме приміщення для придбаного земською управою музею Імператорського російського технічного товариства [157, арк. 45].

Продовжували свою роботу художники. У Києві, у грудні 1917 р., одна за одною відкрилися три чергові виставки сезону — київської спілки художників, товариства художників-киян і П'ята весняна. Репортер писав, що «все це неначе свідчить про те, що художнє життя не завмирає, що є ще сили не тільки для турботи про хліб, спирт і розмін грошей, але і для творчості», але це тільки здавалося. «Насправді художнє життя продовжується більше за інерцією, не радує нічим свіжим і новим, під попереднім же знаком глибокого провінціалізму» [380]. У серпні 1919 р. у Нікополі виникла необхідність розпису стін Центральної бібліотеки, у чому відділ народної освіти переконував військово-революційний комітет. «Після з'ясування всіх витрат на розпис стін Центральної бібліотеки виявилось, що такі виражаються в сумі 50 тис. крб., яка сума є максимумом вартості найбагатших фресок при найбільшій поверхні розпису». Більш точне визначення суми видавалося неможливим до виготовлення ескізів. Відділ освіти також наполягав на необхідності негайної закупівлі художніх матеріалів, зважаючи на постійне підвищення цін [125, арк. 9]. Для з'ясування всіх обставин відділ освіти запропонував скликати нараду місцевих художників і представників ревкому [125, арк. 8]. Продовжувалося звичайне культурне життя Бердянська, «навіть при комуно-махновському правлінні, «раклах», бомбардуваннях і чекістському свавіллі». Наприклад, продовжувала роботу студія художника Я.С. Хаста [697, с. 162, 163].

Таким чином, змістовне дозвілля населення промислово розвинутих регіонів України у 1917–1920 рр. здійснювалося в тих самих формах, що і до революції. Воно включало відвідування бібліотек, театрів, кінематографа, концертів, танцювальних вечорів, спортивних клубів. З іншого боку, з'явилися порівняно нові форми, наприклад, мітинги та політичні лекції.

* * *

Загальна ситуація із самостійною зайнятістю мешканців індустріальних регіонів України кардинально змінилася впродовж усього періоду національно-демократичної революції. У 1917–1918 рр. виникли проблеми, пов'язані з кризовими явищами в економіці — закриттям підприємств, зростанням безробіття, підвищенням цін. У цій ситуації, з одного боку, обивателі намагалися забезпечити свої потреби особистою працею; з іншого боку, певна натуралізація господарства ставила перед людьми, які володіли яким-небудь ремеслом, проблему пошуку тих, хто потребував їхніх послуг.

У 1919–1920 рр. погіршилося політичне й економічне становище в країні. Періодична зміна влади призводила до переслідування підприємців, обмеження їхньої діяльності, зловживань чергових правителів. Економічна криза спричинила зміну профілю зайнятості багатьох громадян, які, в основному, перейшли до перепродажу продуктів харчування або товарів широкого вжитку. Найактивніші мешканці міст та селищ відкривали торгові осередки або підприємства громадського харчування. У 1920 році остаточне затвердження радянської влади посилювало політику виселень, реквізицій, конфіскацій. Проте продовжувалося функціонування приватних майстерень, перукарень, кафе, магазинів.

Часто індивідуальна трудова діяльність реалізовувалася безпосередньо за місцем мешкання. Основними сферами, у яких здійснювалася самостійна зайнятість, були виробництво та продаж продуктів харчування і предметів споживання, побутове обслуговування, розважальні, житлово-комунальні послуги. Соціальний склад осіб, що самостійно організовували своє робоче місце, характеризувався значною строкатістю. Це були літні люди та молодь, демобілізовані солдати й військовополонені, інваліди та колишні робітники, вчорашні службовці, міщани, шкільні та медичні працівники. Дивовижне вміння пристосовуватись до умов існування, що стрімко змінювалися, продемонстрували студенти. Суспільству, як завжди, були потрібні численні послуги. Фахівці у відповідних сферах діяльності чуйно уловлювали суспільні потреби, і у відповідь на платоспроможний попит дуже своєчасно їх задовольняли.

Медична допомога у перші роки соціальної кризи мала комерційний характер, тобто достатньо довго зберігався платоспроможний попит. Зберігалися пільги, які надавалися спочатку за соціальними критеріями, а потім за професійною ознакою. Профспілки забезпечували медичне страхування працівників відповідних галузей.

Впродовж усієї громадянської війни лікарі виконували свій обов'язок в умовах загального дефіциту, власної вбогості, невлаштованості, ризику для життя та здоров'я. Традиційно аполітичні медики служили в лікувальних установах за

будь-якої влади. Втім, одним з основних способів комплектування персоналу лікарень і госпіталів в умовах громадянської війни стала мобілізація.

На самопочуття громадян негативно впливали неякісне і нерегулярне харчування, антисанітарний стан населених пунктів загалом і місць громадського користування зокрема. Часто лікування обмежувалося прийманням ванн і повноцінним відпочинком, але навіть це було доступно далеко не всім громадянам. Найбільшу загрозу для населення становила небезпека епідемій, проти якої за будь-яких режимів об'єднувалися і влада, і суспільство. Загалом сфера охорони здоров'я продемонструвала певну автономність від соціально-політичних потрясінь, функціонуючи незалежно від зміни влади. Велику роль відігравали окремі ентузіасти, які докладали максимально можливих зусиль для збереження матеріальної бази закладів охорони здоров'я на місцях. Втім, більшовицький режим постійно намагався узяти медицину під свій контроль.

Лікувальна справа знаходилася під пильною увагою всіх влад на території індустріальних районів України в роки революції та громадянської війни. Проте її розвиток характеризувався певною специфікою залежно від характеру режиму. Так, якщо за гетьмана та білогвардійців медицина знаходилася, насамперед, у віданні земських організацій та профспілок, то більшовики переводили її до сфери державного управління. Щоправда, це не виключало активної ролі тих самих профспілок і земств, принаймні, до остаточного затвердження радянської влади. Кадрове питання за гетьмана розв'язувалося шляхом вільного працевлаштування. Дефіциту медичних працівників не було, насамперед, внаслідок масової демобілізації. У 1919 р. почався зворотний процес — мобілізація всіх, хоч трохи знайомих із медициною. Війна та епідемії, що розгоралися, змусили не тільки повернути до роботи усіх, кого можливо, але і пристосувати під госпіталі та лазарети всі хоч трохи придатні для цього приміщення. Для інвентарю годився будь-який непотріб і будь-яке ганчір'я. Ремонт лікарень, амбулаторій, аптек здійснювався спорадично, як правило, силами місцевого самоврядування. Постачання ліками за більшовиків мало суворо централізований характер, супроводжувалося реквізиціями та конфіскаціями. За білих постачання лікарських препаратів забезпечували кооперативи, приватні склади та аптеки. Втім, ситуація воєнного часу з кожним місяцем призводила до дедалі більшої плутанини, коли денікінці діяли суто більшовицькими методами. І за білих, і за червоних здійснювалися спроби самостійного придбання лікарських засобів окремими власниками аптек і громадськими організаціями. Навіть в умовах війни продовжувалося виготовлення ліків на місцях — там, де були відповідні умови.

Революція 1917 р. призвела спочатку до відносної незалежності установ освіти від центральної і навіть місцевої влади із дотриманням достатньо умовних процедур, які мали характер простої реєстрації. Школи переходили (або вимушені були переходити) на самостійне матеріальне забезпечення за підтримки громадських організацій.

Школа не залишилася осторонь від поголовної демократизації суспільства. На місцях створювалися галузеві професійні організації (вчительські союзи); всілякі батьківські комітети, які брали на себе адміністративні функції; молодіжні,

у тому числі спортивні організації та інше.

Для перших місяців радянської влади був характерним хаос у системі управління освітою, відсутність одноманітності, стрункої вертикальної структури. Видається також вірогідною наявність стихійного опору місцевих мешканців більшовицькій кампанії з ліквідації неписьменності. Освіта, що нав'язувалася владою, відкидалася масами, одночасно були популярними осередки культури, створені за ініціативою знизу.

Як соціальній інституції освіті були притаманні певні інерційність і консерватизм. Не дивлячись на докорінне ламання колишньої соціальної структури, на кардинальні зміни в економічній та політичній системі, освіта тривалий час зберігала колишній зміст, і частково — форму. Зміни у формі та змісті освіти реалізувалися виключно зверху, і переважно насильницьким шляхом, як мінімум — з використанням адміністративно-фінансових важелів.

Іншою принциповою властивістю інституції освіти, на наш погляд, була її певна автономність від процесів, що відбувалися в кожний конкретний момент у суспільстві. Можна зробити висновок, що освіта в кризові періоди залишається однією з базових потреб людини та необхідним інструментом соціалізації.

Проте, не слід забувати, що якість освіти залежить не тільки від здібностей учнів і таланту педагогів, але і від економічно-політичної ситуації в країні. Цим і пояснюється відносний характер інерційності й автономності освіти в епоху глибоких суспільних трансформацій.

У 1917–1920 рр. зміст традиційних форм дозвілля з часом дедалі більше набував політичного характеру. Культурні заходи, окрім агітаційного ефекту, приносили певну матеріальну вигоду, залежно від того, для кого вони організовувалися. Це могли бути органи місцевого самоврядування, матеріально неспроможні категорії населення, Червона Армія тощо. Ще однією важливою функцією культурного дозвілля було запобігання можливим антигромадським проявам у місцях масового скупчення військовослужбовців, біженців, безробітних

Народні бібліотеки (у селах — хати-читальні) працювали впродовж всієї громадянської війни, їх кількість то скорочувалася, то збільшувалася, але ніколи не падала до нуля. За рад бібліотеки знаходилися в управлінні відділів народної освіти, за інших режимів ними займалися земства, кооперативи, сільські громади. Нові книги надходили в незначних кількостях тільки у 1917–1918 рр., пізніше не надходили зовсім, так що доводилося всіляко оберігати й усіма засобами, у тому числі репресивними, відновлювати старі фонди. Газети приходили в мірі виходу з друку, змінювався тільки їх перелік — залежно від чергової влади.

У 1917–1920 рр. кінематограф і театр — як професійний, так і самодіяльний — виконували декілька функцій. По-перше, вони слугували засобом абстрагування від дійсності, давали можливість створити якийсь ілюзорний світ, у якому можна було сховатися від реальності. По-друге, вони були джерелом засобів існування для колективів артистів і технічного персоналу. По-третє, театр і кіно були інструментом пропаганди, що активно використовувалася більшовиками. І нарешті, це був спосіб розваги в умовах дефіциту інших розваг, канал залучення до культурних цінностей. Більшовики прагнули націоналізації

театрів і кінематографа, як перший крок всіляко обмежуючи підприємницьку діяльність. Білогвардійці залишали театральну та кінематографічну сферу для приватної ініціативи, але деколи здійснювали вилучення відповідних будівель і приміщень для потреб воєнного часу.

Потенціал театрів і кінематографа активно використовувався в добродійній діяльності — або у вигляді націнок на квитки, або у вигляді пільгових квитків для окремих категорій глядачів, або, найчастіше, для проведення добродійних акцій — спектаклів, концертів, кухлевого збору. Одержувачами добродійної допомоги були навчальні заклади, інваліди, у тому числі інваліди війни, хворі та поранені червоноармійці, матері з маленькими дітьми. Театральні будівлі використовувалися також для читання лекцій і проведення конференцій, зборів, мітингів, святкування календарних і пам'ятних дат. Репертуар театру та кіно порівняно з дореволюційним часом практично не оновлювався; на сцені, за рідкісним винятком, ставилися класичні п'єси, які іноді змінювалися політичними агітками на радянську тематику (типу п'єси «Червоний шквал»). Дефіцит фільмів змушував демонструвати старі стрічки, що передавалися, як кажуть, із рук до рук.

Музичні колективи й окремі виконавці користувалися не меншою популярністю, ніж театри і кіно. Виконання на концертах творів російських і зарубіжних композиторів, за оцінкою сучасників, просто цілковито змінювало публіку. Художня творчість відчувала дефіцит матеріалів через дорожнечу, стикаючись із певними фінансовими труднощами. Певні заходи проводилися в спортивній сфері та інших формах дозвілля.

РОЗДІЛ 5

ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ОКРЕМИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Повсякденне життя населення індустріальних районів у кризових умовах характеризувалося низкою специфічних особливостей. Існування мешканців великих міст і робітничих селищ практично повністю залежало від сільських районів, які забезпечували постачання продовольства. Коли порушилися економічні зв'язки, міське населення опинилося в уразливому положенні, на відміну від села, яке мало значний ступінь автономності. Соціальна структура тодішнього суспільства була достатньо різноманітною. Певні характерні риси буденного життя в період соціально-економічних потрясінь були властиві будь-яким групам, незалежно від їхнього соціального статусу, одночасно існували специфічні моделі поведінки, властиві окремим категоріям мешканців. Часта зміна влади, і відповідно, політичного курсу у 1917–1920 рр., економічний хаос, періодична блокада міст поставили перед населенням завдання фізичного виживання, для вирішення якого застосовувалися різноманітні технології. Людина, котра мешкала в місті, була змушена постійно шукати можливості для задоволення хоча б первинних потреб. Загальний дефіцит споживчих товарів, що постійно поглиблювався, створював відповідну залежність сільського населення промислово розвинутих регіонів від міського середовища.

5.1. Промислові робітники

Працівники великих підприємств, як і всі інші громадяни, із зацікавленістю та надіями сприйняли революційні події 1917 р. Навіть вранці на роботу тисячі робітників поспішали, «прочитуючи на ходу ранкові газети» [383]. Але надії дуже швидко змінилися розчаруванням, пов'язаним із відсутністю реального поліпшення матеріального становища робітників. Вже влітку 1917 р. гірники Донецького басейну скаржилися на дорожнечу при збереженні попередньої заробітної платні. Мітинги, що проводилися, приймали резолюції, у яких пролетаріат вимагав «негайного введення державного контролю над підприємствами, встановлення твердих цін і видання законів, які переслідували б спекулянтів» [159, арк. 3]. Внаслідок подібних заходів ситуація тільки погіршилася. Робітники одного з підприємств Луганська повідомляли у червні 1917 р., що їм не вистачало хліба, а продукти харчування зникли з ринку [505, с. 295].

Головною формою самоорганізації найманих працівників у цей період залишалися професійні спілки. Ці добровільні громадські організації, які об'єднували трудящих для захисту їхніх трудових та соціально-економічних прав, отримали легальний статус після лютневої революції 1917 р. Водночас із профспілками, членами яких були працівники однієї галузі, існували також фабрично-заводські комітети, котрі включали робітників одного підприємства, незалежно від сфери їхньої діяльності. Ці організації вирішували питання про

розробку тарифів, укладання колективних договорів, організацію медичної допомоги робітникам. Вони захищали право своїх членів на працю, намагалися надавати допомогу безробітним. У Катеринославі, на конференції професійних спілок 22 грудня 1917 р., серед інших питань, було висунуто питання про безробіття. Конференція ухвалила створити з представників робітничих організацій комітет із боротьби з безробіттям. 9 січня 1918 р. відбулося перше засідання комітету. На жаль, вже тоді він зібрався не в повному складі. Комітет вирішив прийняти комплекс заходів для полегшення долі безробітних. Заходи включали тимчасову допомогу шляхом створення безкоштовних і платних нічліжок, їдалень і надання медичної допомоги, передбачали організацію громадських робіт і страхування осіб, що мали роботу, на випадок безробіття [305].

У цей період маси робітників, наслідуючи загальноросійський приклад, прагнули політизувати діяльність профспілок, які повинні були зробити свій внесок у створення «нового життя в ім'я блага всього народу». Тим часом керівництво різних рад професійних спілок вважало за краще направити активність робітників на підвищення культурного і матеріального становища мас [354].

Розуміючи значення робітничих організацій у боротьбі за владу, більшовики прагнули залучити до профспілкового руху якомога більше колишніх фронтовиків. У лютому 1918 р. газета «Вісті революційних військ» (Микитівка) рекомендувала всім робітникам, що приходять із фронту, «записуватися в члени професійних робітничих спілок». Окремо пропонувалося «в містах і скрізь утворювати спілки сільськогосподарських робітників» [297]. Профспілки вирішували багато інших питань, що стосувалися повсякденного життя трудящих. За допомогою профспілок вводився робітничий контроль на різних виробництвах [458].

Встановлення влади більшовиків в Україні не означало автоматичного поліпшення стану пролетаріату. Виникнення елементів радянської державності призводило до погіршення положення тих, для кого, згідно з деклараціями, ця державність і створювалася. Коли в січні 1918 р. у Лисичанському гірничому окрузі була створена Червона гвардія, робота на підприємствах «пішла ще гірше», почалися контрибуції, податки й інші побори. Утримання червоногвардійців, «а рівно їхніх сімейств», було покладено на підприємства. Це утримання, як з'ясувалося згодом, виявилось порожньою витратою коштів, тому що перед приходом німецьких військ всі ради і штаби, разом із Червоною гвардією, покинули свої населені пункти. Цілих три тижні безвладдя в робітничих селищах безчинствували «банди грабіжників під прапором анархістів; почалися обшуки, пограбування та інше» [46, арк. 107].

Однією зі спроб протистояти свавіллю було рішення Ради з оборони у Микитівці, яка в квітні 1918 р. ухвалила «виставити збройні сили з числа робітників», тим більше, що заводи однаково не працювали [160, арк. 75]. Робота на підприємствах майже припинилася, робітники почали тікати й вивозити свої сім'ї. До середини травня 1918 р. з більшості населених пунктів Донецького басейну «пішли приблизно 40% загальної кількості робітників» [46, арк. 108].

Після недовгого перебування більшовиків у Юзівському районі, у червні 1918 р. знадобилася спеціальна робота з підготовки квартир до вселення робітників, що потребували житла. У оселях були вибиті всі стекла, зруйновані печі, викрадені плити, частково зірвана підлога, поламані віконні рами [46, арк. 64].

Із серйозними проблемами зіткнулися українські робітники в період правління національних урядів. Скоротилася заробітна платня, зростало безробіття, економічна криза стимулювала звільнення працівників. Створення Української Держави гетьмана Скоропадського супроводжувалося налагодженням роботи адміністративного апарату. Але ця робота не була позбавлена недоліків. Повільно працювало міністерство праці, що не сприяло усуненню кризових явищ у промисловості. Особливо важким було положення залізничників, що в липні 1918 р. призвело до їхнього загального страйку. Всього в страйку взяло участь 200 тисяч залізничників [609, с. 296, 297]. Міністерство праці Української Держави прагнуло діалогу з профспілками, але його кроки в цьому напрямі були малоефективними. Проте, у травні 1918 р. була обрана Всеукраїнська центральна рада профспілок. Це відбулося на 1-й Всеукраїнській конференції профспілок, проведення якої підтримала гетьманська влада [609, с. 296]. Тем не менш, робітничий клас ставився до Української Держави негативно, у зв'язку з припиненням робіт на заводах [110, арк. 45].

Політика щодо робітників була непослідовною. Почалися заборони військовою та цивільною гетьманською й німецькою владою робітничих страйків, з'їздів та зборів, заборони робітничих організацій [693, с. 44]. У середині травня катеринославський комендант заборонив з'їзд залізничників. У Чернігівській губернії старости забороняли профспілкові збори. Спілок позбавляли приміщень або просто розганяли [693, с. 45]. В Одесі правління профспілки отримало в градоначальника дозвіл на проведення загальних зборів. Але загін австрійських жандармів, що несподівано з'явився, почав вимагати, щоб збори розійшлися. Не допоміг навіть дзвінок до градоначальника [407]. Тоді ж австрійські солдати оточили Будинок працелюбства на Пересипу і провели в ньому обшук. У будинку поміщалися правління профспілки металістів Херсонської губернії та районна рада робітничих депутатів. Після обшуку були арештовані секретар і бухгалтер профспілки [466]. У червні в Миколаєві делегатські збори профспілок відправили до Києва Всеукраїнській раді профспілок телеграму, у якій інформували про встановлення на заводах 9,5-годинного робочого дня, ліквідацію колективного договору та скасування заводських комітетів. Активний опір був складним, з огляду на те, що «голод і безробіття дезорганізували робітників» [466]. У Харкові закриття незареєстрованої спілки також супроводжувалося арештом правління [464].

У декларації обласної спілки гірників Донецького басейну стверджувалося, що підприємці активізували наступ на права робітників. Заборонялися мітинги і збори органів спілки, були зареєстровані десятки випадків побиття робітників, на ґрунті голоду навіть відбувалися самогубства. Багатьом робітникам оголошувався поголовний розрахунок, причому сім'ї звільнених примусово виселялися з тих квартир, що вони займали до цього. Замість 8-годинного вводився 10 і 12-годинний робочий день. Всі колективні договори були оголошені недійсними.

Гірники вимагали від влади забезпечити припинення переслідування профспілок. У відповідь на можливі докори в прорадянській позиції, керівники спілки заявили, що для захисту інтересів робітників вони не мовчали і на засіданнях більшовицьких рад народного господарства [375].

Не дивлячись на організаційне оформлення, підприємці на профспілки зважали мало, намагалися їх ігнорувати. У доповіді з'їзду Гірського управління Південної Росії у Катеринославі про стан у Юзівському гірничому окрузі в червні 1918 р. його автор, гірничий інженер, переконував, що у відносинах працедавців і робітників «треба залишити клапан» у вигляді профспілок. Інженер радив не робити так, щоб робітники «шкодували за більшовизмом — цією виразкою нашої нещасної Батьківщини» [46, арк. 85]. Київський з'їзд профспілок констатував, що нещодавня ситуація, у якій радянська влада, чинячи шляхом погроз і насильства адміністративний тиск на підприємців, виривала в них поступки на користь робітників, тільки відучила останніх від систематичної боротьби за свої права і від надії виключно на свою згуртованість та організованість. У результаті масового виходу робітників із професійних організацій, профспілки відчували свою повну безпорадність перед відтвореними підприємницькими об'єднаннями. Таким чином, успіхи профспілок за радянських часів виявилися ілюзорними [301].

Проте, профспілки не сиділи склавши руки. Коли в червні 1918 р. у Києві власники друкарень відмовилися підписати колективний договір, правління спілки робітників типолітографій оголосило загальний страйк. Роботи в усіх друкарнях припинилися, перестали виходити газети [465]. Виробничі об'єднання намагалися самостійно вирішувати проблеми постачання необхідних товарів для своїх працівників. У липні 1918 р. правління Південноросійського Дніпровського металургійного товариства, «зважаючи на вкрай гострий брак мануфактури, потрібної для робітників та службовців», домовилося з російською Трьохгірською мануфактурою про обмін двадцяти вагонів заліза на «відповідну кількість мануфактури» [21, арк. 6].

Робітники зіткнулися з гострою продовольчою проблемою. У червні 1918 р. не було продовольства на рудниках Луганська, і робітникам самим доводилося «з мішками прямувати в найближчі села за мукою», на розшуки якої йшло 3–4 дні на тиждень [97, арк. 123]. У липні 1918 р. довідка спілки металістів визначала, що прожитковий мінімум на одну людину складав у той час 11 крб. на день. На середню сім'ю з чотирьох осіб, при більш-менш нормальному харчуванні, було потрібно 32 крб., при голодній нормі — 21 крб. Звідси витікало, що робітник цієї галузі, який отримував у середньому від 9 до 12 карбованців на день, був приречений на повне вимирання, бо за відсутності заощаджень він був вимушений задовольнятися половиною голодної норми [98, арк. 327].

«Полтавські новини» інформували, що тільки на придбання хліба вартістю один карбованець за фунт родина з восьми осіб витрачала 240 карбованців на місяць. Для некваліфікованого робітника, який отримував 20 карбованців на день, або 480 карбованців на місяць, це означало витрачання половини заробітку [366]. На наростання конфліктного потенціалу в пролетарському середовищі вказував Р.Б.

Гуль: «У робітничих кварталах дедалі частіше збираються на вулицях темні купки, з'юрмившись, нахилиючись близько обличчями, про щось говорять, і,

вгледівши взвод офіцерів, розходяться, озираючись зі злобними, двозначними посмішками...» [539, с. 77].

До осені 1918 р. положення робітників ще погіршилося. Профспілки приходили їм на допомогу. У Миколаєві «всі, хто міг, роз'їхалися, багато хто пристосувався, так чи інакше». Але декілька тисяч осіб залишилися при непрацюючих підприємствах, і профспілці довелося узяти їх на своє утримання» [99, арк. 76]. У Чернігові, де більшість підприємств мала ремісничий характер, часто з кількістю робітників у дві-три особи, де разом із робітниками за верстатом стояли сам господар і члени його сім'ї, настрої робітників був більш пасивним. Проте, профспілки зіграли свою роль і в цьому місті. При одній із них була відкрита майстерня, у якій працювали «виключно безробітні члени спілки» [99, арк. 79]. На жаль, профспілки не порозумілися з Директорією. Січовики своїми непродуманими силовими акціями проти профспілок відштовхнули робітників від Директорії [517, с. 310].

На рубежі 1918–1919 рр. робітники Донецького басейну знову створили загони самоохорони, які в деяких місцях перетворилися на органи управління. Наприклад, на Голубовському руднику бойова дружина фактично узурпувала владу. Без її дозволу членам адміністрації, службовцям рудника і їхнім сімействам вільний в'їзд та виїзд із рудника був фактично заборонений [531, с. 45, 46]. Після другого приходу більшовиків у квітні 1919 р. робітниче населення Одеси продовжувало голодувати, тоді як «на всіх вулицях продавалися маси хліба за ціною, не доступною для робітників (сім-вісім карбованців фунт)» [531, с. 339]. Комітет професійних організацій Одеси закликав «допомогти жертвуваннями ураженим голодом і безробіттям робітничим кварталам». Міська управа після цього порушила клопотання перед владою про виділення двохсот тисяч карбованців для створення фундації допомоги безробітним через професійні спілки [74, арк. 1зв.]. Рада профспілок обстежила 42 найбільші підприємства. На них раніше працювало 8,5 тисяч осіб. Під час обстеження з'ясувалося, що без роботи залишилося 90% із них. Спілка металістів витратила на допомогу безробітним 130 тисяч карбованців [74, арк. 2зв.]. Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок навесні 1919 р. прийняв резолюцію, у якій оголосив причину тяжкого положення робітників, що зберігалася: «Принцип вільної торгівлі призводить до розвитку спекуляції, зростання цін та повної недосяжності продуктів харчування для найбільшого населення міста і села» [12, арк. 56].

Продовольчі відділи рад одержували таку мізерну кількість муки, що не могли забезпечувати робітників. Українські робітники вимушені були самі піклуватися про «хліб насущний», купуючи його з-під поли в мішечників за вільними цінами [71, арк. 3зв.]. Засідання радянських делегатів від різних рудників охарактеризувало їхній стан як катастрофічний: «Продуктивність підприємств падає» [283]. Зростало безробіття, причому було відсутнє страхування на цей випадок. Робітники тижнями не одержували пайка [284]. Погану роботу підприємств у травні 1919 р., за більшовиків, газета «Донецька комуна» пояснювала тим, що в результаті відсутності продовольства та фуражу робітники «розбіглися в пошуках хліба» [283].

Навесні 1919 р. більшовицьке керівництво турбувалося продовольчим постачанням шахтарів Донецького басейну. Передбачалося постачати їм хліб «якщо не раніше, то нарівні з діючою армією, як щодо черги, так і щодо розмірів пайка». Така продовольча політика повинна була «утримати на рудниках останні залишки робітників», що розбігалися [6, арк. 6]. У квітні Х.Г. Раковський отримав телеграму зі Слов'янська, де повідомлялося про голод у Горлівці, Костянтинівці та прилеглих районах: «Робітники падають на вулицях. Діти жебракують» [6, арк. 15]. Ще через кілька днів робітники району Гришине, не отримавши хліба, заявили, що «мінятимуть вугілля на всі сторони, щоб врятувати своє становище» [6, арк. 16].

Поглиблення економічної кризи у 1919 р., як і раніше, змушувало населення промислових регіонів України проявляти колективну й особисту ініціативу в організації продовольчого постачання. У березні 1919 р. ревком Павловського рудника на Луганщині ухвалив «відкрити збирання грошей на продовольство серед населення рудника й послати свій маршрутний потяг для закупівлі і доставляння борошна та інших продуктів (у тому числі шляхом обміну на вугілля та метал)» [178, арк. 50]. Через декілька днів було прийнято ще одне рішення: «Щоб уникнути неминучого розладу перебігу робіт внаслідок одноосібних неорганізованих поїздок за хлібом, організувати експедицію за хлібом». Придбання борошна було вирішено здійснити за особисті кошти працівників [178, арк. 51]. Той самий ревком у зв'язку з дефіцитом води, що видавалася за талонами, ухвалив рішення про видавання води безкоштовно лише «по 50 відер на місяць на працівника», а на кожного члена його сім'ї — по 30 відер [178, арк. 29]. Ревком також ухвалив зняти в квартирах всі зайві лампи, патрони та дроти, залишивши по одній лампі в кожній кімнаті. Проте, ще зберігалася можливість проведення електрики в нові приміщення. Працівники, які потребували освітлення, мали право зробити зовнішню проводину «за конторський рахунок», решту матеріалу можна було отримати «з комори за собівартістю» [178, арк. 29]. Мали місце колективні спроби електрифікації навіть не окремих квартир, а цілих міських районів. У квітні 1919 р. робітники та майстри київського селища «Караваєвські дачі» звернулися до виконкому з клопотанням про проведення в селище електричного освітлення, тому що «відсутність гасу та свічок змушує їх проводити час потемки». Мешканці селища були готові влаштувати електричне освітлення «на кооперативних засадах» і просили тільки сприяння в придбанні двигуна та динамо-машини [44, арк. 21].

Робітники негативно ставилися до реальної більшовицької політики. Навесні 1919 р. працівники одеських заводів чинили опір під час «Тижня бідноти», коли активісти конфіскували «зайве» майно, у тому числі, й у їхніх домівках. Діяльність збиральників сімейного добра робітники сприймали як елементарний грабіж [701, с. 48]. Коли більшовики відновили практику реквізиції покинутих господарями квартир, надаючи їх нужденним, насамперед вони надавали їх робітникам. Але робітники, зокрема, у Харкові, вважали за краще не заселятися в чужі квартири, ухиляючись всіма можливими способами: «Конфузно буде тікати, коли прийде такий час» [112, арк. 31зв.].

Коли до України почала просуватися Добровольча армія, робітники з перших днів нового режиму ставилися до білих насторожено. Ще в листопаді 1918 р. у Маріуполі настрої був «нервовий», люди всього побоювалися [110, арк. 2]. І хоча вантажники та залізничники були налаштовані достатньо миролюбно й вантажили вугілля охоче, але на погони косилися недружно [110, арк. 3, 4]. Населення робітничих селищ Донецького басейну політикою практично не цікавилось, і до приходу Добровольчої армії поставилося байдуже, «не чекаючи від неї особливих благ і полегшення матеріального становища» [110, арк. 45зв.]. Робітничий клас був цілком поглинений матеріальними турботами [111, арк. 4зв.].

За добровольців постачанням робітників ніхто не займався, вони все повинні були купувати з рук спекулянтів. Створювалися продовольчі комітети, які нічого не робили. Профспілка «Гірничопраця» у своєму звіті назвала їхню діяльність не «продовольчою справою», а «продовольчим неробством». Гірничозаводський продовольчий комітет, який існував на кошти підприємств, не діяв у повному розумінні цього слова, видаючи робітникам просто крихти неякісних продуктів. На одному з рудників Донбасу комітет за декілька місяців один-єдиний раз видав «по жменьці муки, кукурудзи та гнилої картоплі» [96, арк. 12]. Агенти з постачання спекулювали продуктами, піклуючись тільки про власну наживу. Агент Кондратівського рудника П.С. Тимофєєв купив 5 баранів за 1500 карбованців, а перепродав їх до рудникової м'ясної крамниці за 3400 карбованців [96, арк. 13].

На руднику «В'яла» робітники були змушені на загальних зборах ухвалити рішення про реквізицію «для прогодування голодуючих робітників у їдальні рудника» всіх запасів хліба, що перевищують п'ять пудів [94, арк. 139]. Щоб покрити розрив між зарплатою та цінами, робітники, виснажені голодом, знесилені, виробляли за місяць у середньому норму сорока робочих днів. Але в багатьох випадках вони втрачали і це останнє джерело існування. За звітом профспілки «Гірничопраця» Мар'їнського району, «у районі не залишилося і десятої частини робітників, які здебільшого відправилися на батьківщину, частково роз'їхалися в пошуках роботи та продовольства, і лише незначна жменька тиняється на місцях, голодні, обірвані» [96, арк. 11, 12].

Робітники, щоб прогодуватися, виїжджали на збирання врожаю в хлібородні губернії, заробляючи там по декілька пудів муки [96, арк. 13]. У серпні почали розбігатися робітники Юзівки, тому що, при зарплаті 12–18 карбованців на день, хліб коштував 9–12 карбованців за фунт. На всьому Каменському руднику залишилося приблизно тридцять працівників. Їхня заробітна платня складала 10 карбованців замість колишніх 30. Безробітні на руднику харчів не одержували [532, с. 326]. У листопаді 1919 р. робітники Бахмутських рудників припинили роботу, покликаючись на відсутність постачання хліба адміністрацією рудників, і відмовлялися починати роботу, поки не буде отриманий хліб [151, арк. 23]. Працівники, що залишилися на заводах, існували, по суті, не на зарплату, а на інші доходи: обмін на хліб свого дрібного майна (одяг, предмети домашнього побуту), випадкові доходи, тимчасові заробітки, спекуляція своїми виробами (запальнички тощо) [96, арк. 17].

Робітники Донбасу жили в напівзруйнованих казармах, всі дороги та стежини в робітничих районах заросли густим бур'яном [96, арк. 11, 12]. У Юзівці підприємці скасували право робітників на безкоштовні квартири та безкоштовне вугілля [532, с. 326]. Робітники відчували надзвичайну потребу в одязі та взутті. Коли більшість їх роз'їхалася в пошуках роботи і продовольства, на місцях залишилася тільки незначна купка обідранців [96, арк. 11, 12]. Ходити їм доводилося в старих, порваних, залатаних костюмах. При цьому люди ходили просто босоніж [96, арк. 16].

У робітничих кварталах створилися абсолютно антисанітарні умови. Профспілковий працівник М. Данилов писав з Єнакіївського району в липні 1919 р.: «Гігієнічні умови дуже погані, всі робітничі квартали забруднені, сміття не вивозиться, ватерклозети переповнені й абсолютно розбиті» [96, арк. 16]. У Харкові електрика на околиці взагалі не подавалася, тому робітничі райони рано лягали спати. Тільки в рідкісних вікнах можна було побачити, як світиться, швидко гаснучи, вогник від лампи-каганця [659, с. 24].

Були відсутні лікарняні каси та каси взаємодопомоги [96, арк. 16]. Профспілки остаточно перейшли до економічних методів боротьби за права робітників. На думку більшовицьких кіл серед пролетаріату, керівництво профспілок докладало максимум зусиль, щоб направити робітничий рух «у бік безболісного для буржуазії реформізму» [94, арк. 222]. Коли денікінський режим доживав в Україні останні дні, 20 листопада 1919 р., Київська Рада професійних спілок звернулася до командувача військами Київської області. Звернення містило прохання про надання відстрочень від призову до Добровольчої армії працівникам профспілок. «Промислове життя країни підірвано. Зруйновані майже всі організації, які могли б внести планомірність у господарське життя. Нормальне функціонування профспілок є необхідною умовою відновлення господарського життя. Профспілки зайняті наразі роботою зі складання колективних договорів із підприємцями, а також з боротьби з безробіттям і допомогою безробітним». Аргументація подіяла, і відстрочення було надано [106, арк. 4, 4зв.]. Тим більше, що незадовго перед цією подією, у жовтні 1919 р., керівництво Збройних сил Півдня Росії прийняло положення про професійні робітничі спілки. Згідно з цим положенням, право добровільно утворювати спілки для захисту професійних інтересів надавалося всім російським громадянам [62, арк. 3].

Під час недовгої польської окупації Києва профспілки не зіграли жодної помітної ролі. Вони вже «радянлізувалися», колишні правління були розпущені, а нові евакуювалися [557, с. 12]. Із черговим поверненням більшовиків відбулася докорінна зміна статусу працівників на виробництві. Їх залучали до активної діяльності в комуністичних організаціях, виконкомах рад різних рівнів, фабрично-заводських комітетах і профспілках. Влаштовувалися урочисті вшанування ветеранів праці, у пресі висвітлювалося переселення робітників у буржуазні квартали, газети прославляли безкоштовну працю на суботниках і недільниках [610, с. 361].

Остаточний прихід червоних не означав негайного встановлення порядку та спокою. Навесні 1920 р. банди грабіжників «налітали на будинки під виглядом

робітничих патрулів, які нібито перевіряли діяльність будинкових комітетів», або прикривалися ім'ям надзвичайної комісії. «Часто не можна було розібрати, хто ж вчинив грабж: чекісти під виглядом робітників або нальотчиків, чи нальотчики під виглядом чекістів або робітників, або ж самі робітники, спокусившись великою наживою» [81, арк. 11].

На тих небагатьох підприємствах, які ще працювали на початку 1920 р., різко знизилася продуктивність праці. По-перше, дефіцитними стали будь-які запасні частини та матеріали, по-друге, робітники впродовж дня виконували такий обсяг робіт, який раніше встигали зробити за дві-три години. Причинами зниження продуктивності праці були недоїдання працівників і холод у майстернях [79, арк. 11]. Одним зі шляхів порятунку працівників було відкриття робітничих їдалень [130, арк. 1]. Їдальні також відкривалися для дітей промислових робітників, тому що робітники залишали своїх дітей без належного нагляду, вимушені щодня виїжджати з домівок на роботу [210, арк. 15]. Влада всіляко намагалася поліпшити ситуацію з одягом. Військовий комісар Бахмута, віддаючи в травні 1920 р. наказ про вилучення в цивільного населення шинелей, спеціально попередив: «У робітників, що не мають іншого теплого одягу, шинелей не відбирати» [144, арк. 58]. Влітку 1920 р. поступово налагодилося продовольче постачання робітників. Хліб видавався «більш-менш регулярно», щоправда, невисокої якості і за скороченою нормою. Видавання м'яса мало «випадковий характер», більш регулярно видавалися «тютюн, цукор та сіль» [657, с. 159, 160].

Відсутність найнеобхіднішого одягу позбавляла населення багатьох можливостей із задоволення інших потреб. 7 листопада 1920 р., ймовірно, на відзначення третьої річниці Жовтня, слюсар Дмитрієв, зважаючи на відсутність у нього взуття, не вийшов на роботу [133, арк. 526]. За доповіддю начальника місцевої електростанції було вирішено видати слюсарю чоботи, але причину нез'явлення керівництво не вважало поважною. У грудні 1920 р. громадянин Коновалов вимагав від голови Чистяківського виконкому «прискорити задоволення» його взуттям і теплим одягом, і суворо попередив, що «незадоволення» також спричинить його невихід на роботу [131, арк. 115].

Восени 1920 р. знову погіршилося продовольче постачання шахтарів Донецького басейну, але робітники, які пережили громадянську війну, втратили волю до опору. Їхня поведінка кардинально змінилася. У жовтні в Мушкетово-Макіївському районі гірники кілька разів не кидали роботу, навіть не одержуючи хліба. Вперше продовольство було відсутнє впродовж семи днів. Вдруге роботи не припинялися впродовж десяти днів відсутності продовольства. 20 жовтня гірники втретє залишилися без продовольства, але все ж таки спустилися у вибій. Через п'ять днів вони вже фізично були не в змозі продовжувати роботу, і шахти поступово почали зупинятися. Після мітингу на рудниках робітники знову погодилися узятися до роботи, і дали слово продовжувати її «до повної знемоги». В результаті працювали всі шахти, але робітники «форменим чином голодували, знаходячись без хліба шість днів» [55, арк. 52]. Проте, продуктивність праці до листопада 1920 р. піднялася, порівняно з 1919 р., від 30% до 70% на різних шахтах, де місцеві комуністи діяли «місцями агітацією, місцями загрозою» [55, арк. 50].

Взимку 1920 р. невчасне видавання вугілля на рудниках призводило до того, що їхні робітники почали красти вугілля. Вони кидали роботу й із мішками вирушали на пошуки за декілька кілометрів. Впродовж однієї ночі навантажені вугіллям вагони, підготовлені до відправлення, пустіли деколи наполовину [55, арк. 68]. Коли видавання вугілля гірникам більш-менш налагодилося, і на місяць на сім'ю відпускалося по 25–30 пудів, то не було передбачено доставляння за місцем проживання. Робітники були змушені наймати за власні кошти підводи для транспортування вугілля, і довго простоювали за ними в черзі. За свідченням радянських урядовців, підняти продуктивність праці шахтарів у цей час не могла «ніяка міра агітації» [55, арк. 69].

Не зважаючи на гострі продовольчі та житлові проблеми, робітники промислових підприємств заповнювали вільний час змістовним відпочинком. У країні відкривалися робітничі клуби та театри. Відомі артисти, «демонструючи свою солідарність із пролетаріатом», їздили підприємствами, де з великим успіхом співали оперні арії та читали драматичні монологи [575, с. 80]. Відхід із денікінцями багатьох професійних акторів актуалізував створення народних театрів. Особливо активно в цю діяльність включилися робітничі колективи. У жовтні 1920 р. на Вознесенському руднику Донецького басейну відкрився народний дім, у якому розмістилися театр та бібліотека. Щодня організовувалася постановка спектаклів, квитки на які розподілялися серед робітників за цехами. За місяць поставили два спектаклі — «Гнаний» і «Мачуха», і відбувся мітинг на тему «Теперішній момент та допомога фронту» [55, арк. 50]. Зберігали популярність пересувні театри, що використовували як декорації доладні ширми з оригінальними малюнками [533, с. 38].

Великою популярністю серед робітників користувалися клуби [257]. У Луганську при паровозобудівному заводі Гартмана функціонували клуб імені Леніна та культурно-освітня комісія, зусиллями яких тільки в травні 1920 р. були організовані три дитячі й вісім дорослих спектаклів, три мітинги та дві лекції. 30 і 31 травня відбулися екскурсії на Сіверський Донець і станцію Луганськ. Не зважаючи на таку активну роботу, у культурній діяльності «гартманці були полишені на самих себе». Участь у ній відділу народної освіти було відзначено тільки одного разу, а місцевий партком забезпечив клуб лише ораторами та лекторами [296]. Для організації нового робітничого клубу у вересні 1920 р. у Бахмуті виконавчий комітет місцевої ради вимагав від політвідділу НК «видати з майна, яке є у Вашому розпорядженні — килимів, гардин, доріжок, скатертин — потрібну кількість для робітничого клубу» [147, арк. 67].

Таким чином, головними формами самоорганізації робітників були професійні спілки, фабрично-заводські комітети та споживчі кооперативи. Щоб запобігти повному зупиненню виробництва, громадські організації направляли своїх представників для централізованих заготівель продовольства. Багатьом робітникам дали шанс на виживання їдальні.

5.2. Селяни

Значну частину населення промислово розвинутих регіонів України складало селянство. На початку революції перед ним було два завдання. По-перше, мова йшла про самозабезпечення продовольством в умовах соціально-економічної кризи, по-друге, про збереження результатів своєї праці. Небажання брати участь у безкоштовному забезпеченні міст продовольством знайшло прояв у скороченні оброблюваних земель сільськогосподарського призначення. Навіть вирощений врожай селян не дуже цікавив. У листопаді 1917 р. газета «Приазовський край» вказала на занепад у сільському господарстві півдня Росії, де найбільші хлібородні повіти були «покинуті та забуті», і «єдине наше багатство» пропадало на полях. Хліб був «майже не скошений», а скошений хліб ніхто не вивозив. Замість того, щоб назвати конкретних винуватців, автор кореспонденції пропонував посадити на лаву підсудних «всю Росію, весь багатомільйонний народ», і стверджував, що вирок «ухвалить історія» [313]. Знадобилися спеціальні заклики до селян, щоб змусити їх займатися звичною справою. Коли місцеві ради вирішували питання про обробку полів, Бахмутська повітова рада, переконуючи населення узятися до роботи, не знайшла іншої мотивації, крім того, щоб «не дати поміщикам засівати поля» [160, арк. 16].

Першим актом громадянської війни для селян стало загострення кримінальної обстановки внаслідок втечі дезертирів із фронту та демобілізації армії, що відбулася восени 1917 р. Ця подія стала «справжнім потопом» із мільйонів людей, «який раптом залив тили армії, захоплюючи та руйнуючи залізниці, знищуючи на своєму шляху все: продовольчі склади, культурні маєтки, горілчані заводи, цукрові заводи» [596, с. 11]. Селяни з жахом чекали нашествия солдатських банд. Потяги не в змозі були перевезти всю масу дезорганізованих солдатів, і багато хто з них натовпами йшов заметеними снігом полями, зупинявся на нічліг у селах, грабував селян і поміщиків, пиячив, відкривав безладну стрільбу в повітря [83, арк. 4]. Навіть за гетьмана селяни, тероризовані бандитами, що «у більшості випадків поповнювалися із військових дезертирів, які вмiли володіти зброєю», не наважувалися вживати активні дії проти грабіжників [84, арк. 80].

Ще в серпні 1918 р. В.І. Вернадський записав у щоденнику, що в українських губерніях «почали бродити купки озброєних — чи то більшовиків, чи то повстанців проти німців», які грабували селянські та поміщицькі будинки [510, с. 119]. Влада на місцях практично не діяла, тому маси самостійно вирішували питання громадського порядку. У жовтні 1918 р. селяни ставали ініціаторами виселення з містечок односельців, які, на їхню думку, були «небезпечними для громадського порядку у волості» [556, с. 81]. Врешті-решт, селяни висловлювалися з глибоким розчаруванням щодо подій, які відбувалися: «Їм революція і всі проблеми набриднули, і вони хотіли б такого порядку, який був за царя» [556, с. 106]. У розмові з Петлюрою вони заявляли: «Хай вже буде та Україна, однаково немає порядку» [601, с. 152].

Колишні солдати ставали розповсюджувачами воєнізованого стилю повсякденного життя. Завдяки їм у багатьох селянських родинах з'явилася зброя, що створило особливу психологічну атмосферу та визначило характер повсякденної поведінки селянина. Він отримав певну свободу та значний рівень особистої незалежності. У більшості сільськогосподарських регіонів України

стихійно створювалися загони самооборони та партизанські загони, за ініціативою або всієї громади, або навіть окремих громадян. Траплялися випадки організації загонів із метою ухилитися від усіляких мобілізацій, яких було чимало за абиякої влади [136, арк. 48], але головною метою був захист селянського майна від грабіжників незалежно від кольору прапора, під яким вони себе позиціонували. Вже після остаточного встановлення радянської влади стали відомими факти бойових зіткнень селянських загонів із «червоними партизанами» [138, арк. 33]. Сотник УГА О. Станімір у серпні 1919 р. спостерігав, як мешканці сіл, обороняючись від грабежів відступаючих більшовиків, наперед розбирали рейки, нападали на евакуаційні ешелони і відбирали награване в них майно [667, с. 99]. Кожний режим був «абсолютно безсилий перед озброєним до зубів селом, звідки зброї не можна було викачати ані дубцем, ані карбованцем» [704, с. 43].

Українське селянство впродовж усіх років революції займалося традиційною справою, тобто працювало на землі, насамперед заради власного виживання. Але, відчуваючи нестачу цілої низки предметів першої необхідності [65, арк. 29зв.], воно брало участь у торговому обміні з міським населенням. Умови обміну встановлювали, безперечно, власники продуктів харчування. Він іноді здійснювався за паперові гроші, але частіше за більш вагомі речі, насамперед споживчі товари. Як згадував німецький офіцер Ганс Тіптур, найнеобхідніші російські слова — «біле борошно», «сало», «масло», «яйця» — німці швидко вивчили. Продукти вони закупували як у місцях розташування військ, так і за їхніми межами, «за німецькі паперові гроші, які селяни охоче брали» [53, арк. 1]. Що ж до інших грошових знаків, то німецький публіцист Колін Рос зазначав, що кількість кредитних квитків, «завдяки необмеженому їх друкуванню», була величезною, внаслідок чого їх цінність настільки впала, що вони не становили «ніякої спокуси» для селян [701, с. 103]. Селяни охоче відпускали хліб, але тільки в обмін на мануфактуру, гас, змащувальні мастила, мазут та цукор. Купити товари за гроші городянам було досить важко, тому що влітку 1918 р. «пара підметок» у селі коштувала сто карбованців, коробка сірників — три карбованці [45, арк. 122]. Восени 1918 рр. почалося швидке підвищення цін на всі життєві продукти, що стимулювала діяльність перекупників. Селяни, продавши продукти професійним базарним торговкам, не поспішали покидати ринки та знайомилися з реальними цінами, за якими обивателі купували їхній товар. Приїхавши наступного разу, селяни правили з торговок уже вищу ціну, ніж минулого [342].

Іншим чинником, який перешкоджав обміну, була постійна загроза з боку численних збройних угруповань. Селяни перестали вивозити що-небудь на міські базари, «внаслідок ризику бути пограбованими дорогою першим стрічним, кому це було не лінь» [606, с. 34]. У січні 1919 р. в Одесі ціни на продукти зростали «у казковій прогресії». Група селян, що прорвалася до міста з продуктами, повідомила, що всі підводи з продовольством затримувалися петлюрівцями, і лише в окремих випадках, за великий хабар, пропускалися в місто [74, арк. 4зв.]. Перешкоджала торгівлі також конфіскаційна політика більшовиків. Врожай у 1919 р. навкруги Одеси був «прямо біблійний». Але мужики нічого не хотіли везти до міста, «лили молоко свиням у корито, валили туди ж кабачки», а везти не хотіли [502, с. 169, 170].

Білогвардійський полковник Тарасевич навесні 1919 р. зазначав, що село «благоденствує», там є все, «за винятком мануфактури та тютюну». Але продукти майже не продавалися, бо в багатьох селян гроші накопичувалися «цілими мішками», тому вони дедалі активніше переходили до прямого товарообміну. Борошно та інші продукти можна було тільки виміняти за одяг — «за яку-небудь кофтину, сорочку, штани, кашкет», або яку-небудь корисну в господарстві річ. Пасажирські потяги практично не ходили, до села проїхати було неможливо. Одночасно мішечники ухитрилися діставати та доставляти на ринок всі потрібні продукти [112, арк. 31зв.].

Коли в Україну прийшли добровольці, ставлення до них у сільського населення мало чим відрізнялося від ставлення до червоних. Сотник УГА О. Станімір навів вислів сільського діда про боротьбу більшовиків із денікінцями: «Прийшли звільняти Україну, і звільнили нас від всього». Від себе сотник підсумував: «У такий спосіб завойовували Україну червона та біла Москва» [667, с. 117]. Білогвардійці вважали обґрунтованим залучення до служби в охороні тільки спроможних громадян — своєї соціальної опори. Начальник Бахмутського повіту Підвальный восени 1919 р. пропонував такий захід: «Можна зібрати до двох тисяч осіб землевласників і німців-колоністів у особливий загін із боротьби з махновцями, після закінчення боротьби вони можуть бути відпущені додому» [151, арк. 18]. З одного боку, чиновники добре розуміли, хто саме зможе реально сприяти зміцненню їхньої влади, не становлячи потенційної загрози. Катеринославський губернатор сповіщав начальника Бахмутського повіту про проведення 25 листопада 1919 р. призову «на поповнення армії та державної варти». Для того, щоб до варти потрапили найнадійніші громадяни, пропонувалося запросити на допомогу місцеві громадські організації, наприклад, Спілку землевласників, якій «добре відомі етична та політична благонадійність кожного з тих, хто повинен бути мобілізованим». З іншого боку, влада побоювалася помсти з боку тих, хто співчував більшовикам, у тому числі партизанських об'єднань. Для безпеки заходу передбачалося, що «очікувана участь вказаних організацій повинна бути цілком конспіративною, потрібно переговорити абсолютно конфіденційно з головами спілок, щоб умовними знаками відзначити ступінь бажаності призову до варти тієї або іншої особи» [151, арк. 27, 27зв.].

Білогвардійський відділ пропаганди закликав населення самостійно поклопотатися про себе. Як позитивний було наведено приклад організації у Ізюмському повіті Харківської губернії спілкою землевласників за власні кошти загону варти, чисельністю приблизно сто осіб. «Якщо цей почин знайде послідовників у всіх повітах, то посягання на життя та майно громадян перестане бути такою легкою і спокусливою справою, як зараз» [111, арк. 4].

Населення швидко розчарувалося в добровольцях. У тилу Добровольчої армії в деяких населених пунктах навіть не було відновлено владу, були тільки подекуди обрані старшини та старости [532, с. 258]. Обивателі швидко відчували різницю між червоними і білими. Візник, що допомагав добровольцям перевозити вантажі, міркував: «Скажімо, наприклад, більшовики... Кому не відомо!.. Кривдять!.. Так все більше щодо худоби і хліба, а ваш брат і щодо шкіри не

совіститься. — Щодо якої шкіри? — А тої, що під штаньми... У мужика вона хоч, кажуть, і товста, а все ж чутлива...» [509].

Білогвардійці в селі часто виглядали звичайними грабіжниками. Вимога уряду «у жодному випадку» не переступати меж, що «відділяють реквізиції від мародерства», була взагалі позбавлена значення, тому що ці межі визначити було неможливо [67, арк. 2]. До того ж передбачалося, що «в деяких випадках безкоштовні реквізиції можуть призначатися у вигляді заходу впливу на місцеве населення» [61, арк. 2]. Після цього білогвардійці з подивом запитували, чому селяни не виступають більш активно проти більшовиків. Відповідь лежала на поверхні — вони були налякані не тільки різними бандами, але й безсистемними реквізиціями. Навіть куркулі говорили: «Хай буде хоч радянська влада, може, буде порядок» [107, арк. 27]. У вересні 1919 р. значно посилилася продовольча криза у Києві. «Селяни майже перестали возити хліб до міста» [532, с. 354, 355].

Восени 1919 р. у селі спостерігалось швидке зростання прорадянських настроїв, в основному, пов'язаних із відсутністю безпеки за всіх інших влад і очікуванням її від більшовиків. Чекали приходу радянської влади бідняки — «їм і землю, і все дадуть». Середняки чекали тому, що «їх зроблять панамі положення, і нічого в них не візьмуть». Навіть куркулі чекали на радянську владу: «у них хоча і візьмуть, але потрібне їм залишать, зате порядок буде, і вони теж будуть, як люди, спокійно спати, і не боятися, що хто-небудь їх вночі заріже» [532, с. 504].

Проте війна настільки стомила мирних жителів, що вони вживали власних радикальних заходів навіть проти червоних. Білий офіцер, згадуючи в севастопольському ресторані про бій в одному селі, розказав, що командира червоних «спіймали і привели саме мужики, які розсердилися на нього, що він влаштував бій у селі» [659, с. 74].

Важка доля спіткала селян-візників, яким «кого тільки не доводилося возити: і білих, і червоних, і петлюрівців, і махновців». Найсумніше, що, одного разу потрапивши до військових перевізників, людині «майже неможливо був вирватися із зачарованого кола», крім того, корм для коня повинен був доставати сам господар [584, с. 313]. Щоправда, іноді візникам вдавалося трохи заробити своєю працею. Навесні 1920 р., недалеко від Одеси, В.В. Шульгін із групою біженців упросив провідника з конем і возом проводити їх до Котовського. «Він (селянин) вагається. Ми благаємо. За тисячу «керенок» він погоджується» [705, с. 366]. Вже зі штабу Котовського жінки та діти отримали можливість найняти підводу за «царські п'ятисотки» та приїхати до Одеси [705, с. 384].

Ззовні мешканці української провінції демонстрували симпатію до добровольців, закономірно побоюючись за своє життя та майно. Б.О. Штейфон, який ішов з Одеси із загоном генерала Н.Е. Бредова, оцінив ставлення сільського населення на шляху білих, скоріше, як позитивне. «Жалість до солдата», яке є «такою властивою сільському люду», спонукало селянок «охоче і привітно» давати хліб, борошно, молоко [702]. Звичайно, коли солдат озброєний, та ще й у оточенні однополчан, «жалість» до нього прокинеться хоч-не-хоч. На співчутливе ставлення до солдатів, особливо молодих, вказував Д.Ф. Пронін: «Наливає молоко жаліслива тітка, подивиться на «кадета» і починає голосити: «Та що ви з собою це дитя тягаєте! Мужиків вам мало! Ось воїна знайшли! Залишайся, малий, у нас

гусаків пасти» [637].

Одночасно продуктів у селі було, як і раніше, достатньо. Харчування білих після залишення Одеси, за свідченням Б. Штейфона, складала чай, хліб, іноді сало, молоко або масло. «Обід варився рідко, оскільки не вистачало сил і терпіння чекати, коли він буде готовий: починати приготування обіду можна було тільки на нічлігах» [702]. Продукти діставали на місцях. «Птицю, свиней, всю ту живність, яку особливо ревниво охороняють господині, ми не чіпали. Курку, гусака, порося — все це треба було спіймати, зарізати і зварити, а часу вистачало тільки на сон». Запасалися, «хто як міг і як умів». «У тих краях у зимову пору сала було вдосталь у всіх селах. Воно сильно підтримувало стомлений холодами та недоїданням організм» [702].

На феодосійському базарі селяни, що приїхали з довколишніх сіл на возах, пропонували курей, качок, індичок, поросят, свинину, сало, м'ясо, яйця. «Найкращою валютою були простирадла, чоловічий одяг і білизна, а потім жіночий одяг і білизна. Баба брала річ, ретельно її оглядала, призначала ціну і торг починався» [77, арк. 31].

Особливий шлях у вирішенні проблеми продовольства для мешканців міст обрав Н.І. Махно. Коли його армія зайняла Бердянськ, комендант проінформував торговців: «Батька Махно наказав, щоб і хліб, і продукти в місті були». Ввечері того ж дня хліба було «скільки завгодно». Селянські підводи приходили сюди з продуктами, а поверталися з вимінними або реквізованими в магазинах речами [697, с. 198].

Коли до Києва наблизилися поляки, на базарах «відразу, немов за сигналом, зник хліб» [557, с. 8]. Селяни перестали приїжджати до міста, і базари на декілька днів спорожніли [557, с. 10]. Коли поляки зайняли місто, поступово знову почали з'являтися селяни, «і базари ожили». Тут і почалися перші зіткнення населення з польською владою, пов'язані з проблемами грошового обігу [557, с. 21]. Дуже скоро народ відчув, що пора вже направити свої симпатії у бік більшовиків, і ніхто б не здивувався, якби в селах почали стріляти в спину відступаючим полякам, як і вській відступаючій владі, незалежно від неї самої [621, с. 225].

Із поверненням більшовиків боротьба влади зі свободою торгівлі, як і раніше, знаходила активну підтримку міської бідноти. Мешканка Сум написала в листі на ім'я Леніна 25 березня 1920 р.: «Якщо селянин не схоче везти продукти до міста добровільно, можна узяти їх шляхом реквізиції» [526, с. 56]. Втім, враховуючи помилки попередників, більшовики на місцях у 1920 р. ставилися до селян і їхніх потреб відносно лояльно. У наказі голови Старобільського ревкому говорилося, що в багатьох місцях як міста Старобільська, так і його повіту, «невідомо ким підпилюються телеграфні стовпи та забираються телефонно-телеграфні драти». Відразу знайшлося пояснення подібним діям: «Це, можливо, робиться для особистих господарських потреб ким-небудь із селян». Жодних каральних заходів не передбачалося, голова лише роз'яснив, що «це наш нерв, який з'єднує нас зі всіма куточками Радянської республіки і дає знати, де що робиться». Всім радам і ревкомам доручалося «стежити за справністю телеграфних ліній» [175, арк. 7].

Радянська влада уважно стежила за просвітницькою діяльністю в селах. Вже на початку 1920 р. у Луганському районі існувало 17 земських бібліотек [171, арк.

20], в Алчевському повіті було зареєстровано 23 бібліотеки-читальні [257]. В інших селах відкрилися хати-читальні та школи для дорослих, у селі Макарів-Яр — стаціонарна та шість пересувних бібліотек [171, арк. 21зв.]. Хати-читальні відкривалися комнезамами, наприклад, у липні 1920 р. у Єнакієвому.

Наголошувалося, що читальні охоче відвідують селяни [235]. У серпні 1920 р. селяни Часів'ярівської волості організували два культурно-освітні гуртки, у яких влаштовувалися вечірні заняття, народне читання, лекції і тому подібне [255].

У сільській місцевості зберігалися традиційні соціальні стосунки. У березні 1919 р., щоб отримати мостовий камінь для ремонту доріг, економічному підвідділу Нікопольської ради народного господарства знадобився дозвіл селянського сходу [124, арк. 15]. У червні 1919 р., у період денікінської мобілізації, складання списків селян доручалося сільським старостам [163, арк. 6]. Сільський схід одного з хуторів Харківської губернії в листопаді 1919 р. призначив опікунів над майном і чотирма дітьми померлого селянина, затвердивши це рішення вироком сільського товариства [206, арк. 1]. Сільське самоврядування виконувало функції державних установ. У 1920 р. селяни Миколаївської волості у Донбасі провели мітинг на підтримку радянської влади, і відправили до Слов'янська всіх громадян призовного віку, що ховалися в лісі [256]. У вересні 1920 р. селяни Маріупольського повіту «за власним бажанням» влаштували облаву на бандитів. Вони спіймали декількох чоловіків, частину яких розстріляли на місці «за рішенням надзвичайної трійки», а інших передали до рук повітової Надзвичайної комісії [235].

Побутові умови в селах значно погіршилися, навіть за не дуже високого їх рівня в попередні роки. У 1919 р. у багатьох повітах Харківської губернії справи з паливом були настільки поганими, що доводилося палити соломою [15, арк. 8].

Помітним явищем у повсякденному житті сільських місцевостей був переїзд багатьох городян у село, з метою врятуватися від голоду. Кількість переселенців зростала під час активізації військових дій і при загостренні продовольчої кризи. Загалом для населення була притаманною висока соціальна мобільність, яка проявлялася в переміщенні з міст у села та назад, а також у міграції значних людських мас з одних сільських районів до інших.

5.3. Службовці

Така категорія міських мешканців, як службовці всіляких управлінських структур, насамперед органів місцевої влади та громадського самоврядування, вже у 1917 р. зіткнулася з протидією населення різним заходам із наведення ладу. Конфлікт виник, зокрема, під час самостійної заготівлі громадянами палива на зиму. Чернігівський комісар Тимчасового уряду восени 1917 р. їздив губернією «умовляти», щоб люди не рубали казенний ліс-молодняк, при цьому його «трохи не побили, ледве втік» [643, с. 76]. Ставлення городян до будь-якої влади характеризує ситуація в Одесі, жителі якої були «абсолютно індіферентними до політичних амбіцій будь-якого забарвлення». Вони зустріли і лютневу, і жовтневу революції «не політичними баталіями, а конкретними парі» на великі суми, «щодо тривалості влади нових правителів Росії» [701, с. 3].

Зростання апарату управління призвело до заповнення його некомпетентними співробітниками, які не володіли елементарними навичками діловодства. Протокол засідання Горлівсько-Щербинівської ради у вересні 1917 р. зафіксував «дуже хаотичний стан» ведення справ, коли найважливіші папери не були виконані [158, арк. 8зв.]. Із халатним ставленням до роботи закликали боротися численні ухвали. Катеринославський губернський комітет рад вимагав: «Службовці не повинні збиратися групами, переходити без діла з кімнати до кімнати, і розгулювати коридорами» [117, арк. 3].

Управлінська діяльність рад характеризувалася низькою ефективністю. Їхні співробітники не могли з'ясувати точну вартість харчів на ринку [159, арк. 2 зв.], не бачили шляхів вирішення проблеми ціноутворення [159, арк. 5], безглуздо витрачали казенні кошти [158, арк. 8зв.]. Повсякденною практикою були постійні відписки. Краматорська рада не спромоглася навіть надіслати на фронт тютюн своїм землякам: «З огляду на те, що не можна дістати такого, прохання не може бути задоволене» [158, арк. 10зв.].

Владні органи дуже швидко почали вживати найкрутіших заходів. У лютому 1918 р. численні райони України, у тому числі район станції Попасна, були оголошені більшовиками на воєнному становищі. Щодо «темних осіб і контрреволюціонерів» передбачалися заходи «аж до розстрілу», але не зрозумілим був принцип визначення «темних осіб» [297]. У квітні 1918 р. комендант Єнакієвого ухвалив рішення про заборону винокуріння в приватних заводах і квартирах, згідно з яким винні підлягали штрафу в сумі 500 крб. У разі повторного порушення штраф підвищувався до 1000 крб., і йшло навіть виселення з квартири [226].

Співробітники рад вирішували долі людей шляхом позасудової розправи. У лютому 1918 р. виконком Ізюмської ради розглядав питання про долю групи громадян, звинувачених у різних злочинах. Член ради товариш Тарасов вимагав видати йому і його червоногвардійцям одинадцять злочинців із місцевої в'язниці. Він отримав спочатку таку відповідь: «Жодна влада не має права витягувати зі стін в'язниці будь-яких злочинців, без дозволу на те ради, від шостої години вечора до восьмої години ранку». Ймовірно, окрім ради, владою себе вважали загальні збори червоногвардійців. Здається також, що з восьмої ранку до шостої вечора злочинців із в'язниці міг «витягувати» хто завгодно. Інший член ради, товариш Шаріков, який виступив потім, заявив, що «збори червоногвардійців ухвалили ще вчора розстріляти злочинців». Тому, «якщо злочинці не були розстріляні вчора, то вони будуть розстріляні завтра» [29, арк. 60].

В.І. Вернадський, вже в квітні 1918 р. оцінюючи результати більшовицького господарювання, зазначив, що новій владі «доводиться поправляти те, що зробило соціалістичне бездарне і непрацездатне міське управління. Те, що принцип самоврядування в населенні сильно постраждав і втрачає авторитет, зрозуміло, і сам відчуваєш іноді відчай, коли бачиш, хто вийшов на поверхню. Йде годування, створення незліченного, неосвіченого, жадібного до грошей чиновництва, нездатність до діяльності і хабарництва» [510, с. 73].

Генерал Гребенщиков згадував, як у середині січня 1918 р. більшовики прибули до Сум і почали формувати раду, про що оголосили в місцевій газеті.

Донині в повіті практично не було ніякої влади. «Все трималося в певному порядку, ще за інерцією від старого часу, нібито міським самоврядуванням, яке, звичайно, жодної влади не мало» [84, арк. 28]. О. Владимиров, їдучи з ешелонам демобілізованих солдатів Україною, запитував на деяких станціях місцевих мужиків, яка саме влада в цій місцевості. «Мужики відповідали: — Українська влада. — Більшовики. — А іноді говорили: — А хто його знає, яка в нас влада: стоять якісь солдати» [83, арк. 24].

Під час існування Української Держави виконавча дисципліна з реалізації ухвалених рішень продовжувала залишатися вкрай низькою. Наряди міністерства продовольчих справ «не раз скасовувалися, а частіше залишалися без жодного виконання» [23, арк. 60, 60зв.]. У доповіді державної варти від 17 серпня 1918 р. перераховувалися чинники, які спричинили падіння популярності влади серед населення: «Дорожнеча, збільшення цін на продукти турбує населення і викликає різку критику дій уряду» [25, арк. 10]. Відсутність на території України «влади, що користується довірою мас», була однією з причин активного повстанського руху [109, арк. 41].

Міське самоврядування на цьому історичному етапі знову виявилось не на висоті. Восени 1918 р. ціла армія земських службовців сиділа «з порожнім гаманцем і з порожнім шлунком». Випадків розпродажу домашнього майна було не перелічити. Земські управи реагували на ситуацію одними обіцянками. Головним бичем була «відсутність готівки грошових знаків» [270]. Тільки в дні приходу червоних військ до Харкова, на початку 1919 р., працівникам міської управи повністю було видано платню за грудень. Стосовно січня, який почався, «готівка каси» дозволяла видати гроші тільки за першу половину місяця [485].

Коли Українську Державу змінила Директорія, ставлення міських жителів до влади змінилося мало. Г. Ігреньов, що мешкав у Катеринославі, стверджував, що в установах, якими керували петлюрівці, «панувала повна безтолковщина» [643, с. 189]. Навіть у Києві не вдавалося забезпечити спокою та порядку. Мали місце численні зловживання службовим положенням місцевих управлінців [580, с. 66]. Одесити всю плачевну ситуацію з міським господарством — зупинку трамвая, відсутність електричного освітлення, голод, що починався — традиційно ставили в провину міській думі [669, с. 59]. Оцінюючи ситуацію в Україні, політичний діяч М. Шаповал писав: «Не змінити тоді владу не можна було. Це було вимогою часу. Всі хотіли зміни влади, хоча ніхто не знав, на яку саме владу замінити» [700, с. 116].

В. Кравченко згадував, що на рубежі 1918–1919 рр. влада у Катеринославі переходила від однієї групи до іншої, майже щомісяця, іноді кілька разів на тиждень. «Ми перестали навіть намагатися запам'ятати, хто тут представляє владу» [585, с. 10]. Кожна нова влада називала попередницю «бандитами», а незабаром і її так називали [585, с. 11]. Опинившись із батьком у Олександрівську, Кравченко ледве впізнав місто, настільки воно було зруйноване. Коли батько запитав перехожого, хто зараз є владою в місті, незнайомець тільки знизав плечима і зло пробурмотів: «А біс його знає!» [585, с. 12]. Сестра милосердя М. Нестерович-Берг, знаходячись у Києві наприкінці 1918 р., стверджувала, що «у той час неможливо зрозуміти було, хто з ким б'ється, і де яка влада» [614, с. 163].

Під час чергового свого повернення до України більшовики відновили політику націоналізації всіх галузей економіки. Оскільки для управління господарством був потрібен відповідний апарат, для пересічних обивателів це означало створення великої кількості робочих місць у різних установах. Робота передбачала пайок, а отже, можливість врятуватися від голоду. Очевидно, що розростання бюрократичного апарату відбувалося за рахунок дилетантів, які замінювали професіоналізм канцелярською тяганиною. На службу до більшовиків, у тому числі як вільнонаймані у військових частинах, не завжди йшли ідейно близькі категорії громадян. На думку В.П. Катаєва, це були «у більшості випадків погані служаки, що розраховували на щедрій червоноармійській пайок і на папірець, що вберігав від реквізицій та ущільнень» [575, с. 82].

Часто посади в радянських установах обіймали колишні царські урядовці, які, замість адміністративного завзяття, демонстрували зовсім інші якості. Ось діалог двох приятелів, надрукований у вигляді фейлетону в кримській газеті: «Їхньої» платні навіть на продукти не вистачає. Так ми до старих порядків привчаємо — нагороду за послуги. Наприклад, суботники — всі йдуть очерет різати, а я в установі залишаюся». — «А якщо «вони» прийдуть?» — «Наша справа маленька, служили з примусу! Ну, я побіг обідати». — «У їдальні?» — «Я їх погані не вживаю. Сьогодні мені дружина обіцяла солодкий пиріг приготувати» [51, арк. 66]. Характерно, що для цих співрозмовників не існувало поняття «наші», для них і червоні, і білі були «вони».

М. Плешко влаштувався службовцем для доручень у комітеті у справах полонених і біженців. Тепер у нього був документ радянського службовця, і він почав отримувати пайок. Але роботи в нього не було буквально ніякої, як і в більшості радянських урядовців [626, с. 220]. В.В. Корсак пішов працювати до повітового раднаргоспу. Завідувач загального відділу заявив: «Відділів і посад у нас скільки завгодно. Але пайків жодних, а платні я сам одержую 700 карбованців» [584, с. 128]. Характер діяльності в радянській установі описаний таким чином: «Всі вели життя паперово-чорнильне» [584, с. 130]. Під час відвідування Корсаком у Києві установи під назвою «Завкомзалістрест», жодне питання не розв'язувалося на місці, всіх відвідувачів відправляли до інших інстанцій [584, с. 168]. Багато сторінок свого щоденника присвятила більшовицьким службовцям київська студентка. У квітні 1919 р. вона записала: «Більшовики довели до абсурду всі недоліки, якими вирізняються погані уряди. У них без протекції, без знайомства не можна зробити кроку, не можна взагалі існувати. Бюрократія розвинулася до безмежності, скрізь і для всього канцелярія, п'ять урядовців виконують те, що в минулі часи робив один. Папірці, папірці без кінця» [549, с. 213].

Освічені городяни ставали службовцями не тільки більшовицьких установ. У будинку киянки Л. Л-ої на початку лютого 1919 р. поселився, не мало не багато, китайський консул. Для більшої правдоподібності господиня стала «кореспонденткою», а її брат — «юрисконсультом» консульства. Крім того, штат складався з самого консула, його лакея-китайця та молодого хлопця, переведеного в секретарі. Кияни незабаром дізналися про існування установи, і почали оббивати її пороги на предмет працевлаштування, а разом і порятунку

від можливих переслідувань нової влади. Добродушний консул нікому не відмовляв, і число службовців дуже збільшилося. «З'явилися лікарі, кореспонденти, машиністи, кур'єри, завідувачі канцелярії, всіх по декілька екземплярів» [621, с. 211].

Загалом результати управлінської діяльності більшовицької влади були невисокими. Багато розпоряджень не виконувалося, навіть після неодноразового дублювання. Нікопольський раднаргосп більше десяти разів сповіщав місцевий ревком про необхідність створення асенізаційного обозу, «зважаючи на страшну занедбаність міста» [126, арк. 263в.]. Газета «Донецька комуна» вказувала на хаотичність у діловодстві місцевих рад: «Багато протоколів, присланих до центру, не підписані, і невідомо, кому вони належать» [283]. У квітні 1919 р. Донецький губернський партійний комітет отримав інформацію про те, що ради і парткоми в районах по декілька днів не працювали. Апарати виконкомів «у перегонах за хлібом». Комнезами перейшли на положення продовольчих відділів, і «теж шукають хліба» [531, с. 369].

У липні 1919 р. в наказі Нікопольського ревкому наголошувалося на «розхлябаності» у роботі багатьох радянських установ. «Деякі завідувачі відділів нерідко відсутні на своїх постах. Установи займаються всякими відписками, заводячи бюрократичну канцелярську тяганину» [128, арк. 16]. У Мелітополі місцевий ревком, за свідченням сучасників, обмежив свою діяльність тим, що видавав «без розбору» перепустки для виїзду на південь, у інших справах діяв «мляво» [531, с. 255].

Відверту оцінку роботі органів управління дали в приватних листах чеські громадяни, які ще залишилися в Україні. У березні 1919 р. в Києві вони були звільнені від мобілізацій і примусових робіт [10, арк. 133в.]. Але в провінції ситуація була не такою безхмарною. У Полтаві було конфісковано все майно якогось Шалека, у Миргороді зазнав арешту завідувач маєтку Соукуп, «який, можливо, вже небіжчик». І, як діагноз, коротко і чітко констатувалося, що влада «тутешніх міністерських комісарів, як і консулів, є обмеженою лише одним Києвом» [10, арк. 133в.].

Широкого розповсюдження знову набули мобілізації, але радянські службовці від них звільнялися. Напевно, саме тому кількість установ зростала «як гриби», службовці «плодилися і розмножувалися», все організоване «реорганізовувалося і знову реорганізовувалося» [527, с. 237].

Напередодні вступу до Києва Добровольчої армії було наказано всім здати впродовж доби всю вогнепальну та холодну зброю. Характерно, що, навіть за суворих санкцій, накази населенням ігнорувалися. Наказ про здавання зброї починався словами: «Востаннє наказую» [607, с. 124]. Проте, більшовики деколи демонстрували серйозну рішучість у наведенні ладу. Коли у Катеринославі в квітні 1919 р. були розклеєні прокламації із закликом до єврейського погрому, тих, хто їх розклеював, знайшли і негайно розстріляли. Після цього в місті настало «помітне заспокоєння» [15, арк. 513в.].

Мало чим від ставлення до більшовиків відрізнялося ставлення міського населення до махновців. Коли в березні 1919 р. вони зайняли Бердянськ, на стінах і огорожах з'явився наказ: «Всім лікарням, аптекам і обивателям міста здати

негайно до штабу Махна всі запаси спирту, що є. Ті, хто не виконає, будуть покарані». Ніхто наказ виконувати не збирався [697, с. 73]. Засвоївши уроки весни 1919 р., у жовтні махновці спробували по-іншому будувати свої відносини з мешканцями Бердянська. Комендант міста наказав, «по-перше, всім махновцям платити за вхід до театрів Бердянська; по-друге, населенню приступити до виконання повсякденних робіт; по-третє, домовласникам привести в належний санітарний стан домашні приміщення і територію перед ними» [697, с. 199]. Коли місто після відходу махновців і білих залишилося без влади, «у Бердянську встановилася звична влада земства та земської управи, якої, втім, практично ніхто з місцевих жителів не помічав. Місто було полишене на самого себе» [697, с. 213].

Проте, радянська влада прагнула створити всі необхідні установи для організації життя суспільства. Газети Донбасу у 1919 р. розміщували, зокрема, накази про організацію діяльності міліції, до видання якої входило, у тому числі, розслідування кримінальних справ [284]. Фінансові відділи інформували про організацію роботи податкових інспекторів. Одночасно вони нагадували про необхідність сплати податків, «у тому числі, за минулий рік», тобто за 1918 р. [284]. У 1920 р. бердянські «Вісті» доводили до відома громадян, що «для розірвання шлюбу створено підвідділ ЗАГС при Бердянському повітовому ревкомі» [295]. Луганський комунгосп приступив до організації радянської годинникової майстерні [296].

Владні повноваження належали в цей період найрізноманітнішим структурам. Так, деякі економічні функції узяв на себе командир особливого загону Нікопольського ревкому Байраченко. У 1919 р., у рапорті за підсумками інспекції одного з радянських сільськогосподарських маєтків він доповідав ревкому: «З опитування людей з'ясував: хліб буде зібраний своєчасно, без збитку, тобто обсіпатися не дадуть» [130, арк. 78]. За вказівкою ревкому Байраченко забезпечував реалізацію загальної трудової повинності. Йому було наказано «всіляких біженців, жебраків і безробітних відправляти до радянських господарств на роботи зі збирання врожаю» [130, арк. 98].

За короткий час правління більшовиків у 1919 р. встигла сформуватися велика соціальна група радянських службовців. «Стурбовані, покірливі, голодні», вони йшли на роботу заради шматка хліба і складали «більшість перехожих» на міських вулицях [584, с. 145]. Київська студентка за п'ять днів до приходу білих писала: «За цей тиждень я бачила немало установ, і в мене склалося таке враження: сидять тисячі людей, одержують платню, рахують, пишуть, і по суті, нічого не роблять. Нікому їхня робота не потрібна, ні країні, ні приватним особам. Та це і не робота, а переливання з пустого в порожнє. Праця двірника, дроворуба більш корисна для них самих, ніж їхнє семигодинне висиджування в брудних, не підметених кімнатах. І вони самі це чудово відчують, велику частину дня базікають, йдуть зі служби, ніхто не приховує свого халатного ставлення» [549, с. 226]. Майже вся ця величезна маса, яка служила в численних більшовицьких установах, залишилася у Києві при наближенні Добровольчої армії. Отримавши від більшовиків так звані евакуаційні гроші, колишні службовці швидко їх проїли [584, с. 214].

Коли у Донбасі з'явилася Добровольча армія, службовці різних установ, щоб зберегти свої посади, вчергове терміново поміняли політичні переконання. Начальник залізничної станції Штеровка став «понад міру правим», хоча в різні часи, за різної влади, він встиг побувати і «німцем», і «українцем», і «червоним» [69, арк. 14].

Денікінська влада випустила цілу низку наказів. У найпершому з них йшлося про «скасування всіх більшовицьких розпоряджень і про відновлення колишніх власників у їхніх правах». Відновлювався також колишній судовий та адміністративний апарат [584, с. 195]. В.В. Корсак оцінив політику добровольців: «Старим запахло, і дуже навіть. Про пияцтво і бешкет говорити нічого. Контррозвідка що хоче, те й витворює» [584, с. 202].

Влада на місцях, як і раніше, не вирізнялася ефективністю. Добровольці проповідували відродження і відновлення всього, що було зруйноване радянським режимом. «Достатньо було зняти наліт декретів, і все могло ще воскреснути — суд, міське самоврядування, університет, торгівля, банки і т.д. Ця можливість тоді ще була, але це була остання можливість» [527, с. 262]. Не дивлячись на спробу відновлення дореволюційної системи управління, головним інструментом залишався примус. Розпорядження влади часто просто не доходили до мешканців великих і малих населених пунктів. Наприклад, у містечку з населенням у 10 тисяч осіб наказ про здавання зброї був наклеєний у єдиному екземплярі всередині волосного правління. Населенню зміст наказу не було оголошено [110, арк. 47]. Посадовці халатно ставилися до своїх обов'язків. Бахмутський кримінальний розшук у вересні 1919 р. зазначав, що в деяких ділянках «ховаються озброєні банди», а пристави міської варти ставляться до цього «абсолютно байдуже» [150, арк. 19].

Для представників білої влади також був характерним непрофесіоналізм. Один із представників інтелігенції, «вигнаний за тупоумство та нездібність із усіх навчальних закладів», який не вмів правильно писати російською, щоб ухилитися від мобілізації, влаштувався на роботу до «Інформаційної агенції», і, як казали, «був там на прекрасному рахунку» [626, с. 230].

Самоврядування знову не виправдало надій, що покладалися на нього. У липні 1919 р. в одному з повітів Харківської губернії — Богодухівському — відбулася нарада земської управи з питання про боротьбу з холерою. Земський лікар М.М. Земцов підкреслив, що в боротьбі з холерою громадські установи Богодухова «дуже мало енергійні». Єдиним способом навести лад лікар вважав «належний тиск на громадські організації» з боку уряду, не «зупиняючись, з причини важливості справи, і перед крутими заходами» [203, арк. 13].

У Харкові не змусила себе довго чекати міська дума зі всіма її відділами, але продовольчий стан після цього аніскільки не покращився [532, с. 232]. Головні повноваження покладалися на військову адміністрацію. У Києві комендант міста полковник Адверченко запросив до себе представників будинкових комітетів. Все, що було потрібно коменданту — це надання відомостей «про комуністів, прихильників і колишніх радянських службовців, що проживають у їхніх будинках». За невиконання вимоги він погрожував розстрілом. «Багато ким із голів будинкових комітетів ця вимога була виконана більш ніж сумлінно» [532, с.

354]. Білогвардійці спробували організувати чергові вибори до міських дум [58, арк. 24]. Але це вже мало кого цікавило. «Якби не газети, то більшість населення забула б про те, що скоро відбудуться вибори до міської думи» [374]. Вибори до харківської міської думи викликали деякий інтерес серед робітничих і кооперативних організацій, забезпечені прошарки поставилися до них байдуже. Вони відмовлялися давати відомості про себе, грубо зустрічали укладачів списків виборців. Там, де вибори вже відбулися, абсентеїзм виборців досягав 90% [408]. На виборах до міської думи Одеси більшість голосів отримали домовласники. Пояснювалося це «крайньою інертністю» населення щодо виборів взагалі [532, с. 577].

Третє, і останнє пришествя більшовиків до України відродило колишні вади радянського управління, які в жодному разі не сприяли позитивному ставленню до нього пересічних громадян. О.О. Гольденвейзер обурювався бюрократичними новаціями нової старої влади: «Скільки було в нас комітетів і комісій, які існували тільки на вивісках! І чи не в усіх радянських установах найголовніші функції виконувалися виключно на папері?» Життя проходило «повз радянський апарат, оскільки життя незрівнянно сильніше за жалюгідні спроби доктринерської регламентації» [527, с. 286].

Повернувшись до України, більшовики зайнялися звичною справою — розподілом матеріальних цінностей, мобілізаціями і реквізиціями. У зайнятих районах вони знову вимагали здати надлишки продовольства. Фінансові проблеми державних ощадних кас розв'язувалися за рахунок їх поповнення готівкою приватних банків. У січні 1920 р. голова Старобільського ревкому М. Зозуля, стурбований проблемами грошового обігу, своїм наказом зобов'язав усіх мешканців міста Старобільська і його повіту «приймати українські і донські грошові знаки нарівні з радянськими» [175, арк. 22]. Він також втрутився у функціонування ринку житла й іншим наказом заборонив здавати в оренду будинки й окремі кімнати [175, арк. 39]. Житловідділи комунгоспів здійснювали конфіскацію майна осіб, що виїхали, і реквізицію «надлишків» меблів [283]. Той самий Зозуля вимагав від громадян здавати шкіри вбитої худоби, але через місяць він з обуренням констатував, що «донині ніхто не здав жодної шкіри, хоча худоба вбивається щодня». Далі ішла сувора вимога негайно здати шкіри, інакше загрожували обшук, конфіскація товару і вирок суду [175, арк. 40]. Заради справедливості слід зазначити, що боротьба зі спекуляцією велася не тільки адміністративними, але й ринковими методами. Коли приватні торговці чинили опір вимозі знизити ціни на м'ясо, радянська преса сповістила про те, що організовано радянський м'ясний магазин, і «вислано агента за купівлею худоби» [283].

Місцеві органи зловживали самовільними реквізиціями, які набули таких масштабів, що потребували спеціальних наказів вищих інстанцій. Харківський губернський ревком був змушений звернутися по допомогу до Надзвичайної комісії: «Жодного сепаратного самопостачання службовців допущено бути не може. Всі реквізовані речі та продовольство пропонується здавати у відповідні відділи ревкому» [189, арк. 9]. Старобільській повітовий ревком заборонив без свого відома «проводити в місті обшуки або арешти, а також реквізиції або

конфіскації» [175, арк. 4зв.]. У вересні 1920 р. Донецький губернський виконком ухвалив спеціальне рішення, в якому указував, що в краї «проводяться масові облави та обшуки, реквізуються продукти харчування і речі домашнього побуту». Ухвала вимагала про всі масові реквізиції доводити до відома губернського управління, і без його санкції реквізицій не проводити» [145, арк. 36]. Таким чином, це була ніякова спроба узаконити беззаконня.

У реквізиційних відомствах панувала повна анархія. Контролер робітничо-селянської інспекції у жовтні 1920 р. перевіряв у Бахмутському Політбюро НК службу, що відала конфіскаціями, і встановив: «Правильність наявності реквізованих і конфіскованих речей встановити не видається можливим, зважаючи на відсутність будь-якої системи в діловодстві». Було з'ясовано, що з середини квітня на початок жовтня видано 169 ордерів «на вилучення надлишків майна», із них за 77 ордерами «немає ніяких слідів про виконання». Один ордер був виписаний на ім'я торговки, яка продавала на базарі. Не були заповнені корінці ордерів, «пропав» журнал вихідних паперів [147, арк. 164].

Реквізоване майно розподілялося серед нової еліти, представники якої іноді зловживали своїми привілеями. У липні 1919 р. у Нікополі член комуністичної партії більшовиків О.І. Черкас звернулася до ревкому за теплим одягом та білизною «через крайню необхідність». У проханні було відмовлено «через невчасність вимоги» [122, арк. 30]. У лютому 1920 р. якийсь товариш Плігін звернувся до Харківського губернського відділу соціального забезпечення як «потерпілий від контрреволюції». Як соціальну допомогу він, зокрема, «отримав пальто і плаття для сестри». Отриманого йому здалося мало, і він звернувся по допомогу знову, але вже не як жертва контрреволюції, а тому що потребував цивільного одягу, збираючись одружуватися [181, арк. 103, 103зв.]. У Луганську було організовано отримання чобіт за готівковий розрахунок радянськими службовцями, які потерпіли від білого терору. Потерпілих радянських службовців, які потребували взуття, виявилось більше сімдесяти осіб [172, арк. 194–195, 198–207, 222].

В умовах громадянської війни органи радянської влади продовжували спілкування з народом за допомогою суворих наказів. Голова Старобільського ревкому своїм наказом погрожував особам, що «з'являються на вулицях і розважальних місцях у нетверезому вигляді», арештом і вирокom суду революційного трибуналу [175, арк. 51зв.]. В іншому наказі він вимагав «здати всю зброю, що є в населення, а саме: вогнепальну і холодну, і мисливські рушниці, а також військово-обмундирування і спорядження в двадцятиденний термін». Обмундирування наказувалося здати до міської управи, зброю — до управління міліції. У разі невиконання наказу громадянам загрожували обшуки і трибунал [175, арк. 11].

Характерною для цього часу була не просто невідворотність, але й безповоротність покарання. У січні 1920 р. Бахмутський відділ комунального господарства оголосив, що особи, які заборгували за електричну енергію, «зобов'язані прибути для виконання остаточного розрахунку». Потім ішла абсолютно незвичайна погроза: «Ті, що не з'являться, будуть негайно відключені від мережі, без права на нове приєднання» [144, арк. 7]. Революційний трибунал за законами

воєнного часу погрожував усьому медичному персоналу Бахмута, що не зареєструвався впродовж 48 годин. До медичного персоналу були віднесені лікарі, зубні лікарі, студенти трьох старших курсів медичних вищих навчальних закладів, фельдшери, санітари, всі працівники аптечної справи. Всім власникам складів вина, горілки й інших спиртних напоїв у дводенний термін наказувалося надати до Відділу охорони здоров'я списки вина й адреси, де воно знаходиться. За невиконання цього наказу також призначався суд ревтрибуналу [144, арк. 5]. Ще більш жорстко були готові розправитися з порушниками революційного порядку більшовики Бердянська. У березні 1920 р. з'явився наказ місцевого ревкому про здавання всього вина в триденний термін до повітового земельного відділу. «За невиконання загрожує вища міра покарання за законами воєнно-революційного часу» [295].

У серпні 1920 р. Радянська влада відчувала себе більш упевнено, проте зберігалася комендантська година, за порушення якої у Луганську призначався штраф, за повторне порушення — примусові роботи до семи діб [253]. Так само каралися порушники комендантської години у Єнакієвому [253]. Характерною ознакою комуністичного режиму був класовий підхід буквально до будь-якої сфери суспільного життя. Така необхідна дія, як щеплення від віспи, проводилася у Бахмутській земській лікарні тільки тим, хто служив у радянських установах [283].

На місцях продовжував панувати управлінський хаос. У січні 1920 р. Харківський губернський ревком звинуватив повітові ревкоми в тому, що місцеві ради розклеюють на залізничних станціях оголошення з точною вказівкою напрямку руху різних частин військ [190, арк. 29]. Голова Старобільського ВРК звернувся до всіх завідувачів відділів із пропозицією утримуватися від видання самостійних наказів [176, арк. 14]. Як з'ясовується з іншого наказу Старобільського ВРК, «не зважаючи на жодні накази і розпорядження, на місцях мало що робиться в галузі будівництва радянської влади, всі прийняті накази не виконуються» [176, арк. 55]. Документи радянських органів рясніли граматичними помилками. Підвідділ ЗАГСу, запрошуючи громадян розірвати шлюб, назвав цю процедуру «розпорядженням» шлюбу [222]. У березні 1920 р. ситуація в адміністративному апараті потребувала більш суворої оцінки: «У радянських установах службовці досить різко і грубо поводяться з відвідувачами, чим викликають незадоволеність останніх. Поведінка з прохачами в революційний час повинна бути не хамською, як це було за царювання Миколи Другого» [176, арк. 44]. Грубість у відносинах із громадянами була зворотною стороною неробства в робочий час: «Деякі завідувачі халатно ставляться до виконання своїх прямих обов'язків, роботи у відділах абсолютно немає» [176, арк. 54].

Осінь 1920 р. не принесла змін. Наказ у Чистяківському підрайонному виконкомі від 15 жовтня 1920 р. свідчив: «Співробітники неакуратно приходять на заняття і влаштовують якісь дружні бесіди». Голова виконкому попереджав: «Винні будуть заарештовані на 10–15 діб із виконанням своїх прямих обов'язків і притягатимуться до відповідальності нарівні з дезертирами праці», і нагадував про необхідність «проводити заняття з восьмої години ранку до другої години

дня» [131, арк. 112]. У травні 1920 р. Харківський губернський з'їзд рад прийняв резолюцію: «Всім зобов'язано боротися всіма заходами проти канцелярської тяганини і саботажу» [533, с. 114]. Заради справедливості слід вказати на реальні спроби наведення ладу. Згідно з інформацією у слов'янській газеті «Більшовик», 5 жовтня 1920 р. революційний трибунал Слов'янська засудив саботажника до примусових робіт. Далі автор повідомлення заявляв, що «халатність, нехлюйство, некоректне поводження з громадянами, канцелярська тяганина повинні розглядатися як саботаж, винні в якому повинні притягуватися до суду революційного трибуналу» [145, арк. 37].

Одночасна наявність органів управління різного ступеня повноважень і різного рівня підпорядкування призводила до нераціонального використання мізерних ресурсів. Некомпетентність управлінців, відсутність чіткої юридичної бази їхньої діяльності робили радянських урядовців безпорадними у найпростіших питаннях без вказівок вищої влади. За свідченням В.П. Катаєва, відбулася «повна плутанина в поняттях і термінах». Ніхто безумовно не уявляв ще різниці між державними, професійними та партійними установами. «Будь-яка людина з портфелем» здавалася обивателям «істотою вищого порядку, всезнаючою і всесильною». Скорочені назви установ, які практикували більшовики, «викликали жах в розгублених інтелігентів» [575, с. 78].

Іншим результатом некомпетентності радянських службовців різних рівнів стали численні службові зловживання. Архівні документи пістрявлюють згадками про порушення недоторканності особи і житла — незаконне затримання, виселення, насильницьке вивезення меблів тощо [160, арк. 42]. Дуже частими були незаконні обшуки [161, арк. 48]. Силова, адміністративна дія в умовах падіння авторитету влади залишалася, по суті, єдиним реальним засобом впливу на суспільство з метою реалізації владних функцій. Вся решта важелів залишалася на рівні благих побажань [635, с. 87]. Загальним підсумком багаторічної війни став «абсолютно пасивний» настрій населення міст України [533, с. 711]. У процесі чергової організації радянської влади, «як із рогу достатку», сипалися наказ за наказом. Але городяни були готові чекати, чекати до безкінечності, «поки хто-небудь, однаково хто», тільки не вони самі, звільнить їх [621, с. 226].

Недовге перебування у Києві поляків створило в київських органах управління справжній хаос. За три роки революції зміна влади втратила новизну. Населення звикло до цього і, загалом, поставилося досить байдуже і до чергового відходу більшовиків. Причому, більшість населення не жалкувала про відхід радянської влади, тому що вона дуже енергійно проводила націоналізацію торгівлі і промисловості, були «закриті всі магазини і крамниці, заборонена вулична торгівля, існували останні дні базари». Але і від приходу поляків не чекали нічого доброго, «не було віри в міцність і довгу тривалість їхнього перебування» [557, с. 10].

О. Гольденвейзер згадував: «Ми мали польську комендатуру, українську комендатуру, губернського комісара Преснухіна, якийсь сурогат міського управління. Все це не налагоджувалося і функціонувало надзвичайно безладно і розгублено» [643, с. 62]. Відновлення колишнього порядку, зруйнованого більшовизмом, стало надзвичайно важким або навіть неможливим. «Ні банки, ні

магазини, ні міські установи, ні суд ожити і воскреснути тепер не встигли, або не змогли. Меблі, діловодство, архіви, запаси за декілька минулих місяців продовжували розкрадатися і руйнуватися». Більшість штатних співробітників колишніх органів управління остаточно покинули Київ ще в листопаді 1919 р. [643, с. 62].

У колишні періоди безвладдя «воскресала з мертвих» міська демократична дума, яка брала на себе охорону міста, організовувала тимчасову варту і медичну допомогу, встановлювала відносини з новою владою [557, с. 11, 12]. Але з кожною новою зміною влади «дедалі нижче і нижче падав авторитет гордих раніше «обранців», і дедалі менше з ними церемонилися». До приходу поляків дума, що була, «остаточно померла, і ні в кого з її представників, що залишилися, не було бажання брати на себе складну і небезпечну справу охорони міста» [557, с. 12]. Після відходу поляків Київ чергову ніч провів без влади. Городяни до цього звикли, тому що «вже майже три роки, як нічого, окрім неприємностей, від влади не мали» [621, с. 226].

Таким чином, кожна нова влада, як правило, змінювала особовий склад працівників апарату, тому колишні управлінці лишалися без засобів до існування і були приречені на злидні. Сформувалася група громадян, які, прагнучи вижити за всяку ціну, йшли на службу до будь-якого режиму. За більшовиків, в умовах одержавлення всіх сторін суспільного життя, виникали дедалі нові й нові установи. Рівень життя пересічних службовців був у край низьким весь період революції.

5.4. Приватні торговці

Розвиток торгівлі в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в індустріальних районах України був індикатором різних соціально-економічних процесів. Ринки завжди несли на собі відбиток епохи. Щороку вносилися корективи і до переліку товарів, і до складу продавців, і до характеристики покупців. З одного боку, це був час економічної, політичної та соціальної кризи, що постійно поглиблювалася, перешкоджаючи свободі торгівлі. З іншого боку, в урбанізованих регіонах України торгівля була основним, а часто єдиним засобом життєзабезпечення, на відміну від сільської місцевості, де можна було існувати в умовах натурального господарства. Тим більше, що централізований нормований розподіл продуктів за більшовиків був надто мізерним і, до того ж, базувався на класовому підході.

Уряди України у 1917–1920 рр. у своїх законодавчих актах неодноразово звертали увагу на торгівлю та торговий прошарок. У Четвертому Універсалі Центральної Ради указувалося, що «республіка бере до своїх рук найважливіші галузі торгівлі» [582, с. 72]. У Маніфесті тимчасового робітничо-селянського уряду України в січні 1919 р. передбачалися «рішучі і нещадні заходи щодо викорінювання спекуляції» [582, с. 223]. Конституція УРСР у 1919 році позбавляла виборчих прав «приватних торговців, торгових і комерційних посередників» [582, с. 230]. Доля приватних торговців ускладнювалася в результаті загострення економічної кризи та викликаного нею товарного дефіциту

. Місцева влада намагалася впоратися з дефіцитом шляхом узяття на облік різних товарів. Цей захід призводив до зникнення з міських вулиць як самих товарів, так і їх розповсюджувачів. Наприклад, у Одесі в липні 1917 р. зникли цигарки та тютюн, хоча до того часу в усіх крамницях «цигарок було удосталь». Крім того, на кожній вулиці можна було зустріти по декілька рознощиків із цим товаром. Споживачі тютюнових виробів, хоча і платили дорожче призначеної ціни, але завжди мали їх під рукою. З узяттям тютюну та цигарок на облік продовольчим комітетом справа абсолютно змінилася, тому що комітет заборонив фабрикам відпускати товар тютюновим оптовикам [393].

Восени 1917 р. розповсюдженням явищем стали заборони на вивезення різної продукції за межі регіону, що приймалися місцевою владою в багатьох населених пунктах. У Кременчуку було заборонено вивезення мануфактури, галантереї та взуття. Торговцям у восьмиденний термін наказувалося надати списки всіх товарів, що були в них, інакше товари передбачалося реквізувати «за ціною на 50% нижчою за тверді ціни» [518, с. 24]. Д.І. Дорошенко згадував, як у вересні 1917 р. до нього у Чернігів з'явилися купці з Ніжина. Вони «принесли гіркі скарги» на комісара та на начальника міліції за те, що ті втручалися в процес торгівлі, встановлювали на власний розсуд ціни на мануфактурні товари в крамницях, проводили облік товарів й у вигляді репресії закривали на тиждень—два крамницю якого-небудь купця, що не вгодив їм [643, с. 74].

Народне обурення підігрівалося газетними репортажами. Журналіст катеринославського «Народного життя» у листопаді 1917 р. сам був готовий голодувати, виходячи з важкого становища країни, але за умови, що голодувати будуть і всі інші, окрім хворих. «Якщо в нас все є, нема чого вводити карткову систему. Якщо ж усього браку, то справедливо, якщо його відчуватимуть всі однаково. Чому ж все знаходиться в руках спекулянтів і мародерів — цих мерзотників тилу?» [392].

Приватні підприємці стрімко реагували на будь-яку проблему. Коли у вересні 1917 р. внаслідок недостатньої кількості нових підручників виникла так звана «книжкова» криза, з'явився ажіотажний попит на старі, уживані підручники. У центрі Києва відразу виникла безліч магазинчиків, які торгували навчальним старим мотлохом. Учні с радістю хапали «старі, пошарпані книжки» [333].

Особливістю літа—осені 1917 р. стала активізація ринку вторинного житла, чим скористалися фахівці з нерухомості. Сумніви в стійкості грошей примушували людей вкладати їх у щось більш надійне. У Києві йшла справжня вакханалія купівлі та продажу будинків. «Сьогодні будинок купується, завтра продається. Будинки скачуть із рук у руки, підвищуючись у ціні, немов акції. Нещасні квартиранти часто не знають, хто в них господар. Річ у тому, що обиватель не хоче гроші в руках тримати й бажає замінити їх чим-небудь більш фундаментальним. Разом із купівлею будинків йде й купівля дач» [334]. У загальному прагненні замінити паперові гроші реальним майном узяв непряму участь і В.К. Винниченко. У травні 1917 р. Розалія Ліфшиць написала йому в листі: «Ми чекаємо від тебе телеграми, чи купувати той будиночок за 7500 карбованців? Дешевше нічого немає. Будинок продається на Сінній вулиці, дає доходу 83 карбованці на місяць. Андрій говорить, що зараз пошесть на будинки.

Всі купують» [520, с. 226].

Іншим товаром, що користувався підвищеним попитом у людей із грошима, були діаманти. Таким був «колорит часу», створений загальною економічною розрухою і падінням курсу карбованця [334]. У вересні 1917 р. в Одесі відбулася облава на біржовиків у кафе Рабіна, яку проводили юнкери та Червона гвардія. «Спекулянти рвали цінні папери та ковтали діаманти». «Біржовики, які ковтають діаманти під час облави», були одним із яскравих «штрихів сучасності» [335]. Цікаво, що в жовтні 1919 р. у Харкові людей, які хотіли продати діаманти та смарагди, запрошували до фруктового магазину А. Арутюнова [486].

Зима 1917–1918 рр. запам'яталася сучасникам великою кількістю кооперативів, які мали найсолідніші назви — «землеробський», «промисловий», «торговий», «взаємний». Назв було стільки ж, скільки і кооперативів. Деякі господині мали до двадцяти кооперативних книжок. Вступити до кооперативу було дуже просто. Вранці на базарі з'являлася нова вивіска з назвою кооперативу. «Господині, які бродили базаром із порожніми кошиками, помічали вивіску, і в одну мить перед кооперативом виростав хвіст». Продаючи дрібниці на взірць шевських цвяхів або сушеної чорниці, кооператор обіцяв «найближчим часом» привезти «з губернії» сіль, цукор, шкіру, матерію та інші потрібні речі. Заздалегідь потрібно було внести пай від п'ятдесяти до ста карбованців. Розпродавши цвяхи і чорницю, зібравши паї і роздавши кооперативні книжки, власник замикав лавочку і зникав назавжди [584, с. 121].

Коли на українських базарах з'явилися німці, торговки швидко засвоїли декілька найнеобхідніших німецьких слів. В.О. Ауербак був свідком маленької сценки, коли група селянок продавала німцям різні харчі. «Цвай», — настирливо повторював німецький унтер-офіцер. «Найн, драй», — упиралася селянка. «Чи давно, тітка, по-німецьки навчилася? Хіба ти німкеня?» — втрутився я. «Що ти, дядьку, ми руські», — образилася українка [82, арк. 4]. М.М. Могилянський згадував: «На базарах вранці німці особливо охоче купували сало. Вони жадібно жували величезні шматки смачного малоруського сала: велика була, очевидно, потреба організму в жирах, від нестачі яких давно вже страждала вся Німеччина» [643, с. 116]. В.І. Вернадський у щоденнику неодноразово вказував на наявність в українських містах великої кількості мішечників. У червні скрізь була «маса мішечників», розмови велися виключно про дорожнечу, про спекуляцію та про німців [510, с. 88]. У вересні, як і раніше, усюди були мішечники, які везли хліб до Києва [510, с. 137].

Що стосується споживацьких товарів, то медична сестра М. Нестерович-Берг у єврейських крамницях на Подолі знайшла цілі інтендантські склади, «стільки всього, що сміливо можна було б одягнути та взути армію». Вона купила «за гріш» сорок кожушків і привезла на двох візниках на Львівську [614, с. 159].

У 1918 р. практика заборон у торговій сфері продовжувалася, але заповзятливі громадяни намагалися обійти заборони різними способами. Група торговців була затримана залізничною вартою у Сумах, коли вона сідала у вагони, внаслідок відсутності спеціальних пропусків на вивезення товарів. Затримані пояснили, що їм «вигідніше ризикувати конфіскацією товарів дорогою, ніж звертатися за отриманням дозволу до комісії», до такої міри дорого цей дозвіл

обходився [84, арк. 193]. Після видання закону про заборону спекуляції відкрилася низка кооперативних і споживацьких товариств, під вивіскою яких працювали ті ж спекулянти [470]. Кошики з мануфактурою, що незаконно вивозилася, затримувалися на залізниці, посилки з тим самим товаром — у поштових конторах. Вивезення здійснювалося також гужовим транспортом [446]. Іншим товаром, що активно реалізовувався, були електричні дроти. У Харкові їх було набагато більше, ніж у Києві. Величезними пакунками електричний товар перевозився з Харкова до Києва «під виглядом багажу, у чемоданах, подушках та іншому» [322]. Торговці мануфактурою Цейтлін, Лінецький, Каганський із Каменського Катеринославської губернії самостійно відправилися до Москви, щоб купити мануфактуру [117, арк. 28]. Мешканець Києва Гурович, який придбав у якогось Шкляра березові, соснові, дубові дрова, у січні 1919 р. запропонував їх за ціною 460 крб. за кубічний сажень не абикому, а безпосередньо Міністерству торгівлі та промисловості [24, арк. 1].

Весна 1919 р., як і минулого року, привела на українські провінційні базари натовпи мішечників. «У гонитву за дешевим українським хлібом із голодної Совдепії хлинув цілий потік мішечників». Їх наплив «мав характер нашесті сарани». Мішечники змітали з базарів все: масло, м'ясо, хліб та інше [71, арк. 3]. Тільки до одного Прилуцького повіту Полтавської губернії щодня приїжджало до чотирьох тисяч мішечників, які «наповнювали всі доріжки, змітаючи все на своєму шляху». Розрахунок вівся керенками, «але не окремими купюрами, а аршинами» [71, арк. 3зв.]. Що стосувалося ринків великих міст, то на них багато продуктів з'являлися саме завдяки мішечникам [112, арк. 31зв.]. Мішечники були «дітьми голоду, голодом народженими». Багато в чому їхня діяльність не дозволила голоду в містах досягти критичної точки. Втовлені та голодні, після безсонних ночей, мішечники з'являлися на базарі. Городяни бачили їх щодня, в результаті жували білі булки та сало, нерідко кидаючи на адресу торговців: «Ну ви, мародери!» [338].

До всіх інших бід додавалися спроби торговців обдурити покупців. Окрім спекулятивного роздування цін, при ціні хліба у 24 і більше карбованців за фунт, споживачі одержували не всю кількість хліба за вагою, оскільки торговці користувалися нетаврованими гилями [607, с. 110].

Втім, торговці працювали навіть в умовах безпосередніх бойових дій. Зокрема, у Катеринославі, в період боїв між петлюрівцями та махновцями, викладач Ігренюв рано-вранці відправився з дружиною «на найближчий ринок, щоб заpastися продуктами перед майбутніми подіями». Втім, на ринку петлюрівські солдати «настирливо пропонували публіці розійтися» [643, с. 190]. Коли грудневої ночі 1919 р. Г.Д. Венус з останніми добровольцями покидав Харків, один із рідкісних перехожих, що їм зустрівся, судячи із запаху від його одягу, був працівником рибної крамниці й повертався додому після роботи. Цікаво, що запаси деяких товарів зберігалися в приватних торговців навіть у найгостріші моменти громадського протистояння. Венус вирішив заpastися цигарками перед походом, підбіг до якоїсь крамнички із зачиненими наглухо віконницями й ударив кулаком у двері. Оскільки вони не зрушилися, офіцер стукнув по них прикладом. Тоді двері на мить відчинилися й «худа жіноча рука

швидко викинула декілька коробок цигарок». Венус навіть збирався заплатити, але поки він підбирав цигарки, замок клацнув, і спроба розплатитися закінчилася прикріпленням до замкової щілини купюри в п'ять карбованців. Закуривши біля саней, Венус обернувся і побачив, як купурою на площі перед крамничкою грав вітер [509].

Торговцями ставали найрізноманітніші люди. Полковник Тарасевич у травні 1919 р. оцінив це явище: «Для добування коштів всі кинулися в спекуляцію, а вона ще більше підвищує дорожнечу продуктів» [112, арк. 31].

Хоча торгівля ставала деколи єдиним способом вижити, це не заважало радам переслідувати дрібних комерсантів. Більшовики перешкоджали діяльності міщечників. За їхнім рішенням, реквізиції підлягали всі продукти, «привезені приватними особами залізницею та Дніпром, понад 10 фунтів хліба на людину». Інші випадки реквізицій продовольства в громадян, що відбувалися періодично на базарах, оголошувалися незаконними [37, арк. 162]. У Нікополі в липні 1919 р. реквізиційна комісія за пропозицією ревкому опечатала комісійний магазин «Виставка», оскільки вважалося, що там речі приховуються від реквізиції [130, арк. 106]. Тим часом власники магазину А.І. Абрамович та І.Ш. Сімкін просили дозволити торгувати «тільки на щоденний прожиток» і називали свій магазин «інтелігентною товкучкою», куди приносять речі люди, які соромляться стояти на базарі [122, арк. 28]. Магазин одержував всього 10% від ціни, що призначалася власником [122, арк. 51, 51зв.]. І.А. Кессель, який намагався звільнитися від громадських робіт і контрибуції, доводив трудовий характер своїх доходів: «Прожиток я здобував у своїй крамниці, де можна було налічити декілька нових і старих пар взуття. Рівно чотири місяці, як ця крамниця закрита, оскільки товару немає, і виробляти нема з чого» [122, арк. 31, 31зв.]. Ще один трудівник, І.М. Дімент, у заяві до нікопольського ревкому пояснював, що «зайнявся дріб'язковою торгівлею галантереєю, що давало можливість для існування сім'ї» [122, арк. 39, 39зв.]. Я.М. Кольбгарт із сім'єю з семи душ «існував за рахунок продажу речей» [122, арк. 41, 42, 42зв.]. Громадянин Л.М. Оселечик у січні 1919 р. відкрив крамничку, яку був вимушений у березні закрити після сплати надзвичайного податку в сумі п'яти тисяч карбованців. Тепер йому довелося продавати домашні речі для прожитку [122, арк. 45]. Все ж таки в умовах економічної кризи торгівля дуже швидко зіткнулася з проблемою дефіциту. Вже в травні 1919 р. Нікопольський ревком вказував на «повне вичерпання» канцелярських товарів у всіх крамницях міста [124, арк. 70].

Необхідність заробити на хліб знову штовхала городян до заняття приватною торгівлею. У Харкові в січні 1920 р. Спілка дрібних торговців, намагаючись позбутися білизняної повинності, інформувала владу про свій склад: «Колишні солдати, робітники, лакеї, втративши роботу, відкрили крамниці, та, перебиваючись, абияк існують» [184, арк. 47]. Схожа ситуація склалася в тому ж році у Луганську. Тут 75-річний І.І. Ніколаєв, колишній міський голова Луганська, підтримував хворих сина (43 роки) та дочку (37 років) за рахунок дрібної торгівлі та доходів від майна [173, арк. 21].

Одночасно співробітники радянських установ продовжували користуватися послугами приватних торговців. У зв'язку з продовольчою кризою Народний

комісаріат продовольства визнав, що питання з харчами може бути вирішене тільки із залученням «приватної ініціативи і часткового передання справи заготівель у приватні руки під контролем урядових органів» [12, арк. 104]. Особи, що отримали підряди на постачання продуктів, могли залучати як помічників «місцевий торговий апарат, знайомий із місцевими умовами». Практика показала, що цей спосіб організації заготівель був на той момент «найраціональнішим і найпродуктивнішим» [12, арк. 104зв.]. Керівництво Луганського комунгоспу в лютому 1920 р. дозволило здавати у оренду торгові приміщення в різних місцях базарної площі [172, арк. 143]. Голова Старобільського ревкому дозволив вільне ввезення та продаж продуктів першої необхідності. Він наказав усім приватним торговцям негайно відкрити торгівлю всіма товарами і продуктами, причому магазини повинні були працювати щодня з 9 години ранку до 6 години вечора. Від погромників і злодіїв передбачався міліцейський захист [175, арк. 51]. За більшовицькою традицією голова не обійшовся без погрози реквізувати товари, які торговці спробували б приховати [175, арк. 51зв.].

Мешканка Сум написала в листі на ім'я Леніна: «Що означає заборона вільного продажу, коли існують базари? Мені здається, що раз заборонений вільний продаж, то і базарів не повинно існувати» [526, с. 56]. На думку інших сучасників подій, приватна торгівля була настільки необхідною суспільству, що боротися з нею було в той час марно. «Життя було сильнішим. Воно випирало зі всіх щілин і дір соціалістичної броні». Коли переслідувалася приватна торгівля, ще дозволялися кооперативи. І ось, всі торгові підприємства, «як за помахом чарівного жезла», оголосили себе кооперативами. Коли закрили кооперативи, залишилися дозволеними тільки кустарні майстерні. Відразу «всі крамарі на Васильківській і на Подолі виявилися кустарями, і почали виробляти бензинові запальнички та гумові підошви з крадених автомобільних шин». Після дозволу торгувати тільки продуктами харчування, в усіх крамницях «з'явився у вікні хліб і коробочки з сурогатами чаю; решта товарів продавалася в задніх кімнатах». Коли була заборонена будь-яка торгівля, крамарі використовували для реалізації товарів житлові приміщення. Гольденвейзер згадував про крамаря, який мешкав у одному з них будинку: «Фасадне приміщення магазину було перетворене на житлову кімнату, і через вікна можна було бачити з вулиці, як на тому місці, де раніше панувала розпуста спекуляція, тепер сім'я мирних пролетарів Гіршман обідає та п'є чай. Торгівля в цей час проводилася в колишній житловій кімнаті крамаря, що виходила в двір» [527, с. 286].

Більшовики прагнули знищити спекуляцію і приватну торгівлю. «Насправді вийшло те, що ніколи у жодній країні стільки не торгували, як у ці роки в Росії, і ніколи спекулятивна лихоманка не охоплювала такі широкі кола населення. Основа всіх приватних бюджетів неминуче переміщала від заробітних плат і гонорарів до виторгу за продані скатертини і простирадла. Не тільки торговці залишилися торговцями, але торговцями ж стали і колишні пролетарі — люди фізичної та духовної праці. Базари набули характеру постійних ярмарків, на яких можна було дістати рішуче все — зрозуміло, уживане» [527, с. 287].

Серед приватних торговців були представники багатьох етнічних груп. У червні 1920 р. серед 153 торговців Бахмутського ринку було 55% євреїв, 35%

українців і росіян, 5% поляків, 5% німців [135, арк. 27–110]. Торговці стали постійною прикметою будь-якого міського пейзажу. В.П. Катаєв у одеському привокзальному сквері бачив бабів, які торгували бубликами, та хлопчаків, які десятками продавали «дешеві саморобні цигарки з сушеної трави» [575, с. 85]. На всіх великих станціях скрізь було одне і те ж. «Торговки пропонували булки та яйця, хлопчаки бігали, протягуючи махорку, схожу на кінський гній, і дешеві цигарки» [575, с. 87].

На територіях, які залишали більшовики, перед торговцями поставали інші проблеми. Під час польської окупації Києва фантастично заплутаним і гострим стало валютне питання. Одним фактом бідності та безгрошів'я не вичерпувалися труднощі господарської ситуації. Навіть для тих, хто мав гроші, поставало питання, чи ті в нього гроші, на які можна що-небудь купити. Циркулювала нескінченна кількість сортів грошей: радянські, думські, українські, царські, керенки, польські марки. На кожний із 14 сортів грошей існував особливий, причому мінливий курс. І ціни на кожний товар були різні за кожний сорт валюти. О.О. Гольденвейзер із сарказмом вигукував: «Базарні торговки повинні були стати професорами математики, щоб розібратися у всьому цьому фінансовому лабіринті!» [643, с. 62].

Торговки, особливо селянки, відмовлялися від будь-яких грошей, окрім царських. Не підкорялися неписаному закону базару також польські солдати. Вони брали потрібні їм продукти та товари і платили польськими марками за курсом коменданта міста. Торговці кричали та лаялися, солдати відстоювали свої права. «Вже через тиждень громадська думка київських базарів нишком проклинала великодушних «визволителів» [557, с. 22].

Таким чином, заняття перепродажем виявилось найбільш масовим засобом здобуття коштів на існування. У торгівлю поринули представники практично всіх верств суспільства. Приватна торгівля в умовах розвалу господарського механізму була потрібна навіть більшовикам. Недосконалість державного постачання компенсувалася приватною ініціативою.

5.5. Інтелігенція

Представники інтелігентських кіл, до яких належали журналісти, вчителі, лікарі, викладачі вищих навчальних закладів, працівники культури, сприйняли Лютневу революцію з великим ентузіазмом. Національна інтелігенція з великим захопленням почала процес відродження національної культури. Освічені громадяни не залишилися осторонь загальним стремління до самоорганізації. Провідне місце вони посіли в будинкових комітетах багатоквартирних будинків, які виникли в умовах революції та стали важливим громадським органом свого часу. Обрані квартирнаймачами, комітети на першому етапі своєї діяльності намагалися організувати продовольче забезпечення та сприяти поліпшенню побуту найбільш вразливих мешканців. У червні 1917 р. городянам ще доводилося пояснювати, що таке будинкова організація, і навіщо вона потрібна. Вона вважалася першим етапом «для створення стрункої, міцної будівлі самоврядування», і повинна була надавати допомогу міському самоврядуванню,

продовольчому комітету та іншим установам. Будинкові комітети були покликані брати участь у безлічі важливих і невідкладних справ. До них належали нагляд за санітарним станом вулиць і будинків, контроль над виконанням міліціонерами і сторожами їхніх обов'язків, боротьба зі спекуляцією продуктами та їх фальсифікацією, облік населення та його продовольчих запасів, статистика умов життя, розподіл продовольчих карток, взуття, мануфактурних товарів. Діяльність комітетів передбачала організацію дитячих садків і майданчиків, озеленення пустирів, виписування газет і, нарешті, заміну черг роздаванням талонів [452].

Проте, реєстрація будкомів йшла порівняно повільно, громадяни не проявляли у їх організації достатньої активності. З 25 жовтня 1917 р. київська міська управа планувала почати роздавати картки на хліб, цукор, м'ясо та жири городянам саме через будинкові комітети. Наголошувалося, що комітети вельми успішно створювалися на околицях міста, у робітничих кварталах. Що стосувалося центру міста, то саме тут формування будинкових комітетів здійснювалося поволі [282]. У січні 1918 р. через будинкові комітети було вирішено видавати мануфактуру. «Багато сердець забилися весело і тривожно», тому що мануфактура до цього часу стала справжнім «картатим «м'яким золотом» [457]. Будинковий комітет став ключовою структурою у взаємостосунках квартирантів та домовласників. Він був органом управління, який об'єднував усіх мешканців будинку. На загальних зборах обиралася президія в складі голови, секретаря та скарбника. Вони виконували доручення комітету, звітували перед ним і несли за це відповідальність. Натомість відповідальними перед домовласником були загальні збори мешканців будинку, точніше кажучи, всі його мешканці [299].

Між тим саме в працівників інтелігентських професій на початку революції були помітні намагання якомога довше зберегти свій маленький зачинений світ. Вони прагнули відтворити хоча б видимість колишнього затишного побуту. На межі 1917–1918 рр. викладачі одного з училищ після проведення новорічної ялинки, залишившись, пили чай і грали в лото, «по дві копійки за карту» [242]. Один із мешканців Севастополя «рідкісним задоволенням» вважав відпочинок «із цигаркою». Тютюн взагалі був місцевий, і, за оцінкою курців, «мерзотний». Його продавали з-під поли, приносили в особливих довгих згортках. Ціна по десять карбованців за фунт вважалася невисокою. «Тепер всі його палять. А все ж таки гидота» [418].

Революційний ентузіазм вже восени 1917 р. перейшов у розпач та зневіру. Інтелігенція опинилася віч-на-віч з іншими представниками народу, які ставилися до неї, як до чужинців. Наприклад, солдати, які відчували себе реальною силою в ситуації чимраз більшого хаосу й часто втручалися навіть у виробничі питання, ставали на бік соціально близьких їм громадян. У земському дитячому притулку під Харковом солдати, що повернулися з фронту, були «дуже опозиційно налаштовані щодо інтелігенції» й виступили на підтримку однієї з робітниць, чие звільнення вони вважали несправедливим [200, арк. 6, бзв.]. «Пристойно одягнених» чоловіків та жінок ображали на вулицях, зривали з них капелюхи, боа, розламували вихоплені з рук парасольки [42, арк. 28]. В.І. Вернадський записав у щоденнику у 1920 р., що поблизу його житла згорів будинок «разом із

господарем». Передбачалося, що це підпал через помсту. «Життя не варте копійки, і все безкарно» [510, с. 52].

Під час міжусобної боротьби численних учасників громадянської війни інтелігенція потрапляла під удар, як і інші міські мешканці. У січні 1918 р. в Одесі на Куликовому полі під кулеметний вогонь потрапив санітарний автомобіль. Були убиті дві сестри милосердя і три санітари. В іншому місці потрапила під перехресний обстріл лінійка Червоного Хреста. Доктора було поранено, санітара — студента Колосова — було вбито наповал [90, арк. 47]. Перші дні після приходу більшовиків до Києва, за свідченням київського юриста О.О.

Гольденвейзера, були «повні жаху та крові». Загинуло багато військових лікарів, серед яких був відомий у місті хірург Бондарев, який їхав на своїй колясці до госпіталю. Та ж доля спіткала доктора Рахліса, який нещодавно повернувся з австрійського полону, і був схоплений, коли стояв на вулиці у якійсь черзі [674, с. 80]. Інтелігенція спробувала захищатися. За спогадами музейного працівника М. Могилянського, у лютому 1918 р., у період безвладдя між відходом червоних і приходом німців, у багатьох будинках Києва будинкові комітети, «роздобувши зброю, зайнялися організацією самооборони» [606, с. 36]. Будинкові комітети продовжували відігравати важливу роль у розподілі продуктів влітку 1918 р. Наприклад, до градоначальника Одеси надійшло прохання від міського самоврядування про передання контролю над розподілом хліба в руки будинкової організації, з тим щоб організація одержувала субсидію на забезпечення такого контролю [98, арк. 459].

Інтелігенція не завжди була тільки випадковою жертвою війни, вона часто ставала на той чи інший бік протистояння. У грудні 1918 р. в Одесі тривали бої між білогвардійцями Грішина-Алмазова і частинами армії УНР. Петлюрівські кулеметники вели вогонь по супротивнику вздовж вулиці. «Нові патронні стрічки подавалися раз у раз оточуючими хлопчачками, які охоче втрутилися в громадянську війну». Поранених несли для перев'язування в сусідні двори і будівлі. «Населення — і робітниче, і інтелігентське, ставилося до них досить прихильно і доброзичливо, віддаючи їм для носилок розкладні ліжка, забезпечуючи їх матеріалами для бинтів, і навіть рідкісними тоді медикаментами». Петлюрівці билися дуже хоробро, і кликали всіх приєднатися до них. «Командирів видно не було, а солдати справляли враження у жодному разі не куркулів. Це село билосся за землю» [669, с. 101].

Мешканцям Катеринослава довелося пережити одночасне перебування в місті і петлюрівців, і махновців. Викладач Г. Ігреньов зазначав, що солдати, які прибули до них додому для обшуку, виявилися петлюрівцями, і були «за звичаєм дуже добродушні» [560, с. 236]. Через декілька днів у нього ж на квартирі стояли десять махновців — у двох передніх кімнатах і в передпокої. Автор звернув увагу на різноманітний стиль їхнього верхнього одягу — вони були одягнені хто в солдатську шинель, хто в розкішну єнотову шубу, хто в селянський сіряк. Втім, постояльці поводитися сумирно [560, с. 238].

Про співчуття міської інтелігенції до петлюрівців свідчить також червоний командир Демченко. Його частина захопила Васильків під Києвом. У місцевій лікарні, за відомостями червоних, сховалися у палатах, під виглядом хворих,

переодягнені петлюрівці, «осіб двісті, не менше». Лікарі встигли навіть скласти на них історії хвороби. Чоловік у білому халаті, який супроводжував червоних у лікарні, відмовився видати їм халати, які, нібито, були розкрадені. Помічник Демченка Четвериков упевнено доповів: «Проглянув історії хвороб. Всі фальшивки» [545, с. 177, 178].

Заради справедливості слід зазначити, що лікарі виконували свій обов'язок щодо поранених будь-якої армії. Більшовик Мартинов, аналізуючи поведінку в одному з міст Правобережної України регулярних військ петлюрівців і денікінців, зазначив, що вони «під час своїх погромів» оминали будинок, у якому жили лікарі заводської лікарні, «куди всі війська, які захоплювали завод, клали своїх поранених» [603, с. 8].

Майже детективна історія пов'язана з діяльністю підпільної денікінської організації у Харкові навесні 1919 р. Під час облави чекістів на хутір, де знаходився штаб організації, прибув поранений доброволець Макаров. Він був поміщений більшовиками до тюремної лікарні. Вночі на тюремну лікарню було здійснено напад, і Макаров був урятований. Підпільники не могли самостійно лікувати пораненого й інсценували напад на один із будинків на Сумській вулиці, в результаті якого Макаров нібито й отримав поранення. Його залишили на вулиці, «причому сторожі повинні були показати, що він був поранений, як випадковий перехожий». Макарова відвезли до Олександрівської лікарні, де завчасно попереджений приват-доцент Кравцов приховав його «досить характерні» поранення [69, арк. 25].

Неодноразово зі звинуваченням у більшовизмі стикалися вчителі середніх навчальних закладів [104, арк. 12; 168, арк. 28]. Одночасно київська студентка, дочекавшись червоних, записала в щоденнику 7 лютого 1919 р. свої враження про бійців Червоної армії: «Дивлячись на їхні тупі, недоумкуваті обличчя, слухаючи їхні убогі промови, я починаю сумніватися в користі і значенні загального виборчого права». За два тижні вона змінила гнів на милість, принаймні, щодо своїх постояльців: «Червоноармійці поводяться досить спокійно. В інших будинках вони жахливо буянять». А ще через декілька рядків ішов виправдувальний вердикт: «Ми повинні пам'ятати, що економічний розлад країни внесений не більшовиками. Взагалі, триває ще громадянська війна!» [549, с. 210].

У свідомості інтелігенції почав руйнуватися старий міф про страждання як благодать: «Вічні хвилювання розбудили в покірних раніше людях звіра. Здається, постійне страждання не робить людину кращою» [549, с. 215]. Зникла звична замкнутість світу особистих переживань: «Коли переглядають листи, книги, таке відчуття, ніби роздягають публічно» [549, с. 223]. Благородність, жертовність, допомога ближньому стали анахронізмом: «Боротьба за існування! Соціалісти завжди обурювалися нею, але виявляється, що їхній режим ускладнив її жахливо. Кожен прагне втопити іншого, лише б врятуватися самому» [549, с. 224].

Коли червоноармійці після декількох тижнів постою залишали квартиру одного зі знайомих студентки, заводського лікаря, разом із ними зникло деяке цінне майно, заховане в печі. «Постраждала від соціального перевороту, що має на меті знищити бідність, бідна людина». Людина, яка лікувала все життя тих самих селян і робітників, які її тепер пограбували, колись «бурхливо раділа

революції», яку тепер проклинала, закликаючи «тінь Победоносцева» [549, с. 212].

За більшовиків будинкові комітети користувалися певним авторитетом. Церковний служитель В. Зеньковський, рятуючись від переслідувань у лютому 1919 р., «засів на цілий місяць у знайомих». Забезпеченню його безпеки сприяло те, що син власниці квартири був головою будинкового комітету, тому був у курсі «всіх тих зовнішніх ускладнень, які десятками сипалися на обивателів». Двічі за місяць у будинку відбувався «поголовний обшук», але обидва рази до квартири голови будинкового комітету з обшуком, «із люб'язності», не входили [558, с. 183]. Згодом більшовики спробували перетворити будинкові комітети на знаряддя здійснення своєї політики. Військова рада Київського укріпленого району, організувавши в серпні 1919 р. окопні роботи й оголосивши у зв'язку з цим мобілізацію, призначила будинкові комітети відповідальними за те, що на роботи не з'явилися мешканців конкретних будинків [607, с. 123].

Керували будинковими комітетами, як правило, найбільш поважані та авторитетні мешканці будинку. Голови багатьох будинкових комітетів перед приходом білих були розстріляні більшовиками. О.О. Гольденвейзер згадував М. М. Добриніна, голову свого будинкового комітету. Всі сім місяців влади більшовиків у 1919 р. він як посадовець був присутній під час всіх обшуків, арештів, реквізицій. Він тримався «цілком коректно» з більшовиками, і був взагалі дуже обережний. Але в його поведінці «відчувалося таке презирство до своїх співбесідників із НК або житловідділу, що напередодні звільнення Києва вони звели з ним рахунки» [527, с. 257].

Мешканці міст, які належали до інтелігенції, залучалися більшовиками до примусових робіт. У Харкові інтелігенція займалася очищенням трамвайних ліній і похованням розстріляних» [70, арк. 93]. Комунальний підвідділ Харківського раднаргоспу щодня потребував примусової мобілізації «нетрудового елемента» й ув'язнених, щоб висилати щонайменше сто осіб для робіт із риття могил на Кирило-Мефодіївському кладовищі, «бо положення з робочими руками на кладовищі перебувало в надзвичайно важкому стані» [182, арк. 126].

Інтелігенція дуже швидко опинилася у злиднях. Навіть за гетьмана матеріальний стан народних вчителів був тяжким [100, арк. 143]. Економічна криза у 1918 р. привела в торгові ряди нову категорію продавців, з особливим видом товару. Безробіття примусило виходити на базар інтелігенцію, причому не тільки, щоб купити продукти, але і щоб продати які-небудь речі. Причому люди несли на базар все, що тільки можна було «пустити з молотка». Продавалися даровані речі, «зі ще не стертими написами». Для продажу пропонувалися шуби, плаття, посуд, калоші, туфлі, черевики, фотографічні апарати, старі іграшки, дитячі горщики, золоті та срібні речі [339].

У 1919 р. на базар, як і раніше, несли найрізноманітніші домашні речі, у надії хоч на якийсь прибуток. На Галицький базар «інтелігентні дівчата та дами, безробітні чиновники та всякі інші люди інтелігентних професій» виносили, щоб купити їжу, все, що мало хоча б мінімальну цінність. Пропонувалися матерія, попільнички, отриманий за картками ситець, шахівниці, піджаки, самовари, останні чайні ложки, скатертини зі столів для вітальні. У торгових рядах стояли

«голодні, але до всього звиклі, терплячі люди» [215]. У місті Чугуєві на базарі, часто поряд із «бабами», було видно і «дам», які продавали найрізноманітніші предмети. Багато кого захопив «дух часу» — спекуляція, але багато тут було і мовчазних трагедій: «Продається останнє, що було; улюблені старі речі потроху йдуть за безцінь для підтримки нестримного «балансу» бюджету» [303]. «Провінційний інтелігент» М. Плешко за більшовиків зайнявся скуповуванням старих речей і перепродажем їх на базарі [626, с. 219].

Інтелігенцію невеликих міст рятувала близькість землі. У вересні 1919 р. для мешканців Чугуєва, що належали до інтелігентних професій — вчителів, лікарів і т.д. — стали звичними польові роботи в місцевих економіях. Вони працювали за 15–20 карбованців за добу, одержували продукти в самій економії, найняли артіллю кухарку й харчувалися «смачно та ситно, удосталь, що не завжди буває тепер удома. Тепер охоче йдуть косити та в'язати, до сівалки та молотарки» [303].

Нечисленні київські ентузіасти за гетьмана надавали практичну допомогу громадянам, що її потребували, у вигляді безкоштовних обідів. За свідченням Теффі, дружина журналіста М.С. Мільруда, раніше не помічена в заняттях громадською діяльністю, готувала вдома щі та кашу на декілька десятків осіб. Разом зі своєю прислугою вона відносила цей обід до бараків, де утримувалися солдати, що прибули з німецького полону [675, с. 317].

Іноді інтелігенти об'єднувалися для вирішення проблеми власного харчування. Київська студентка записала в щоденнику 20 січня 1919 р. про враження від візиту до своєї знайомої О.Н. Знайома розповіла, що її сестра та племінниці створили щось подібне до кооперативного господарства. Домовившись із мешканцями сусідніх будинків, вони найняли кухаря, узяли на себе завідування господарством і годували таким чином декілька десятків сімейств. Студентка пророкувала кооперативу сумне майбутнє: «Через декілька тижнів прийде «осередок» і реквізує це «приватне підприємство». Буде замість нього «радянська їдальня» зі смердючою їжею і «співробітниками», які будуть «всіх і все обкрадати» [549, с. 239].

Інтелігенти намагалися об'єднуватися не тільки в межах будинкових комітетів, а й у професійні спілки. Самостійна діяльність працівників різних галузей зі створення своїх професійних організацій активізувалася, як правило, з черговим поверненням більшовиків. У лютому 1919 р. у м. Білопілля була створена професійна спілка медичного персоналу [198, арк. 21], тоді ж у Харкові виникла профспілка студентів-медиків [198, арк. 35]. Існували Спілка «сцени й арени», товариство споживачів і так далі [198, арк. 40, 43].

Прихід Добровольчої армії був сприйнятий інтелігентськими колами з великим піднесенням. Командир Дроздовського полку О.В. Туркул згадував вступ добровольців до Харкова в червні 1919 р. як загальне свято: «Нас залило людським морем. Цього не забути; не забути задушливої тисняви, тисячі тисяч очей, сліз, усмішок, радісного божевілля натовпу. Я вів батальйон у тісноті; на вулиці навкруги нас штовхалися людські юрби, нас обдавало поривами «ура». Обличчя, що плачуть і сміються. Це було божевілля і радість звільнення. Нас так тіснили, що я напівголоса наказав якомога міцніше тримати стрій» [673]. Поповнення у Харкові було таким масовим, що один офіцерський полк

розвернувся в цілі три полки. Всі нові добровольці поспішали зшити собі «дроздовські» кашкети та надіти погони [673].

У серпні 1919 р. до Києва практично одночасно з двох різних боків увійшли петлюрівські частини і білогвардійці. Згодом петлюрівці залишили місто, не дивлячись на те, що в кожній армії знайшлися прихильники серед міського населення. При проходженні вулицями армії УНР «на будинках розвівалися жовто-голубі прапори, на балконах з'явилися портрети Шевченка і Петлюри, прикрашені зеленню». На вулицях і у вікнах будинків юрмився народ [667, с. 102, 103]. Коли Київ зайняла Добровольча армія, городяни «пили за тих, кого вважали своїми рятівниками». Добровольці почали входити до міста об 11 годині ранку. «Вулиці були загачені радісним, святковим народом. Війська проходили, прикрашені квітами» [621, с. 216]. Голова одного з будинкових комітетів обійшов квартири з проханням поселити і нагодувати добровольців. «Всі погоджуються із захопленням». До автора спогадів прийшли двоє солдатів: «Ми просимо пити з нами чай і розділити нашу мізерну вечерю» [621, с. 220].

О.В. Туркул зі своїм полком просувався на північ, і в одному з міст, щойно закінчився бій, його запросив на іменини місцевий вчитель. «Ми ввійшли у вітальню, повну ошатних домашніх і гостей. Горіли всі лампи, стіл стояв повний страв, солінь, варив, із горою кулеб'яки посередині. Дивно мені стало: на вулиці ще лунає, перекочуючись і затихаючи, стрілянина, у темряві на підводах кашляють і стогнуть поранені, а тут люди святкують у достатку мирні іменини, неначе зовсім нічого не трапилося ні з ними, ні зі всіма нами, ні з Росією» [673].

Наступ Добровольчої армії дозволив багатьом інтелігентам повернутися до своїх рідних міст. Але далеко не всі з повним піднесенням сприймали успіхи Денікіна. Знайомий Теффі харківський адвокат, зустрічаючись із нею на вулиці під ручку з молоденькою акторкою, розводив руками і розгублено говорив: «Чого ж вони так швидко просуваються! Хоч відпочили б трошки. Хіба ви не вважаєте, що треба дати солдатам відпочити? Звичайно, вони герої, але передих і герою не зашкодить». І безнадійно додавав: «Адже так, мабуть, скоро і додому пора». У нього в Харкові була дружина, про яку Теффі знала, що вона теж не в захваті від швидкого просування білих. «Мабуть, після кожної нової звістки про білі успіхи, бродить по оселі, рве листи, витрушує з попільничок підозрілі недопалки і пише тремтячою рукою записочку: «Білі наближаються. Про всяк випадок завтра не приходьте» [675, с. 398–399].

Втім, щира радість значної частини населення з приводу приходу визволителів була затьмарена в перші ж години білої влади у Харкові. Під перехідним мостом, прямо на рейках залізниці, було розстріляно декількох спійманих більшовиків. Історик С.Г. Пушкар'єв зазначав, що з одного боку моста біля поручнів стояла «суцільна низка людей», що нахилилися над поручнями моста, і всі вони «дивилися кудись вниз». Підійшовши до поручнів і протиснувшись крізь натовп, Пушкар'єв побачив внизу «безліч скривавлених трупів у спідній білизні», серед яких городяни впізнали співробітників залізничної надзвичайної комісії, що не встигли втекти й були захоплені білими просто в будівлі вокзалу. «Видовище було обтяжливим і затьмарило радість звільнення від гніту ленінської опричнини. Пам'ятаю, що один немолодий мужик,

з вигляду робітник, голосно і сердито обурювався: «Що ж це таке?! Вчора червоні розстрілювали, а нині білі теж розстрілюють. Так коли ж ця бійня скінчиться?!» Промайнула думка: «А що, якщо в результаті громадянської війни зміниться тільки колір терору?» [638].

Г.Д. Венус записав монолог дівчини Ксенії, котра випадково опинилася в його групі, яка йшла на південь від наступу червоних. Вона змогла дати чітку характеристику свого положення серед протиборчих сил громадської смуги, як представниці раніше привілейованого класу. «Одні — це червоні, але вони проходять повз нас, стороною. А якщо і зупиняються, то тільки для того, щоб вирвати кого-небудь із наших близьких. Інші — це ви. Але вас тисячі, і всі ви різні... Тому мені здається: ви нікуди не йдете. Тільки топчетесь». З одного боку, червоні розстріляли її батька, з іншого боку — вона бачила шибениці під час розправи білих над більшовиками. «На дорозі до червоних лежить труп мого тата... Між вами і мною — шибениці... Куди відступати, поручику?» [509].

Обивателі швидко відчували різницю між червоними і білими. Київська студентка була безжальною і до тих, і до інших: «Добровольці так само безглузді в своєму бажанні все повернути назад, як більшовики, які прагнуть все старе поруйнувати. Єдине осмислене розпорядження останніх, про введення григоріанського календаря — скасоване» [549, с. 210]. Дуже скоро кияни розчарувалися в самій здатності добровольців отримати перемогу: «Ми безнадійно чіплялися за добровольчу армію, усвідомлюючи, що чіпляємося за порожнє місце, що врятувати нас вони не можуть, що вони ще вірніше приречені на загибель, ніж ми» [621, с. 221].

В.В. Шульгін відверто згадував час перед залишенням Одеси білими на початку 1920 р.: «Ми майже ненавиділи народ, за який гинули. Ми ненавиділи селянина за те, що в нього тепла хатина, ситний, хоча і простий стіл, шматок землі і сім'я його тут же біля нього в хатині. Ми ненавиділи городян за те, що вони п'ють каву, читають газети, ходять до кінематографа, танцюють, веселяться» [705, с. 300].

У Катеринославі, під час боїв білих із махновцями, С.Г. Пушкарьов був поранений у ногу. «Двоє солдатів частково відвели, частково відтягнули мене в сусідній крайній будинок, поклали на диван, і пішли шукати нашу полкову медсестру для перев'язування». Через деякий час ввійшла господиня квартири й вигукнула: «Ваші йдуть!» Автор зазначав, що їй було б погано, якби махновці знайшли в її будинку «кадета». Пораненого вивезли на випадковому возі. Таким чином, помітно трансформувалися суспільні настрої — обивателі вже не хотіли ризикувати, ховаючи поранених білогвардійців [638].

Озлоблення, що накопичилося за роки громадянської війни, оберталось не тільки проти озброєних ворогів, але і проти мирних громадян — істинних або уявних соціальних опонентів. У грудні 1919 р., у перший день узяття Києва більшовиками, одна з городянок спостерігала з тротуару, як вулицями проходили війська, «обірвані, голодні, та все ж грізні». Червоноармієць схопив жінку за руку: «Де наші квіти? Добровольцям, мабуть, підносили, а нам не хочете?» Вона вирвала руку і пішла геть від солдата. «Через ці каракулі немає життя сірим шинелям!», — крикнув навздогін інший солдат, хоча городянка була в

звичайному суконному пальті [621, с. 221].

Поступово розгубленість інтелігенції, яка була викликана неодноразовою зміною влади та втратою будь-яких особистісних орієнтирів, досягла максимуму. Восени 1919 р. дуже швидко багато київських сімей втратили ознаки зовнішньої культури [549, с. 220].

Перед приходом поляків до Києва, у кожному багатоповерховому будинку біля дверей сиділи чергові, які повинні були бити в гонг у разі тривоги. Нічних нападів не траплялося, «але якби надумали грабіжники напасти на великий будинок, і вдалося їм увірватися, вони могли б безкарно вирізати всіх мешканців. Крики не допомогли б, причаївшись у заячому страху, дорослі люди сиділи і чекали б покійно своєї долі» [557, с. 11].

На думку В.І. Вернадського, восени 1920 р. інтелігенції довелося налагоджувати життя «в невеликому уламку» колишньої Росії, тобто у Криму. Але це потрібно було робити в оточенні «несталіх, розбещених, знервованих» людей, відвиклих від роботи. Працювати відвикли буквально всі оточуючі. До них Вернадський відніс навіть ректора Кримського університету Гельвіга, який не виконував своїх обов'язків, чим налаштував проти себе всіх професорів. Невістка Вернадського Ніна не прийшла на службу в бібліотеці навіть через місяць після відпустки. «Всюди несумлінність. Немає чесності, немає звички до праці, немає широких розумових інтересів, немає характеру й енергії, немає любові до свободи» [510, с. 97]. І йшов гіркий підсумок трирічної боротьби за демократію: «Російська демократія — це царство ситих свиней» [510, с. 98].

Відомі російські поети, що опинилися у 1920 р. у Криму, жили в страшних злиднях. Допис у газеті «Кримський вісник» від 18 вересня 1920 р. інформував читачів, що літератори, які зібралися у Коктебелі, кожний по-своєму, намагалися покращити своє матеріальне становище. М. Волошин «малював за замовленням американської місії» і жив на виручену від цього суму, «доповнюючи її квартирною платнею осіб», що жили в його будинку. В. Вересаєв перекладав стародавніх поетів, втім, ці переклади поки нікому не були потрібні, тому він складав їх у шухляди столу, «до того часу, коли можна буде їх надрукувати». П.С. Соловійова влітку вишивала шапочки, продажем яких і підтримувала існування. І. Г. Еренбург знаходився на положенні простого безробітного і харчувався «акридами та диким медом», тобто тим, що давала благодатна кримська природа. Найважчим було становище О.Є. Мандельштама, який був «менше за всіх пристосований до реального життя, й обносився і зголоднів до крайньої межі». Втім, на момент виходу газети Мандельштам вже виїхав до Батумі, де, ймовірно, його життя мало б покращитися [688, с. 13].

Після остаточного затвердження в Україні більшовиків, за свідченням О.О. Гольденвейзера, убогство і здрібніння життя обивателів виражалося в тому, якими важливими подіями почали видаватися, здавалося б, звичайнісінькі речі [527, с. 301]. «Жили день за днем — у всіх значеннях. Із відчуттям полегшення лягали ввечері в ліжко, усвідомлюючи, що, принаймні, сьогоднішні неприємності закінчилися. З хвилюванням йшли на кожний дзвінок і раділи, якщо виявлялося, що дзвонили в наші двері помилково. Прислухалися до всякого шереху на сходах — чи не до нас...» [527, с. 303].

В усіх джерелах, які характеризують психологічний стан інтелігенції, не зустрічається жодної згадки про ностальгію за минулим державним устроєм, переважали сподівання на щасливе майбутнє. Характерним було прагнення окремих представників інтелігенції зберегти культурні звички як спосіб гарантувати стабілізацію свого світовідчуття та світосприйняття.

5.6. Непрацездатні групи населення

Організація допомоги людям, що втратили або ще не набули працездатності, до яких належать інваліди, громадяни похилого віку та неповнолітні, є одним із важливих напрямків соціальної політики. Її здійснення у екстремальних умовах, що виникли в результаті політичної, економічної та соціальної кризи, демонструє гуманістичний потенціал соціуму, характеризує його здібність до самоорганізації на прикладі однієї з найважливіших соціальних функцій. У період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні надзвичайної гостроти набула проблема безпритульних дітей, по-перше, тому що світова, а за нею громадянська війна зробили сиротами багатьох дітей, по-друге, численні мобілізації позбавили підростаюче покоління батьківської турботи, по-третє, дефіцит найнеобхідніших продуктів поставив безпритульників та дитячі установи на межу виживання. Особливістю соціального забезпечення в урбанізованих регіонах були обмежені можливості для самостійного існування непрацездатних громадян, на відміну від аграрних територій, де виживання цих категорій населення певним чином забезпечував традиційний громадський устрій.

За царизму опікування соціально незахищених категорій населення здійснювалося за фінансової підтримки держави, органів самоврядування, добродійних організацій та окремих громадян. Така практика зберігалася і на початку революції. У четвертому Універсалі Центральної Ради наголошувалося, що уряд «повинен вжити всіх заходів до забезпечення потерпілих від війни» [582, с. 72].

Вже восени 1917 р. почалися проблеми з улаштуванням літніх людей до відповідних установ. Відділи громадського піклування губернських земських управ під різними приводами відмовляли тим, хто потребував поміщення до богаділень. Зокрема, Харківська управа періодично сповіщала всіх зацікавлених, що в богадільні на цей момент вільні місця відсутні [194, арк. 12, 13, 22, 32]. Відсутність місць у закладах піклування змушувала звертатися до монастирів. У березні 1918 р. відділення громадського піклування направило клопотання комісару в справах управління Донецької республіки. До міської богадільні була направлена «незряча стара років шістдесяти». Оскільки в богадільні місць не було, далі йшло прохання помістити громадянку до жіночого монастиря [29, арк. 32]. Тоді ж нарком у справах управління Донецької республіки звернувся до Покровського чоловічого монастиря, з проханням «прийняти товариша Матвеева на утримання до братії, надати келію, монастирський стіл і все необхідне» [29, арк. 20].

Дитячі установи в індустріальних районах України у 1917–1918 рр. знаходилися під управлінням земських організацій. У січні 1918 р. Харківська

губернська земська управа прийняла в своє відання притулок для підкидьків, притулок для сиріт, у якому утримувалися сорок дітей, і дитячий притулок колишнього відомства Імператриці Марії із сорока двома вихованцями [192, арк. 12; 199, арк. 22]. Тоді ж «Політичний клуб жінок-громадянок» у Севастополі, стурбований дитячим дозвіллям, організував декілька літературно-музичних ранків, на яких діти виконували уривки з класичних творів, грали в жвавій грі та розказували казки [239]. На весну було заплановано відкриття дитячих майданчиків для ігор, улаштування першого «народного дитячого садка», а також, у різних частинах міста, так званих «будинків вільної дитини», де діти повинні були перебувати під наглядом, поки їхні батьки зайняті на роботі [242].

Особливою категорією громадян, які потребували допомоги та сприяння, були інваліди світової війни, але вони проявили ініціативу для самостійного влаштування в мирному житті. У 1918 р. багато Спілок покалічених воїнів у Харківській губернії утримували шевські та кравецькі майстерні, а також власні інвалідні будинки [199, арк. 266, 266зв.]. Інваліди таким чином забезпечували собі відносно щасливе існування, одночасно одержуючи певні пільги на місцевому рівні. У 1918 р. у Севастополі постійні члени Спілки покалічених воїнів користувалися правом безкоштовного проїзду в трамваях [240]. У крамниці Спілки пропонувалися до продажу сир, ковбаса, шинка, сосиски [245]. У Катеринославі було три ветеранські організації — Спілка офіцерів, Спілка Георгіївських кавалерів, Спілка поранених та покалічених воїнів. Всі ці організації не мали жодного політичного забарвлення та переслідували суто економічні цілі [75, арк. 4]. Оскільки в умовах безробіття інвалідам було нелегко працевлаштуватися за довоєнним фахом, самоврядування організувало значну кількість курсів [554, с. 157].

Створення Української Держави на чолі з гетьманом Скоропадським дозволило земствам надавати більше уваги проблемі сиріт. Головним джерелом фінансування закладів опіки стали приватні добродійні пожертвування, кошти від яких через місцеві представництва добродійних комітетів забезпечували функціонування притулків [554, с. 29]. Частину дитячих притулків узяли під свою опіку громадські об'єднання [554, с. 117].

Гетьманський уряд поступово розвивав державний апарат опікування над соціально незахищеними верствами населення, головно жертвами Першої світової війни [609, с. 298]. Завдяки державній підтримці, інвалідам вдалося зорганізуватися в масштабах країни. У липні 1918 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд делегатів спілок покалічених воїнів [554, с. 31]. Для підтримки безробітних здійснювалася організація масових громадських робіт із упорядкування міст і сіл [490, с. 10].

У 1918 р. зберігалася дореволюційна структура системи громадського піклування, за якою богадільні розрізнялися за соціальною ознакою [194, арк. 46, 47]. Дедалі гостріший брак місць, знову ж таки продовжуючи дореволюційну практику, компенсувався розміщенням літніх людей у сім'ї, які отримували за це матеріальну субсидію від держави. За те, що домовласники утримували під своєю опікою старих, у січні 1918 р. вони одержували по 15 карбованців на місяць. Для порівняння з наявною на той час дорожнечею варто пригадати хоча б вартість

звичайних чобіт — 120 карбованців [194, арк. 19]. Зустрічалися приклади відмови громадян від догляду за старими. Громадянин Є.П. Бережної формально знаходився в богадільні з 1889 р., і при цьому багато років був під опікою громадянина Г.Ф. Пархоменка. У листопаді 1917 р. він був повернений опікуном до богадільні [194, арк. 44]. Втім, практика розміщення старих у квартирах зберігалася впродовж всього 1918 року. У вересні 1918 р. Харківська повітова управа просила губернську управу «вислати допомогу на відшкодування витрат на піклування» [194, арк. 27]. Інфляційні процеси впливали на вартість утримання старих у сім'ях. У вересні 1918 р. допомога на кожного утриманця богадільні збільшилася до 135 крб. на місяць [194, арк. 27]. У відносно спокійному травні 1918 р. будинки престарілих були укомплектовані. В одному з повітів Харківської губернії у богадільнях утримували 29 чоловіків і 27 жінок [199, арк. 21].

Зважаючи на обмежену кількість місць у дитячих установах, у 1917–1918 р. зберігалася така форма турботи про безпритульних дітей, як патронаж. Гроші за цю роботу асигнували губернські земські управи, у кожній волості був відповідальний чиновник, який щомісяця розвозив платню на місця, навіть не зважаючи на випадки грабежів, що почастішали серед білого дня [200, арк. 15, 36, 61]. Тільки в двох повітах Харківської губернії на 1 січня 1918 р. під патронажем знаходилися 1429 вихованців [200, арк. 16].

Влітку 1918 р. спостерігалися випадки повернення дітей, що знаходилися під патронатом, до притулків. Лікар В.М. Шейнерман, який працював у селі Липці Харківського повіту, доповів у відділ громадського піклування, що шість дітей повернені своїми опікунами до притулку [200, арк. 29], а двоє вихованців «пішли невідомо куди» [200, арк. 30]. У травні 1918 р. у Харкові відбулася нарада з питання про організацію на місцях патронажу покинутих дітей, і сплати грошей на їх утримання [199, арк. 14]. За наслідками наради було організовано комітет громадського опікування, до якого увійшли дільничні опікуни над дітьми з бідних сімей [199, арк. 25].

Громадськість була стурбована становищем безпритульних дітей і загрозою їхньої протиправної поведінки. Дівчата-підлітки потрапляли в таємні кубла, де «живий дитячий товар» пропонувався звідницями дорослим розпусникам [420]. Малолітні злочинці, затримані міліцією, з голоду буквально ледве трималися на ногах. Коштів на харчування затриманих у міліції не було. Вимагалось негайно влаштувати на одній із дільниць харчувальний пункт для дітей [279]. Голова харківського Товариства патронату над неповнолітніми Е.Ф. Файст звернувся з цього питання до начальника міліції А.П. Ніколаєнка. Той своїм розпорядженням відвів для неповнолітніх правопорушників окрему кімнату при управлінні міліції. Тут чергувала спеціальна опікунка, яка розподіляла затриманих дітей за призначенням. За травень та першу половину червня 1918 р. до притулків було направлено двадцять три дитини [369].

Дитячі установи існували в багатьох населених пунктах. Як впливає зі звіту Зміївської земської управи Харківської губернії від 9 травня 1918 р., тут функціонував «притулок для сиріт і напівсиріт (дітей солдатів) на 85 душ» [199, арк. 19a]. У Старобільську на 27 травня існував притулок для дівчаток [199, арк. 19]. У червні 1918 р. губернська управа отримала звіт із Валківського дитячого

притулку. У січні-квітні в ньому знаходилися 26 дітей і 4 службовців, у травні — червні — 16 дітей і 3 службовці. 17 дітей виховувалися вдома у опікунів [199, арк. 264]. У Волчанському земському притулку в серпні 1918 р. 53% вихованців були дітьми воїнів світової війни, на одного вихованця виділялося 40 карбованців на місяць [199, арк. 233]. В Ізюмському притулку знаходилися 32 дитини, у серпні на кожного вихованця земство виділило по 67 крб. [199, арк. 236]. У Куп'янську працювали 3 притулки, грошей на одну особу виділялося 50 карбованців на місяць [199, арк. 238]. В умовах, коли фунт хліба та цукру коштував приблизно 2 карбованці, фунт масла — 12 карбованців, десяток яєць — 60 карбованців, це були дійсно мізерні асигнування [554, с. 120].

Дитячий притулок працював у Богодухові [199, арк. 23], два дитячі притулки були в Охтирці [199, арк. 16], біженський притулок на 20 дітей розташовувався в Ізюмському повіті [199, арк. 60]. Всього у Харківській губернії у травні-червні 1918 р. працювали 63 притулки та декілька добродійних організацій. Із них у віданні Харківського губернського земства знаходилися 5 притулків на 620 дітей і 217 дорослих. У липні 1918 р. Катеринославська ГЗУ затвердила витрати на утримання 100 дівчаток притулку місцевого товариства опіки дітей. Кожній вихованці щодня видавалося 375 г хліба, 18 г картоплі, 67 г крупи, 18 г цукру, 4 г макаронних виробів [554, с. 120].

Будинки престарілих у 1918 р. існували за рахунок надходжень від банківських внесків і процентів із капіталу різних підприємств. Але соціальній сфері довелося вже пожинати перші плоди економічної кризи, тому що перестали надходити проценти з цінних паперів, «оскільки вони не знаходилися в обігу» [199, арк. 254зв.]. Набагато надійнішими виглядали джерела доходів Куп'янської міської богадільні. Вона функціонувала за рахунок процентів із капіталів, пожертвувань різних фізичних осіб, фінансування від міської та земської управи, міщанського товариства, товариства допомоги бідним, сільського товариства й кухлевого збору [199, арк. 287зв.].

Із численними проблемами, насамперед матеріальними, зіткнулися також дитячі притулки. Завідувач Павловського притулку доповідав у травні 1918 р. до губернської земської управи, що «ціни постачальників перевищують базарні на 30–40%, а при заготовці палива — на 50%». Вихованці притулку вже почали розбігатися: «З 55 залишилося 33 вихованці». Але навіть на контингент, що скоротився, персоналу було явно недостатньо. У штаті притулку були «доглядачка, вчителька, двірник, чотири жіночі прислуги». У міру необхідності притулок відвідували законовчитель, фельдшер, діловод. Завідувач скаржився, що виконує свої обов'язки безкоштовно. Для вирішення фінансових питань він не бачив нічого неприпустимого в тому, щоб діти, які досягли одинадцяти років, заробляли власною працею, матеріально підтримуючи свій притулок [199, арк. 40, 40зв.].

Керівництво відповідних установ Української Держави, отримавши в спадок від УНР проблеми соціальної політики, було стурбоване фінансуванням цієї сфери. У червні 1918 р. чиновник, який виконував обов'язки директора департаменту державного піклування, розіслав на місця циркуляр, у якому йшла мова про документ від 24 квітня 1918 р.: «На надісланий губернським комісарам

товаришем міністром внутрішніх справ циркуляр із запитом про наявні добродійні установи відповіді майже не були отримані, ймовірно, через розлад поштових зв'язків» [199, арк. 82зв.]. В іншому циркулярі міністр народного здоров'я та державного піклування вимагав дані для фінансової підтримки установ громадського піклування, «які зі створенням Української Держави втратили зв'язок зі своїми центральними органами у Петербурзі». Були потрібні відомості «щодо колишнього відомства Імператриці Марії, колишнього Романовського комітету, колишнього Товариства трудової допомоги» [199, арк. 55]. 15 липня 1918 р. у Києві відбулася нарада щодо громадського піклування [199, арк. 65].

Проте циркуляри та наради не сприяли вирішенню матеріальних проблем дитячих притулків. 18 липня 1918 р. комісія бюро Харківського земства обстежувала притулок у будинку Братської дружини. Згідно зі звітом, продовольство для притулку економ купував на базарі. Продукти він складав у комору, якою сам і завідував; на все придбане він міг надати власноручні розписки. Економ практикував приписки, внаслідок чого була завищена кількість відпущених продуктів. Облік продуктів було охарактеризовано як «невчасний і недбалый». Комісія наполягала на створенні продовольчих запасів, придбанні їх не за розписками, а за рахунками, та під контролем із боку громадських організацій [199, арк. 339зв.]. Подальше обстеження викликало у членів комісії справжній шок. Вони виявили, що на ліжках спали тільки няня та старші діти. 19 дітей спали на підлозі, немовлята були розміщені в кошиках по 4–6 осіб [199, арк. 341зв.]. 10 серпня 1918 р. у доповіді про обстеження Зеленогайського притулку у Харківському повіті наголошувалося, що велика частина площі притулку заселена не вихованцями, а персоналом, причому останнього явно бракувало. Вказувалося на скупченість та антисанітарію. Вихованці притулку були виснажені, були відсутні в достатній кількості взуття й одяг. Закупівля продуктів становила «суцільну анархію», створюючи ґрунт для зловживань [199, арк. 127, 128, 129].

Заради справедливості слід зазначити, що Харківська губерньська земська управа намагалася задовольнити хоча б мінімальні потреби дітей. 11(24) серпня 1918 р. вона клопотала перед районним шкіряним комітетом про надання «шевського товару на 15 пар для хлопчиків і 15 пар для дівчаток до 10 років». Гроші управа зобов'язалася сплатити «негайно після отримання товару» [199, арк. 94]. Губерньський комітет громадського піклування затвердив кошторис витрат на патронаж покинутих дітей. Всього в його віданні знаходилися 1473 дитини, серед них — 52 інваліди [199, арк. 98]. Витрати на усиновлення склали 156 карбованців у місяць на одну дитину віком понад 1 рік, 180 карбованців — до 1 року, 200 карбованців — на кожного інваліда [199, арк. 98]. Витрати земства включали оплату сніданків для учнів, утримання трудової колонії для неповнолітніх і навіть пересилання грошей до Петрограда на утримання трьох «психічно ненормальних вихованців земства», по триста карбованців на місяць на кожного [199, арк. 99зв.].

Багато громадян похилого віку, розділивши долю своєї країни, зіткнулися з проблемами власного пенсійного забезпечення, з втратою накопичень, зроблених впродовж багатьох років. Інвалід світової війни Заболотний, обтяжений п'ятьма

дітьми, залишився без пенсії незабаром після жовтня 1917 р. Переїхавши до Києва, він звернувся до військового міністра Української Держави. Починаючи з 15 червня 1918 р., аж до Нового року, було проведено перерахунок пенсії. Але за весь період правління гетьмана інвалід отримав тільки разовий аванс у 300 карбованців. За лічені дні до втечі гетьмана, 5 грудня 1918 р., начальник канцелярії військового міністерства прислав Заболотному відмову в негайному оформленні пенсії, внаслідок того, що «пенсійний статут Української Держави ще не вироблений». Втім, було наказано видати утримання по 1 січня 1919 р., у сумі 2867 крб. [19, арк. 8]. Після чергової зміни влади, інвалід у квітні 1919 р. звернувся по допомогу вже до більшовицького військового комісара Київського округу [19, арк. 4]. Більшовики поставилися до скарги відповідально, і наклали на клопотання резолюцію, згідно з якою було визнано право Заболотного не тільки на пенсію, але і на повернення недоотриманої у минулому частини [19, арк. 5].

Вдова керівника оперного класу Київської консерваторії М.М. Фігнера поскаржилася в червні 1919 р. народному комісару фінансів України на відсутність коштів для існування. Все нерухоме майно подружжя було націоналізовано. Рухоме майно, всі цінності та театральний гардероб залишилися у Петрограді [19, арк. 23зв.]. Вдова просила всього лише сприяння у виплаті Страховим товариством Росії премії за страховим полісом № 40500 на ім'я Р.Є. Фігнер, народженої Радіної: «Гроші ці мені необхідні, оскільки всі витрати на похорони і на особисте своє життя я робила і роблю в борг» [19, арк. 23, 23зв.].

Київський соцзабез звернувся до народного комісара з військових справ із приводу матеріального становища вдови російського генерала Р.І. Кондратенка, Надії Кондратенко. Вона одержувала пенсію в розмірі 666 крб. 66 коп. За радянським декретом від 24 квітня 1919 р. пенсію було переглянуто і знову призначено в сумі 300 карбованців на місяць. Оскільки за декретом більшого розміру призначити було не можна, соцзабез просив, як виняток, призначити пенсію понад встановлену законом норму [19, арк. 31, 31зв.].

Далеко не всі пенсійні питання розв'язувалися позитивно. В Одесі були вимушені голодувати інваліди та сім'ї загиблих офіцерів, які не отримували пенсій [107, арк. 8]. Більшовики також не визнавали прав на державну пенсію служителів культу. Рішенням спеціальної наради у Києві, у червні 1919 р., було визначено, що, оскільки всі релігійні та церковні товариства є приватними товариствами, остільки всі турботи про забезпечення членів цих приватних товариств лежать на віруючих. Згідно з декретом про відділення церкви від держави уряд позбавив прав на пенсію від казни службовців духовного відомства [18, арк. 6]. На нараді лунали пропозиції не тільки позбавити духівництво пенсій, але і пенсійних капіталів, застосувавши це як каральний захід [18, арк. 13зв.]. Переміг здоровий глузд, і було ухвалено рішення не націоналізувати пенсійні капітали духовного відомства. Крім того, священники, що оформили пенсію до декрету, зберігали на неї право, оскільки закон зворотної сили не мав [18, арк. 6].

Одночасно радянська влада піклувалася про таку категорію міського населення, як жебраки. У квітні 1919 р. київський відділ соціального забезпечення запланував створення особливого будинку для жебраків, у якому повинні були розміститися убогі, що втратили працездатність [7, арк. 28]. В Одесі в травні

1919 р. комісаріат соціального забезпечення поставив завдання викоренити жебрацтво. Жебраки повинні були зареєструватися і, знаходячись під наглядом комісаріату, отримували право на безкоштовний обід і на допомогу в сумі 120 крб . на місяць. Втім, одеські жебраки віддавали перевагу волі й відмовлялися від допомоги під будь-якими приводами [73, арк. 7зв.].

У лютому 1919 р., після відходу з Харкова петлюрівців, соціальні установи зіткнулися з новими фінансовими труднощами. Місцевий відділ соціального забезпечення, докладаючи про стан будинків престарілих, зазначав, що одну з богаділень він вимушений субсидувати, оскільки цінні папери, на проценти з яких вона існувала раніше, були вивезені петлюрівцями. На другу богадільню грошей не було, оскільки її капітали вже були вичерпані [198, арк. 91]. Шість стареньких, що утримувалися в богадільні, виявилися непосильним тягарем для радянської влади. З іншого боку, спроби прогудуватися самостійно були теж не дуже успішними. Інваліди-працівники майстерень жили упроголодь, тому що замовлення на роботу були дуже незначними [198, арк. 101зв.].

Харчуванням забезпечувалися не тільки літні люди, які мешкали в певному районі постійно. На соціальну допомогу могли розраховувати люди похилого віку , що опинилися за межами місця свого постійного мешкання через збіг обставин. У червні 1919 р. до Нікополя потрапив Н.І. Натлашан, евакуйований із Юзівки. Він прямував до дружини, яка вже впродовж семи місяців проживала у Херсоні в родичів. Вимушений залишитися в Нікополі «до першого рейсу пароплава на Херсон», він звернувся з проханням про надання безкоштовних обідів як непрацездатний за віком. Ревком задовольнив його прохання [128, арк. 12, 12зв.]. У липні 1919 р. біженка з Маріупольського району С.Г. Кудрявцева отримала матеріальну допомогу, покликаючись на те, що з нею мати 53 років і дитина 3 років, а сама вона — дружина червоноармійця [129, арк. 26].

Звичайно, екстремальні умови громадянської війни знижували не тільки кількісні, але й якісні параметри соціальної допомоги. У липні 1919 р. санітарна комісія нікопольського ВРК склала протокол огляду їдальні відділу соціального забезпечення. Перелік продуктів виглядав достатньо переконливо — він включав м'ясо, хліб, яйця, капусту, сир. Але зберігалися продукти погано, у антисанітарних умовах, внаслідок чого багато з них були зіпсовані. Запаси м'ясних продуктів були представлені двома яловичими головами, декількома ногами того ж походження і практично повністю обскубаними ребрами. Окрім огидного стану продуктів, комісія вказала на відсутність столів, лавок та умивальників для відвідувачів, тобто люди, що харчувалися у їдальні соцзабезу, не тільки не могли помити руки, але навіть поїсти сидячи [123, арк. 62, 62зв.].

1919 рік приніс численні труднощі також для соціальної допомоги дітям. Часта зміна влади, переміщення фронтів, поглиблення економічних негараздів боляче ударили, в тому числі, по цій сфері. Вже в лютому 1919 р. Харківський військово-революційний комітет зазначав, що дитячі притулки позбулися добровільних пожертвувань, а цінні папери, проценти від яких йшли на утримання безпритульних дітей, анульовані. Проте ревком продовжував субсидування дитячих притулків [198, арк. 122]. Відчувався помітний дефіцит не тільки грошей, але і матеріальних засобів. У березні 1919 р. Харківський соцзабез

зіткнувся з проблемою несправного водопроводу в дитячому будинку відділу народної освіти. Відремонтувати водопровід не видавалося можливим. Відділ звернувся до служби комунального господарства з проханням віддати розпорядження брандмейстеру пожежної частини про доставляння води за допомогою пожежних коней. Але, не дивлячись на зроблене комунгоспом розпорядження, брандмейстер відмовився доставляти воду [181, арк. 131].

Діти, що утримувалися в притулках, забезпечувалися за залишковим принципом. У квітні 1919 р. до нікопольського відділу соціального забезпечення надійшло прохання з Ради захисту дітей. Рада просила сприяти переданню із санітарно-технічного відділу сорока пудів мила, не використаного комісією у справах полонених та біженців. Згідно з резолюцією соцзабезу, для дітей було видано п'ятнадцять пудів [198, арк. 105, 105зв.]. Турботу про дітей відповідні відділи прагнули проявляти, не зважаючи навіть на близькість фронту. 18 липня 1919 р. Катеринославський відділ охорони здоров'я звітував про отримання на складі реквізиційної комісії дитячих речей і різних ігор для дитячого притулку [127, арк. 8].

У червні 1919 р. радянським урядом України було прийнято декрет про безкоштовне харчування дітей до 14 років. Із цією метою було створено «Фонд дитячого харчування». Для поповнення цього фонду передбачалися різні відрахування. Зі всіх осіб найманої праці стягувалася половина денного заробітку на місяць, із тих, хто одержував дохід з інших джерел — у розмірі дводенної квартирної платні. Власники приватних торгових підприємств повинні були заплатити 50% середнього денного валового виторгу. З приватних театрів і кінематографів також вимагали 50% денного валового виторгу [2, арк. 15, 16].

Регламентувалася робота дитячих будинків. Їх вимагали будувати не за принципом віку, а за принципом сім'ї. Скасовувалося використання праці прислуги, всі роботи повинні були виконуватися самими мешканцями дитячого будинку, «відповідно до сил і здібностей кожного». Робота педагогічного персоналу не повинна була перевищувати шість годин на день [8, арк. 6].

Як зазначала в своєму щоденнику київська студентка, «до дітей більшовики ставляться дуже добре. Вони їх навіть надмірно балують. Дуже легко підкорити дитячі серця щотижневими спектаклями, купами цукерок і неробством. Так більшовики готують собі кадри нових прихильників». Це враження вона винесла з першотравневого свята 1919 р., коли було влаштовано спектакль для дітей, вихованців народних шкіл і притулків [549, с. 214].

У червні 1919 р. у Києві Радою захисту дітей було влаштовано Всеукраїнське дитяче свято. Його цілями були заявлені «об'єднання всіх дітей міста та села, знищення дитячої безпритульності, об'єднання дітей в організації та популяризація ідей радянської влади». У святі брали участь діти від 5 до 17 років. Для батьків вийшла спеціальна газета, для дітей були випущені листівки. «Для закладання фундаменту під справу соціального забезпечення дітей» передбачалося організувати «Дитячий палац для безпритульних і вбогих дітей, як у Києві, так і, по можливості, в інших містах» [20, арк. 9, 9зв.]. Для централізації опіки та піклування над дітьми всі установи із захисту дітей, які були в підпорядкуванні рад, до яких належали трудові колонії, притулки, харчувальні

пункти, дитячі санаторії та лікарні, на всій території України були передані Товариству Українського Червоного хреста [20, арк. 44].

У період денікінщини погіршало становище будинків престарілих. Білогвардійська адміністрація намагалася приділяти увагу непрацездатним громадянам, для чого існували відповідні органи управління. Проте контингент будинків престарілих був полишений на самого себе, а також увагу найвідповідальніших соціальних працівників. Причому контингент постійно зменшувався внаслідок природних причин, що доповнювалися голодом, холодом і хворобами, або в результаті переїзду до родичів. Коли інспекція Харківського соцзабезу на початку лютого 1920 р. проаналізувала становище соціальних установ, то в Деркачівській богадільні було дев'ять утриманців, у Золочівській — вісім. До моменту організації соцзабезу утриманці «існували на продукти, заготовлені раніше» [210, арк. 11]. Якщо в кожній соціальній установі утримувалося приблизно 25–30 осіб, то в двох богадільнях, що були обстежені, залишилося від 25 до 30% попереднього складу.

У січні 1920 р. Волчанський повітовий соцзабез констатував у довідці, що «працівники, які служать у будинках піклування, за період перебування білих не одержували зарплати». Всього в повіті без зарплати залишалось 550 осіб [190, арк. 44]. На жаль, жодний повітовий соцзабез не допоміг співробітникам притулків, як і багатьом іншим. Харківський ревком 2 лютого 1920 р. сповістив всі відповідні структури, що «боргові зобов'язання білих, зокрема, зарплата службовцям, у жодному випадку не виплачується» [190, арк. 100].

У січні-лютому 1920 р., із остаточним затвердженням радянської влади, органи управління з великою старанністю звернулися до вирішення проблеми непрацездатних громадян. Як завжди в умовах економічного хаосу, головна складність полягала у відсутності необхідної кількості фінансових коштів. Харківський повітовий відділ соціального забезпечення докладав повітовому військово-революційному комітету про наявність на території повіту приміщень для богаділень і про відсутність коштів на їх відкриття [210, арк. 1зв.]. Ревком із більшовицькою рішучістю розпорядився відкрити богадільні на кошти соцзабезу. Передбачалося, що підопічні утримуватимуться з розрахунку десять осіб на одну богадільню [210, арк. 1зв., 2]. У випадку, якщо для непрацездатного не було місця у відповідному притулку, він мав право на одноразову допомогу, яка надавалася як грошима, так і продуктами [210, арк. 2]. Повітовий соцзабез поставився до організації соціального захисту літніх людей дуже відповідально. В усі волосні революційні комітети було розіслано циркуляри щодо відновлення списків пенсіонерів усіх категорій [210, арк. 4].

Для важкої зими 1920 р. результати недовгої діяльності соцзабезу були достатньо вражаючими. Зокрема, у звіті про роботу Харківського соцзабезу за січень 1920 р. наголошувалося, що в Деркачівському будинку опіки харчування утриманців поліпшилося, «введено сніданки у вигляді кулешу, оселедців із картоплею та ін.» [210, арк. 5зв.]. Після відновлення соціальної служби почалося, хоча і невелике, приймання до будинків престарілих. Так, до Золочівського будинку опіки в січні 1920 р. були прийняті дві громадянки 58ми років [210, арк. 8]. До будинку престарілих у Деркачах 14, 26 і 29 січня 1920 р. були прийняті три

громадянки, відповідно 57-ми, 58-ми та 76-ти років [210, арк. 11]. Привертає увагу той факт, що вік більшості прийнятих далеко не відповідав сучасному уявленню про критерії надання соціальної допомоги такого роду.

Зважаючи на обмеженість матеріальної бази доводилося визначати пріоритетні напрямки діяльності, і в міру можливості забезпечувати самофінансування соціальних установ. Так, у тих самих Деркачах до революції функціонував виправний притулок, який займав два корпуси. Соцзабез ухвалив рішення передати обидва корпуси під інвалідний будинок. В ухвалі наголошувалося, що інваліди «зможуть у міру сил займатися столярною та шевською справою, оскільки в притулку є чудово обладнані шевська та столярна майстерні» [210, арк. 63в.].

На щастя, частина коштів, що зберігалися на рахунках соціальних установ, уціліла, не дивлячись на військові дії, переміщення фронту та зміну влади. Продовжували працювати кредитні установи, які підтвердили попередні зобов'язання. Соцзабез узяв соціальні кошти під свій контроль і оголосив всім фінансовим структурам, що суми, які зберігаються, «не повинні видаватися без дозволу підвідділу опіки та піклування» [210, арк. 7]. Ці суми знадобилися дуже скоро, тому що в умовах загального хаосу та розрухи будинки престарілих інколи залишалися без централізованого постачання. У січні 1920 р. продукти, яких не вистачало, «доводилося купувати самостійно», за рахунок коштів, отриманих у Харківській повітовій касі дрібного кредиту. Наголошувалося також, що «продукти закупували в приватних осіб» [210, арк. 83в.]. У доповіді вказувалося, що насамперед йшла мова про закупівлю продуктів харчування для дітей і літніх людей [210, арк. 83в.]. Коли Харківський повітовий продовольчий комітет відмовив соцзабезу в наданні хліба «через відсутність такого в його розпорядженні» [210, арк. 123в.], співробітники соцзабезу виїхали до Зміївського повіту «для закупівлі на місці борошна або зерна», а ще один співробітник відправився 30 січня до Куп'янського та Ізюмського повітів «для закупівлі пшона, соняшникової олії та свинячого сала» [210, арк. 123в.].

Міський продовольчий відділ Харкова в доповідній записці губернському продовольчому комісару Леонт'єву скаржився: «Ціни на хліб є настільки високими, що без хліба через два дні залишаться інваліди, діти в притулках, старі в богадільнях і будинках опіки» [205, арк. 10, 11].

На засіданні соцзабезу 26 січня 1920 р. було вирішено відкрити дитячу їдальню в слободі Деркачі, населеній переважно заводськими робітниками, «які щодня виїжджають із домівок до Харкова на роботу, залишаючи своїх дітей без належного нагляду» [210, арк. 15]. У Луганську дошкільний підвідділ районного відділу народної освіти був стурбований кадровим забезпеченням будинків дитини, для чого відновив із 30 січня 1920 р. роботу «повторних курсів із дошкільного виховання для слухачок торішніх короткострокових курсів» [170, арк. 8]. Крім того, дошкільний підвідділ звернувся з проханням до всіх, «у кого є дитяча література, іграшки і т.п., жертвувати для дитячих центрів», що відкривалися [170, арк. 47].

Характерно, що ради, категорично відмовляючись брати на себе зобов'язання щодо боргів денікінської адміністрації, у питаннях патронажу намагалися робити

виняток. У лютому 1920 р. колегія Харківського повітового відділу соціального забезпечення вирішила порушити клопотання про сплату селянам за утримання дітей, що знаходилися у їхніх сім'ях, «за минулий час» (тобто до 1 грудня 1919 р.) [210, арк. 4]. Волосні ревкоми підтвердили «всю наявну на цей момент опіку, встановлену колишніми волосними правліннями» [210, арк. 1зв.]. Втім, опікунів все ж таки вдалося забезпечити тільки з моменту встановлення радянської влади. У березні 1920 р. соцзабез відправив касира повітом «для сплати селянам за утримання дітей, що знаходяться в них на вигодовуванні». Наголошувалося особливо, що виплата проводитиметься «за час із 1 грудня 1919 р. до 1 березня 1920 р. по 150 карбованців на місяць» [210, арк. 1].

Тоді ж, у березні 1920 р., було продовжено організаційну роботу з підтримки «Будинку дитини» у селі Липці. Були замовлені продукти, мануфактура і т.д. [210, арк. 1]. Повітовий соцзабез видавав продукти семи установам, у тому числі липецькій «Краплі молока», дитячій їдальні, будинку опіки, дитячому притулку та ін. [210, арк. 5зв.]. Організація «Краплі молока» була намічена в дев'яти пунктах [210, арк. 9зв.]. Соцзабез клопотав про постачання дров для приготування їжі до сімнадцяти дитячих садків [186, арк. 134].

Луганський підвідділ соціального виховання з 29 квітня 1920 р. відкрив запис дітей на дитячий майданчик у ботанічному саду [170, арк. 111]. Навесні 1920 р. у Луганську було організовано три дитячі садки, у Луганському районі — три дитячі будинки, у яких відповідно утримувалися 35, 15 і 25 дітей. Для продовольчого забезпечення при дитячих будинках функціонували сади та городи [171, арк. 22зв.]. Полковник армії Врангеля, що знаходився восени 1920 р. у Криму, почав завідувати молочним господарством. Молоко видавалося, у тому числі, до дитячих притулків [77, арк. 64]. Не дивлячись на дорожнечу, діти в притулках одержували хліб за достатньо високою нормою, по одному фунту на день [205, арк. 11].

Продовольче забезпечення залишалося головною проблемою у 1920 році. На жаль, місцева влада підтримувала дітей тільки з соціально близьких їй груп населення. Коли восени 1920 р. у Криму дочку білого офіцера, яка залишилася сиротою, сусіди «навчили сходити до комісаріату соціального забезпечення», там їй сказали, що «білогвардійцям пайків немає» [77, арк. 53]. Коли Бахмутський відділ народної освіти в лютому 1920 р. відкрив на заводі Фарке «дитячий осередок», фабзавком просив відстрочити виселення з квартир акціонерів заводу, «оскільки в них багато різних солінь і запасів у коморах, і вивезти їх важко». Відділ відреагував у більшовицькому дусі: «Соління та запаси вивозити немає ніякої потреби, їх потрібно залишити та віддати дітям. Соромно комітету бути сторожовим господарським псом, який охороняє награване буржуями добро навіть від своєї голодної дитвори!» [144, арк. 6].

Першочергова увага до дитячого харчування супроводжувалася погіршенням побутового забезпечення вихованців. У березні 1920 р. вихованці луганського дитячого притулку виглядали «брудними, з хворобливим виглядом». Не вистачало ліжок, неохайною була постільна білизна, дуже рідко проводилися медичні огляди [172, арк. 236]. У серпні 1920 р. у всіх харківських притулках становище дітей оцінювалося, як «жахливе». Вони перебували в дуже важких

умовах, хворі та здорові мешкали разом, від 5 до 10 вихованців були вимушені користуватися одним рушником. Як з'ясувалося, цілий тиждень діти не отримували хліба [41, арк. 78]. Загалом же результати діяльності радянської влади за 1920 рік вселяли оптимізм, принаймні, в уявленні радянських газетарів. «Всеросійська кочегарка» у грудні 1920 р. з гордістю зазначала, що «дитячі притулки добре забезпечуються їжею та одягом» [258].

Таким чином, пристарілі громадяни у початковий період революції отримували допомогу у традиційних формах. Дитячі будинки утримувалися, насамперед, за рахунок доходів від цінних паперів і добровільних пожертвувань. У 1919 р. ситуація погіршилася, насамперед, у результаті втрати колишніх джерел фінансування. Із остаточним утвердженням радянської влади утримання будинків пристарілих, кількість утриманців у яких скоротилася майже на дві третини, повністю перейшло у відання держави. Турботу про дітей також узяла на себе виключно держава.

* * *

Становище працівників великих промислових підприємств протягом всієї революції було одним з найбільш уразливих. Наймані робітники, опинившись без джерел існування, були змушені тікати з міст, шукати роботу за фахом, заробляти харчі в сільській місцевості, підробляти ремісництвом, пропонувати на базарі своє невелике майно. Революційна активність пролетаріату залишилася у 1917 р. Головною формою його самоорганізації у наступні роки залишалися професійні спілки, але вони зосередилися на виключно економічних страйках. Підприємства з метою виживання пропонували всім охочим свою продукцію в обмін на харчові та споживчі товари. З остаточною перемогою більшовиків страйки та бартер стали надбанням минулого. Переживши гуманітарну катастрофу 1919 р., промислові робітники чекали порятунку тільки від держави.

Селяни у 1917-1920 рр. існували достатньо автономно, за винятком обміну з міськими мешканцями, предметом якого були, з одного боку, харчові продукти, з іншого — товари широкого вжитку. Постачання міських базарів залежало тільки від політичного становища в конкретній місцевості. Ставлення селянства до влади переважно характеризувалося бажанням відгородитися від неї. Влада сприймалася як джерело небезпеки. Тільки наприкінці громадянської війни сільське населення, втомлене від анархії, постало на бік більшовиків.

За більшовиків, в умовах одержавлення всіх сторін суспільного життя, виникали все нові й нові управлінські установи. Переломний характер епохи відобразився в строкатості державного апарату, що призводило до зростання чисельності персоналу службовців і до зниження їхнього професійного рівня. Внаслідок цього відбувалася бюрократизація процесу управління. До цього автоматично призводило також переважне комплектування апарату з дотриманням принципу політичної ідентичності. Формування державних структур методом проб і помилок вело до дублювання і перетину їхніх функцій і повноважень. Іншим режимам теж була притаманна неефективність управління. Тут знаходилося джерело суперечностей між державою і суспільством, що

викликало опір міських жителів, частіше пасивний, на рівні саботажу розпоряджень влади.

В умовах кризи, що охопила Україну у 1917–1920 рр., посилилася децентралізація торгівлі. При наростанні економічної розрухи, доставляння до споживача мізерного обсягу виробленої продукції могли забезпечити тільки приватні торговці, з їхньою схильністю до ризику та ініціативністю. Слід зазначити, що криза яскраво продемонструвала таку властивість приватної торгівлі, як її природний характер для суспільства зі складною соціальною структурою. Відносини купівлі-продажу або натурального обміну відроджувалися та функціонували не тільки за наявності сприятливих умов, але і за їх відсутності. Не допомагали і прямі заборони, які люди швидко вчилися обходити. Для багатьох категорій населення торгівля стала єдиним доступним заняттям, останньою можливістю забезпечити задоволення мінімальних потреб.

Інтелігенція також була однією з найуразливіших частин суспільства і несла найбільші тяготи, жертви і негаразди при черговій зміні правлячої сили. Щодо влади вона розділялася на дві групи. Перша, прагнучи вижити за всяку ціну, йшла на службу до будь-якого режиму. Друга група вважала за краще зберегти самостійність, автономність, особистий простір від тотального контролю. Безперечно, були переконані прибічники тієї чи іншої влади.

Вагому роль у суспільній самоорганізації інтелігенції цього періоду зіграли будинкові комітети. В межах своєї компетенції і в рамках своїх можливостей вони забезпечували розподіл мізерних продуктів, стежили за санітарним станом своїх будинків і дворів, намагалися створювати охорону з мешканців і контролювали її функціонування. Певну допомогу у подоланні продовольчої та товарної кризи представникам інтелігентних професій надавали також кооперативи.

Під кінець громадянської війни системна криза в країні досягла такого ступеню гостроти, що інтелігенція також переживала не найкращі часи. Апатія, що охопила суспільство, торкнулася і її. Ті її представники, що не пішли з білими, мовчки підкорилися новій владі, сподіваючись віднині виключно на внутрішню еволюцію більшовиків.

Реалізація соціальної допомоги непрацездатним громадянам у період 1917–1920 рр. здійснювалася в традиційних формах. Нужденні громадяни або поміщалися до відповідних установ, або знаходилися під наглядом спеціальних опікунів. Опікунство, як різновид турботи про літніх людей, поступово зникало, оскільки почастишали відмови громадян від їхніх підопічних, однак мережа богаділень не тільки збереглася, але й розширилася. Якщо в період Директорії та денікінщини будинки престарілих були полишені на самих себе і виживали за рахунок колишніх запасів, то за гетьмана і рад влада намагалася допомагати соціально незахищеним категоріям, звичайно, у межах реальних можливостей. У 1919–1920 рр. приватні джерела фінансування богаділень були ліквідовані, але кошти соцзабезів, що акумулювалися в кредитних установах, частково зберігалися при змінах режиму й могли використовуватися за призначенням. З остаточним затвердженням радянської влади утримання будинків престарілих повністю перейшло у відання держави.

Розпуск більшості організацій, що піклувалися про дітей до 1917 р., змусив місцеві земства наприкінці 1917–на початку 1918 р. прийняти дитячі установи України в своє відання. У цей період дитячі будинки утримувалися, насамперед, за рахунок доходів від цінних паперів і добровільних пожертвувань. Земські управи виділяли кошти на патронаж сиріт. Не дивлячись на спроби зберегти систему опікування дітей, чисельність вихованців почала скорочуватися вже влітку 1918 р. Але якщо від патронажу відмовлялися лічені одиниці, то в окремих притулках кількість вихованців-втікачів складала до 40% колишнього складу. Керівники дитячих будинків були вимушені використовувати працю своїх вихованців. У 1919 р. ситуація погіршилася насамперед у результаті втрати колишніх джерел фінансування. Дитячі установи були поставлені на межу фізичного виживання. Характерно, що патронаж зберігався впродовж всієї громадянської війни, хоча за білогвардійців ця робота практично не оплачувалася. Після затвердження радянської влади турботу про дітей узяла на себе виключно держава. Не дивлячись на брак всього необхідного, до кінця 1920 р. продовольче та матеріальне забезпечення дитячих притулків набуло відносно налагодженого характеру.

ВИСНОВКИ

Не зважаючи на бурхливий інтерес академічного співтовариства до періоду національно-демократичної революції 1917–1920 рр. і на активізацію наукового осмислення історії повсякденності, комплексне вивчення повсякденного життя пересічних громадян того періоду ще не було предметом уваги дослідників. Таким чином, ця проблематика вимагає подальшого вивчення, зважаючи на її очевидну соціальну та наукову актуальність.

Українське суспільство переживало в 1917–1920 рр. системну трансформацію, яка призвела до структурної, культурної, поведінкової кризи. Проблеми, з якими зіткнулася країна, безпосередньо вплинули на повсякденне життя міського населення, яке залежало від стану економіки та від політичної стабільності.

Політична активність населення міст, викликана революційними подіями, вже до кінця 1917 р. нівелювалася економічними проблемами. Невиправдані очікування викликали недовіру до влади. Постійна боротьба за існування впродовж двох років позбавила громадян всякої політичної ангажованості. Вже з весни 1919 р. припинилися будь-які масові вуличні виступи – не тільки політичні, але й економічні. Їх замінили звичайні робітничі страйки на окремих підприємствах, виключно з матеріальним мотивуванням.

Одночасно громадська активність, що виявлялася у створенні безлічі різноманітних об'єднань громадян, зберігалася аж до завершення активного періоду громадянської війни. У відання таких об'єднань перейшло вирішення повсякденних проблем, що було не до снаги окремій людині. Це явище пояснювалося, з одного боку, необхідністю для суспільства брати на себе функції державного управління, з іншого – потребою громадян у захисті, що надавався різними колективами. Це були об'єднання за статевовіковою, професійною, етнічною, національною, територіальною ознакою. Наприклад, профспілки створювалися мало не в кожному цеху. Неодноразове проходження фронту, часта зміна влади, розвал економіки, різке зниження рівня життя більшості городян призвели до того, що наприкінці 1920 р. громадські організації переживали серйозну кризу.

В історіографії переважає така ознака повсякденності, як повторюваність одних і тих самих подій, котрі вимагають у відповідь дій, доведених до автоматизму. Особливістю повсякденного життя городян в умовах революції та громадянської війни стала повторюваність неповторного. Незмінним повторюваним явищем буденного життя у 1917–1920 рр. можна вважати лише самі людські потреби, що регулярно виникали та постійно існували. Способи ж їх задоволення в окремих випадках могли бути унікальними або несподіваними. Наприклад, постійні потреби у харчуванні та одязі могли бути задоволені десятком способів.

Криза поставила суспільство перед необхідністю жорсткого визначення пріоритетів у задоволенні потреб. Харчування населення залишалося стратегічно важливим упродовж усієї громадянської війни. Мешканці міст знаходили порятунок в отриманні мізерного пайка, заробітчанстві у сільській місцевості, в

обміні свого небагатого скарбу на хліб, у заняттях городництвом. Додатковою можливістю врятуватися від голодної смерті ставало громадське харчування. За більшовиків розвивалася мережа їдалень, які давали шанс вижити багатьом малозабезпеченим городянам. Характерною особливістю психології у цей час стало зниження порогу гидливості, коли голод заважав помічати огидні санітарні умови їдальні, низьку калорійність пропонованих страв, жахливий стан продуктів, що йшли на їх приготування. Характер одягу перестав бути визначником соціального статусу, нові речі у продаж не надходили, єдиним способом отримати обновку було придбання військової форми. Успішно функціонував ринок вторинного одягу.

Зі всіх соціальних груп міського населення найуразливішими у побутовому плані виявилися робітники великих промислових підприємств та інтелігенція, які досить швидко втратили колишні соціальні ознаки. Найвищий ступінь пристосованості продемонстрували дрібні підприємці. Спроби більшовиків знищити цей прошарок суспільства зустріли з його боку тривалу протидію в усіх можливих формах. Приватна ініціатива сприяла виживанню не тільки самих підприємців, але й тих, хто міг користуватися їхніми послугами. Більше можливостей для виживання надавали невеликі міста, насамперед, завдяки збереженим зв'язкам із селом та близькості до землі.

Збереження рівня цивілізації було тісним чином взаємопов'язане із завданням виживання соціуму в умовах хаосу. І за наявності в конкретній місцевості якої-небудь влади, і за її відсутності буденна взаємодія між людьми здійснювалася переважно у традиційних формах. Властивістю повсякденності в екстремальних умовах була соціальна інерція, що виявлялася у здатності суспільних структур та окремих індивідів зберігати звичні форми взаємодії у ситуації, що змінювалася, або повертатися до них після скасування заборон попередньої влади. Дія інерції у політичній сфері припинилася приблизно на рубежі 1919–1920 рр.

Інерція підкріплювалася соціальною автономією, тобто такою властивістю структур повсякденності, як їх дистанціювання від державних органів, а також можливість реалізовувати свої завдання незалежно від управлінських дій влади, або взагалі за їх відсутності. До таких структур, насамперед, належали комунальні служби міського господарства, медицина, транспорт, торгівля. Відносна незалежність соціальної інституції від політичної практики найяскравіше виявилася в освіті. Необхідність соціалізації підростаючого покоління, з одного боку, і властивий освітній сфері консерватизм, з іншого, сприяли її збереженню в умовах постійної зміни влади й навіть розширенню сфери освітніх послуг.

Навчальні заклади, як і лікувальні установи, створювалися та підтримувалися у роки революції та громадянської війни органами місцевого самоврядування, земськими та професійними організаціями, добродійними фундаціями, приватними особами. Щоправда, як ті, так і інші не могли повністю ізолюватися від політичної сфери, хоча всіляко підкреслювали свою аполітичність.

Особливістю функціонування суспільства як структури стала персоніфікація соціальних інституцій. Коли перестали існувати загальні норми, діяльність більшості сфер суспільного життя перейшла у відання окремих індивідів, які

через низку мотивів продовжували виконувати свої обов'язки. Коли пересічний громадянин втратив змогу якось вплинути на долю країни, він переніс увагу на справи свого навчального чи медичного закладу, крамниці, майстерні, будинку, двору. Працездатність конкретних установ почала залежати лише від активності та ініціативності особового складу співробітників.

В умовах відсутності державного регулювання економіки ринкові відносини набули класичного характеру договірних, що полягало, насамперед, у досягненні згоди сторін під час визначення еквівалента обміну або курсу діючих грошових одиниць. Ринок періоду громадянської війни чітко продемонстрував сутність грошей як суспільної угоди, тому що без якогось еквівалента, виключно за рахунок натурального обміну, торгівля існувати не могла. Природно, курс грошей визначав тільки продавець товару. Незалежно від політичних подій, місто і село, хай і різною мірою, потребували обміну харчових продуктів на промислові товари.

Ринок був індикатором стану суспільства. Він згортав свою діяльність за щонайменшої загрози і знову виникав за щонайменшої нагоди, як саме собою, без команди та стороннього втручання, виникає життя при настанні необхідних для цього умов. Соціальний склад торговців і покупців, кількість та асортимент товарів, грошові одиниці, що користувалися особливою популярністю на цей момент, навіть зовнішній вигляд відвідувачів торжища значно відрізнялися у різні роки революції й дозволяли з великою точністю діагностувати ситуацію у місті, регіоні, країні.

Приватна торгівля розвивалася в умовах не тільки збройного протистояння, але й при заборонній політиці центральної та місцевої влади. Вона виявилася абсолютно природним явищем, в основі якого лежав розвинутий суспільний розподіл праці. Без масового розповсюдження торгових операцій багато людей просто б не вижили. Недосконалість державного постачання компенсувалася приватною ініціативою. Заповзятливі громадяни знаходили іноді досить екзотичні способи подолання заборон. Що стосується продовольчого постачання робітників, то воно ставало самостійною справою кожного окремого підприємства та відповідної профспілки. Події 1917–1920 рр. продемонстрували здатність окремих представників суспільства негайно формувати пропозицію у відповідь на будь-який відновлений попит.

Припинилася дія колишніх правових норм. Попередні були скасовані, а нові ще не встигли укорінитися. Ця обставина вивела на поверхню безліч антигромадських проявів, одним із яких був соціальний расизм, тобто сприйняття представників іншої соціальної групи як істот нижчого порядку. Це могло виражатися в роздратуванні з приводу зовнішнього вигляду – дуже чистого і доглянутого, в одному випадку, і занадто занедбаного і неохайного – в іншому. Найсумніше, що подібне ставлення пов'язувалося у свідомості обивателів обох суспільних таборів із перспективою відплати, котра включала, як мінімум, трудову повинність, і як максимум – фізичну розправу. Суспільні настрої, викликані соціальним расизмом, перестали бути тільки ознакою маргінальних верств, стали частиною повсякденності більшості міського населення і стали психологічним забезпеченням громадянської війни.

Під впливом загальної кризи та заради власного порятунку представники привілейованих верств міського населення були вимушені звикати до способу життя міських низів. Насамперед, це продемонстрували зміни в характері харчування. Інтелігенція обмежувала споживання продовольства, в основному, продуктами рослинного походження. Одночасно, дрібні підприємці, що не втратили зв'язок із селом, ще довгий час могли собі дозволити продукти тваринного походження. Втім, таке становище зберігалось тільки до 1919 р., коли харчування всіх верств міського населення стало приблизно однаковим. Другою ознакою соціального реваншу можна вважати зміну зовнішнього вигляду вчорашніх «господарів життя». Вони максимально демократизували свій верхній одяг. Колишні пригноблені маси широко користувалися конфіскованими в заможних городян речами, а також одягом, придбаним у обмін на продукти. Таким чином, ситуація на міських вулицях нагадувала загальний карнавал, коли ніхто не носив власного одягу й люди масово наділи чуже, перетворившись на ряджених. До третього різновиду реваншу слід віднести втрату звичних зручних меблів та іншого домашнього начиння. Меблі перейшли у власність нових органів управління, заповнивши собою владні кабінети, згоріли у печах або пішли на облаштування шпиталів.

Свідома зміна зовнішнього вигляду як спосіб розчинитися в демократичному середовищі набула ознак справжньої соціальної мімікрії. Надмірне опрощення, відмова від звичок, що здавалися буржуазними – наприклад, догляд за зовнішністю, – були однією з технологій виживання. Неохайність колишніх інтелігентів, які намагалися злитися з натовпом пролетарів, стала ще однією ознакою «карнавалу». Видом мімікрії можна вважати показову зміну соціальної приналежності, до якої вдавалися не тільки колишні привілейовані прошарки, але й учорашні пролетарі. Стаючи радянськими службовцями, у просторіччі «комісарами», працівники фізичної праці категорично відмовлялися надавати послуги за своєю колишньою спеціальністю тим, хто потребував допомоги. Городяни з вищих прошарків, що не займалися спекуляцією, заробляли на хліб некваліфікованою працею, яка не вимагала особливої підготовки. До речі, досить довго існувала така сфера діяльності, як домашня прислуга. Інституція прислуги пережила всі режими, включно з двома більшовицькими, і припинила своє існування внаслідок зубожіння працедавців, а не внаслідок боротьби за загальну рівність.

Важливим індикатором психологічного стану міських обивателів була зміна їхнього ставлення до приходу нової влади. На першому етапі революції відступ однієї армії і прихід іншої нерідко супроводжувалися панічними настроями, коли спостерігалися швидкі переходи від депресії до ейфорії і назад. Причому полярні відчуття опановували різні соціальні верстви, залежно від того, чиї інтереси очікувано повинна була захищати, прийшовши, збройна сила. У 1920 р. паніка як стан масової свідомості зникла, міське населення напередодні зміни влади зберігало повний спокій. Натхнення й ентузіазм зникли з палітри суспільних настроїв у міському середовищі, їхнє місце зайняли внутрішній надлом і душевні травми.

Упродовж 1917–1920 рр. відбулися глибокі деформації світу, що оточував містян. Зникли звичні прикмети мирного часу. Міське середовище занепадало у напрямку від великого до малого. Злидні змусили відмовитися від безлічі корисних у побуті речей, що пішли в обмін на їжу. Більшовицькі реквізиції довершили справу. Позбувшись усіх зовнішніх ознак міської культури, люди втратили урбаністський стиль життя, перетворилися на шукачів шматка хліба та поліна дров, що означало втрату соціальної ідентичності.

Характеру первинної, життєво важливої потреби для населення українських міст набула необхідність отримати свіжу інформацію. Знання про перспективи чинної влади і вірогідне настання політичних змін створювало можливість планування конкретних дій, пов'язаних, по-перше, з вибором варіантів поведінки, направлених на забезпечення власної безпеки, і, по-друге, зі створенням хоча б мінімальних продовольчих запасів. Таким чином, від знання про найближче майбутнє залежав порятунок.

Крах колишньої системи цінностей супроводжувався формуванням нової етики та моралі. Люди, що мали якийсь соціальний капітал у вигляді корисних зв'язків, берегли його для себе, уникаючи використовувати його на прохання оточуючих. Людське життя девальвувалося, ставши зручним полем для соціальних експериментів. Абсолютизувалося насильство, воно було введене в культ усіма військово-політичними сторонами конфлікту. Цінність життя впала нижче за мінімальну межу, по суті, вбивство стало таким самим буденним явищем, як, скажімо, пограбування. Розширився перелік загроз для обивателя, ризик виявитися жертвою нападу зріс максимально.

Потреба у безпеці викликала до життя таке яскраве явище громадянської війни, як самоохорону. Створення самоохорони стало вагомим свідченням здатності суспільства і його окремих груп до самоорганізації. За всієї суперечливості оцінок ефективності самоохорони саме її об'єднання посіли значне місце в повсякденному житті городян і стали одним із чинників, які сприяли виживанню суспільства.

Одним із доказів інерційного характеру суспільного розвитку може слугувати розвиток сфери дозвілля міських мешканців. Ця сфера залишилася традиційною, за винятком спроб влади та громадськості наповнити окремі напрямки революційним або національним змістом. Автономність сфери дозвілля підтверджувалася, по-перше, переважною аполітичністю діячів мистецтва, які йшли на службу до будь-якої влади, і по-друге, функціонуванням культурних установ навіть в умовах перехідного періоду між різними владами. Характерним було прагнення окремих представників інтелігенції зберегти культурні звички. Це явище також було чинником, що сприяв виживанню. Спроби зберегти колишній спосіб життя були, по-перше, засобом психологічного захисту в умовах агресивного зовнішнього середовища, по-друге, способом збереження ідентичності, надання значення загалом малоістотним подіям.

Якщо спробувати класифікувати тодішнє суспільство за способом життєзабезпечення, то всіх міських мешканців можна розділити на три групи. Представники першої групи, найбільш, порівняно з іншими, щасливої, мали нагоду заробляти свій хліб, як і раніше, надаючи послуги за фахом. Друга група,

куди входили носії професій, що користувалися малим попитом або взагалі ним не користувалися в умовах революції та війни, опанувала нові спеціальності, прагнучи забезпечити себе та свої сім'ї, у тому числі займаючись некваліфікованою працею. До речі, до цієї групи належало багато представників старого офіцерства, хоча, здавалося б, їхні послуги за фахом могли стати в нагоді. Тут може йти мова про трагедію особистого вибору людини в умовах братовбивчого протистояння. Нарешті, третя група не намагалася самостійно вирішити свої проблеми і зверталася по допомогу до влади, у кращому разі стаючи на службу до цієї влади. За великим рахунком, основній масі обивателів влада була байдужа, вони мало цікавилися її політичним забарвленням. Влада сприймалася або як джерело існування, або як джерело перешкод у звичній діяльності. Владу як джерело захисту, як носія правозастосовної функції пересічні громадяни сприйняли лише наприкінці революційних подій.

Системна криза визначила характер праці представників усіх прошарків суспільства. Загальним наслідком хаосу стало значне звуження сфери їхньої професійної діяльності. Змінився характер матеріальної винагороди. Втратили силу звичні економічні стимули праці, що повернулася до найпримітивніших форм. Голод, розруха, нескінченна війна довели населення міст до порогу, за яким був повний розпад соціуму та масова загибель. Процеси, що відбувалися у повсякденному житті населення українських міст, зосередили до кінця громадянської війни його увагу виключно на харчуванні та безпеці. Йшлося про гарантоване продовольче постачання у вигляді мізерного, але стабільного пайка і про наведення ладу на міських вулицях шляхом насильства і терору. І те, й інше могли надати тільки більшовики, що і стало однією з причин їхньої перемоги.

Межу стійкості суспільства було перейдено взимку 1919–1920 рр., коли вичерпалися всі соціальні резерви. У цей час завершилася атомізація суспільства, відбулося остаточне нівелювання соціальних розбіжностей у споживанні, зовнішньому вигляді, стилі життя. Головною метою кожного індивіда стало фізичне виживання. Після цього відновлення колишніх соціальних відносин стало неможливим, по-перше, тому що більшість носіїв цих відносин пішла з життя або опинилася у внутрішній та зовнішній еміграції, і по-друге, тому що в результаті голоду було підірвано волю людей до опору. Таким чином, були ліквідовані всі перешкоди до встановлення більшовицької диктатури в містах. Міста виявилися беззахисними перед будь-якими соціальними експериментами. Нова економічна політика реалізовувалася централізованим шляхом, і її припинення не викликало організованих масових протестів. Голодомор у міському середовищі припав саме на період громадянської війни й уразив усі соціальні верстви, включно з робітниками. Село під час війни не бідувало, пережило її достатньо щасливо, і тому з метою нейтралізації селянства більшовикам знадобився другий голодомор, цього разу штучно організований від початку до кінця.

Люди звикли до жорстокості, звикли до страху перед державною машиною. Одночасно виявилася дуже зручною можливість перекласти на плечі держави не тільки турботу про власну безпеку, але й вирішення безлічі інших проблем, включно з побутовими. Одержавлення всіх сторін життя придушило паростки громадянського суспільства в Україні. Коли все почало йти від держави, вона ж

отримала можливість це все відібрати, не побоюючись відкритої незадоволеності. Громадянська війна перетворила її уцілілих громадян на утриманців, позбавивши їх відчуття свободи та відповідальності. Одержавлення всіх сторін життя стало одним із наслідків багаторічного громадянського протистояння і визначило долю країни на десятиліття вперед. Тільки зараз наше суспільство з величезними зусиллями позбувається психологічної спадщини громадянської війни.

Проведене дослідження та отримані результати дозволили сформулювати *практичні рекомендації*.

Історичний досвід українського народу ставить перед ним завдання інтенсивного формування інститутів громадянського суспільства. Вони повинні, по-перше, надати людям можливість максимального скорочення залежності від державної влади, і по-друге, забезпечити громадський контроль над владними структурами.

Найважливішою метою суспільства є формування прошарку заможних громадян, які самостійно забезпечують власну зайнятість і матеріальний добробут, відповідально ставляться до законів і виступають головним чинником соціальної злагоди та політичної стабільності.

БІБЛІОГРАФІЯ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ.

Ф. Р-1. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (м. Харків). Оп. 1. 1917-1920 рр.

1. Спр. 14. Постанови Всеукраїнського революційного комітету (Всеукрревком) з питань організації роботи центральних державних установ, про заходи по боротьбі з бандитизмом, за створення боєздатної Червоної Армії. Декрети й проекти декретів ради народних комісарів УРСР з питань організації роботи наркоматів земельних справ, охорони здоров'я, соцзабезпечення та інших. Положення ВУЦВК про Центральну комісію по виборах до рад при Президії ВУЦВК та інструкція ВУЦВК про порядок виборів до волосних і сільських рад. 1920 р. – 275 арк.
2. Спр. 15. Декрети та постанови Раднаркому УРСР про утворення наркомату радянської пропаганди, про єдину трудову школу та організацію інших установ та організацій. Протоколи засідань Раднаркому УРСР. Копії. 1919 г. – 259 арк.
3. Спр. 17. Протоколи засідань губернських та повітових ревкомів та виконкомів та їх доповіді про політичний стан на місцях. 1919 р. – 107 арк.
4. Спр. 20. Листування з наркоматами і іншими установами про скорочення штатів та відпуск кредитів. Заяви та скарги трудящих. 1919 р. – 64 арк.
5. Спр. 47. Декрети та постанови Раднаркому УРСР та інші матеріали з питань організації роботи органів соціального забезпечення. 1920 г. – 60 арк.
6. Спр. 60. Листування з Радою оборони, Раднаркомом РРФСР, наркоматами УРСР і губвиконкомаами про виплату зарплати, постачання продовольством і речами першої необхідності населення Донецького басейну. Березень – серпень 1919 р. – 188 арк.

Ф. Р-2. Рада народних комісарів УРСР (Раднарком УРСР), м. Київ. Оп. 1. 1918-1920 рр.

7. Спр. 258. Інформації відділу газетних вирізок при Бюро Друку України по огляду центральної радянської преси (московської та київської) про стан на фронтах, події в країні та за кордоном. 31 березня – 23 липня 1919 р. - 126 арк.
8. Спр. 260. Інформаційні листи Бюро Друку відділу внутрішніх справ при виконавчому комітеті Харківської губернської ради робітничих і селянських депутатів. №№ 3, 5, 6, 8 за 1919 р. – 13 арк.
9. Спр. 261. Машинописні статті про економічну і соціальну політику на Україні. 1919 р. – 112 арк.
10. Спр. 343. Особисте листування окремих осіб, яке знаходилось у кур'єра іспанського консульства Цибенко В.І. Березень – липень 1919 р. - 59 арк.
11. Спр. 370. Доповідь інженера Тахтамишева про стан Південних, Північно-Донецьких та Єкатерининських залізниць, металургійних заводів і кам'яновугільних рудників Донбасу. 17 червня 1919 р. - 6 арк.

12. Спр. 371. Матеріали про діяльність Народного комісаріату продовольства УРСР (протоколи, резолюції з'їздів, доповіді, доповідні записки, листування). 7 грудня 1918 р. – листопад 1919 р. – 108 арк.

13. Спр. 429. Листування з Всеукраїнським театральним комітетом про дозвіл функціонування театрів, встановлення репертуару і про важкий матеріальний стан працівників театру. 11 квітня – 6 червня 1919 р. – 6 арк.

14. Спр. 433а. Листування культурно-просвітницького відділу Центрального агітаційно-просвітницького управління Тимчасового робочо-селянського уряду України з комендантом Харкова, з відділом народної освіти Харківського міськвиконкому про проведення культурних заходів. Січень-лютий 1919 р. – на 119 арк.

Ф. 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР.

Оп. 1. Канцелярія. 1919-1923 рр.

15. Спр. 17. Відомості, доповіді, бюлетені про політичне становище у губерніях України. Січень – травень 1919 р. - 84 арк.

Ф. Р - 34. Вища рада народного господарства УРСР (ВРНГ УРСР), м. Харків

Оп. 1. Президія Управління справами. 1918-1919 рр.

16. Спр. 44. Ринкові ціни на всі продукти харчування міста Чернігова на 3 серпня 1919 року.

Ф. Р-342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР.

Оп. 1. Управління справами. 1919-1923 рр.

17. Спр. 39. Постанова Всеукрревкому про здачу приватними особами медичних інструментів і медикаментів та листування про поліпшення житлових умов медпрацівників. 3-20 лютого 1920 р. - 39 арк.

Ф. 348. Народний Комісаріат соціального забезпечення УРСР.

Оп. 1. Пенсійний відділ. Відділ охорони дитинства. 1919-1925 рр.

18. Спр. 37. Документи про позбавлення осіб духовного звання права на одержання пенсії з казни (розпорядження, протокол, список, посвідки, листування). 23 червня – 11 липня 1919 р. - 18 арк.

19. Спр. 38. Документи про призначення пенсії інваліду війни, генерал-майору В.С. Заболотному, родинам героя російсько-японської війни генерала Р. Кондратенка, композитора Скрябіна, артиста М.М. Фігнера (декрет, довідки, пояснювальні записки, заяви, висновки, листування). 18 квітня – 16 серпня 1919 р. - 40 арк.

20. Спр. 75. Документи про організацію всеукраїнського дитячого свята, передачу установ та організацій по наданню допомоги і захисту дітей у підпорядкування Товариства Червоного Хреста (обіжник, угода, список, листування). 25 квітня – 6 серпня 1919 р. - 53 арк.

Ф. 1118. Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави.

Оп. 1. 1918-1919 рр.

21. Спр. 3. Загальні справи. Листування зі спілкою робочих споживчих кооперативів Катеринослава про товарообмін. 24.05.-28.12.18. – 181 арк.

22. Спр. 10. Посвідчення, видані окремим громадянам про право вивозу товарів за кордон. 18.07. – 14.11.18. – 225 арк.

23. Спр. 25. Листування з приватними особами та акційними товариствами. 25.05. – 8.12.1918. – 79 арк.

24. Спр. 167. Листування з приватними особами про реквізицію дров. 23.01.-8.03.1919. – 20 арк.

Ф. 1216. Міністерство Внутрішніх Справ Української Держави.

Оп. 1. 1918-1919 рр.

25. Спр. 1. Доповіді державної варти про внутрішнє положення на Україні. 21.07. – 13.11. 1918 г. – 52 арк.

26. Спр. 2. Відомості про настрої населення України, що надійшли до інформаційного відділу Департаменту державної варти. 23.07. – 11.12. 1918. – 134 л.

27. Спр. 30. Листування про незаконні дії власника «Малого театру» В.І. Пашенка. 10.09. – 12.11. 1918. – 44 арк.

28. Спр. 33. Листування про надання дозволів на право торгівлі та купівлі товарів. 17.10. – 12.12.1918. – 19 арк.

Ф. 1822. Рада Народних Комісарів Донецько-Криворізької Республіки, м. Харків.

Оп. 1. 1917-1918 рр.

29. Спр. 3. Про організацію бойових дружин для охорони населення та Червоної Армії. Листування зі штабом комісара з боротьби з контрреволюцією. Про пограбування та розбійні напади у м. Чугуєві та його околицях. Списки комісарів Чугуївської ради. 18 лютого – 27 березня 1918 р. - 114 арк.

Ф. 2605. Українська республіканська рада професійних спілок, м. Київ.

Оп. 1. 1919-1925 рр.

30. Спр. 1. Постанови Раднаркому та Наркомпроду СРСР про залучення робітничих організацій до заготівлі хліба, картоплі та інших продуктів. Протоколи засідань тарифної колегії ВЦРПС і відомості про профорганізації Північного Кавказу. 3 серпня 1918 – 29 грудня 1919 р. - 95 арк.

31. Спр. 111. Протоколи нарад при відділі постачання Південбюро ВЦРПС з питань постачання робітників продовольством і паливом; накази Наркомпроду УРСР і листування з відділом нормування ВЦРПС. 23 липня – 1 грудня 1920 р. - 12 арк.

Ф. 4342. Рада Народних Комісарів м. Одеси та Одеської області та її народні комісаріати (Об'єднаний фонд)

Оп. 1. 1918 р.

Народний комісаріат торгівлі, промисловості і демобілізації м. Одеси.

32. Спр. 22. Листування з Центральною Радою фабрично-заводських комітетів та заводськими комітетами про витрати та тарифи електроенергії, про реквізиції матеріалів на складах. 21 лютого – 7 березня 1918 р. - 15 арк.

Народний комісаріат охорони здоров'я Румунського фронту і Одеської області.

33. Спр. 35. Листування з медично-санітарним відділом Земської спілки, комітетом команди штабу Транспортної флотилії Чорного моря, завідувачем румунським аптечним складом про відкриття аптеки, про надання медикаментів. 20 лютого – 1 березня 1918 р. - 10 арк.

34. Спр. 39. Доповідь, записки про ревізії санітарного стану лікарні, шпиталю , санітарних загонів. 28 лютого – 6 березня 1918 р. - 6 арк.

35. Спр. 41. Доповіді, відомості та листування з товариством власників та орендарів водолікувальних установ, морських ванн та лазень, та організаціями м. Одеси про роботу лазень та водолікувальних установ. 25 лютого – 9 березня 1918 р. - 34 арк.

Комісаріат народної освіти м. Одеси і Одеської області

36. Спр. 57. Листування з попечителем Одеського учбового округу, товариствами та навчальними закладами про початок та припинення занять, скарга на репресивні заходи педагогів проти учнів, заяви про прийняття на роботу , про затвердження на посаді вчительки, про відпуск палива для навчальних закладів, прохання про відкриття кінематографу. 29 січня – 3 березня 1918 р. - 21 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 20. 1918-1941 рр.

37. Спр. 114. Огляди бюро друку при Раді Народних Комісарів Української РСР місцевої періодичної преси про міжнародні події, політичне та економічне становище в РРФСР та на Україні, бойові дії на фронтах, боротьбу з бандитизмом та ін. питання. 15 квітня – 21 червня 1919 р. - 222 арк.

38. Спр. 128. Доповідь про політичне та економічне становище Української Народної республіки (УНР), склад, озброєння та дії її армії, повстанський рух на Україні. 11 січня 1919 р. - 17 арк.

39. Спр. 181. Заяви, листи партійних працівників, окремих комуністів, громадян до ЦК КП(б)У, на ім'я секретарів ЦК про надання роботи, переміщення по службі, командировання до інших організацій, мобілізацію до Червоної Армії, направлення на навчання та ін. питання особистого характеру. 1 серпня – 27 грудня 1920 г. - 149 арк.

40. Спр. 302. Положення про Наркомат соціального забезпечення УРСР та його місцеві органи, циркуляри і розпорядження Наркомсоцзабезу УРСР, протоколи засідань центральних комісій по проведенню «Тижня сім'ї червоноармійця» та «Тижня чистоти». Виписки з протоколів засідань ВУЦВК, листи та ін. документи про надання допомоги сім'ям загиблих революціонерів, потерпілим від погромів. Протоколи засідання Вищої земельно-житлової комісії. 12 січня – 13 грудня 1920 р. - 95 арк.

41. Спр. 353. Ухвали, циркуляри, тези, інструкції ВУЦВК, РНК УРСР, наркоматів УРСР про створення Ради захисту дітей, комітету допомоги хворим та пораненим червоноармійцям, організацію «Тижня захисту дітей», «Тижня сім'ї червоноармійця», прийом дітей до дитячих будинків, комісії з охорони материнства та дитинства та ін. питання. Протоколи засідань, звіти Центральної Ради захисту дітей при РНК УРСР, міжвідомчої наради по проведенню «Тижня сім'ї червоноармійця», протоколи Харківської губерньської Ради захисту дітей. 16 квітня – 26 грудня 1920 р. - 88 арк.

Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У.

Оп. 1. 1917-1938 рр.

42. Спр. 21. Щоденник інспектора чернігівських в'язниць. 1917-1918 рр. - 112 арк.

43. Спр. 50. Передрук матеріалів про боротьбу за відновлення економіки, за зміцнення органів радянської влади на Україні і про мобілізацію до Червоної армії. Січень 1918 – серпень 1919 р. - 366 арк.

44. Спр. 51. Передрук матеріалів про заходи радянської влади щодо боротьби за продовольство, про створення сільськогосподарських комун, про боротьбу з бандитизмом та інші питання. Квітень 1918 – червень 1919 р. – 173 арк.

45. Спр. 52. Передрук матеріалів про економічне становище України і заходи українського Радянського уряду з боротьби зі всіма ворогами соціалістичної революції. Листопад 1918 р. – червень 1919 р. - 223 арк.

46. Спр. 53. Передрук матеріалів про становище промисловості, сільського господарства та фінансів України. Документи гетьманської охоранки про більшовиків. 1918 р. - 308 арк.

47. Спр. 61. Передрук протоколів та інших документів про діяльність профспілкових організацій України, матеріали про політику австро-німецьких окупантів та боротьбу трудящих за радянську владу. Березень – грудень 1918 р. – 472 арк.

48. Спр. 83. Передрук матеріалів про економічну політику гетьманського уряду та австро-німецьких окупантів на Україні, про страйки залізничників та трудящих промислових міст. Липень 1918 р. – 286 арк.

49. Спр. 158. Передрук матеріалів з історії громадянської війни на Україні. Березень – листопад 1918 р. – 405 арк.

50. Спр. 276. Бібліографія з історії 1919 р. - 264 арк.

51. Спр. 323. Вирізки та передрук з різних білогвардійських газет під час перебування Врангеля у Криму, про військові дії та становище у Криму. 1920 р. – 253 арк.

Ф. 17. Комісія з історії Комуністичної партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У.

Оп. 1. 1902-1939 рр.

52. Спр. 32. Копії листування окремих осіб про внутрішнє становище України . 1918 р. - 9 арк.

Ф. 57. Колекція документів з історії комуністичної партії України.

Оп. 2. Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні. 1917-1920 рр.

53. Спр. 257. Російський переклад з німецького випикувань з книги Ганса Тіптура «Війна на Україні. Записки німецького офіцера». Есенське видавництво, 1938 (враження автора книги про Україну у період австро-німецької окупації у 1918 році). - 12 арк.

54. Спр. 411. Копія протоколу засідання Оргбюро ЦК КП(б)У. Копії протоколів повноважної комісії по Донецькому басейну. Копії телеграм, записів розмов по прямому дроту, з організаційно-партійних питань, політичного та економічного становища у Донецькій губернії. 13 січня – 21 листопада 1920 р. -

17 арк.

55. Спр. 444. Копія ухвали української трудової армії про утворення Донецької губернії. Копії ухвал, положень, наказів, записів розмов по прямому дроту, докладів, рапортів, відомостей, телеграм уповноважених політичного відділу мілітаризованої промисловості та трудових військ Донбасу про стан роботи промисловості, політичне, економічне, військове становище окремих районів Донбасу та республіки. 15 березня – 10 грудня 1920 р. - 79 арк.

Державний архів Російської Федерації

Ф. Р-439. Особлива Народа при головнокомандувачеві Збройними Силами Півдня Росії.

Оп. 1. Серпень 1918-грудень 1919 р.

56. Спр. 28. Матеріали до журналу Особливої Народи при Головнокомандувачеві ЗСПР від 8 листопада 1919 р. - 209 арк.

57. Спр. 29. Матеріали до журналу Особливої Народи при Головнокомандувачеві ЗСПР від 22 листопада 1919 р. - 211 арк.

58. Спр. 32. Управління внутрішніх справ. Тимчасові правила про громадське управління міст. - 144 арк.

59. Спр. 43а. Журнал Особливої Народи. – 108 арк.

60. Спр. 52. Протокол засідання комісії з місцевого самоврядування при Особливій Народі від 21 січня 1919 р. - 12 арк.

61. Спр. 96. Пояснювальна записка до проекту ухвали Ради міністрів про затвердження положення про реквізиції всякого роду засобів, необхідних для задоволення потреб армії та обслуговуючого її транспорту, а також предметів споживання, фабрично-заводського обладнання та різної сировини. 1919 р. - 40 арк.

62. Спр. 98. Тимчасові положення головнокомандувача ЗСПР про уповноважених державного контролю, про профспілки робочих, про приватні залізниці. Жовтень – листопад 1919 р. - 22 арк.

63. Спр. 100. Доповідь про затвердження Тимчасового положення про вибори волосних дільничних земських голосних та Тимчасового положення про склад губернських і повітових земських зборів і про вибори губернських і повітових земських голосних. Грудень 1919 р. - 35 арк.

64. Спр. 107. Протокол засідання комісії з робочого законодавства Особливої Народи від 3 червня 1919 р. - 8 арк.

65. Спр. 108. Управління справами Особливої Народи Головнокомандувача Добровольчою Армією. Оперативні відомості про дії Добровольчої армії. – 56 арк.

66. Спр. 109. Офіційне повідомлення «Наші цілі, за що ми боремося». 2 серпня 1919 р. – 2 арк.

67. Спр. 118. Положення про порядок реквізицій у місцевого населення розпорядженням військових начальників. 1919 р. – 2 арк.

Ф. Р-440. Відділ пропаганди Особливої Народи при головнокомандувачеві Збройними Силами Півдня Росії.

Оп. 1. 1918-1919 рр.

68. Спр. 15. Доповідна записка. 2 січня 1919 р. – 10 арк.

69. Спр. 34. Політичні відомості відділу пропаганди Особливої Наради про економічний і політичний стан України. Березень – вересень 1919 р. - 112 арк.

70. Спр. 34а. Політичні відомості відділу пропаганди. Травень 1919 р. - 121 арк.

71. Спр. 52. Відділ пропаганди Особливої наради при головнокомандувачеві ЗСПР. – 26 арк.

72. Спр. 55. Вісті та телеграфні бюлетені білогвардійського Освагу, огляди іноземної та іногородньої преси за червень-липень 1919 р. – 98 арк.

73. Спр. 110. Повідомлення одеського відділення «Азбуки» від 20 травня (н. ст.) 1919 р. - 12 арк.

Ф. Р-446. Політична канцелярія Особливої Наради при головнокомандувачеві Збройними Силами Півдня Росії.

Оп. 1. 1918-1920 рр.

74. Спр. 8. Оперативні донесення. - 26 арк.

75. Спр. 14. Еволюція державної влади на Україні (нариси про обстановку). – 38 арк.

76. Спр. 18. Доповідь про відрядження до Києва і на Волинь у червні-липні 1918 р. – 14 арк.

Ф. 5881. Колекція окремих документів і мемуарів емігрантів.

Оп. 1. 1864-1943 рр.

77. Спр. 158. «У Криму після Врангеля». Спогади. Автор не встановлений. Рукопис. – 175 арк.

78. Спр. 171. Як у нас вмирали (з розповідей обивательки). Спогади. Автор не встановлений. Рукопис. – 38 арк.

79. Спр. 262. Спогади Катерини Воронцової-Вельямінової про евакуацію з Одеси. 1920 р. – 14 арк.

80. Спр. 443. «Чотири місяці у кріслі міністра гетьманського уряду». 1918 р. (записки колишнього міністра В. Рейнбота). – 122 арк.

81. Спр. 704. «У зморшках революції». Спогади білобандита, білоемігранта Г. Белого (він же Григорьев та Фурс) про його контрреволюційну діяльність в Одесі та у загоні Червоної армії. Рукопис, написаний у болгарській в'язниці у 1928 р. – 70 арк.

Оп. 2. 1889-1944 рр.

82. Спр. 232. Ауербах В.А. «В Україні». Спогади про становище України у період гетьманщини (1918 р.). Машинопис та рукопис. – 98 арк.

83. Спр. 296. Нарис А. Владимірова «Із спогадів отамана повстанського загону на Україні» (про громадянську війну на Україні). Рукопис. 1927 р. – 46 арк.

84. Спр. 315. Спогади генерала Гребенщикова С.Я. «Записки старости на Україні в 1918 році. Сто дев'яносто два дні» (про роботу автора старостою Сумського повіту). Рукопис. – 580 арк.

85. Спр. 333. Єлізаров М.М. У тилу Добровольчої армії. Спогади. 1919-1920 рр. – 355 арк.

86. Спр. 363. Іванов В.Г. Рейс по революційній Україні (листопад-грудень 1918 р.). Спогади. Рукопис. – 38 арк.

87. Спр. 435. Куксін П.П. (штабс-капітан). Узяття Одеси 5 квітня 1919 р. військами отамана Григорьєва. Спогади. Рукопис. 1921 р. – 27 арк.
88. Спр. 525. Набоков В.Д. Крим у 1918-1919 рр. Спомини. Рукопис. – 30 арк.
89. Спр. 535. Ненюков Д.В. «Громадянська війна. Добровольча армія». – 169 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії

Ф. 71. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Оп. 34. Сектор історії громадянської війни. Підготовчі матеріали до видання «Історії громадянської війни». 1917-1922 рр.

90. Спр. 102а. Матеріали з газети «Одеський листок» про встановлення та зміцнення радянської влади у Одеській області. Січень – березень 1918 р. – 220 арк.

91. Спр. 1282. Нарис про підпільну роботу Полтавського губпарткому. Липень-грудень 1919 р. – 24 арк.

92. Спр. 1283. Документи про роботу більшовицького підпілля Катеринославу. Червень-грудень 1919 р. - 15 арк.

93. Спр. 1285. Спогади та документи про роботу більшовицького підпілля та партизанський рух на Україні. 1919-1920 рр. – 85 арк.

Оп. 35. Сектор історії громадянської війни. Підготовчі матеріали до видання «Історії громадянської війни». 1917-1959 рр.

94. Спр. 62. О. Соболев. 1919 рік на Україні. – 243 арк.

95. Спр. 199. Н. Лукомська. Донбас у 1919 р. – 194 арк.

96. Спр. 207. М. Рєзвий. Тил денікінської армії. - 23 арк.

97. Спр. 428. Господарювання німецьких окупантів на Україні, страйк друкарських робітників у Харкові, стан кам'яновугільної промисловості у Донецькому басейні, відомості про безробіття в окупованих районах. – 442 арк.

98. Спр. 430. Організовані виступи робітників, положення профспілок на Україні, стан металургійної промисловості, відомості про настрої населення України. Липень 1918 р. – 617 арк.

99. Спр. 436. Наказ Всеукраїнського Центрального ВРК про переформування повстанських загонів. Наступ заводчиків і фабрикантів у Донбасі. Страйки робітників у Юзівці, Мелітополі та інших місцях. Відомості про реквізицію німцями продуктів. Вересень 1918 р. – 297 арк.

100. Спр. 450. Профрух на Україні. Січень – грудень 1918 р. – 233 арк.

101. Спр. 493. Архівний та газетний матеріал, що відноситься до історії української Директорії. 1918 р. – 414 арк.

102. Спр. 508. Спогади, документи і газетний матеріал про повстанський рух, про настрої населення України, про бунт серед австрійців. 1918-1919 рр. – 321 арк.

Російський державний військовий архів

Ф. 39540. Штаб головнокомандувача Російською армією.**Оп. 1. 1917-1920 рр.**

103. Спр. 75. Листування білогвардійських каральних органів з судово-слідчих питань. Травень – грудень 1919 р. – 461 арк.

104. Спр. 85. Справа Льовковець. Харківська жіноча гімназія Льовковець. Червень-вересень 1919 р. - 27 арк.

105. Спр. 158. Відомості інформаційного відділення (пізніше – відділу пропаганди) Особливої наради. 1919 – 1920 р. - 225 арк.

Ф. 39667. Управління начальника постачання штабу військ Київської області.**Оп.1. 1919-1920 рр.**

106. Спр. 19. Доповідь начальнику інженерної частини Київської області від начальника відділення постачання від 30 грудня 1919 р. – 64 арк.

Ф. 40236. Особиста канцелярія військового губернатора м. Одеси.**Оп. 1. 1918-1919 рр.**

107. Спр. 6с. Політичні відомості. – 46 арк.

108. Спр. 13. Щоденник ад'ютанта генерала Грішина-Алмазова. 11.11. 1918 – 4.05. 1919. - 38 арк.

Ф. 40238. Особливе відділення відділу Генерального штабу Військового управління при головнокомандувачі Збройних Сил Півдня Росії.**Оп. 1. 1918-1920 рр.**

109. Спр. 3с. Київ. Гетьман. «Київська азбука». 1918 р. – 61 арк.

110. Спр. 24. Добровольча армія у Маріуполі та повіті з листопада 1918 р. по березень 1919 р. - 62 арк.

111. Спр. 37. Політичні відомості № 255 відділу пропаганди Особливої наради. 1919 р. – 12 арк.

112. Спр. 39. Донесення полковника Ткачова з Харкова до Таганрогу. Квітень 1919 р. – 36 арк.

113. Спр. 48. Рапорт мічмана Вавілова з Катеринославського бюро Добрармії від 24 жовтня 1918 р. – 90 арк.

Оп. 2. 1918-1920 рр.

114. Спр. 5. Агентурні відомості білогвардійських агентів про становище на Україні. Жовтень-грудень 1918 р. - 56 арк.

115. Спр. 31. Огляд одеської преси, складений генерал-квартирмейстером штабу командувача білогвардійськими військами Південно-Західного краю за період з 2 по 7 лютого 1919 р. – 8 арк.

116. Спр. 34. Донесення агентів розвідувального бюро «Азбука» про військово-політичне становище на Україні. Квітень 1918 р.– 29 арк.

Державний архів Дніпропетровської області**Ф. Р-158. Катеринославський губернський виконавчий комітет Ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів.****Оп. 1. 1917-1925 рр.**

117. Спр. 1. Ухвали та протоколи губвиконкому про заходи щодо зміцнення трудової дисципліни. 2.12.1917 – 3.04.1918 р. – 106 арк.

118. Спр. 9а. Листування про реєстрацію колишніх юристів, офіцерів, жандармів, духівництва та інших осіб. 28.04. – 14.09.1920 р. – 90 арк.

Ф. Р-4367. Нікопольський міський військово-революційний комітет.

Оп. 1. 1919 р.

119. Спр. 4. Протоколи засідань військревкому. 3.02. – 22.02. 1919 р. – 25 арк.

120. Спр. 6. Протоколи зборів членів Нікопольської дружини та листування про охорону міста. 5.02. – 11.02. 1919 р. – 18 арк.

121. Спр. 9. Листування про поліпшення побуту трудящих, про врегулювання трудових конфліктів. 5.02. – 23.02. 1919 р. – 144 арк.

122. Спр. 11. Листування з штабом Кримської стрілецької дивізії (11.07.-4.08. 19). – 52 арк.

123. Спр. 27. Доповіді та доповідні записки відділів ревкому та листування з ними (економічний відділ РНГ – ВРК). 1919 р. – 86 арк.

124. Спр. 28. Протокол об'єднаного засідання виконкому та партійного комітету про відкриття нового ВРК. 3.03. – 23.07. 1919 р. - 143 арк.

125. Спр. 38. Листування з відділом народної освіти про його перетворення, про підвищення зарплати акторам. 18.07. – 4.08. 1919 р. – 22 арк.

126. Спр. 39. Листування про постачання лікарень, лазаретів продовольством та медикаментами. 1919 р. – 44 арк.

127. Спр. 40. Відділ охорони здоров'я. Листування про реквізицію у приватних складах для потреб знов сформованих госпіталів та військових підрозділів. 14-22.07.1919 р. – 12 арк.

128. Спр. 48. Відділ соціального забезпечення. Листування про організацію комітету допомоги полоненим та біженцям, про видачу допомоги сім'ям військовослужбовців Червоної Армії. 1919 р. - 22 арк.

129. Спр. 49. Розпорядження та листування з відділом соціального забезпечення про надання допомоги особам, потерпілим від контрреволюції, про устрій пекарень для найбільшого населення. 24.06. – 3.08.1919 р. - 29 арк.

130. Спр. 57. Листування про побут полонених та біженців, та залучення їх до роботи, про банк та фінансування ревкому, з'ясування збитків від повстання та реквізиції. 20.06. – 4.08.1919 р. - 150 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. Р-870. Чистяківський виконавчий комітет районної ради народних депутатів.

Оп. 1. 1920-1929 рр.

131. Спр. 2. Ухвали, положення, накази, інструкції Чистяковського районного виконкому.

Ф. Р-1156. Бахмутський повітовий військово-революційний комітет.

Оп. 1. 1919-1920 рр.

132. Спр. 27. Наказ № 4 економічного відділу при Бахмутському повітовому ВРК про доставку відомостей власниками промислових підприємств. 3.01.20. - 4 арк.

133. Спр. 37. Доповіді про роботу відділу комунального господарства. 1920 р. – 606 арк.

134. Спр. 73. Списки, посвідчення та заяви громадян, потерпілих від реквізиції. 1920 р. – 134 арк.

135. Спр. 80 Акти обліку та опису товарів, що знаходяться на складах торговельно-промислової контори Д.П. Каплана у місті Бахмуті. 31.01. – 07.10. 1920 р. - 172 арк.

Ф. Р-1178. Артемівська районна комісія зі справ колишніх червоногвардійців та червоних партизанів.

Оп. 1. 1928-1935 рр.

136. Спр. 2. Витяги з протоколів засідань Артемівської районної комісії з розглядання заяв колишніх червоних партизанів. 1928-1931 рр. – 116 арк.

137. Спр. 7. Витяги з протоколів засідань Артемівської районної комісії з розглядання заяв колишніх червоних партизанів. 1928-1931 рр. – 130 арк.

138. Спр. 8. Витяги з протоколів засідань Артемівської районної комісії з розглядання заяв колишніх червоних партизанів. 1928-1931 рр. – 111 арк.

139. Спр. 10. Витяги з протоколів засідань Артемівської районної комісії з розглядання заяв колишніх червоних партизанів. 1928-1931 рр. – 96 арк.

140. Спр. 13. Постанови президії. – 110 арк.

141. Спр. 49. Автобіографії, довідки, заяви. – 162 арк.

142. Спр. 50. Довідки, автобіографії, заяви. – 103 арк.

Ф. Р-1489. Виконавчий комітет Слов'янської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1. 1920-1923 рр.

143. Спр. 10. Постанови, інструкції, циркуляри ВУЦВК, доповіді та листування з Донецьким відділом ГПУ.

Ф. Р-1527. Бахмутський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1. 1920-1923 рр.

144. Спр. 2. Постанови Бахмутського повітового виконавчого комітету Ради робочих та селянських депутатів. 1920 р. – 68 арк.

145. Спр. 3. Постанови Донецького губерньського виконкому (Бахмут). 1920 р. – 72 арк.

146. Спр. 4. Устав Першої Бахмутської інтернаціональної дружини скаутів. Квітень – червень 1920 р. – 8 арк.

Оп. 2. 1920-1923 рр.

147. Спр. 7. Доповіді, протоколи засідань колегії Бахмутського Політбюро. 1920 р. – 184 л.

148. Спр. 15. Матеріали комісії по вилученню коштовностей у населення (акти, заяви, списки, листування). 1920 р. – 410 арк.

Ф. Р-2511. Зачатіївське сільське правління.

Оп. 1. 1918-1919 рр.

149. Спр. 1. Ухвали засідань Маріупольського повітового виконкому про передачу землі народу. 01-11.1918. – 18 арк.

Ф. Р-2559. Управління начальника Бахмутського повіту.

Оп. 1. 1919 р.

150. Спр. 1. Листування з Бахмутським білогвардійським кримінально-розшуковим відділенням та приставами міської та промислової повітової варти про боротьбу з більшовицькою агітацією, про затримання більшовиків і т.д. – 26 арк.

151. Спр. 2. Телеграми Катеринославського губернатора про відрядження варти, про страйки робочих, про боротьбу з махновцями. 28.08.1919 – 11.10.1919 р. – 18 арк.

Ф. Р-2568. Управління начальника Маріупольського повіту.

Оп. 1. 1919 р.

152. Спр. 1. Циркуляри управління народної освіти при Головкомі ВСЮР та попечителю Одеського округу. 6.09.1918 – 26.08.1919 р. – 54 арк.

153. Спр. 2. Протоколи засідань військово-квартирної комісії по розміщенню військових частин Добровольчої армії. 23.08.1919 – 28.11.1919 р. – 136 арк.

154. Спр. 3. Протоколи засідань військової квартирно-реквізиційної комісії. 21.06.-21.08.1919.– 268 арк.

155. Спр. 4. Справа про збільшення міської варти м. Маріуполя. – 9 арк.

156. Спр. 5. Заяви громадян про звільнення від реквізиції їх квартир, зайнятих частинами Добровольчої білої армії. 12.09.1919 – 28.11.1919 р. – 68 арк.

157. Спр. 6. Листування військово-квартирної реквізиційної комісії 1-30.11. 1919 р. – 51 арк.

Ф. Р-2602. Виконавчий комітет Костянтинівської підрайонної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1. 1917-1918 рр.

158. Спр. 1. Протоколи засідань виконкому. Жовтень – листопад 1917 р. - 28 арк.

159. Спр. 3. Протоколи загальних зборів ради. Вересень – грудень 1917 р. – 18 арк.

160. Спр. 5. Резолюції, заяви. Серпень 1917 – квітень 1918 р. – 96 арк.

Ф. Р-2627. Виконавчий комітет Горлівсько-Щербінівської підрайонної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, ст. Микитівка Катеринославської губернії.

Оп. 1. 1917-1918 рр.

161. Спр. 2. Реквізиції майна та товарів. Березень – квітень 1918 р. - 67 арк.

Ф. 2670. Рада народного господарства Горлівсько-Щербінівського району.

Оп. 1. 1917-1918 рр.

162. Спр. 2. Проект організації Ради народного господарства та протоколи нарад представників рудникових та заводських організацій Горлівсько-Щербінівського району. 22-23.03.1918 р. – 6 арк.

Ф. Р-2738. Красногоровський сільський старостат.

Оп. 1. 1918-1919 рр.

163. Спр. 1. Накази Галіциновської волосної земської управи про проведення мобілізації до білої Добровольчої армії. 4.06 – 9.12. 1919 р. – 14 арк.

Ф. 38. Луганська приватна жіноча гімназія Локтюшової.**Оп. 1. 1916-1920 рр.**

164. Спр. 7. Книга протоколів Педагогічної наради приватної гімназії з 22.08.16 до 29.06.18. – 86 арк.

165. Спр. 11. Посвідчення про закінчення гімназії, про щеплення віспи. 6.04. – 9.12. 1918. – 28 арк.

166. Спр. 12. Книга протоколів Педагогічної наради приватної гімназії з 8.09.18 до 9.12.19. – 54 арк.

167. Спр. 13. Посвідчення тих, що закінчили гімназію, свідоцтва про народження та ін. 11.01.19 – 27.09.19. – 20 арк.

168. Спр. 14. Розпорядження та циркуляри по навчальній частині та листування з них. 26.02.19 – 11.19. – 38 арк.

Ф. 123. Катеринославський окружний суд м. Луганська. Товариш прокурора Слов'яносербської ділянки Катеринославського окружного суду м. Луганська.**Оп. 1. 1917-1919 рр.**

169. Спр. 1. Проект особливого положення про варту. 17.07.17 – 31.07.19. – 32 арк.

Ф. Р-463. Луганський повітовий військово-революційний комітет, м. Луганськ, Луганський повіт Донецької губернії.**Оп. 1. 1919-1920 рр.**

170. Спр. 2. Ухвали та накази районного відділу народної освіти, волревкомів, міліції, що присилаються на затвердження повітовим ревкомом. 16.12.19. – 27.04.20. – 119 арк.

171. Спр. 26. Звіти про діяльність волосних ревкомів. 1.01. – 9.04. 1920. – 43 арк.

172. Спр. 34. Листування з Луганським комітетом партії, волревкомами, РВНО, земвідділом. 2.01. – 4.05. 1920 р. – 294 арк.

173. Спр. 44. Ухвали відділу управління Луганського району про реєстрацію осіб, що живуть на нетрудовий дохід. Лютий – квітень 1920 р. – 31 арк.

Ф. Р-466. Вергунський волосний ревком Луганського повіту Донецької губернії.**Оп. 1. 1919-1920 рр.**

174. Спр. 5. Листування з сільськими ревкомами по оплаті реквізованого майна. 23.02. – 24.06. 1920 р. – 33 арк.

Ф. Р-1173. Старобільський повітовий військово-революційний комітет, м. Старобільськ Донецької губернії.**Оп. 1. 1919-1920 рр.**

175. Спр. 3. Накази повітового ВРК. 3.12.1919 – 11.02.1920. - 51 арк.

176. Спр. 5. Циркуляри, накази, оголошення ревкому про здачу медикаментів, перев'язувального матеріалу та хірургічних інструментів. 29.12.19 – 8.04.20. – 73 арк.

177. Спр. 10. Листування із здороввідділом, житловідділом та ін. про приміщення для хворих та одужуючих червоноармійців, про розслідування заяв громадян про реквізицію майна та ін. 28.12.19 – 1.04.20. – 96 арк.

Ф. Р-2399. Революційний комітет Павловського рудника.

Оп. 1. 1918-1919 рр.

178. Спр. 1. Протоколи, засідання, оголошення та ухвали. 25.01 – 31.03. 1919 р. – 64 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. 82. Ізюмська повітова земська управа.

Оп. 1. 1918-1919 рр.

179. Спр. 100а. Листування з приводу ремонту у медичних установах Ізюмського повіту (1919 р.). – 36 арк.

Ф. Р-202. Харківський губернський ревком.

Оп. 1. 1919-1920 рр.

180. Спр. 9. Листування з губернською радою народного господарства (18.12.19 – 15.05.20). – 426 арк.

181. Спр. 10. Листування з Харківським губернським відділом соціального забезпечення. 1919-1920 рр. – 196 арк.

182. Спр. 11. Листування з комунальним господарством (комгоспом). 13.12.19 – 25.05.20. – 272 арк.

183. Спр. 13. Листування з губернським та міським відділами охорони здоров'я. – 243 арк.

184. Спр. 17. Листування ХГРК з кооперативними та професійними організаціями (15.12.19 – 17.05.20). – 153 арк.

185. Спр. 18. Листування з комендантом міста (27.12.19 – 19.04.20). – 41 арк.

186. Спр. 19. Листування про заготівлю палива. – 152 арк.

187. Спр. 29. Листування з відділом народної освіти. - 42 арк.

Оп. 2. 1919-1920 рр.

188. Спр. 3с. Листування з відділами губревкому, губ раднаргоспу, культурно-освітніми та торговими організаціями (13.12.19 – 15.05.20). – 324 арк.

189. Спр. 5с. Листування з губернською надзвичайною комісією (15.12.19 – 14.05.20). – 101 арк.

190. Спр. 6с. Листування ХГРК з повітовими та районними ревкомами (20.12.19 – 15.05.20). – 401 арк.

191. Спр. 11с. Листування з різними установами (20-28.02.20). – 456 арк.

Ф. 304. Харківська губерньська земська управа.

Оп. 1. 1917-1919 рр.

192. Спр. 883. Канцелярія члена управи завідувача богоугодними закладами. Листування з директором родопомічного навчального закладу про його особовий склад та з господарських питань. (11.01 – 20.12. 1918 р.). – 124 арк.

193. Спр. 885. Заяви та листування про зарахування до кола учнів фельдшерської земської школи та списки учнів за 1918 навчальний рік (10.06. – 28.09. 18 р.). – 21 арк.

194. Спр. 886. Листування за заявами старих, інвалідів та бідняків про поміщення їх у богадільню, про видачу допомоги та пенсій (12.01 – 8.11. 1918 р.). – 49 арк.

195. Спр. 887. Канцелярія члена управи завідувача богоугодними закладами. Циркуляри та розпорядження Харківського денікінського губернатора (24.07 – 16.10.19). – 15 арк.

196. Спр. 2258. Заяви медичних працівників про надання їм роботи у земстві. (10.01. – 30.12.1918). – 340 арк.

197. Спр. 2259. Харківський губернський відділ охорони здоров'я. Санітарно-епідемічний підвідділ (січень-червень). Харківська губернська земська управа (липень-грудень). Відділ народного здоров'я. 1919 р. – 74 арк.

198. Спр. 2265. Листування з органами місцевої радянської влади та контрреволюційними властями про епідемії холери та тифу (20.02.19 – 25.12.19). – 337 арк.

199. Спр. 3453. Протоколи нарад, проекти та листування з органами буржуазно-націоналістичних урядів Петлюри та Скоропадського про організацію піклування сиріт, старих та інвалідів (3.01.18 – 29.01.19). – 337 арк.

200. Спр. 3461. Листування про патронаж сиріт у селі Липцях Харківського повіту та про розрахунки з вихователями (12.01 – 25.12.18). – 80 арк.

Ф. 306. Богодухівська повітова земська управа.

Оп. 1. 1917-1920 рр.

201. Спр. 80. Звіти про діяльність народних бібліотек Богодухівського повіту за 1917 р. (2.01.18 – 27.12.18). - 207 арк.

202. Спр. 81. Статистичні відомості про народні бібліотеки Богодухівського повіту за 1918 р. (лютий-жовтень 1920 р.). – 127 арк.

203. Спр. 105. Про епідемію холери у Богодухівському повіті у 1919 р. та про заходи боротьби з нею. – 70 арк.

Ф. 309. Змієвська повітова земська управа.

Оп. 1. 1917-1918 рр.

204. Спр. 27. Листування про роботу кустарних майстерень земства (9.02.18 – 11.12.18). – 49 арк.

Ф. Р-327. Харківська Рада робочих депутатів.

Оп. 1. Продовольчий відділ Харківського міського виконкому. 1919-1920 рр.

205. Спр. 7. Доповіді завідувача хлібно-борошняним відділом про діяльність відділу (міський продовольчий відділ Харківської РРД). – 18 арк.

Ф. Р-429. Богодухівський волосний ревком та виконавчий комітет.

Оп. 1. 1919-1920 рр.

206. Спр. 1а. Списки мешканців волості, опікунські справи, довідки, листування 1919 р. – 286 арк.

Ф. Р-921. Харківська українська гімназія імені Гринченка.

Оп. 1. 1918-1921 рр.

207. Спр. 58. Протокол засідання шкільної ради гімназії. – 1 арк.

Ф. Р-3652. Куп'янський повітовий військово-революційний комітет.

Оп. 1. 1919-1923 рр.

208. Спр. 1. Про евакуйованих з м. Куп'янська та тих, що повернулися назад. – 16 арк.

Ф. Р-4986. Харківський повітовий військово-революційний комітет.

Оп. 1. 1919-1920 рр.

209. Спр. 12. Відомості про роботу Харківського губернського агітаційно-освітнього підвідділу та доповідь про діяльність Харківського повітового відділу народної освіти з 15 грудня 1919 по 15 березня 1920 р. – 27 арк.

210. Спр. 13. Доповіді про діяльність повітового відділу соціального забезпечення за січень-лютий 1920 р. – 20 арк.

СТАТИСТИЧНІ ВИДАННЯ

211. Статистический ежегодник России. 1916 г. Вып. I. – М.: Издание Центрального Статистического Комитета, 1918 г. – 121 с.

212. Статистический ежегодник 1918-1920 гг. Т. VIII, вып. I. – М., 1921 г. – 176 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ. ГАЗЕТИ

213. Абсентеизм избирателей // Южный край. – 22 октября (4 ноября) 1919 г. – № 112. – С. 3.

214. Аркадин Н. На панихиде / Н. Аркадин // Южный край. – 3 сентября 1918 г. – № 114.

215. Безработные // Южная копейка. – 12 сентября 1919 г. – № 4.

216. Белый флаг // Одесская почта. – 2 декабря 1917 г. – № 3197.

217. Беспорядки в Бахмуте // Киевская мысль. – 13 сентября 1917 г. – № 94.

218. Беспорядки на Владимирском базаре // Киевская мысль. – 12 сентября 1917 г. – № 93.

219. Большие торговые ряды // Южный край. – 23 августа 1918 г. – № 106.

220. Борьба до конца! // Рух (Харків). – 3 травня 1918 р.

221. Бытовая зарисовка // Южное слово (Харьков). – 30 октября 1918 г. – № 2.

222. Бюллетень распоряжений и постановлений Донецкого губернского исполкома. – 25 июня 1920 г.

223. В аптеках // Южный край. – 18 мая 1918 г. – № 29.

224. В городском самоуправлении // Южный край. – 2 января 1919 г. – № 2.

225. Вегнер А. Ю. Развал / А. Ю. Вегнер // Южный край. – 20 октября 1918 г. – № 151.

226. Вестник Енакиево. – 14 (1) апреля 1918 г.

227. Вестник Енакиево. – 17(4) апреля 1918 г.

228. Вестник Енакиево. – 20(7) апреля 1918 г.

229. Вестник Енакиево. – 23(10) апреля 1918 г.

230. Вестник Енакиево. – 26(13) апреля 1918 г.

231. Вестник Енакиево. – 11 мая(28) апреля 1918 г.

232. Вестник Енакиево. – 12 мая(29) апреля 1918 г.

233. Вечерняя газета (Киев) // 4 марта 1917 г. – № 1354.

234. Виноградов И. На летучие темы (из дневника коммивояжера) / И. Виноградов // Возрождение (Харьков). – 24 апреля 1918 г. – № 32.

235. Вісті (ВУЦВК) – 2 червня 1920 р. – № 134.

236. В Киеве. Успокоение // Последние новости (Киев). – 2 (15) декабря 1918 г.
237. Возрождение (Харьков) // – 19 июня 1918 г. – № 71.
238. Вольный Юг (Севастополь). – 8 декабря 1917 г. – № 13.
239. Вольный Юг. – 6 января 1918 г. – № 33.
240. Вольный Юг. – 9 января 1918 г. – № 34.
241. Вольный Юг. – 10 января 1918 г. – № 35.
242. Вольный Юг. – 13 января 1918 г. – № 38.
243. Вольный Юг. – 17 января 1918 г. – № 41.
244. Вольный Юг – 28 января 1918 г. – № 51.
245. Вольный Юг. – 16 июня 1918 г. – № 112.
246. Вольный Юг (Севастополь). – 28 июня 1918 г. – № 121.
247. Во мгле (фельетон) // Вольный Юг. – 14 января 1918 г. – № 39.
248. Вооруженное нападение в Конторском переулке и убийство вартового // Южный край (Харьков). – 16 июля 1918 г. – № 75.
249. В оперетте // Южный край. – 30 апреля 1918 г. – № 18.
250. Вопросы читателей // Донецкая коммуна. – 6 мая 1919 г. – № 41.
251. В районном отделе продовольствия // Донецкая коммуна. – 4 мая 1919 г. – № 40 (53). – С. 1.
252. В родительских организациях // Южный край. – 8 июня 1918 г. – № 46.
253. Всероссийская кочегарка (Луганск). – 6 августа 1920 г.
254. Всероссийская кочегарка. – 8 августа 1920 г.
255. Всероссийская кочегарка. – 10 августа 1920 г.
256. Всероссийская кочегарка. – 11 августа 1920 г.
257. Всероссийская кочегарка. – 14 августа 1920 г.
258. Всероссийская кочегарка (Бахмут). – 11 декабря 1920 г.
259. Всероссийская кочегарка. – 31 декабря 1920 г.
260. В союзе квартирнанимателей // Южный край (Харьков). – 1 мая 1918 г. – № 17.
261. В театрах // Последние новости (Киев). – 2 (15) декабря 1918 г.
262. В театре «Ампир» // Южный край. – 28 декабря 1918 г. – № 190.
263. В театре коммерческого клуба // Южный край. – 17 (30) октября 1919 г.
264. В университете // Одесский листок. – 8 марта 1917 г. – № 65.
265. Выброшенные за борт жизни // Одесская почта. – 30 ноября 1917 г. – № 3195.
266. В электротeatрах // Возрождение (Харьков). – 30 мая 1918 г. – № 58.
267. В эти дни // Одесский листок. – 4 (17) марта 1917 г.
268. Гибнущее и возникающее // Южный край. – 2 января 1919 г. – № 2.
269. Гимназия для детей рабочих // Южный край. – 3 августа 1918 г. – № 90.
270. Глас вопиющего (письмо в редакцию) // Южный край (Харьков). – 8 сентября 1918 г. – № 119. – С. 4.
271. Голос официантов // Одесская почта. – 25 июля 1917 г. – № 3089.
272. Голос труда (Никополь). – 15 февраля 1918 г. – № 1.
273. Голос учителей // Родина (Харьков). – 10 октября 1918 г. – № 87.

274. Горный Е. Как живут студенты / Е. Горный // Южный край. – 10 октября 1918 г. – № 143.
275. Город и борьба с безработицей // Южный край (Харьков). – 20 апреля 1918 г. – № 8.
276. Городские больницы // Южный край. – 19 июля 1918 г. – № 78.
277. Грабители // Киевская мысль. – 29 ноября 1917 г. – № 156.
278. Граждане, к урнам! // Одесская почта. – 6 августа 1917 г. – № 3100.
279. Дети гибнут // Южный край. – 29 мая 1918 г. – № 37.
280. Диктатура труда (Юзовский район). – 14 августа 1920 г. – № 59.
281. Домовая охрана // Вольный Юг. – 16 января 1918 г. – № 40.
282. Домовые комитеты // Киевская мысль. – 11 октября 1917 г. – № 117.
283. Донецкая коммуна. – 4 мая 1919 г. – № 40 (53).
284. Донецкая коммуна. – 6 мая 1919 г. – № 41.
285. Дорожні враження // Народная жизнь. Екатеринославская земская газета. – 10 декабря 1917 г. – № 214.
286. Жертва зеленого стола // Южный край. – 3 октября 1918 г. – № 137.
287. Жизнь Киева // Родина (Харьков). – 24 августа 1919 г. – № 50.
288. Жизнь партийных ячеек // Донецкая коммуна. – 4 мая 1919 г. – № 40 (53). – С. 4.
289. Жилищный вопрос // Новая Донецкая мысль (Юзовка). – 14 ноября 1918 г. – № 119.
290. Забастовка в Феодосии // Южный край. – 12 июля 1918 г. – № 73.
291. Забыли молодежь // Последние новости (Киев). – 10 сентября (28 августа) 1917 г. – № 5186.
292. Земське діло (Харків). – 28 жовтня 1918 р. – № 345.
293. Земське діло. – 6 листопада 1918 р. – № 352.
294. Зоров А. Сфинкс / А. Зоров // Последние новости (Киев). – 2 января 1918 г. – № 4853. – С. 1.
295. Известия (Бердянск). – 10 марта 1920 г.
296. Известия Донецкого губернского исполкома (Луганск). – 18 июня 1920 г.
297. Известия революционных войск (Никитовка). – 20 февраля 1918 г. – № 5.
298. Инциденты при продаже сахара // Южный край. – 3 сентября 1918 г. – № 114.
299. Квартирный вопрос // Южный край. – 24 апреля 1918 г. – № 11.
300. К восстановлению ночного трамвайного движения // Южный край. – 17 июля 1918 г. – № 76.
301. Киевский съезд профессиональных союзов // Южный край. – 29 мая 1918 г. – № 37.
302. Кинематографическая прокатная контора Товарищества «Двигопись» // Южный край. – 9 июля 1918 г. – № 70.
303. Кириллов К. Родные картинки. Чугуев, сентябрь / К. Кириллов // Родина (Харьков). – 8 сентября 1919 г. – № 62.
304. Кольцов М. Водочное довольствие / Михаил Кольцов // Южное слово (Харьков). – 30 октября 1918 г. – № 2.

305. Комитет по борьбе с безработицей // Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов. – 3 января 1918 г.
306. Конкурс на замещение должностей // Донецкая коммуна. – 4 мая 1919 г. – № 40 (53).
307. Конфискация в магазинах // Вольный Юг. – 12 января 1918 г. – № 37.
308. Красный вал (Бахмут). – 15 марта 1919 г.
309. Красный вал (Бахмут). 16 марта 1919 г.
310. Красный вал (Бахмут). – 19 марта 1919 г.
311. Красный вал (Бахмут). – 23 марта 1919 г.
312. К тифозной эпидемии и о мерах борьбы с ней // Киевская мысль. – 26 сентября 1917 г. – № 104.
313. Кто виноват? // Приазовский край. – 14 ноября 1917 г. – № 270. – С. 2.
314. Культурно-просветительная комиссия городской Думы // Голос труда (Никополь). – 15 февраля 1918 г. – № 1.
315. Лицо Одессы // Одесская почта. – 2 августа 1917 г. – № 3096.
316. Луганские известия. – 31 июля 1919 г. – № 27.
317. Маленький фельетон // Южный край. – 14 августа 1918 г. – № 99.
318. Маленький фельетон // Южный край. – 5 сентября 1918 г. – № 116.
319. Между прочим // Киевская мысль. – 26 сентября 1917 г. – № 104.
320. Мелочи жизни // Одесский листок. – 5 марта 1917 г. – № 62.
321. Мелочи жизни // Южный край (Харьков). – 1 мая 1918 г. – № 17.
322. Мелочи жизни // Южный край. – 10 мая 1918 г. – № 21.
323. Мелочи жизни // Одесские новости. – 17 марта 1917 г. - № 10353.
324. Меркантильные рассуждения // Южный край. – 4 июля 1918 г. - № 66.
325. Местные экономии // Родина (Харьков). – 8 сентября 1919 г. - № 62.
326. Местный торговец // Вольный Юг. – 6 января 1918 г. - № 33.
327. Мешочники // Южная копейка (Киев). – 10 сентября 1919 г. - № 2.
328. Милиция упразднена // Вольный Юг. – 6 января 1918 г. - № 33.
329. Митинг // Южный край. – 19 декабря 1918 г. - № 183.
330. Митрополит Антоний // Южный край. – 27 апреля 1918 г. - № 14.
331. Муниципализация аптек // Южное слово. – 29 января 1918 г. - № 1.
332. Миниатюры // Южный край. – 26 апреля 1918 г. - № 13.
333. Миниатюры // Киевская мысль. – 6 сентября 1917 г. – № 89.
334. Миниатюры // Киевская мысль. – 21 сентября 1917 г. – № 100.
335. Миниатюры // Киевская мысль. – 26 сентября 1917 г. – № 104.
336. Моргенштерн Н. Лиловый негр / Н. Моргенштерн // Вольный Юг. – 10 января 1918 г. – № 35.
337. Музыкальные заметки. «Евгений Онегин» в гастрольной опере // Южный край. – 30 мая 1918 г. – № 38.
338. Мысли вслух // Южная копейка (Киев). – 10 сентября 1919 г. – № 2.
339. На аукционе (полтавские картинки) // Полтавские новости. – 31 октября (13 ноября) 1918 г. – № 156.
340. Накануне событий // Южный край. – 22 декабря 1918 г. – № 185.
341. Налеты возобновились // Одесская почта. – 15 декабря 1917 г. – № 3207.
342. Наши базары // Полтавские новости. – 12 (25) октября 1918 г. – № 139.

343. Нельзя молчать! // Вольный Юг. – 5 июня 1918 г. – № 43.
344. Не надо тайны // Южный край. – 20 сентября 1918 г. – № 128.
345. Ничего лишнего // Киевская мысль. – 3 октября 1917 г. – № 110.
346. Новая Донецкая мысль (Юзовка). – 23 октября 1918 г. – № 104.
347. Новая полиция // Одесский листок. – 4 (17) марта 1917 г.
348. Об извозчиках и спекулянтах // Полтавские новости. – 2 июня 1918 г. – № 25.
349. Об организации работы податных инспекторов // Донецкая коммуна. – 6 мая 1919 г. – № 41.
350. Образчики // Южный край. – 2 августа 1918 г. – № 89.
351. Объявление военного положения // Известия революционных войск (Никитовка). – 20 февраля 1918 г. – № 5. – С. 1.
352. Объявление о выборах гласных волостных земских собраний // Трудовой Союз (Бахмут). – 5 августа 1917 г.
353. Объявления // Голос семьи (Киев). – 24 ноября 1919 г. – № 2.
354. О «генералах без армии» // Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов. – 23 января 1918 г.
355. Ожидание чуда // Южный край. – 19 декабря 1918 г. – № 183.
356. О местном самоуправлении // Южная заря (Екатеринослав). – 10 мая 1918 г. – № 2. – С. 2.
357. О первой городской столовой // Южный край. – 10 августа 1918 г. – № 96.
358. О развлечениях для учащихся // Народная жизнь (Екатеринослав). – 17 ноября 1917 г. – № 201.
359. Организация учительства // Одесский листок. – 8 марта 1917 г. – № 65.
360. О санитарных мероприятиях // Красный вал (Бахмут). – 21 марта 1919 г.
361. От исполнительного комитета // Вольный Юг. – 10 января 1918 г. – № 35. – С. 1.
362. Открытие первой рабочей больницы // Южный край. – 22 октября (4 ноября) 1919 г. – № 112.
363. От культурно-просветительной комиссии // Голос труда (Никополь). – 15 февраля 1918 г. – № 1. – С. 1.
364. Отцы и дети // Одесский листок. – 8 апреля 1917 г.
365. Отъезд «Летучей мыши» // Театрал (Киев). – 3-4 января 1919 г. – № 2.
366. О хлебе насущном // Полтавские новости. – 29 мая 1918 г. – № 21.
367. Охрана города (беседа с начальником милиции) // Киевская мысль. – 27 сентября 1917 г. – № 105.
368. Охрана города (воззвание товарища городского головы) // Южный край. – 26 декабря 1918 г. – № 188.
369. Охрана малолетних // Южный край. – 5 июня 1918 г. – № 43.
370. О ценах в городском театре // Полтавские новости. – 18 июня 1918 г. – № 37.
371. Павлов П. Рисунки углем (впечатления Серафимовича) / П. Павлов // Возрождение (Харьков). – 12 марта 1918 г. – № 2.
372. Паника // Южный край. – 8 декабря 1918 г. – № 174.

373. Педагогическое совещание // Одесские новости. – 8 (21) марта 1917 г. – № 10357.
374. Перед избирательной урной // Южный край. – 22 октября (4 ноября) 1919 г. – № 112. – С. 1.
375. Перед катастрофой // Южный край. – 4 июля 1918 г. – № 66.
376. Петроград взят // Родина (Харьков). – 9 октября 1919 г. – № 86.
377. Письма из Одессы // Южная заря (Екатеринослав). – 10 мая 1918 г. – № 2
378. Письмо в редакцию // Вольный Юг. – 20 января 1918 г. – № 44.
379. Письмо читателя // Вольный Юг. – 9 января 1918 г. – № 34.
380. По выставкам // Киевская мысль. – 23 декабря 1917 г. – № 175.
381. По городу // Одесские новости. – 2 (15) марта 1917 г. – № 10351.
382. По городу // Одесский листок. – 4 (17) марта 1917 г. – № 10353.
383. По городу // Одесский листок. – 5 марта 1917 г. – № 62.
384. Погромные настроения // Вольный Юг. – 2 декабря 1917 г. – № 10.
385. Подготовка к зиме // Трудовой Союз (орган Бахмутского земства). – 5 августа 1917 г. – № 23. – С. 1.
386. Подробности взятия Петрограда // Родина. – 10 октября 1919 г. – № 87.
387. Попытка самосуда // Вольный Юг. – 21 ноября 1917 г. – № 2.
388. Порядок в городе // Последние новости (Киев). – 2 (15) декабря 1918 г.
389. Последние новости (Киев). – 2 (15) декабря 1918 г.
390. После угара // Киевская мысль. – 8 ноября 1917 г. – № 139.
391. Похороны жертв Каледина // Вольный Юг. – 14 декабря 1917 г. – № 18.
392. Почему? // Народная жизнь. Екатеринославская земская газета. – 4 ноября 1917 г. – № 190.
393. Почему нет папирос? // Одесская почта. – 6 июля 1917 г. – № 3073.
394. Праздник авиации // Южный край. – 13 октября 1918 г. – № 148.
395. Праздник Свободы в Киеве // Вечерняя газета (Киев). – 17 марта 1917 г. – № 1366.
396. Преломления (дорожные эскизы) // Южный край. – 9 мая 1918 г. – № 20.
397. Преступное равнодушие // Вольный Юг (Севастополь). – 11 января 1918 г. – № 36.
398. Приказ войскам Павлоградского гарнизона // Коммунист (Павлоград). – 21 января 1919 г. – № 2.
399. Приказ коменданта города // Вестник Енакиево. – 14(1) апреля 1918 г. – С. 1.
400. Приказ об организации работы милиции // Донецкая коммуна. – 6 мая 1919 г. – № 41.
401. Продовольственные беспорядки // Возрождение. – 12 марта 1918 г. – № 2
402. Путевые впечатления // Южная заря (Екатеринослав). – 10 мая 1918 г. – № 2.
403. Путь Советов (Енакиево). – 10 ноября 1920 г. – № 60.
404. Пьянство (письмо в редакцию) // Вольный Юг (Севастополь). – 4 января 1918 г. – № 31.

405. Разбойное нападение на поезд Харьков-Севастополь // Южный край. – 24 сентября 1918 г. – № 130.
406. Разгром винного склада // Киевская мысль. – 9 ноября 1917 г. – № 140.
407. Разрешенное собрание // Южный край. – 4 июля 1918 г. – № 66.
408. Родина (Харьков). – 1 октября 1919 г. – № 80.
409. Рух (Харків). – 4 квітня 1918 р. – № 1.
410. Рух. – 16 квітня 1918 р. – № 2.
411. Рух. – 17 квітня 1918 р. – № 3.
412. Сад коммерческого клуба // Возрождение. – 30 мая 1918 г. – № 58.
413. Сад-театр «Радио» // Южный край. – 12 июля 1918 г. – № 73.
414. Сватовство // Одесская почта. – 19 ноября 1917 г. – № 3187.
415. Ситцевые хвосты // Одесский листок. – 3 (16) июня 1917 г.
416. Сказки жизни // Одесская почта. – 19 ноября 1917 г. – № 3187.
417. Скарга учительських спілок // Земське діло (Харків). – 28 жовтня 1918 р. – № 345. – С. 3.
418. Скверный табак (фельетон) // Вольный Юг (Севастополь). – 19 января 1918 г. – № 43.
419. Спасайте народне майно // Нова громада (Харків). – 23 грудня-5 січня 1917 р.
420. Спасите погибающих! // Южный край. – 28 мая 1918 г. – № 38.
421. Станкевич А. Адресат утерян / А. Станкевич // Южный край. – 10 октября 1918 г. – № 143.
422. Стрельба // Вольный Юг. – 5 декабря 1917 г. – № 12.
423. Судьба русской школы // Южный край. – 30 апреля 1918 г. – № 18.
424. Тараканы // Вольный Юг. – 16 января 1918 г. – № 40.
425. Театр // Южный край. – 9 мая 1918 г. – № 20.
426. Театр // Южный край. – 20 июня 1918 г. – № 55.
427. Театр и музыка. Концерт А.Н. Вертинского // Новая Донецкая мысль. – 13 сентября 1918 г. – № 74.
428. Театр. Концерты Изы Кремер // Южный край. – 5 июня 1918 г. – № 43.
429. Тиждень покалічених // Рух (Харків). – 26 квітня 1918 р.
430. Топливный кризис // Южный край. – 17 (30) октября 1919 г.
431. Торговое положение г. Харькова и Украины // Южный край. – 26 апреля 1918 г. – № 13.
432. Трудовой Союз (орган Бахмутского земства). – 5 августа 1917 г. – № 23.
433. Убийство милиционера и самосуд // Киевская мысль. – 20 октября 1917 г. – № 125.
434. Убийство торговца // Южный край. – 23 августа 1918 г. - № 106.
435. Угар большевизма прошел // Возрождение (Харьков). – 30 мая 1918 г. - № 58.
436. Уголовный мир организуется // Одесские новости. – 16 марта 1917 г. - № 10365.
437. У границы // Южное слово (Харьков). – 30 октября 1918 г. - № 2.
438. Удобная услуга // Родина (Харьков). – 3 октября 1919 г. - № 81.

439. У здания Бульварного участка // Одесский листок. – 9 марта 1917 г. - № 66.
440. Узнайте свою судьбу // Южный край. – 3 ноября 1918 г. - № 163.
441. У «Кривого Джимми» // Театрал (Киев). – 3-4 января 1919 г. - № 2.
442. Укріплення культурно-просвітньої комісії // Нова громада (Харків). – 11 січня 1918 р. - № 38.
443. Уличные налеты и арест двух шаек бандитов // Южный край. – 5 июня 1918 г. - № 43.
444. Умер земский врач В.А. Ширяев // Южный край. – 22 октября 1918 г. – № 152.
445. Успокоение // Последние новости (Киев). – 2 (15) декабря 1918 г.
446. Учет мануфактуры и спекуляция // Южный край. – 30 апреля 1918 г. – № 18.
447. Финансовые трудности // Южный край. – 4 января 1919 г. – № 4. – С. 4.
448. Харьковская хроника // Возрождение (Харьков). – 30 мая 1918 г. – № 58.
449. Хлеб насущный // Южное слово (Харьков). – 17 марта 1918 г. – № 4.
450. Хлебный танец // Одесская почта. – 19 сентября 1917 г. – № 3134.
451. Хроника // Театрал (Киев). – 3-4 января 1919 г. – № 2.
452. Что такое подомовая организация // Одесский листок. – 22 июня 1917 г. – № 156.
453. Шадхан М. «Обывательщина» / Марк Шадхан // Родина (Харьков). – 1 октября 1919 г. – № 80.
454. Школьное дело // Коммунист (Павлоград). – 21 января 1919 г. – № 2.
455. Шмит Ф.И. Надо достать теплые вещи на зиму / Ф.И. Шмит // Южный край (Харьков). – 27 октября 1918 г. – № 157.
456. Шумягский Б. Наша школа / Б. Шумягский // Красный вал (Бахмут). – 14 марта 1919 г. – № 2.
457. Эллада в домовом комитете // Последние новости. – 3 января 1918 г. – № 4855.
458. Южное слово (Харьков). – 29 января 1918 г. – № 1.
459. Южное слово. – 30 октября 1918 г. – № 2.
460. Южный край. – 30 апреля 1918 г. – № 18.
461. Южный край. – 11 мая 1918 г. – № 22.
462. Южный край. – 18 мая 1918 г. – № 29.
463. Южный край. – 2 июня 1918 г. – № 41.
464. Южный край. – 21 июня 1918 г. – № 56.
465. Южный край. – 27 июня 1918 г. – № 60.
466. Южный край. – 29 июня 1918 г. – № 62.
467. Южный край. – 30 июня 1918 г. – № 63.
468. Южный край. – 4 августа 1918 г. – № 91.
469. Южный край. – 9 августа 1918 г. – № 95.
470. Южный край. – 11 августа 1918 г. – № 97.
471. Южный край. – 25 августа 1918 г. – № 108.
472. Южный край. – 5 сентября 1918 г. – № 116.
473. Южный край. – 11 сентября 1918 г. – № 121.

474. Южный край. – 15 сентября 1918 г. – № 124.
 475. Южный край. – 21 сентября 1918 г. – № 129.
 476. Южный край (Харьков). – 1 октября 1918 г. – № 135.
 477. Южный край. – 5 октября 1918 г. – № 139.
 478. Южный край. – 13 октября 1918 г. – № 148.
 479. Южный край. – 27 октября 1918 г. – № 157.
 480. Южный край. – 2 ноября 1918 г. – № 162.
 481. Южный край. – 3 ноября 1918 г. – № 163.
 482. Южный край. – 29 ноября 1918 г. – № 167.
 483. Южный край. – 6 декабря 1918 г. – № 172.
 484. Южный край. – 31 декабря 1918 г. – № 192.
 485. Южный край. – 4 января 1919 г. – № 4.
 486. Южный край. – 17 (30) октября 1919 г.

ЛІТЕРАТУРА

487. Андрусишин Б. І. Проблеми охорони праці та соціального забезпечення, боротьби з безробіттям за доби Директорії УНР / Б. І. Андрусишин // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 2. – С. 8–17.
488. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. / Б. І. Андрусишин. – К. : Вид-во Федерації профспілок України, 1995. – 192 с.
489. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон ; [пер. с франц.]. – М. : Текст, 1993. – 303 с.
490. Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917-1920 рр. (на матеріалах Подільської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Т. М. Байлема. – К., 2010. – 17 с.
491. Басара Г. Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.12 / Г. Б. Басара. – К., 2003. – 20 с.
492. Белебега І. О. Україна і комунізм / І. О. Белебега. – Харків : Березіль, б.г. – Кн. 1 : Україна напередодні комунізму. – 2000. – 501 с.
493. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. - 323 с.
494. Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє / Пітер Берк // Нові перспективи історіописання / [за ред. П. Берка ; пер. з англ.]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – С. 8–35.
495. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
496. Бобровский П.С. Крымская эвакуация. [Электронный ресурс] / П.С. Бобровский. - Режим доступа // <http://xxl3.ru/belie/bobrovsky.htm>.

497. Бойко В. М. 1917 рік на Чернігівщині: іст.-краєзн. нарис / В. М. Бойко, Т. П. Демченко, О. В. Оніщенко ; НАН України, ін-т історії України, ін-т європейських досліджень, Сіверський ін-т регіон. дослідж. – Чернігів : Сіверянська думка, 2003. – 128 с.
498. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20-30-х рр. ХХ століття : [монографія] / М. В. Борисенко. – К. : ВД «Стилос», 2009. – 357 с.
499. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. Т.1. Структури повсякденності: можливе і неможливе [Електронний ресурс] / Ф. Бродель. – Режим доступу // HYPERLINK "<http://demoscope.ru/weekly/knigi/brodel/brodel.pdf>" <http://demoscope.ru/weekly/knigi/brodel/brodel.pdf>
500. Будков Д. В. Слово правди про Україну: міжнародна інформаційна діяльність Української держави, 1917-1923 рр. / Д. В. Будков, Д. В. Веденєєв. – К. : К.І.С., 2004. – 203 с.
501. Булдаков В. П. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – [изд. 2-е, доп.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 967 с.
502. Бунин И.А. Окаянные дни / И. А. Бунин – М.: Политиздат, 1990. – 284 с.
503. Буравченко Д. А. Культурно-мистецьке відродження в часи української революції: місце і роль громадської ініціативи (1917-1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Д. А. Буравченко. – К., 2011. – 16 с.
504. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М. : Социо-Логос, 1993. – 336 с.
505. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 : сб. документов и материалов : в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 1.
506. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 : сб. документов и материалов : в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 2.
507. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 : сб. документов и материалов : в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 3.
508. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського . – К., 1992. – 649 с.
509. Венус Г. Война и люди. Семнадцать месяцев с дроздовцами. [Електронний ресурс] / Г. Венус. – Режим доступу : <http://www.dk1868.ru/history/venus.htm>.
510. Вернадський В. І. Щоденники (1917-1921) / В. І. Вернадський // Вибрані наук. праці акад. В. І. Вернадського. – К. : НАНУ, 2011. – Том 9. – 326 с.
511. Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Ф. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории : сб. науч. трудов. – К., 1990. – С. 102–172.

512. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) : [монографія] / В. Ф. Верстюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 365 с.
513. Верстюк В. Українська Центральна Рада : [навч. посібник] / В. Верстюк. – К., 1997. – 344 с.
514. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – Ч. I. – 348 с.
515. Винниченко В. К. Відродження нації / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1990. – Ч. II. – 328 с.
516. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – Ч. III. – 542 с.
517. Винниченко В. К. Щоденник / В. К. Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – Том перший. 1911-1920. – 500 с. – (Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка).
518. Вирський Д. Кременчук 1917-1920 рр.: провінційні образи революції : [монографія] / Д. Вирський. – К. : Інститут історії України НАН України. 2003. – 80 с.
519. Волова Л. Александровск. Запорожье. Очерки истории города / Л. Волова, А. Чуприна. – Запоріжжя : Запорізька Січ, 1997. – 187 с.
520. Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911 – 1918 роки) / [упорядкув., вступ. комент. та прим. Н. Миронець]. – Дрогобич : Коло, 2012. – 288 с.
521. Волошенко В. О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920-1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Волошенко ; Донецький національний університет. – Донецьк : б. в., 2003. – 19 с.
522. Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1916 - ноябрь 1920. Том II / П. Н. Врангель. - М.: Харвест, 2002. – 171 с.
523. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.) / П. Гай-Нижник. – К., 2006. – 303 с.
524. Гай-Нижник П. П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 р. / П. П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 72–77.
525. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991 / Е. Гобсбаум. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 544 с.
526. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / [отв. ред. А. К. Соколов]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 328 с.
527. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М. : Терра-Политиздат, 1991. – Т. 6. – 364 с.
528. Горак В. П. Повстанець чи бандит. Трагедія отамана Григор'єва (1919 рік) / В. П. Горак // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 124–132.
529. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників / В. С. Горак. – К. : Вид. дім «Стилос», 2010. – 200 с.

530. Гражданская война на Украине 1918-1920 : сб. документов и материалов : в 3-х тт., 4-х кн. / [под ред. И. К. Рыбалки]. – К. : Наук. думка, 1967. – Том первый, книга первая. – 874 с.
531. Гражданская война на Украине 1918-1920 : сб. документов и материалов : в 3-х тт., 4-х кн. / [под ред. Н. И. Супруненко, М. А. Рубача]. – К. : Наук. думка, 1967. – Том первый, книга вторая. – 490 с.
532. Гражданская война на Украине 1918-1920 : сб. документов и материалов : в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. – К., 1967. – Том второй. – 916 с.
533. Гражданская война на Украине 1918-1920 : сб. документов и материалов : в 3-х тт. / [под ред. Н. К. Колесника]. – К., 1967. – Том третий. – 910 с.
534. Гребеннікова О. В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00.01 «Історія України» / О. В. Гребеннікова ; Донецький державний університет. – Донецьк : б.в., 1997. – 24 с.
535. Грушевський М. С. На порозі Нової України: гадки і мрії / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 128 с.
536. Грушевський М. С. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – 278 с.
537. Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917 – 1920 рр. / П. П. Гудзенко. – К. : Наук. думка, 1965. – 300 с.
538. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Герман Гуммерус ; [пер. з фін.]. – [2-е вид., випр. і допов.]. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. – 188 с.
539. Гуль Р. Б. Киевская эпопея (ноябрь-декабрь 1918 г.) / Р. Б. Гуль // Архив русской революции / [сост. И. В. Гессен]. – М. : Современник, 1991. – Т. 2. – 288 с.
540. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А. Я. Гуревич ; Рос. АН, Ин-т всеобщ. истории. – М. : Индрик, 1993. – 327 с.
541. Гурко В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917-1918 гг. / В. И. Гурко // Архив русской революции. – Берлин, 1924. – Т. 15.
542. Гуссерль Э. Собр. соч. Т. 1: Феноменология внутреннего сознания времени : [Пер. В.И. Молчанова] / Э. Гуссерль. – М., 1994.
543. Давыдов А.Ю. Нелегальное снабжение российского населения и власть. 1917-1921 гг. Мешочники / А.Ю. Давыдов. – СПб.: Наука, 2002. – 340 с.
544. Дашкевич Б. Н. (С. Николаев). Железнодорожники в период австро-германской оккупации Украины. 1918 г. / Б. Н. Дашкевич. – М. : Издание ЦК Ж.-Д., 1925. – 214 с.
545. Демченко М. И. Шестой повстанческий / М. И. Демченко. – М. : Воениздат, 1964. – 254 с.
546. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – М.: Харвест, 2002. – 464 с.

547. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали : у 2-х тт., 3-х частинах / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 686 с.
548. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали : у 2-х тт., 3-х частинах. – К., 2006. – Т. 2. – 744 с.
549. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919 – 1920 гг.) // Архив русской революции / [изд. Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1924. – Т. 15. – 345 с.
550. Дневник обывателя. А.В. (26 июля 1918 г. – 4 апреля 1919 г.) // Архив русской революции. – М.: Терра-Политиздат, 1991. т. 4. – С. 253.
551. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К., 2007. – 632 с.
552. Дроздов А. Интеллигенция на Дону / А. Дроздов // Архив русской революции / [сост. И. В. Гессен]. – М. : Современник, 1991. – Т. 2. – 288 с.
553. Дроздовский М. Г. Дневник [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://xxl3.ru/belie/drozdz_dnevn.htm.
554. Жванко Л. М. Соціальні виміри Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Харків : Прапор, 2007. – 224 с.
555. Журавлев С.В. История повседневности – новая исследовательская программа для отечественной исторической науки / Предисловие к книге: Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти / С. В. Журавлев. М.: РОССПЭН, 2010. – С. 3-27.
556. Завальнюк О. М. Подільські містечка у добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
557. Заславский Д. О. Поляки в Киеве в 1920 году / Д. О. Заславский. – Петроград : Изд-во «Былое», 1922. – 48 с.
558. Зеньковский В., протопресвитер. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 238 с.
559. Зощенко М. Сентиментальные повести / М. Зощенко. – Азбука, Азбука-Атикус, 2012.
560. Игрнев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919 г.) / Г. Игрнев // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М. : Терра-Политиздат, 1991. – Т. 3. – 274 с.
561. Ильюхов А. А. Жизнь в эпоху перемен: Материальное положение городских жителей в годы революции и гражданской войны (1917-1921 гг.) / А. А. Ильюхов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 264 с.
562. Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр. / [сост. Л. Ю. Ступак] ; АН УРСР; інститут історії, Державна історична бібліотека УРСР. – К. : Б.в., 1991 . – 535 с.

563. Історія міста Харкова ХХ століття / [О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. – Харків : Фоліо : Золоті сторінки, 2004. – 685 с.
564. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 тт. – К., 1969.
565. Історія народного господарства Української РСР : у 3-х тт., 4 кн. – К., 1984. – Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917-1937 рр.). – 440 с.
566. Історія робітничого класу Української РСР : у 2-х тт. – К. : Наук. думка, 1967.
567. Історія селянства Української РСР : у 2-х тт. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. Від великого жовтня до наших днів. – 535 с.
568. Історія робочих Донбасса : в 2-х тт. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 1.
569. Історія советского рабочего класса : в 6-ти тт. – М. : Наука, 1984.
570. Історія Української ССР : в 10-ти тт. / [гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор, отв. ред. 6 тома Н. И. Супруненко]. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920). – 654 с.
571. Канетти Э. Масса и власть / Э. Канетти; [пер. с нем.]. – М. : Издательство Ad Marginem, 1997. – 528 с.
572. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. П. Капелюшний. – К., 2003. – 608 с.
573. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році / М. Капустянський. – [вид. 2-ге]. – Мюнхен, 1946. – Книга перша. – 110 с.
574. Карасьов М. І. «Бандит» Зелений (з історії громадянської війни в Україні) / М. І. Карасьов // Київ. – 1991. – № 11. – С. 82–92.
575. Катаев В. П. Почти дневник / В. П. Катаев. – М. : Советский писатель, 1962. – 544 с.
576. Кеворкян К. Первая столица / К. Кеворкян. – Харьков : Фолио, 2002. – 282 с.
577. Кліцаков І. О. Підготовка і виховання учительських кадрів за часів радянської влади в Україні (1917-1937 рр.) : [монографія] / І. О. Кліцаков. – Донецьк : Лебідь, 2005. – 384 с.
578. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К., 2006. – 508 с.
579. Козлова Н.Н. Советские люди. Сцены из истории / Н. Н. Козлова. – М.: Европа, 2005. – 544 с.
580. Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр. : [монографія] / О. Б. Комарніцький ; [за наук. ред. О. М. Завальнюка]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 312 с.
581. Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны / Ю. Ю. Кондуфор. – К. : Наук. думка, 1964. – 263 с.
582. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992.
583. Короленко В. Г. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи . Публицистика / В. Г. Короленко. – М. : ООО «Издательство АСТ» ;

«Издательство «Олимп», 2001. – 624 с.

584. Корсак В. В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход / В. В. Корсак // Красная смута : сб. ист. лит. произв. / [сост. Р. Г. Гагкуев]. – М. : Содружество «Посев», 2011. – 624 с.

585. Кравченко В. Я вибрав волю. Особисте й політичне життя советського урядовця / В. Кравченко ; [пер. з англ. М. Гетьман]. – Торонто – Канада : Друкарня «Українського робітника», 1948. – 493 с.

586. Кришевский Н. В Крыму (1916-1918 г.) / Н. Кришевский // Архив русской революции / [издаваемый Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1924. – Том 13. – 312 с.

587. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. – К. : Наук. думка, 1979. – 664 с.

588. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

589. Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : б.в., 1994. – 141 с.

590. Кушнір Л. В. Діяльність жіночих рад Донбасу (1920-1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Кушнір ; Донецький національний університет. – Донецьк : Центр інформ.-комп. техн., 2009. – 20 с.

591. Лебина Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Булавин», 2003. – 340 с.

592. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города 1920 - 1930 гг [Электронный ресурс] Режим доступа // <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/124571-n-b-lebina-povsednevnaaya-zhizn-sovetskogo-goroda-1920-1930-gg.html>

593. Левкович М. Женщина в революции и гражданской войне на Украине / М. Левкович. – Харьков : Книгоспилка, 1928. – 92 с.

594. Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф. – М., 1992.

595. Лейбфрейд А. Харьков: от крепости до столицы: заметки о старом городе / А. Лейбфрейд, Ю. Полякова. – Харьков : Фолио, 2004. – 335 с.

596. Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об «Украине». 1917-1918 / Г. Н. Лейхтенбергский ; [авторизованный пер. с франц.]. – Берлин : Детинец, 1921. – 52 с.

597. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920) / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 485 с.

598. Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2005. – 224 с.

599. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/index.php

600. Людтке Альф. История повседневности в Германии: новые подходы к изучению труда, войны и власти / Альф Людтке ; [пер. с англ. и нем. К. А.

- Левинсона и др.]. – М. : РОССПЭН, 2010. – 268 с.
601. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 / І. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
602. Мазур П. И. 1917 год. Мариуполь: от февраля до октября: исторические хроники / П. И. Мазур. – Мариуполь : Азовье, 2007. – 39 с.
603. Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления / А. Мартынов. – Москва-Петроград : Гос. изд-во, 1923. – 75 с.
604. Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. – М. : Республика, 1992. – 334 с.
605. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. : [монографія] / А. М. Михненко. – К. - Донецьк, 2003. – 440 с.
606. Могилянский Н.Н. Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 году) / Н.Н. Могилянский // 1918 год на Украине. Серия «Россия забытая и неизвестная. Белое движение». – М.: Центрполиграф, 2001. – 414 с.
607. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. : сб. документов и материалов. – К. : ИПЛ Украины, 1971. – 392 с.
608. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) : у 3 кн. / АН України, ін-т історії України, відділ історії культури українського народу. – К., 1994. – Кн. 1. – 137 с.; кн. 2. – 171 с.; кн. 3. – 152 с.
609. Нариси історії Української революції 1917-1921 років / [ред. кол.: В. А. Смолій]. – К. : Наук. думка, 2011. – Кн. 1. – 388 с.
610. Нариси історії Української революції 1917-1921 років / [ред. кол.: В. А. Смолій]. – К. : Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – 462 с.
611. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) : [колективна монографія : в 2 ч.] / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 445 с.
612. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) : [колективна монографія : в 2 ч.] / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – 382 с.
613. Нарский И. В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917-1922 гг. / И. В. Нарский. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 632 с.
614. Нестерович-Берг М. В Киеве в конце 1918 г. / М. Нестерович-Берг // 1918 год на Украине. – М. : Центрполиграф, 2001. – 414 с. – (Серия «Россия забытая и неизвестная. Белое движение»).
615. Німецько-австрійська інтервенція на Україні / [підготував до друку П. Пташинський]. – Харків : Партвидав «Пролетар», 1933. – Том І. – 236 с.
616. Нові перспективи історіописання / [за ред. Пітера Берка ; пер. с англ.]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 392 с.
617. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В. Оболенский. – М.-Л. : Гос. изд-во, 1927. – 86 с.
618. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання / М. В. Омелянович-Павленко ; [упоряд.: М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.

619. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради / Т. С. Осташко // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 3. – С. 24–38.
620. Осташко Т. С. Организация культурно-просветительной работы на Украине в первые годы Советской власти / Т. С. Осташко // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории / [под ред. Ю. Ю. Кондуфора]. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 249–280.
621. Очерки жизни в Киеве в 1919-1920 гг. // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М. : Terra-Политиздат, 1991. – Т. 3. – 274 с.
622. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917-1937 / [С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др.]. – К. : Наук. думка, 1987. – 237 с.
623. Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект : [монографія] / І. Г. Передерій. – Полтава : Вид-во ПолтНТУ, 2009. – 160 с.
624. Петлюра С. Вибрані твори та документи / С. Петлюра. – К., 1994. – 271 с.
625. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – К., 2006. – Т. IV. – 704 с.
626. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента / Н. Плешко // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М. : Terra-Политиздат, 1991. – Т. 9. – 304 с.
627. Пономаренко А. Б. Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 17.00.08 / А. Б. Пономаренко. – К., 1995. – 25 с.
628. Попов В. Ж. Зміни в суспільній свідомості населення Донецького промислового регіону в період революції та громадянської війни 1917-1920 рр. / В. Ж. Попов // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. – 2010. – № 6. – С. 26–29.
629. Попов В. Ж. Соціальні процеси у сфері освіти у 1917-1920 рр. у Донецькому промисловому районі / В. Ж. Попов // Науково-методичний журнал Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». – Миколаїв, 2010. – Вип. 127. – С. 27–31. – (Серія «Історія»).
630. Попов В. Ж. Стан і функціонування культурних установ в індустріальних центрах України в 1917-1920 рр. / В. Ж. Попов // Наука. Релігія. Суспільство : журнал інституту проблем штучного інтелекту. – Донецьк, 2011. – № 2. – С. 100–105.
631. Попов В. Ж. Населення індустріальних районів України в умовах соціальної катастрофи 1917-1920 рр. / В. Ж. Попов // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2011. – № 3. – С. 119–122.
632. Попов В. Ж. Забезпечення громадського порядку в містах України у 1917-1920 рр. / В. Ж. Попов // Науково-методичний журнал Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». – Миколаїв, 2012. – Вип. 186. – С. 7–12. – (Серія «Історія»).

633. Попов В. Ж. Засоби соціального регулювання в індустріальних регіонах України в 1917-1920 рр. / В. Ж. Попов // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2012. – № 2. – С. 134–138.

634. Попов В. Ж. Особливості дозвілля населення індустріальних регіонів України в 1917-1920 рр. / В. Ж. Попов // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. – 2012. – № 4. – С. 6–10.

635. Попов В. Ж. Стосунки влади та населення міст України у 1917-1920 рр. / В. Ж. Попов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIV. – С. 87–92.

636. Попов В. Ж. Психологічні аспекти повсякденного життя мешканців українських міст в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. / В. Ж. Попов // Історичні і політологічні дослідження : наук. журнал історичного факультету Донецького національного університету. – 2013. – № 1 (51). – С. 106–113.

637. Пронин Д.Ф. Записки дроздовца-артиллериста [Електронний ресурс]. / Д.Ф. Пронин. – Режим доступу: <http://www.dk1868.ru/history/PRONIN.htm>.

638. Пушкарев С. Г. Воспоминания историка. 1905-1945 [Електронний ресурс] / С. Г. Пушкарев. – Режим доступу : <http://xxl3.ru/belie/pushkarev.htm>.

639. Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. / Л. О. Радченко. – Харків, 1996. – 120 с.

640. Радченко С. С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918-1925 гг. / С. С. Радченко. – К. : Вища шк., 1989. – 335 с.

641. Раппопорт Ю. К. У красных и у белых / Ю. К. Раппопорт // Архив русской революции / [издаваемый Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1930. – Том 20. – 322 с.

642. Рева Г. В. Український соціум: загрози екстремальних ситуацій : [монографія] / Г. В. Рева, В. К. Врублевський, В. П. Ксьонзенко. – К. : Інформаційно-видавничий центр «Інтелект», 2003. – 432 с.

643. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев, под редакцией Н.Н. Попова. – Москва-Ленинград: Государственное издательство., 1930 г. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. Киев: Политиздат, 1990 г. – 436 с.

644. Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. П. Реєнт. – К., 1994. – 39 с.

645. Реєнт О. П. Робітництво України і Центральна Рада / О. П. Реєнт. – К., 1993. – 48 с.

646. Реєнт А. П. Создание на Украине системы профессиональной подготовки кадров рабочего класса (1918-1920) / А. П. Реєнт // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории / [под ред. Ю. Ю. Кондуфора]. – К. : Наук. думка, 1991. – 280 с.

647. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917-1920 рр. / О. П. Реєнт. – К., 1996. – 265 с.

648. Реєнт О. П. Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст. – 1921 рік). Події на східних теренах національної території / О. П. Реєнт // У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 7–269.
649. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : [монографія] / Д. Ф. Розовик. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 311 с.
650. Романько І. І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917-1920 рр.) / І. І. Романько. – К. : Інститут історії України, 1999. – 36 с.
651. Российская повседневность в зеркале гендерных отношений : сб. статей / [отв. ред. и сост. Н. Л. Пушкарева]. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 856 с.
652. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання. 1917-1921 рр. : [монографія] / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К., 1999. – 320 с.
653. Рязанов Д. С. Революция и обыватель / Д. С. Рязанов. – Тамбов : Изд-во ТГУ, 2006. – 179 с.
654. Семенов А. А. Повседневная жизнь населения России в годы Гражданской войны (1917-1920 гг.) / А. А. Семенов. – Армавир : Армавирское полиграфпредприятие, 2005. – 170 с.
655. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России / В. П. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб., 1910. – 212 с.
656. Серто, Мишель де. Изобретение повседневности / Мишель де Серто ; [пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной] ; Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. – СПб. : 2013. – 328 с.
657. Склярєнко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918-1920 рр.). Нариси / Є. М. Склярєнко. – К. : Наук. думка, 1966. – 214 с.
658. Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. / П. П. Скоропадський ; [гол. ред. Я. Пеленський]. – Київ-Філадельфія, 1995. – 494 с.
659. Слободской А. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918-1920 гг.) / А. Слободской. – Харьков : Пролетарий, 1926. – 102 с.
660. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Ф. Солдатенко. – К., 2007.
661. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 роки). Логіка пізнання. Історичні епізоди. Ключові постаті / В. Ф. Солдатенко. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – 522 с.
662. Солдатенко В. Ф. У вирі революції і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917-1920 рр. в Україні) / В. Ф. Солдатенко. – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 272 с.
663. Солдатенко В. Ф. Українська революція: історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
664. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 416 с.
665. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М., 1992. – 480 с.
666. Социальная история российской провинции в контексте модернизации аграрного общества в XVIII-XX вв. : материалы международной конф., май 2002 г

- . / [ред. совет: В. В. Канищев (отв. ред.) и др.]. – Тамбов : Изд-во ТГУ, 2002. – 531 с.
667. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920 / О. Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.
668. Степкин В. История Донецка / В. Степкин. – Донецк, 2004. – 486 с.
669. Сухов А. А. Иностранная интервенция на Одешине в 1918-1919 гг. / А. А. Сухов. – Одесса : Истпартотдел Одесского окрком КП(б)У, 1927. – 104 с.
670. Тимченко Ж. П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917-1920 рр.) / Ж. П. Тимченко. – К. : Наук. думка, 1966. – 149 с.
671. Ткаченко В. С. Отаманщина: події 1917-1920 рр. на Україні / В. С. Ткаченко // Віче. – 1992. – № 8. – С. 152–159; № 9. – С. 119–145; № 12. – С. 119–145.
672. Трубецкой Е. Н. Из путевых заметок беженца / Е. Н. Трубецкой // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1926. – Т. 18. – 319 с.
673. Туркул А. В. Дроздовцы в огне. Картины гражданской войны 1918-1920 гг. [Электронный ресурс] / А. В. Туркул. – Режим доступа : <http://xxl3.ru/belie/turkul/02.htm>.
674. 1918 год на Украине. Серия «Россия забытая и неизвестная. Белое движение». – М.: Центрполиграф, 2001. – 414 с.
675. Тэффи Н. А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания / Н. А. Тэффи. – М. : Политиздат, 1991. – 445 с.
676. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920 рр. / Ю. Тютюнник. – Коломия – Київ, 1923. – Частина I (політичний огляд). – 100 с.
677. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. А. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6–9.
678. Україна і Росія в історичній ретроспективі / [В. А. Гріневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко]. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2. Радянський проект для України. – 531 с.
679. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918. – К. : Інститут історії України, 2005. – 402 с.
680. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1919. – К. : Інститут історії України, 2005. – 402 с.
681. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1920. – К. : Інститут історії України, 2005. – 402 с.
682. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.
683. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2-х тт. – К. : Наук. думка, 1996. – Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 588 с.
684. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2-х тт. – К. : Наук. думка, 1997. – Том 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 422 с.
685. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – 1024 с.
686. Февр Люсьен. Бои за историю : [сб. ст.] / Люсьен Февр ; [пер. А. А. Бобовича и др.]. – М. : Наука, 1991. – 629 с.

687. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / І. А. Фещенко-Чопівський. – Житомир, 1992. – 124 с.
688. Филимонов С. Б. Интеллигенция в Крыму (1917-1920) / С. Б. Филимонов . – Симферополь : Изд. дом «ЧерноморПРЕСС», 2006. – 228 с.
689. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик ; [пер. с англ.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 336 с.
690. Фролов М. О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.) : [монографія] / М. О. Фролов. – Запоріжжя : Прем'єр, 2003. – 447 с.
691. Хитрово В. С. Киевская эпопея 1918 года / В. С. Хитрово // 1918 год на Украине. – М. : Центрполиграф, 2001. – 414 с. – (Серия «Россия забытая и неизвестная. Белое движение»).
692. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – Прага, 1921–1922. – Т. I. – 152 с.; Т. II. – 200 с.; Т. III. – 160 с.; Т. IV. – 192 с.
693. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. / П. Христюк. – Відень, 1921. – Том III. – Книга третя. – 159 с.
694. Чернецький А. Спомини з мого життя / А. Чернецький. – К., 2001. – 168 с.
695. Черномаз И. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 – март 1918 г.) / И. Ш. Черномаз. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1958. – 169 с.
696. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919-1920 / Є. Х. Чикаленко ; [за ред. В. Верстюка, М. Антоновича]. – Київ – Нью-Йорк : Вид-во імені Олени Теліги, 2005 . – 640 с.
697. Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2007. – 479 с.
698. Чорноморська хвиля Української революції. Провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. : [монографія] / Т. С. Вінцовський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський (та ін.). – Одеса : ТЕС, 2011. – 393 с.
699. Шанин Теодор. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. – 1917-1922 гг. / Теодор Шанин ; [пер. с англ.]. – М. : Весь Мир, 1997. – 560 с.
700. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1928. – 333 с.
701. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время / И. Н. Шкляев. – Одесса : Изд. центр «Студия «Негоциант», 2004. – 158 с.
702. Штейфон Б. А. Бредовский поход [Електронний ресурс] / Б. А. Штейфон . – Режим доступу : http://xx13.ru/belie/bred_pohod.htm.
703. Штейнман Ф. Отступление из Одессы / Ф. Штейнман // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М. : Терра-Политиздат, 1991. – Т. 2. – 226 с.
704. Штиф Н. И. Погромы на Украине (период Добровольческой армии) / Н. И. Штиф. – Берлин : Изд-во «Восток», 1922. – 94 с.

705. Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки / В. В. Шульгин ; [сост. и авт. вст. ст. Д. А. Жуков]. – М. : Современник, 1989. – 559 с.
706. Шульгин В. В. Три столицы / В. В. Шульгин. – М. : Современник, 1991. – 496 с.
707. Шюц А. Избранное: мир, светящийся смыслом / А. Шюц. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.
708. Элиас Н. Общество индивидов: [пер. с нем.] / Н. Элиас. – М.: Праксис, 2001. – 330 с.
709. Юз і Юзівка. – Донецьк : Кардинал, 2000. – 320 с.
710. Яконовский Е. Фарфоровая кокарда [Электронный ресурс] / Е. Яконовский. – Режим доступа : http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm.
711. Якушкин Е. Французская интервенция на Юге. 1918-1919 / Е. Якушкин. – М.-Л. : Гос. изд-во, 1929. – 80 с.
712. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки : [монографія] / Д. Яневський. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 767 с.